

## OBSAH

Ján Horecký, Päťdesiat rokov slovenskej jazykovedy . . . . .	3
Jozef Ružička, Thesen über die slowakische Sprache . . . . .	6
Ludovít Novák, Typologická charakteristika nominatívnych tvarov osobných zámen slovenských jazykov . . . . .	15
<b>Gabriel Altmann...</b> , Repräsentácia priestoru v systéme slovenských predložiek . . . . .	25
Ján Oravec, Významová štruktúra prvotných predložiek . . . . .	41
Jozef Ružička, Valencia slovíec a intencia slovesného deja . . . . .	50
Ján Kačala, Intencia slovesného deja a stavba vety . . . . .	57
Jozef Mlacek, Syntax frazeologických jednotiek . . . . .	65
Ján Sabol, K metodologickému využitiu entropie pri jazykovednom výskume . . . . .	76
Ján Findra, Frekvencia foném v ústnych prejavoch . . . . .	84
Jozef Mistrík, Otázky glutinácie textu a jej merania . . . . .	96
Ladislav Dvonč, K otázke dlhých samohlások v spisovnej slovenčine . . . . .	102
František Miko, Frázovanie v slovenčine . . . . .	117
Izidor Kotulič, O formovaní kultúrneho jazyka slovenskej národnosti . . . . .	134
<b>Katarína Habovštiaková</b> , Slovenská náboženská literatúra ako prameň pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby . . . . .	150
Anton Habovštiak, Geomorfologický činiteľ pri utváraní slovenských nárečí . . . . .	159
Jozef Liška, O kvantite sotáckych samohlások . . . . .	169
Ferdinand Buffa, Slovtvorná stránka nárečí a spisovného jazyka . . . . .	200
Milan Majtán, K výskumu slovenskej mikrotoponymie . . . . .	205

## ROZHLADY

Štefan Peciar, K problému čisto vidových predpón . . . . .	216
Mária Ivanová-Šalingová, Z problematiky historickej lexikológie . . . . .	231

## CONTENTS

Ján Horecký, Fifty Years of Slovak Linguistics . . . . .	3
Jozef Ružička, Theses about the Slovak Language . . . . .	6
Ludovít Novák, A Typological Characteristics of Nominative Forms of Personal Pronouns in Slavonic Languages . . . . .	15
<b>Gabriel Altmann...</b> , Representation of Space in the System of Slovak Prepositions . . . . .	25
Ján Oravec, Semantic Structure of Primary Prepositions . . . . .	41
Jozef Ružička, Valence of Verbs and Intention of Verbal Action . . . . .	50
Ján Kačala, Intention of Verbal Action and Sentence Structure . . . . .	57
Jozef Mlacek, On Syntax of Phraseological Units . . . . .	65
Ján Sabol, Towards Methodological Utilization of Entropy in Linguistic Research . . . . .	76
Ján Findra, Frequency of Phonemes in Oral Utterances . . . . .	84
Jozef Mistrík, Problems of the Text Glutination and Its Measurement . . . . .	96
Ladislav Dvonč, The Question of Long Vowels in Standard Slovak . . . . .	102
František Miko, Segmentation into Phrases in Slovak . . . . .	117
Izidor Kotulič, The Rise of the Cultural Language of the Slovak Nationality . . . . .	134
<b>Katarína Habovštiaková</b> , Slovak Religious Literature As a Source for the Study of the Older Slovak Word Stock . . . . .	150
Anton Habovštiak, The Geomorphological Factor in the Formation of the Slovak Dialects . . . . .	159
Jozef Liška, Quantity of the Soták Vowels . . . . .	169
Ferdinand Buffa, Derivation in Dialects and in the Standard Language . . . . .	200
Milan Majtán, Investigation of the Slovak Microtoponymies . . . . .	205

## VIEWS

Štefan Peciar, To the Problem of Pure Aspectual Prefixes . . . . .	216
Mária Ivanová-Šalingová, On Historical Lexicology . . . . .	231

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

3290/24  
R

# JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

ROČNÍK XIX, 1968

Venované  
VI. medzinárodnému zjazdu slavistov  
v Prahe 1968

VYDAVATELSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

# THE LINGUISTIC JOURNAL

of the Ludovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences

Volume XIX, 1968

Published semianually in 104 pp. by the Publishing House  
of the Slovak Academy of Sciences.

Address of the Editorial Board:  
Bratislava, Klemensova 27, Czechoslovakia.

Subscriptions are obtainable from ARTIA, Praha 1, Ve Smečkách 30, P. O.  
Box 790.

## ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

института языкознания имени  
Людовита Штура Словацкой академии наук

Том XIX, 1968

Издается два раза в год на 104 стр.  
Издательство Словацкой академии наук

Адрес редакции: Bratislava, Klemensova 27, Чехословакия

Подписки принимает ARTIA, Praha 1, Ve Smečkách 30, P. O. Box 790.

Redakčná rada:

V. Blanár, E. Ďurovič, J. Horecký (hlavný redaktor), I. Kotulič (výkon-  
ný redaktor), V. Krupa, F. Miko, Š. Ondruš, E. Pauliny, Š. Peciar,  
V. Schwanzer, J. Štolc.

## PÄTĎESIAT ROKOV SLOVENSKEJ JAZYKOVEDY

JÁN HORECKÝ

Päťdesiate výročie vzniku Československej republiky, spoločného štátu Čechov a Slovákov, dáva podnet i k zamysleniu sa nad vývinom slovenskej jazykovedy.

Toto zamyslenie nemôže byť vyčerpávajúcim hodnotením a nebude ani bez istých subjektívnych prvkov. Podat' objektívne a vyčerpávajúce hodnotenie slovenskej jazykovedy bude úlohou histórie našej vedy vôbec.

Materiálny obraz o vedeckej a publikačnej činnosti slovenských jazykovedcov podávajú bibliografické súpisy: do r. 1939 zahrnuté v *Bibliografii československých prací lingvistických a filologických*, za roky 1939—1947 v Blanárovej *Bibliografii jazykovedy na Slovensku*, v nasledujúcich rokoch v troch, resp. štyroch zväzkoch Dvončovej *Bibliografie slovenskej jazykovedy*. Už aj tento čisto materiálny obraz svedčí o nebyvalom rozvoji našej jazykovedy: kým v medzivojnovovej bibliografii je veľmi málo záznamov o slovenských autoroch, u Blanára je ich už 1117 a u Dvonča postupne 1500, 1800, 1770 a 2950.

Ďalším materiálnym ukazovateľom je stav a rozvoj jazykovedných časopisov a periodík: kým v medzivojnovom období nebolo špeciálneho jazykovedného časopisu a jazykovedné štúdie sa uverejňovali v spoločných časopisoch, ako bol Zborník Matice slovenskej a časopis Bratislava, neskôr vznikli špeciálne jazykovedné časopisy (*Zborník Matice slovenskej*, *Linguistica Slovaca*, *Slovo a tvar*, *Jazykovedný zborník*, *Slovenská reč*); dnes majú slovenskí jazykovedci k dispozícii *Jazykovedný časopis* pre všeobecné a teoretické práce, *Slavica Slovaca* pre slavistické práce, *Slovenskú reč* pre štúdie z výskumu slovenčiny, *Kultúru slova* pre popularizačné práce a *Slovenský jazyk a literatúru v škole* pre metodické práce a popri tom niekoľko periodických zborníkov akademických i univerzitných. A pritom si treba uvedomiť, že Slovenská reč vychádza tohto roku už v 33. ročníku, Jazykovedný časopis v 19. ročníku.

Napokon tretí ukazovateľ: kým v medzivojnovom období mali jazykovedci možnosť pracovať vedecky iba popri svojej pedagogickej práci (či už na vysokých alebo na stredných školách), dnes pracujú na dvoch filozofických a štyroch

pedagogických fakultách (a to na rozličných katedrách), no okrem toho aj na troch akademických a jednom univerzitnom vedeckom pracovisku.

Jadrom slovenskej jazykovedy je už oddávna slovakistika. Patrí k najstarším vedeckým disciplinám u nás, ale pestovaným zväčša individuálne a zo začiatku aj dosť amatérsky. Ani filozofická fakulta v medzivojnovom období nevenovala slovakistike špeciálnu pozornosť; možno povedať, že naša slovakistika sa rozvíjala vlastne iba v Slovenskej reči a v Matici slovenskej, a to do veľkej miery ako reakcia na nepriaznivý postoj bratislavských univerzitných profesorov k slovenčine i k slovakistike. Na univerzite sa tradične venovala pozornosť starším obdobiam jazyka, historickej jazykovede, iba v tridsiatych rokoch sa začala venovať pozornosť i všeobecnej jazykovede, ktorá sa dostala na slušnú úroveň.

Na bratislavskej univerzite však **predsa** vyrástla prvá generácia slovenských jazykovedcov pod vedením prof. V. Vážneho. Mnohí z príslušníkov tejto generácie pracujú plodne až dodnes, a to nielen v oblasti dialektológie, ktorá bola ich vlastnou disciplínou, ale aj v ostatných oblastiach slovakistiky. **K tejto generácii patria i odchovanci pražskej univerzity.**

Závažnú úlohu vo vývine a rozvoji slovakistiky a slovenskej jazykovedy vôbec zohrali vedecké spoločnosti. Bola to spočiatku *Učená spoločnosť Šafárikova* (jej duchovедná trieda, resp. jazykovedný odbor) a *Jazykovedný odbor Matice slovenskej*, neskôr *Slovenská učená spoločnosť*, ale najmä vedecké spoločnosti vo vlastnom zmysle, ako bola *Slovenská jazykovedná spoločnosť*, neskôr *Bratislavský lingvistický krúžok*, dnes *Združenie slovenských jazykovedcov*. Tieto spoločnosti boli nielen organizačnými a publikačnými strediskami, ale aj miestom vedeckých diskusií a ohniskom šírenia nových myšlienok. A na neposlednom mieste boli (najmä *Učená spoločnosť Šafárikova a Slovenská učená spoločnosť*) zárodkom Slovenskej akadémie vied a jej vedeckých ústavov.

Obdobie slovenského štátu znamenalo istý zlom aj vo vývine slovenskej jazykovedy, pretože niektorí českí profesori prestali na univerzite účinkovať. Niektorí však pracovali ďalej a na druhej strane bola posilnená slovenská účasť v profesorskom zbore. V tom období vyrástla na bratislavskej univerzite druhá generácia slovenských jazykovedcov, čerpajúca najmä z bohatých diskusií vo vedeckých spoločnostiach a opierajúca sa o rozvíjajúci sa štrukturalizmus.

Tretia generácia slovenských jazykovedcov už vyrastá a pracuje v súčasnosti na vysokých školách i na akademických pracoviskách. Jej záujmy sa rozširujú zo slovakistiky aj na ďalšie jazyky, na ruštinu a ukrajinčinu, románske i germánske jazyky, na semitské jazyky, ba i na oceánske jazyky, na **otázky** všeobecnej jazykovedy, porovnávacej jazykovedy i matematickej jazykovedy.

Súčasný stav slovenskej jazykovedy **možno** charakterizovať niekoľkými

monumentálnymi kolektívnymi i závažnými individuálnymi prácami predovšetkým z oblasti slovakistiky.

Dokončil sa šesťzväzkový *Slovník slovenského jazyka*, zachycujúci slovnú zásobu spisovnej slovenčiny zhruba od začiatku storočia, ale predovšetkým v súčasnosti; začína sa práca na ďalších slovníkoch. Vypracovala sa podrobná *Morfológia slovenského jazyka*, podávajúca súhrnný obraz i hodnotenie morfológických prostriedkov súčasnej spisovnej slovenčiny; pripravuje sa podobné spracovanie syntaxe. Vychádza prvý zväzok *Atlasu slovenského jazyka*, opisujúci hláskoslovnú diferenciáciu slovenských nárečí; pripravuje sa zväzok morfológický, lexikálny a slovotvorný. Vychádza *Atlas slovenských hlások*, predstavujúci výsledky fonetického výskumu slovenčiny. Máme trojzväzkové *Dejiny slovenského jazyka* i podrobný *Fonologický vývin slovenčiny*. Všetky tieto práce sú založené na výsledkoch monografických výskumov, zachycujú i výsledky dosiahnuté inými autormi.

Slovakistika už tradične venuje pozornosť otázkam jazykovej kultúry, z nej sa vlastne spolu so Slovenskou rečou zrodila. Výsledky tejto pozornosti sa odzrkadľujú najmä v troch vydaniach *Pravidiel slovenského pravopisu* (1931, 1940, 1953), ale najmä v množstve štúdií a diskusií o otázkach **jazykovej správnosti**. Dôležité miesto v tejto oblasti má práca na ustáľovaní odbornej terminológie.

Slovenskú rusistiku reprezentuje *Veľký rusko-slovenský slovník* v piatich zväzkoch (dosiaľ vyšli štyri) a priekopnícka práca *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim*, okrem toho značný počet štúdií i niekoľko knižných prác.

V ostatných odboroch slovenskej jazykovedy niet nateraz širšie založených prác, pretože ide o oblasti, v ktorých sa práca len začína rozvíjať a v ktorých sa osvedčujú najmä pracovníci tretej generácie, ktorí ešte nestihli vypracovať svoje vrcholné diela.

Všetky tri generácie slovenských jazykovedcov pracujú s rovnakým cieľom: seriózne skúmať svoju problematiku, výsledky svojho skúmania dávať k dispozícii ostatným vedeckým pracovníkom domácim i zahraničným a prispievať tak k tomu, aby slovenská jazykoveda bola dobrým reprezentantom našej vedy vo vlastnom štáte i na celom svete.

## THESEN ÜBER DIE SLOWAKISCHE SPRACHE

JOZEF RUŽIČKA

Vom 5. bis 7. Dezember 1968 fand in Smolenice eine wissenschaftliche Konferenz über die Kultur der slowakischen Schriftsprache statt. Ziel dieser Beratung war es Grundsätze für die Arbeit auf dem Gebiet der Sprachkultur auszuarbeiten. Deshalb wurden vor Abschluss der Konferenz Thesen über die slowakische Sprache besprochen und gutgeheissen. An der Schlussformulierung des Textes beteiligten sich Vincet Blánár, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Geza Horák, Ján Horecký, Eugen Jóna, Izidor Kotulič, Milan Urbančok und der Verfasser des Entwurfes Jozef Ružička.

Die folgende Fassung der Thesen über die slowakische Sprache betrachten wir als grundlegend.

**1. *Das Slowakische ist eine genetisch und typologisch eigenständige slawische Sprache.***

Die slowakische Sprache gehört zu den westslawischen Sprachen und steht innerhalb dieser dem Tschechischen strukturell am nächsten. Sie weist jedoch eine Reihe von besonderen Merkmalen auf; einige dieser Merkmale bringen das Slowakische anderen slawischen Sprachen nahe, z. B. den südslawischen Sprachen.

Die genetische Eigenständigkeit des Slowakischen unter den slawischen Sprachen liegt darin, dass die Differenzierungsmerkmale des Slowakischen sehr alt sind. Die slowakischen Mundarten unterschieden sich als eine Gesamtheit von den tschechischen Mundarten noch vor dem 10. Jahrhundert und die mittelslowakischen Mundarten weisen noch ältere Differenzierungsmerkmale auf. Es sind Merkmale, durch die sich die mittelslowakische Mundart von allen anderen westslawischen Mundarten und Sprachen unterscheidet. Unter besonderen historischen Bedingungen haben diese Merkmale zur Gestaltung der slowakischen Nationalität und deren Sprache beigetragen.

Die typologische Eigenständigkeit der slowakischen Sprache besteht im eigenartigen Verhältnis der flektiven, agglutinativen und analytischen Merkmale. Daraus ergibt sich, im Gegensatz zu dem Stand in den übrigen westslawischen Sprachen, die grosse Regelmässigkeit und Einfachheit der slowakischen Morphologie; die tschechische oder polnische Morphologie ist z. B. viel komplizierter als die slowakische.

*2. Das Slowakische ist die Nationalsprache der Slowaken und hat die Funktion einer Staatssprache.*

Seit der Entstehung der slowakischen Nationalität war das Slowakische das grundlegende Verständigungsmittel der Slowaken, obgleich in der Slowakei in der Vergangenheit zu bestimmten Zwecken auch andere Sprachen (hauptsächlich das Lateinische und Tschechische) gebraucht wurden. Seit der Entstehung der neuzeitlichen slowakischen Nation ist die slowakische Schriftsprache eines von deren wichtigsten Attributen, ja es erweist sich, dass die slowakische Sprache das entscheidende und festeste Attribut der slowakischen Nation ist. Deshalb war das Slowakische bisweilen auch Gegenstand von Angriffen und Verteidigungen.

Die slowakische Schriftsprache hat, ebenso wie die tschechische, heutzutage in unserer Republik die Funktion einer Staatssprache und erfüllt auch diese höchste gesellschaftliche Aufgabe sehr gut.

Das gefühlsmässige Verhältnis der Slowaken zur Muttersprache, besonders zu deren hochsprachlicher Form, ist auch heutzutage sehr stark ausgeprägt.

*3. Das Slowakische ist eine differenzierte Nationalsprache, deren Erscheinungsformen eine dialektische Einheit bilden.*

Die gegenwärtige slowakische Sprache ist ein komplexes Gebilde, da in ihr Erscheinungsformen auseinandergehalten werden, die vom Standpunkt der grundlegenden Spracheigenschaften unterschiedlich sind: Ortsmundarten, Schriftsprache und deren Stile, Sozialmundarten (Slangs). Diese Erscheinungsformen der Nationalsprache bilden eine dialektische Einheit: In ihrer inneren Entwicklung richten sie sich nach eigenen Gesetzmässigkeiten und zugleich beeinflussen sich einander gegenseitig.

Die Schriftsprache entstand auf Grund der Mundarten, entwuchs der Volkssprache und formte sich auch auf dem Wege über ältere kulturelle Gebilde; jedoch seit ihrer Formung entwickelte sie sich nach eigenen Gesetzmässigkeiten, obzwar sie gleichzeitig auf die koexistierenden Ortsmundarten nivellierend einwirkt und selbst von den Mundarten Entwicklungsimpulse und Entwicklungsmittel erhält. Auch das Verhältnis zwischen der Schriftsprache und den Sozialmundarten (Slangs) ist zweiseitig: die Sozialmundarten entstehen auf der Grundlage der Schriftsprache und gestalten sich in ständiger Berührung mit ihr; freilich üben sie auch eine Rückwirkung auf die Schriftsprache aus, besonders in der Form von sog. Berufsslangs.

Die organischen Bindungen zwischen allen Erscheinungsformen unserer Nationalsprache sind fest und beständig. Eine künstliche und gewaltsame Trennung dieser Bindungen wäre besonders für die gesunde Entwicklung der



Schriftsprache schädlich, da die Schriftsprache dadurch ihrem eigenen Wesen entfremdet werden könnte.

4. *Die slowakische Schriftsprache ist die grundlegende und ausschlaggebendste Erscheinungsform der slowakischen Sprache.*

Die slowakische Schriftsprache ist die grundlegende Erscheinungsform des Slowakischen, sie ist viel reicher und gesellschaftlich wichtiger als die Mundarten. Der Wortschatz und der grammatische Bau der slowakischen Schriftsprache werden den Bedürfnissen der Kommunikation auf jedem Gebiet des privaten und des öffentlichen Umgangs und der Verständigung gerecht.

Die Aufgaben der slowakischen Schriftsprache sind viel komplizierter und anspruchsvoller als die der Orts- und Sozialmundarten. Die slowakische Schriftsprache ist nämlich das einzige Sprachgebilde, das alle Slowaken zu einer Gesamtheit zusammenschliesst: Deshalb ist die slowakische Schriftsprache ein gesamt nationales Kommunikationsmittel. Dadurch übernimmt sie die nationalrepräsentative Aufgabe einer Nationalsprache in vollem Ausmasse. Der repräsentative Wert der slowakischen Schriftsprache liegt nicht nur darin, dass sie alle Slowaken zu einer Gesamtheit vereint, sondern auch darin, dass sie das Hauptmerkmal ist, wodurch sich die slowakische Nation von allen anderen Nationen unterscheidet.

Daraus folgt, dass die slowakische Schriftsprache auch die gesamt nationale verbindliche Erscheinungsform der Nationalsprache ist; jeder Benutzer der Schriftsprache hat deren Regel zu befolgen. Eigenwillige individuelle Eingriffe in ihre Mittel und Normen sind nicht zulässig.

Die gesamt nationale Bedeutung und die gesamt nationale verbindlichkeit der slowakischen Schriftsprache sollten in einem Gesetz über die Nationalsprache Ausdruck finden.

5. *Die gegenwärtige Entwicklungsperiode der slowakischen Schriftsprache reicht von den vierziger Jahren unseres Jahrhunderts bis zur Gegenwart.*

In der Geschichte der Schriftsprache werden Etappen unterschieden, wobei die Grenzsteine in der Entwicklung vor allem die bedeutenden Wandlungen in der Sprache selbst sind. Knotenpunkte in der Geschichte der Sprachträger wirken auf die Entwicklung der Schriftsprache ein, doch eine geradlinige Übertragung der Periodisierung der Nationalgeschichte auf die Entwicklung der Schriftsprache ist falsch.

Als gegenwärtige Epoche in der Entwicklung der slowakischen Schriftsprache betrachten wir die Periode seit den vierziger Jahren bis zur Gegenwart, also die vierziger, fünfziger und sechziger Jahre unseres Jahrhunderts. Es ist dies

eine selbständige Periode, die sich von der vorangehenden (der zwanziger und dreissiger Jahre) durch bedeutende Sprachfakten unterscheidet, und zwar vom Standpunkt der Eigenheiten des Sprachbaus, der gesellschaftlichen Aufgaben der Schriftsprache sowie vom Standpunkt der Beziehungen zu den übrigen Sprachen.

Die gegenwärtige slowakische Schriftsprache hat zum Unterschied von dem vorangehenden Zeitabschnitt einen im wesentlichen stabilisierten und ausgearbeiteten inneren Bau. In der gegenwärtigen Etappe setzt sich besonders die Rationalisierung der Struktur der Schriftsprache, die Internationalisierung ihrer der Wissenschaft, Technik und Zivilisation dienenden Mittel durch. Das hängt mit der Bedeutsamkeit und Entfaltung des Fachstils zusammen. In der ganzen Etappe gilt im wesentlichen die gleiche Kodifikation.

Die slowakische Schriftsprache erfüllt gut alle Aufgaben, die eine entwickelte und differenzierte Gesellschaft ihrer Schriftsprache stellt.

Die Stabilisiertheit und Entwickeltheit der slowakischen Schriftsprache ist die Grundlage für die gleichberechtigte Stellung des Slowakischen im Kontakt mit anderen Sprachen. Das tut sich auch dadurch kund, das in den schriftsprachlichen Wortschatz auf die Dauer nur notwendige Wörter und Ausdrücke, besonders Fachausdrücke, übernommen und in die Struktur der slowakischen Schriftsprache eingegliedert werden, so dass sie deren innere Gesetzmässigkeiten nicht verletzen.

*6. Das grundlegende Entwicklungsmerkmal der gegenwärtigen slowakischen Schriftsprache ist die Entwicklung nach eigenen Gesetzmässigkeiten.*

Zum Unterschied von der vergangenen Etappe ist heute das grundlegende Entwicklungsmerkmal der slowakischen Sprache deren allseitige Entfaltung nach eigenen Gesetzmässigkeiten zum Zwecke der Erfüllung aller Bedürfnisse. Eine künstliche und gewaltsame Annäherung des Slowakischen an das Tschechische sowie eine künstliche und gewaltsame Distanzierung des Slowakischen und Tschechischen sind aussersprachliche Tendenzen, die in der Vergangenheit Ausdruck bürgerlicher Ideologien waren und die in der sozialistischen Gemeinschaft keine Begründung haben.

In der Vergangenheit war weder genug Zeit noch Ruhe, um an der Gestaltung des Baues der slowakischen Schriftsprache zu arbeiten, diesen bis in die Einzelheiten auszuarbeiten und ihn in vollem Umfang festzulegen. Die gegenwärtige Etappe bietet jedoch im Sinne der Gleichberechtigung der Nationen und Sprachen in der sozialistischen Gemeinschaft die entsprechenden gesellschaftlichen Bedingungen dafür, dass sich die slowakische Schriftsprache im lebendigen Kontakt mit anderen Sprachen das Niveau eines kultivierten und modernen Verständigungsmittels bewahrt und entfaltet.

Auch die Sorge um die slowakische Schriftsprache muss im Einklang mit den Bemühungen um eine Bereicherung und Präzisierung der Mittel der slowakischen Sprache nach deren inneren Gesetzmässigkeiten stehen.

7. Als Kriterien für die Schriftsprachlichkeit der Sprachmittel betrachten wir besonders deren Systemhaftigkeit, Stabilisiertheit und Funktionalität.

In der Schriftsprache werden alle diejenigen Sprachmittel (d. h. Laute, Wörter, Formen und Konstruktionen) für richtig gehalten, die systemhaft, stabilisiert und funktionell sind. Es sind dies also Sprachmittel, die den Gesetzmässigkeiten der Struktur der Schriftsprache entsprechen und die im expliziten schriftsprachlichen Usus verwendet werden. Anders ausgedrückt, es sind Einheiten, die in der gegebenen Sprache berechtigterweise für eigene gehalten werden.

Das Kriterium der Systemhaftigkeit entspricht dem systemhaften Charakter des Sprachbaues und dessen Gesetzmässigkeiten. So werden z. B. Benennungen von Gegenständen, die zur Ausübung einer bestimmten Tätigkeit dienen, von Verbalwurzeln durch das Suffix *-dlo* abgeleitet: *mydlo*, *šidlo*, *sedadlo*, *vozidlo*; im Slowakischen ist daher das Wort *ležadlo* und nicht die Form „*lehátko*“ systementsprechend. Das Kriterium der Systemhaftigkeit ist besonders bei der Bildung neuer Wörter und Termini wichtig.

Das Kriterium der Stabilisiertheit ergibt sich aus der Kodifiziertheit der Schriftsprache, aus der ausgeprägten Tendenz gleichzubleiben. Eben dadurch unterscheidet sich die geregelte Schriftsprache von den sich spontan entwickelnden nicht schriftsprachlichen Sprachgebilden, besonders von den Sozialmundarten (Slangs). Deshalb wird in der slowakischen Schriftsprache z. B. die Neubildung „*vinobranie*“ statt des stabilisierten Wortes *oberačky* oder statt der stabilisierten Form *Nitran* die Neubildung „*Nitrančan*“ nicht empfohlen. Ähnlich wird die stabilisierte Wortfügung *hrať na ničom* (*na husliach*, *na gitare*) der Wortfügung „*hrať na niečo*“ oder die Wortfügung *mimo hry* der Wortfügung „*mimo hru*“ vorgezogen. Die stabilisierten Spracheinheiten sind in der Regel auch allgemein verständlich.

Das Kriterium der Funktionalität entspricht den Aufgaben der sprachlichen Einheit bei der Verständigung. Manchmal entsprechen dem Bedürfnis nach einer präzisen Ausdrucksweise besser die internationalen Termini vom *typ nominatív, genitív, datív* (= Nominativ, Genitiv, Dativ) als die einheimischen, da durch die internationalen Termini die Beziehungen zwischen den ausgedrückten Begriffen nicht verschleiert und verzeichnet werden, wie das beim Gebrauch der einheimischen Benennungen *prvý pád, druhý pád, tretí pád* (= erster Fall, zweiter Fall, dritter Fall) geschieht, durch die bloss eine gewisse Reihenfolge im Paradigma angedeutet wird.

Die angeführten Kriterien für Sprachrichtigkeit sind gleich wichtig, obwohl in Zweifelsfällen das Kriterium der Systemhaftigkeit vorgezogen wird.

8. *Die Quellen der Erkenntnis der gegenwärtigen slowakischen Schriftsprache sind gewählte Sprachpraxis, gutes Sprachbewusstsein und die Ergebnisse der bisherigen Erforschung.*

Der gegenwärtige Stand der slowakischen Schriftsprache ist das Ergebnis einer arteigenen Entwicklung unter bestimmten gesellschaftlichen Umständen. Dies muss auch bei der Bestimmung der Quellen der Erkenntnis der slowakischen Sprache und bei der Beschreibung ihres Systems in Betracht gezogen werden.

Die grundlegende, wenn auch nicht einzige Quelle der Erkenntnis der slowakischen Schriftsprache ist die gewählte, absichtlich schriftsprachliche Sprachpraxis (schriftliche und gesprochene Äusserungen guter Autoren). Diese Hauptquelle wird besonders bei schwankendem Usus durch gutes Sprachbewusstsein der Sprachträger ergänzt, die ihr Sprachgefühl im ständigen Kontakt mit der kultivierten Sprachpraxis anderer Sprachträger pflegen. Auf diese Art und Weise objektivisiert sich das individuelle Sprachbewusstsein. Auch die bisherige wissenschaftliche Erkenntnis der slowakischen Sprache und ihrer Gesetzmässigkeiten, die in wissenschaftlichen Beschreibungen und Kodifikationen einzelner Sprachebenen niedergelegt ist, stellt eine bedeutsame Erkenntnisquelle dar: Die Kodifikation ist nämlich nicht nur einseitig von der Sprachpraxis abhängig, denn sie wirkt auf diese zurück, indem sie in die noch nicht stabilen Teile der Sprachpraxis und des Systems Ordnung hineinträgt. Die Kodifikation ist demnach nicht nur normativ, sondern auch normbildend.

Der sog. durchschnittliche Usus ist bei uns nicht immer eine verlässliche Quelle der schriftsprachlichen Norm.

9. *Die Kodifikation der slowakischen Schriftsprache ist eine von einer repräsentativen Institution zum Gesetz erhobene wissenschaftliche Beschreibung der Mittel und Normen der slowakischen Schriftsprache.*

Die Voraussetzung zur Kodifikation ist eine allseitige Erforschung der Sprache. Die Ergebnisse dieser Forschung bilden dann die Grundlage für die Kodifikationstätigkeit der Sprachforscher. Die eigentliche Kodifikationstätigkeit entspricht der Normalisierung auf anderen Gebieten gesellschaftlicher Tätigkeit und des gesellschaftlichen Umganges, das heisst, dass die Kodifikation nicht bloss eine Erfassung des gegenwärtigen Standes der gewählten Sprachpraxis darstellt, sondern dass sie in die Sprachpraxis eine zielbewusste

Ordnung hineinbringt, die dem Sprachgebrauch das nötige Niveau gewährleisten soll.

Die fachliche Angemessenheit der **Kodifikation** ist von der Tiefe der **Erkenntnis** der Sprachstruktur abhängig. Der kulturelle Wert der Kodifikation ist **umfassender** als der rein fachliche: er steht im Einklang mit den gesellschaftlichen und kulturellen Ideen der Sprachträger, besonders mit der **nationalrepräsentativen Funktion** der Schriftsprache.

Die Kodifikation der slowakischen Schriftsprache als einer Gesamtheit oder die Kodifikation einzelner Ebenen deren Baues (der lexikalischen, syntaktischen, morphologischen und phonischen in orthoepischer und orthographischer Gestalt) ist eine Sache der slowakischen Sprachforscher und der slowakischen kulturellen Öffentlichkeit. Sie soll ohne jedwede äussere fachwidrige Eingriffe durchgeführt werden. Gesamtnationale Verbindlichkeit gewinnt sie dadurch, dass die wissenschaftliche Beschreibung von einer berufenen gesamtnationalen Institution zum Gesetz erhoben wird.

10. *Das Niveau der Sprachpraxis ist von dem kulturellen Niveau der Benutzer der Schriftsprache abhängig: es wird nach Sprachrichtigkeit, stilistischer Angemessenheit und gesellschaftlicher Angebrachtheit der verwendeten Mittel gemessen.*

Das nicht befriedigende Niveau der Sprachpraxis bei uns ist auf **gesellschaftliche Ursachen** zurückzuführen. Es sind dies z. B. die verklingenden negativen **Auswirkungen** gesellschaftlicher Veränderungen, weiter das geringe Interesse für **nationale Werte** und schliesslich die ungenügende **Bereitschaft** unserer Schule, alle kulturellen und nationalen Pflichten zu erfüllen.

Das Niveau einer Sprachäusserung wird teils nach Sprachrichtigkeit (nach der geltenden Kodifikation der Rechtschreibung, Grammatik und Lexik), teils nach **stilistischer Angemessenheit** (z. B. nach Stichhaltigkeit stilistisch merkmalthaltiger Wörter und Konstruktionen) und teils nach gesellschaftlicher Eignung der verwendeten Sprachmittel gemessen. Die Sprachkultur ist also eine weiter reichende Angelegenheit als eine sprachwissenschaftliche und es wäre falsch, sie auf rein sprachwissenschaftliches Gebiet zu reduzieren.

Das Wanken in der Sprachpraxis und die in dieser auftretenden Fehler sind ein Ausdruck des schwachen Sprachbewusstseins vieler Benutzer der slowakischen Schriftsprache. Auf keinen Fall ist dies eine Folge der Unvollkommenheit der Sprache, da doch die slowakische Schriftsprache ein gutes Werkzeug ist, das wir **jedoch nicht** alle gut zu gebrauchen verstehen. Mit diesem Zustand können wir **nicht zufrieden** sein. Es ist erforderlich, für eine wirksame **Besserung zu sorgen**.

11. *Die Spracherziehung ist eine gesellschaftlich notwendige und progressive Tätigkeit und es ist deshalb nötig, ihr erhöhte Aufmerksamkeit zu widmen.*

Die Spracherziehung ist eine Bemühung um die Entfaltung und Festigung des Sprachbewusstseins der Benutzer der slowakischen **Schriftsprache**. Das Ziel der Spracherziehung ist es ein gutes kulturelles **Niveau der gesamten Sprachpraxis** zu erreichen.

Die meisten Mängel werden heutzutage in der Aussprache und bei der Verwendung bestimmter Wortschatzschichten festgestellt. In dieser Hinsicht sind auch öffentliche Ansprachen führender Vertreter der nationalen Kultur und des öffentlichen Lebens nicht ohne Fehler; auch die Schule erreicht nicht das erwünschte Niveau. Viele Mängel können im Programm des Rundfunks und des Fernsehens festgestellt werden; auch die Berufstheater sind nicht ohne Mängel. Es ist daher erforderlich, besonders den Fragen der Richtigkeit und Angebrachtheit auf dem Gebiete des Wortschatzes konzentrierte Aufmerksamkeit zu schenken. Die schriftsprachliche Aussprache und der Wortschatz sind intensiv zu untersuchen, zu kodifizieren und die Ergebnisse dieser Tätigkeit müssen mit grösster Bereitschaft in die Spracherziehung in der Schule und ausser derselben übertragen werden.

Es ist möglich, auf die Sprachpraxis auch durch korrektive Eingriffe einzuwirken: durch Verbot eines falschen und durch Empfehlung eines richtigen Mittels, also therapeutisch, oder durch Vorbeugung möglicher Fehler, also präventiv. Die Sprachprävention ist eine gesellschaftlich besser geeignete **Vorgehensweise**, führt zu dauerhafteren **Ergebnissen**. Die wirksamste Prävention kann in den Schulen vorgenommen werden.

Die Schulen sind der Hauptfaktor in der Spracherziehung und in der Gestaltung der Sprachkultur überhaupt. Daher soll dem Sprechen in der Schule im allgemeinen, vom Kindergarten an bis zur Universität und zur Technischen Hochschule, dann aber im besonderen dem Unterricht der slowakischen **Sprache** ausserordentliche Aufmerksamkeit gewidmet werden. Ähnlich hat auch die **Presse**, der Rundfunk, das **Fernsehen** und der **Film** eine grosse Aufgabe auf dem Gebiete der Spracherziehung. Eine besondere Stelle nimmt auch hier die **Literatur** ein.

Die Spracherziehung ist besonders deshalb so wichtig, weil sich mit der Hebung der Sprachkultur auch das Niveau der allgemeinen Kultiviertheit erhöht und so ein wichtiger Bestandteil im System der gesellschaftlichen Werte gefördert wird. Richtige Spracherziehung ist daher eine fortschrittliche **Tätigkeit** — sie führt zu Aufblühen der Nation un deren **Kultur**.

12. *Eine lebendige Beziehung zur slowakischen Schriftsprache ist Ausdruck des Patriotismus und des nationalen Selbstbewusstseins der Slowaken, Ausdruck bewusster Zugehörigkeit zur nationalen Kultur.*

Die slowakische Schriftsprache ist unser gesamtnationales Verbindungsmittel, dessen kulturelles Niveau das Hauptmerkmal unserer nationalen kulturellen Reife ist. Von dieser Sendung der nationalen Schriftsprache sind all jene überzeugt, die eine innige Beziehung zur slowakischen Kultur als Gesamtheit haben.

Moralischer Druck ist auf diejenigen auszuüben, die den gesellschaftlichen Wert der Schriftsprache unterschätzen oder die die Verbindlichkeit der Kodifikation nicht anerkennen. Daher sind alle Schichten unserer nationalen Gesellschaft dahin zu führen, dass sie es als ihre patriotische Pflicht ansehen, für die allgemeine Entfaltung der Schriftsprache zu sorgen, dass sie die Stellung der Schriftsprache in der nationalen Kultur betonen und dass sie das Bestreben nach einer Hebung des Niveaus der Sprachpraxis unterstützen.

Die Schriftsprache gehört zu den wertvollsten Kulturwerten der gesamten Nation; daher ist auch die zielbewusste Sorge um ihre allseitige Entfaltung, und zwar im Einklang mit der Bemühung, alle Bestandteile der nationalen Kultur in vollem Masse zu entwickeln, eine der bedeutsamsten Aufgaben der sozialistischen Gesellschaft. Das ist der einzige Weg, um die slowakische Sprache und nationale Kultur zu fruchtbarem Zusammenwirken mit anderen Partnern auf der Grundlage völliger Gleichberechtigung zu bringen.

So wie das nationale Selbstbewusstsein eine positive Eigenschaft sozialistischer Menschen ist, so positiv ist auch die Bemühung, diese Eigenschaft durch innige Beziehung zur Muttersprache und zur eigenen Schriftsprache zum Ausdruck zu bringen.

## TYPOLOGICKÁ CHARAKTERISTIKA NOMINATÍVNYCH TVAROV OSOBNÝCH ZÁMEN SLOVANSKÝCH JAZYKOV

EUDOVÍT NOVÁK

V štúdiu *Le rapport mutuel des formes du nominatif des pronoms personnels dans les langues slaves*<sup>1</sup> sme na základe osnovy začiatok — stred — koniec rozobrali vzájomný vzťah nominatívnych tvarov slovanských zámen v rámci toho istého spisovného jazyka slovanského, predovšetkým slovenčiny. Ďalej sme v hlavných črtách porovnali štruktúru týchto tvarov v uvedených jazykoch, vychádzajúc od najjednoduchšieho a najpravidelnejšieho systému spomedzi nich zasa v spisovnej slovenčine.<sup>2</sup> Zhodnotili sme tam stránku grafickú, fonologickú, slabičnú, morfeematickú i celoslovnú. Iba z potreby plastickejšieho porovnania sme pripomenuli niekde aj tvary v nárečiach.

Pre obmedzený rozsah citovanej štúdie sme na konci boli nútení konštatovať, že sa bude treba na inom mieste vrátiť k dvom ďalším úlohám: 1. porovnať slovanské tvary s tvarmi iných jazykov sveta — z jednej strany indoeurópskych, z druhej strany neindoeurópskych — a 2. konfrontovať systém osobných zámen so systémom slovesných tvarov slovanských i neslovanských. Ani pre obmedzený rozsah tejto štúdie nebudeme sa môcť venovať naraz obidvom týmto rozsiahlym úlohám. Preto sa obmedzíme iba na najpodstatnejšiu problematiku pri prvej úlohe: stanovíme hlavné typy vôbec možných tvarov a ich kombinácií, aby tým väčšmi vynikla svojráznosť vnútornej štruktúry systémov slovanských osobných zámen. Okrem pozitívnych dát bude, pravda, niekde k dispozícii iba negatívne konštatovanie, že to a to nie je vôbec známe v slovanských jazykoch. Ale aj takáto negatívna charakteristika má, prirodzene, svoju vedeckú typologickú cenu. Historickú problematiku preberáme len výnimočne celkom poznámkovo a iba do tej miery, ako to treba pre typologický zreteľ.

Pokým ide o príklady zo známych európskych jazykov, neodkazujeme

<sup>1</sup> Slavica Slovaca 1, 1966, 229—236.

<sup>2</sup> Tento charakter spisovnej slovenčiny sme stanovili prvý raz už v práci *Fonologia a štúdium slovenčiny*, Turč. Sv. Martin 1934, 14. (To isté v *Slovenskej reči* 2, 1933/34, 143: *Synchronická charakteristika slovenčiny, najmä spisovnej.*)



zväčša na nijaké diela, ak ide o dnešný stav<sup>3</sup>. Iba pri jazykoch u nás menej známych alebo exotických odkazujeme na súhrnné alebo špeciálne diela.<sup>4</sup> Všetade ide len o príklady; preto nepíšeme nikde „napr.“

I. Fonologická štruktúra. Krajná možnosť je jediný vokál (*a*) alebo jediný konsonant (*t*).<sup>5</sup>

Jediný vokál (*a*) vyskytuje sa iba výnimočne popri iných typoch (*ta*, *at*, *tat*, *ata* a i.) v nominatívnych tvaroch. Tak franc. *ø*, písané *eux* ‚oni‘ je osihotené ako vokál popri ostatných osobných zámenách *mya*, *tua*, *lui*, *el(ə)*; *nu*, *vu*, *el(ə/z)*, písaných *moi*, *toi*, *lui*, *elle*; *nous*, *vous*, *elles*, kde všade je kombinácia konsonant + diftong, alebo konsonant + vokál, alebo napokon vokál + konsonant (ev. + štylisticky viazané *ə*, prípadne + sandhiovo — v liaison — viazané *z*). Historicky tu ide o novší stav: starofranc. bolo ešte *eus*, teda diftong + konsonant (etapy historického vývinu boli tu tieto: *illos* > *ilos* > *elos* > *els* > *els* > *eüs* > *eüs* > *eü* > *ö*). Podobne maď. *ő* ‚on‘ (‚ona, ono‘, totiž bez rozlišovania rodov) popri *én*, *te*; *mi*, *ti*, *ók*; pritom morfemická štruktúra je tu *ő/o* — *ő/k* s tým istým tvorením plurálu, ako je inde pri nomen: *ember/o* — *ember/e/k* (so spojovacou morféomou *e* podľa vokálnej harmónie). Alebo dán. *I* ‚vy‘; hol. *ú*, pís. *u* (druhotvar pre ‚Vy‘ sing. i plur. z pôv. *Uwe Edelheid*<sup>6</sup>; perz. *u* ‚on‘<sup>7</sup>; chazar. (mongol. pôv.) *u*, *i* ‚on‘ (vlastne ‚onen‘ — ‚tento‘ podľa vzdialenosti od hovoriaceho), hoci často sa popri nich používajú aj dvojslabičné tvary *amu*, *ami*, ba dokonca trojslabičné (*w*)*ünamu*, *ēnami*||*inami*<sup>8</sup>; mandžus. *i* ‚on‘<sup>9</sup>; elam. (vymretý áziánsky jazyk) *ū*, *ja*‘, *e*, *i* ‚on‘.<sup>10</sup>

Vokaliký typ (*a*) je teda ojedinelý vôbec. V tom istom jazyku sa nachodí

<sup>3</sup> Škoda, že často i v hodnotných prehľadných príručkách nájdeme málo poučenia o zámenách vôbec, tobôž o vnútornej štruktúre jednotlivých zámenných podsystémov. Tak napr. J. O. Fischer, *Spisovné románské jazyky v súčasnej dobe (Přehledná mluvnice)*, Praha 1948, 42 n.

<sup>4</sup> Zo súborných diel najviacej poučenia o osobných zámenách možno nájsť v 2. vyd. znamenitého kolektívneho diela, vydaného pod vedením (+A. Meilleta a) Marcela Cohena, *Les Langues du Monde*, Paris 1952 (1. vyd. vyšlo tamže 1924). Hoci 2. vyd. je značne rozšírené i prepracované, predsa na mnohých miestach ide o torzovité poučenia — niekedy iba akoby kuriozity — inokedy zasa poučenie o osobných zámenách vôbec chýba, a to nielen pri amerických jazykoch, najslabšie, iba niekoľkými opisnými ukázkami zastúpených, ale aj pri jazykoch indoeurópskych, akoby samozrejme dobre známych...

<sup>5</sup> Používame tu pre lepšiu plastičnosť toto označenie, lebo označenie veľkými literami *V* a *C* sa pri kombináciách priveľmi opticky zlieva (VC, CV, CVC, VCV ap.).

<sup>6</sup> Spolahlivé poučenie o dánštine sa u nás nájde v spise B. Trnka — M. Lesná-Krausová, *Učebnice dánštiny se slovníkem*, Praha 1948 (osob. zám. najmä 16), o holandčine zas v diele B. Trnka — L. J. Guittart, *Učebnice holandštiny se slovníkem*, 2. vyd. Praha 1948 (osob. zám. najmä 17).

<sup>7</sup> J. A. Rubinčik, *Sovremennij persidskij jazyk*, Moskva 1960, 64.

<sup>8</sup> V. A. Jefimov, *Jazyk afganiskich chazara*, Moskva 1965, 37.

<sup>9</sup> D. Sinor, *Langues tounougouzes*, Les Langues du Monde, 395.

<sup>10</sup> F. Benveniste, *Langues asiatiques et méditerranéennes, Élamite*, Les Langues du Monde, 195.

výnimočne jeden vokál a celkom osihotene sa nájde dvojica vokálov pre rozličné tvary osobných zámen. V slovanských spisovných jazykoch niečo takéhoto extrémneho vokalického typu v nominatívnych tvaroch osobných zámen vôbec. Iba nárečovo sa vyskytuje v nepriamych pádoch, aj to len celkom výnimočne. Tak *i* ‚jej‘ (dat. sing. fem., homonymné s *í* ‚je‘, totiž 3. os. sing. prez. od slovesa *jest* ‚edere‘) v skalickom (holíčskom) nárečí najkrajnejšej západ. slovenčiny.

Nikde sa teda nevyskytujú čisto vokalické tvary a) vo všetkých prípadoch, b) aspoň v tvaroch singuláru, prípadne zas plurálu, resp. duálu, triálu atď. Teda povedzme:

sing. *u* — *i*, plur. *o* — *e*; či sing. *u* — *o*, plur. *e* — *i*; či sing. *i* — *e*, plur. *u* — *o*

*a*                      *ä*                      *a*                      *ä*                      *ä*                      *a*

Ani kvantita, tobôž intonácia nie je využitá pravidelne, povedzme:

sing. *a* — *o*, plur. *ā* — *ō*; či naopak: sing. *ā* — *ō*, plur. *a* — *o*

*u*                      *ū*                      *ū*                      *u*

sing. *á* — *ó*, plur. *ā* — *ō*; či naopak: sing. *á* — *ó*, plur. *á* — *ó*

*ú*                      *ū*                      *ú*                      *ú*

Jediný diftong sa tiež vyskytuje iba ojedinele. Tak albán. *ai* či *aü*, pís. *ay* ‚on‘; angl. *ai*, pís. *I* ‚ja‘ (len niektorí Angličania používajú popri silnom tvare *ai* i slabý tvar *əi*).<sup>11</sup>

Jediný konsonant jestvuje celkom výnimočne v dvoch prípadoch: a) inkorporovaný do vyšších slovných, resp. vetných celkov; b) pozičný variant typu *ta*, teda *tə*, ktorý vzniká sekundárne z typu *ta* elíziou vokalického elementu. Prípád a) je typologicky viazaný na polysyntetický jazykový typ, hoci aj tak je zriedkavý. Tak v afr. černoš. jazyku tibu<sup>12</sup> z rodiny kanuri-tibu *t*, *r*, *ja*, *my*‘, *n*, *m*, *ty*‘, *n*, *d*, *vy*‘, *s*, ale popri *o* ‚on...‘, *s*, *d* ‚oni...‘ Prípád b) je častejší a typologicky sa neviaže na istý vyhranený typ. Tak franc. *žə/žo* ako nesamostatné prislovesné zámeno pre 1. os. sing., **blížiace** sa svojou povahou pohyblivej **morféme** a viazané ku koncovkovej morféme vlastného slovesa (niektorí tu používajú termín *morphème brisé*): *žədi*, pís. *je dis*, proti *žə*, pís. *j’əi* (v najnižších štylistických vrstvách hovorovej francúzštiny, najmä parížskej, elíziou i v predkonsonantickej polohe *žədi* bez *ə* ako *ššə* za *žəse*, pís. *je sais*). Podobne popri plných tvaroch 1. os. sing. *iç*, *ĩç*, *eç* sú oslabené tvary *əç*, *-ç* z jednej strany a *-i* z druhej strany v nemeckých nárečiach.<sup>13</sup> V tomto prípade b) ide teda vždy o geneticky sekundárne prípady elízie vokálov v type *ta*, prípadne v type *at*, zmenených na *tə*, resp. *ət*, a napokon až na *t*.

<sup>11</sup> Porov. u nás vo vynikajúcej príručke J. Lišku *Tak hovorí Angličan. Slabé a silné tvary v hovorovej angličtine s konverzáciou*, Turč. Sv. Martin 1949 (Předslov B. Trnku), 85, pozn. 1.

<sup>12</sup> T. Milewski, *Zarys językoznaawstwa ogólnego*, Cześć II, Rozmieszczenie języków. Zeszyt 1, Lublin—Kraków 1948, 143.

<sup>13</sup> V. M. Žirmunskij, *Nemeckaja dialektologija*, Moskva 1956, 414.

Najčastejšie sú, pravda, kombinácie konsonant + vokál alebo vokál + konsonant, ktoré sa ťriedajú niekedy aj v tom istom systéme, ako v spis. nemčine:

<i>ie</i> — <i>du/du</i> , ( <i>vir/vir</i> ) — <i>ir/ir</i> , pís. <i>ich</i> — <i>du</i> , ( <i>wir</i> ) — <i>ihr</i>			
<i>er/er</i>	<i>zi/zi</i>	<i>er</i>	<i>sie(Sie)</i>
<i>zi/zi</i>		<i>sie</i>	
<i>es</i>		<i>es</i>	

teda prepísané jednotne podľa *ta* — *at(tat)*:

<i>at</i> — <i>ta</i> , ( <i>tat</i> ) — <i>at</i>
<i>at</i> <i>ta</i>
<i>ta</i>
<i>at</i>

Proti tomuto celkom nepravidelnému systému možno uviesť vo väčšine slovanských jazykov pravidelnejšie systémy, najpravidelnejší však v spisovnej slovenčine: tu možno postaviť proti sebe z jednej strany paralelné tvary a 2. osoby sing. i plur., z druhej strany tvary 3. osoby sing. i plur. (dôsledný typ *ta*, dokonca vždy s krátkym vokálom — typ opačný: *at*, prípadne *ata*):

<i>ja</i> — <i>ti</i> , pís. <i>ja</i> — <i>ty</i> ; <i>mi</i> — <i>vi</i> , pís. <i>my</i> — <i>vy</i>
<i>on</i> <i>on</i> <i>oňi</i> <i>oni</i>
<i>ona</i> <i>ona</i> <i>oni</i> <i>ony</i>
<i>ono</i> <i>ono</i>

Je zaujímavé, že tento plastický typ kombinácie konsonant + vokál, re- v menšine ešte vokál + konsonant + vokál (teda *ta* a *ata*) uplatnil tvoriteľ umelého jazyka esperanta, poľský lekár Zamenhof, už r. 1887 v svojom j. noduchom systéme osobných zámen:<sup>14</sup>

<i>mi</i> — <i>vi(ci)</i>	<i>ni</i> — <i>vi</i>
<i>li</i> ,on‘	<i>ili</i> ,oni, ony‘
<i>ŝi</i> ,ona‘ (vyslov. <i>ŝi</i> )	
<i>ĝi</i> ,ono‘ (vyslov. <i>dži</i> )	

(Podobne sem zapadá ešte aj zvrtné zámeno *si* a neurčité zámeno *oni*.)

V živých jazykoch možno konštatovať tendenciu vyrovnáť aspoň tvary 1. a 2. osoby sing. v prvom stupni a potom aj tvary 1. a 2. osoby plur. v druhom stupni. Tak, ako sme na to upozornili v širšom poňatí singuláru i plur. v cit. štúdiu,<sup>15</sup> v spisovnej slovenčine máme teraz dokonale vyrovnaný tvar 1. os. sing. v pomere k tvaru 2. os. sing., ale aj k tvarom týchto osôb v

<sup>14</sup> Fr. Šatura — P. Rosa, *Učebnica esperanta pre kurzy a samoukov*, Bratislava 196

<sup>15</sup> Na začiatku tejto štúdie a pozn. 1 (v cit. práci 233).

Ale to je, ako sa všeobecne vie, výsledok neskoršieho zložitejšieho vývinu pri tvare 1. os. sing., kde zaniklo koncové *z*; tak z dvojslabičného tvaru sa stal tvar jednoslabičný, aký bol už prv v 2. os. sing. i v 1. a 2. os. plur., kde zaniklo potom aj novšie koncové *-z*, resp. *-s* a kde sa napokon dlhé *ā* po diftongizácii na *iā* a po zjednodušení *ji* > *j* zmenilo na krátkke *i* a napokon na *a* (*ja*). Inde bol vývin odchodný; najnepravideľnejší výsledok je v bulharčine.

Vyššie sme boli uviedli, že nieto, pokiaľ viem, dokladu na pravidelné rozvrhnutie kvantity pri čisto vokalickej type (*a*), takže by, povedzme, singular mal krátkosti a plurál dĺžky, alebo naopak. Ale ani pri typoch *ta*, *at*, *tat*, *tata*, *tatat* ap. sa nám nepodarilo zistiť nejaký harmonicky úplne vyrovnaný systém. Najviacej sa tomuto ideálu blíži podľa našej mienky rozvrhnutie kvantity pri type *ta* v 1. a 2. os. sing., kde je krátkosť (*i*), a v 1. os. exkluz. a 2. os. plur. kde je *zasa* dĺžka (*ā*), v butchaskom nárečí dagyrského jazyka mongolskej rodiny v Číne;<sup>16</sup> no tu pri opačnom type, totiž pri *at*, je dĺžka pri 3. os. aj v sing. (*i*) aj v plur. (*ā*), kým *zasa* krátkosť je v type *tat* v 1. os. plur. inkluz. (*e*):

<i>bi</i> — <i>ši</i>	<i>bā</i> exkluz. — <i>tā</i>
	<i>bed</i> inkluz.
<i>in</i>	<i>ān</i>

Je však možná aj iná charakteristika celého systému nominatívnych tvarov osobných zámen z hľadiska kvantity. Tak v spisovnej slovenčine je spomedzi slovanských jazykov bezvýnimočne charakterizovaný tento systém s typmi *ta* v 1. a 2. os. sing. i plur. (*ja*, *ty*; *my*, *vy*) a s typmi *at*, *ata* v 3. os. sing. i plur. (*on*, *ona*, *ono*; *oni*, *ony*) krátkosťou. Krátkosť je síce aj v spisovnej poľštine a v spisovných jazykoch lužickosrbských, ďalej vo východoslovenských i lašských českých nárečiach, ale tam, pretože v týchto jazykoch a nárečiach nieto kvantitatívnej korelácie vokalickej, táto krátkosť nie je vôbec charakteristická pre nominatívne tvary osobných zámen ako vôbec pre nijaké iné vo všeobecnosti len krátkke tvary. V spisovnej češtine je tu už nepravideľnosť: dĺžka pri tvare *já* proti krátkosti v ostatných tvaroch (*ty*; *my*, *vy*; *on*, *ona*, *ono*; *oni*, *ony*, *ona*).

Pri nepriamych pádoch je v spisovnej slovenčine okrem jedinej výnimky (pri periférnom<sup>17</sup> inštrumentáli *nim*<sup>18</sup>) pri osobných zámenách rovnako iba krátkosť. V spisovnej češtine okrem tvaru *nim* sú ešte ďalšie tvary v tom istom páde aj v iných pádoch s dĺžkami: *jím*; *jí/ní*; *mnou*, *tebou* (*sebou*); v spis. slovenčine tieto posledné tvary treba interpretovať ako krátkke, pretože pravopisné

<sup>16</sup> B. Ch. Todajeva, *Mongolskije jazyki i dialekty Kitaja*, Moskva 1960, 60.

<sup>17</sup> O periférnom, okrajovom charaktere inštrumentálu v spisovnej slovenčine porov. ostatný raz v práci J. Oravea *Väzba slovies v slovenčine*, Bratislava 1967, 49 n.

<sup>18</sup> V práci cit. tu na začiatku štúdie a v pozn. 1,233, sme omylom na tento tvar pozabudli.

*mnou, tebou, resp. i sebou*, podobne ako aj *ženou, ulicou, dlaňou, kostou* ap., foneticky *mnou, tebou, sebou, ženou, ulicou, dlaňou, kostou*, treba fonologicky hodnotiť ako *mnov, tebov, sebov, ženov, ulicov, dlaňov, kostov*, ako by sa to malo aj písať v naozaj slovenskom pravopise bez českého vplyvu.

Niekedy nezhoda v kvantite nominatívnych pádov môže byť symetricky vyvážená v opačne rozvrhutej kvantite v niektorom nepriamom páde. Veľmi inštruktívny je prípad 1. a 2. os. sing. v spisovnej maďarčine pri konfrontovaní nominatívnych a akuzatívnych tvarov:

nom.	<i>én — te</i>	=	<i>āt — ta</i>
akuz.	<i>engem(et) — téged(et)</i>	=	<i>attat(at) — tátat(at)</i>

Vyššie spomenutý tvar 3. osoby, ktorý je podľa osnovy začiatok — stred — koniec rovnako pojmovo vzdialený od 1. i od 2. osoby, má síce dĺžku v nominatíve, ale ju nemení ani v akuzatíve: *ő — őt*.<sup>19</sup>

Menej časté sú kombinácie konsonant + diftong alebo naopak diftong + konsonant, keďže vôbec jazyky s dvojhláskami sú menej početné ako jazyky bez nich. Tak vyššie uvedené franc. dôrazové tvary *moi, toi, lui (mua, tua, lü)*; alebo rum. *eu (jeu)* ,ja', *ei (jei)* ,oni', *noi (noi)* ,my', *voi (voi)* ,vy'; nem. dialekt. *dju, dou, dau, däu, ty*'; zas opačne *iek, aic, eic* ,ja'.<sup>20</sup>

Ďalšia možnosť je kombinácia konsonant + vokál + konsonant alebo vokál + konsonant + vokál, prípadne ostatné nasledujúce kombinácie (teda schematicky *tat, ata, tata, atam, tatam* ap.). Hoci tieto kombinácie sú menej časté ako kombinácie *at* a *ta*, predsa sú ešte pomerne časté. Ale kombinujú sa zväčša s prípadmi *at* a *ta* (*a* je zriedkavé). Výhradný typ *tat* alebo zasa *ata*, resp. podobný ďalší v celom systéme dôsledne sa nám nepodarilo zistiť. Z hľadiska slabičného ide tu vždy v prvom prípade (*tat*) o jednu slabiku, v druhom prípade a v ďalších prípadoch o dve slabiky, prípadne potom i o viaceré. Z hľadiska morfeomatického je tu často dvojica morfém, niekedy kombinovaná konsonantickými, prípadne i vokalickými alternáciami v pomere k najbližším tvarom tej istej osoby alebo iných osôb; pritom môže ísť o pomer aspoň k nulovej druhej, redšie k nulovej prvej morféme, ba dokonca až k obidvom takýmto pri počte troch morfém v prostriedku s plnou morférou. Tak, povedzme, slovenské *on/a, on/o, on/i* (pís. *ony*) a zas *oň/i* (pís. *oni*) v pomere k *on/ø* (pís. *on*). Alebo nem.<sup>21</sup>

<sup>19</sup> Na tieto vzájomné vzťahy neupozornila ani K. J. Majtinskaja v teoreticky ináč dobre fundovanej práci *Vengerskij jazyk I, Vvedenije—Fonetika—Morfologija*, Moskva 1955, 172 n.

<sup>20</sup> V. Žirmunského knihe cit. tu v pozn. 13, 415 (2. os. sing.) a 414 (1. os. sing.).

<sup>21</sup> Porov. už v našej štúdií *K triedeniu nulových útvarov v jazykoch, Jazykovédné aktuality, Zpravodaj jazykovédných spoločností v Československu*, 1/1967, 1—6, najmä 6 (z priepiskov upozorňujeme aspoň na tieto: 4 v schéme má byť miesto *brán/a* správne *brán/é*; 5 miesto *or/o/l/l/a* správne *or/ø/l/a*; 6 vo fínskej schéme miesto *s/e/ø* správne *h/e/ø*).

$\text{ø}/i/\zeta$  ako  $d/u/\text{ø}$  (obrátены́ pomer ako  $v/\bar{i}r - \text{ø}/\bar{i}r$ ) v pomere k:  
 $m/i/\zeta$              $d/i/\zeta$   
 $m/\bar{i}/r$              $d/\bar{i}/r$

Vzácné sú reduplikované tvary. Tak v indoeurópskej cejlonskej sinhalčine<sup>22</sup> *mama* ‚ja‘, ale už iba *tō* mask., *tī* fem. 2. os. sing., teda ‚ty‘.

Celkom výnimočné sú prípady trojslabičné, štvorslabičné a päťslabičné (viacslabičné v nominatíve sme nezistili zatiaľ nikde). Prirodzene, nikdy sa nevzťahujú na celý systém, ale sú osihotené na jediný tvar hyperparadigmy.<sup>23</sup> Tak v indoeurópskom jazyku oriya v Indii<sup>24</sup> zdvorilostná forma *āmbhemāne* ‚My‘ popri *zdvor. āmbhe* ‚Ja‘; neutrálna forma *tumemāne* ‚vy‘ popri *tume* ‚ty‘; *zdvor. tumbhemāne*, dokonca i *āpanamāne* ‚Vy‘ (teda štvorslabičné a päťslabičné popri dvojslabičných; šesťslabičný je iba nepriamy pád, genitív *ābhamānāṅkara* ‚Nás‘ k nominatívu *zdvor. āmbhemāne* ‚My‘; a zas iba jednoslabičný je neutrálny tvar *mū* popri ďalšom jednoslabičnom, hoci diftongickom *mūi* a dvojslabičnom *muhī* ‚ja‘, ďalej hrubo urážlivá forma *tu* popri *tui* a *tuhī* ‚ty‘). Alebo v mongorskom jazyku mongolskej rodiny v Číne<sup>25</sup> viaceré tvary pre 1. os. plur. typu *budangula* — *budasge* a iné ‚my‘, teda štvorslabičné — trojslabičné popri ďalších tvaroch jednoslabičných i dvojslabičných. Zas v dravidskom jazyku telugu v Indii<sup>26</sup> trojslabičné *manamu* popri dvojslabičnom *mēmu* (a popri všetkých ostatných dvojslabičných) ‚my‘, kde sa jasne vydeľujú **koncové** slabiky *-mu* a pri ostatných osobách iné vždy rovnakého typu *-ta*, **fungujúce** zároveň aj ako osobné koncovky slovesa.

Podivuhodne vyrovnaný slabičný sklad typu *tatata* majú trojslabičné tvary dokonca v 1. os. sing. spomedzi semitských jazykov hebrejčina, *ʾānōchī* a starobabylončina (asýrčina) *ʾanāku* ‚ja‘ popri ostatných trojslabičných, dvojslabičných i jednoslabičných tvaroch.<sup>27</sup>

Takéhoto trojslabičného a viacslabičného typu v slovan. jazykoch niet.

Napokon z hľadiska grafického nájdú sa výnimočné prípady, ako je v slovan. Я ‚ja‘: je to síce jediná litera, ale značí **sama** na začiatku slova — alebo tu osihotene — skupinu dvoch foném *ja*, teda typ *ta*. V angličtine sa zas píše výnimočne jedinou literou, a to vždy veľkým *I* diftong *ai* vo význame ‚ja‘,

<sup>22</sup> V. V. Vychucholev, *Singalskij jazyk*, Moskva 1964, 44.

<sup>23</sup> Termínom *hyperparadigma* alebo *megaloparadigma* by sme navrhovali označovať všetky tvary osobných zámen dovedna. Termínom *makroparadigma* by sa mohla označiť celá paradigma jediného zámena, termínom *mikroparadigma* zas jej singulárový alebo plurálový, resp. duálový podsystem.

<sup>24</sup> B. M. Karpuškin, *Jazyk oriya*, Moskva 1964, 39—40.

<sup>25</sup> B. Ch. Todajeva, c. d. tu v pozn. 16, 77—78.

<sup>26</sup> Z. N. Petruničeva, *Jazyk telugu*, Moskva 1960, 62.

<sup>27</sup> Porov. v prehľadných tabuľkách v klasickom spise C. Brockelmann, *Semitische Sprachwissenschaft*, Leipzig 1906, 98.

čo má svoj tradičný, historický dôvod.<sup>28</sup> V dánčine sa zámeno 2. os. plur., teda ‚vy‘, píše vždy veľkou literou *I*, kým zámeno pre 3. os. plur., teda ‚oni‘, sa píše raz *de*, inokedy zasa *De* (vyslovuje sa *di*) podľa toho, či ide skutočne o väčší počet osôb, alebo len o jedinú, zdvorile oslovovanú (porov. nem. dvojicu *sie* — *Sie* pri „onikani“ ako v dánčine a sloven. dvojicu *vy* — *Vy* pri vykani).

Okrem celkom špeciálneho jednoliterného slovan. prípadu *Я* v slovanských pomeroch nieto obdoby jednoliternosti a zároveň majuskulnosti práve uvedeného typu anglického alebo dánskeho (*I*), čo by označovalo osobné zámeno.

II. Pomer tvarov singuláru a plurálu. Keďže dnes už v slovanských pomeroch okrem slovinčiny a lužickej srbčiny nie je duál živý, môžeme ho tu obísť.

I keď pri osobných zámenách plurálové tvary v pomere k tvarom singuláru nie sú presne toho istého charakteru ako plurálové tvary v pomere k tvarom singuláru pri ostatných oblastiach nomen (*my* nie je totiž množstvo — aspoň dva alebo viac — *ja...*), predsa základný protiklad singulár — plurál je v podstate zhodný s plurálovým chápaním inde pri nomen, čo sa podporuje i kongruenčne s nomen i verbum (*Ja, vojak, bráním vlast* — *My, vojaci, bráníme vlast*). Tak je potom možné, že v niektorých jazykoch sa jednotne formálne vyjadruje tento pomer singulár — plurál pri všetkých osobných zámenách. Stáva sa tak alebo alternáciami vokalicími či konsonantickými, prípadne obidvoma naraz, alebo sufixálnymi prostriedkami.

Tak v mordvinčine<sup>29</sup> máme tento dokonalý systém:

sing. <i>mon</i> — <i>ton</i>	plur. <i>mín</i> — <i>tín</i>
<i>son</i>	<i>sin</i>

V tomto systéme sa teda uplatňujú naraz aj **vokalicé** alternácie *o/i*, aj konsonantické *m/m̄*, *n/n̄*, *t/t̄*, *s/s̄*, a to celkom paralelne: vokál labializovaný (a zadný) — vokál nelabializovaný (a predný) + konsonant tvrdý — konsonant mäkký podľa mäkkostnej konsonantickej korelácie.

Ďalší typ je, keď je iné riešenie pri 1. a 2. os. z jednej strany a zas iné pri

<sup>28</sup> Ide o tvar pôvodne nedôrazný, oslabený *i*, ktorý bol zovšeobecnený po zániku stredoangl. dôrazného tvaru *ich*, vzniknutého zo staroangl. *ic*, v ranej dobe novoanglickej, potom v dôrazných polohách predĺžený na *i*, napokon diftongizovaný na *ai*, pričom staré písanie ostalo. Porov. u nás najnovšie J. Vachek, *Historický vývoj angličtiny* (Skripta pro obor diplomového studia), 5. vyd. pripravené J. Firbasom, Praha 1966, 62. Písanie veľkou literou udržalo sa tradične z čias prvých tlačených diel alebo z čias pamiatok na konci stredoangl. epochy: osobné zámeno 1. os. *i* písavalo sa kvôli jasnosti ako *j* a toto *j* v grafike XV. stor. takmer splyvalo s *I*, čo sa potom prevzalo do tlače a tak sa zachovalo podnes. Porov. K. Brunner, *Istorijska anglijskogo jazyka II* (preklad z nem. pôvodiny *Die englische Sprache, Ihre geschichtliche Entwicklung*, Halle/Saale 1951), Moskva 1956, 102.

<sup>29</sup> A. Sauvageot, *Langues ouraliennes, Les Langues du Monde*, 296.

3. os. zo strany druhej. Tak v tureckých jazykoch a teda i v osmanskej turečtine:

    sing. *bän* — *sän*      plur. *biz* — *siz*  
          *ol*                              *olar*

Tu je už v hre suffixálne riešenie, iné v 3. osobe (z jej plur. tvaru sa vyvinul i nominálneverbálny suffix pre pluralitu vôbec *lar/lär*).<sup>30</sup> Vokalická alternácia *ä/i* má charakter doplnkový.

Všeobecne a jednotne uplatňuje rozdiel medzi singulárom a plurálom pomocou formálneho, gramatického slovka *-men* čínština<sup>31</sup>:

    sing. *wo* — *ni*      plur. *wo-men* — *ni-men*  
          *t'a*                              *t'a-men*

Tu je v tvaroch singuláru vždy iná a iná spoluhláska i samohláska, ale základ je takto vždy zachovaný aj v pluráli, ku ktorému sa pripája spoločný znak plurálu *-men*.

Nič také v slovanských jazykoch nie je známe.

Je už v samej povahe významovej stránky kategórie plurálu (množstvo väčšie ako jeden tam, kde nie je duálu a, pravda, ani triálu ap.), že si toto číslo žiada akoby monumentálnejší formálny výraz aj v samých tvaroch plurálu. Tak je to vo flektívnych a aglutinačných jazykoch zväčša aj pri nomen, aj pri verbum (napr. v slovenčine *muž/ø* — *muž/ovia*; *rob/i/m* — *rob/i/me*; *rob/i/š* — *rob/i/te*). Opačný prípad je zriedkavý (akoby „monumentálnejší“ singulár). Tak fínske:<sup>32</sup>

    sing. *minä* — *sinä*      plur. *me* — *te*  
          *hän*                              *he*

V románskych pomeroch vytvoril sa už univerbovaný „monumentálny“ plurál v španielčine (zo základného starého *zámena* + starého *altros*, *altros*

<sup>30</sup> Tieto tvary stávali sa aj enklitickými pri slovesných formách a stávali sa tak inkorporovaním slovesnými koncovkami (porov. súhrnnú tabuľku u J. Denyho, *Langues turques*, Les Langues du Monde, 355). Deny používa ďalej *ä*-ovú transkripciu z arabského písma, teda *bän*, *sän*, ktorá lepšie zodpovedá nielen skutočnej výslovnosti, ale aj fonologickému systému spisovnej osmanskej turečtiny (porov. schémy u Denyho 348–9). Dnešná spis. grafika latinská, zavedená na podnet Kamala Atatürka 3. nov. 1928, píše tu však obyčajné *e*, teda *ben*, *sen*. Správne vystihuje foneticky výslovnosť u nás J. Blaskovics v učeb. texte *Učebnice turečtiny I*, Úvod do turečtiny, Praha 1964, 10. Aby lepšie vynikla vzdialenosť tvarov singuláru od tvarov plurálu, ponechali sme v texte hore staršiu transkripciu *s ä*.

<sup>31</sup> V staršom jazyku boli ešte aj iné tvary, ako *u*, *mou*, *ja'*, *žu*, *ty'*, *i*, *on'* (*ona'*); suffix plur. bol *-meň*. Bližšie I. T. Zograf, *Očerk grammatiki srednekitajskogo jazyka*, Moskva 1962, 29 n.

<sup>32</sup> Správne poukazuje A. Sauvageot, *Esquisse de la langue finnoise*, Paris 1949, 44 — 45, na to, že označovanie plurality vokalickou alternáciou je obmedzené iba na osobné zámená.



,iní, iné'; vo francúzštine je k tomu iba nábeh v type: *Nous autres Français* = = *My Francúzi*):

sing. *io — tu*, plur. *nosotros, nosotras — vosotros, vosotras*

V slovanských pomeroch jediná bulharčina má niečo obdobné:

sing. (jednoslab.) аз — ти,

plur. (dvojslab.) ние — вие

**III. Ostatné zvláštnosti.** Pretože ide o negatívne charakterizačné znaky, uvádzame ich iba čisto textatívne:

1. Nieto všeobecného typu v 3. os., ako je nem. *man*, franc. *on* ap.

2. Nieto rodového rozlišovania v 1. a 2. os. sing. a plur. ako v semit. jaz.

3. Nieto okrem pol. *Pan, Pani* + 3. os. sing. slovesa zvyškov feudálneho odstupňovania typu maď. *maga — ön* 'vy' (a zas hovor. *kend* v pomere k vidieckemu človeku, asi ako naše 'ujjo, strýko'), špan. *usted, ustedes*.

4. Nieto ani množstva zdvorilostne odstupňovaných tvarov pri všetkých zámenách, alebo pri väčšine zámen, ako je v orientálnych jazykoch typu indonézskeho,<sup>33</sup> japonského<sup>34</sup> ap.

5. Nieto redukovaných nominatívnych tvarov ako v angličtine.<sup>35</sup>

6. Nieto dôrazových a nedôrazových nominatívnych tvarov ako vo francúzštine.

7. Nieto rozdielu medzi samostatnými osobnými zámenami a nesamostatnými, iba prislovesnými zámennými útvarmi typu franc. *moi — je...*

8. Nieto exkluzívu a inkluzívu v pluráli.

9. Osobné zámená nefungujú zároveň ako slovesné koncovky.

10. Zväčša nieto duálu. Vôbec nieto triálu ap. Zvyšky duálu majú prevažne charakter ambálu.

Ide tu vonkoncom iba o negatívne, ale aj tak dôležité charakteristické črty, ktoré s kladnými dovedna ako celok — totiž ako zväzok črt kladných i záporných — charakterizujú alebo všetky slovanské osobné zámená v nominatívnych tvaroch, alebo aspoň ich naprostú väčšinu. A to je v tejto skĺbenosti stav, čo sa inde v tej istej zostave neopakuje.

<sup>33</sup> V. D. Arakin, *Indonezijské jazyki*, Moskva 1965, 113 n. U nás M. Opl't, *Bahasa indonésia, Učebnice indonéštiny, Indonesian language*, Praha 1960, 45 n.

<sup>34</sup> N. A. Syromiatnikov, *Stanovenije novojaponskogo jazyka*, Moskva 1965, 122 n. U nás už Průšková — Průšek, *Učebnice hovorové japonštiny*, Praha 1939, 202 n.

<sup>35</sup> Sústavne v Liškovej príručke, citovanej tu v pozn. 11,85 n.

## REPREZENTÁCIA PRIESTORU V SYSTÉME SLOVENSKÝCH PREDLOŽIEK\*

G. ALTMANN, Z. DÖMÖTÖR, A. RIŠKA

1. Úvod. Cieľom tohto článku je podať model a kvantitatívnu analýzu reprezentácie priestoru v systéme slovenských prvotných predložiek. Reprezentáciu priestoru chápeme tu ako množinu predložiek a nimi označovaných empirických lokácií a direkcii, ktoré možno považovať — za určitých predpokladov — za denotáty týchto predložiek, alebo v reči teórie množín ako zobrazenie množiny predložiek do množiny empirických lokácií, resp. direkcii. Predložky majú celý rad nepriestorových významov, ktoré tu však neberieme do úvahy. Keďže sémantické analýzy tohto druhu sú zatiaľ nové<sup>1</sup>, uvedieme tu aj abstraktný model, na ktorom možno názorne skúmať túto problematiku.

Idea kvantitatívnej analýzy spočíva jednak vo vyhodnotení adekvátnosti reprezentácie empirického priestoru a jeho častí a jednak vo vyhodnotení vzťahov medzi prvkami uvedených množín. Pri kvantitatívnom vyhodnocovaní vzťahov medzi lingvistickými objektmi, alebo medzi ich denotátmi, prípadne navzájom, používame kritériá trojakého druhu: 1. čisto lingvistické; 2. abstraktné (matematicko-logické); 3. empirické, ktoré ponúka samotná analyzovaná skutočnosť.

V ďalších paragrafoch uvádzame definíciu *lokačného* a *direktívneho* systému, v ktorých definujeme tieto veličiny: jemnosť, orientovanosť, lokačnú symetriu, efektivitu, diskriminatívnosť, diskriminatívnu entropiu, direktívnu symetriu a synkretizmus. Ak istá veličina charakterizuje numericky len určitý lingvistický objekt, potom má význam len pre deskriptívnu a historickú jazyko-vedu: ňou sa dá skúmať len status a zmena významu daného objektu; ak veličina charakterizuje numericky celý systém, potom má význam aj pre typológiu, kde porovnávame práve celky. V opisných gramatikách sa sémantickým systémom nevenuje takmer žiadna pozornosť. Význam jednotlivých lingvistických objektov sa podáva len v podobe zoznamu. Výhodou tohto

\* This study was partly supported by the Alexander von Humboldt Foundation during the first author's stay at the University of Köln.

<sup>1</sup> Pre analýzu verbálnych lokačných sufixov v nimboréne pozri G. Altmann, Z. Dömötör, A. Riška, *The partition of the space in Nimboran*, Beiträge zur Linguistik und Informationsverarbeitung 12, 1967, 56-71.

prístupu je, že na základe udaných významov a pomocou uvedených kritérií môžeme ukázať vzájomné vzťahy jednotlivých prvkov a ich postavenie v systéme, môžeme klasifikovať sémantické systémy a porovnávať ich kvantitatívne. Kvantitatívne výsledky nie sú samoučelné a nie sú ani konečnou fázou výskumu. Ich uváženie umožňuje vybudovať typológiu z iných hľadísk a môže sa ukázať spätne významným kritériom pri kvalitatívnych analýzach. Okrem toho dáva presnejšie a jednoznačnejšie obrazy o predmete výskumu.

Priestor, okolie, orientácia, smer a priestorové vzťahy môžu sa v jazyku vyjadriť rôznymi jazykovými objektmi: skupinou lexikálnych jednotiek, určitou triedou slov (zámená, predložky, príslovky, a pod.), afixmi, pádmi, atď. Lokačný systém zahrňuje iba tie jazykové objekty, ktoré označujú určité antropologicky význačné okolia a miesta, kým direktívny systém zahrňuje objekty, označujúce smery deja *vzhľadom* na rôzne lokácie. Pri direktívnych systémoch možno rozoznávať: a) *jednopolové* systémy, v ktorých jazykové objekty označujú buď len východisko, alebo len cieľ smeru; b) *dvojpolové* systémy, v ktorých jazykové objekty označujú aj východisko aj cieľ smeru; c) *tranzitívne* systémy, v ktorých jazykové objekty označujú prechod cez určitú lokáciu, ale ani jeden pól, d) *miešané* systémy, v ktorých sú objekty aspoň z dvoch predchádzajúcich typov systémov.

Význam (denotát) jazykového objektu opisujúceho nejaký priestorový jav sa určuje *vzhľadom* na nejaký neutrálny empirický objekt, aby sa vylúčili špeciálne významy, ktoré dostáva lingvistický objekt len v určitých spojeniach. Napríklad predložka „na“ v gramaticky správnom spojení s menom neutrálneho objektu „dom“ dáva výraz „na dome“, čo práve denotuje určitú empirickú lokáciu. Podobne možno zaviesť smer.

Empirický priestor môže byť istým spôsobom *orientovaný*, a to buď *absolútne*, nejakým fixovaným objektom, alebo *relatívne*, nejakými nefixovanými objektmi. Ďalej môže byť orientovaný buď len *lokáciou* tohto objektu, alebo aj jeho *direkciou*, ak berie do úvahy aj to, kam je objekt obrátený. Nie je našim cieľom podrobnejšie analyzovať tieto možnosti, venujeme sa tu len jednému špeciálnemu prípadu, a to slovenským elementárnym predložkám, ktoré zobrazujú okolia a vzťahy v empirickom priestore. Tento systém predstavuje určitý *parciálny* priestorový systém jazyka, kým *totálny* priestorový systém je zjednotením všetkých parciálnych systémov jazyka.

2. *Lingvistický lokačný systém a jeho kvantitatívne vlastnosti.* V ďalších paragrafoch sa budeme zaoberať systémami, ktoré obsahujú väčší počet primitívnych pojmov. Ich vlastnosti vymedzíme axiómami. Súbor axióm pre modely empirických systémov (fyzikálnych, biologických, psychologických atď.) možno rozdeliť podľa sémantickej funkcie, ktorú vykonávajú v definícii, na dve skupiny: a) na *logickú* (racionálnu), predstavujúcu selekciu množín objektov, ktorými sa chceme zaoberať. Tieto axiómy určujú „universe of dis-

course“ a sú nevyhnutné pri každej axiomatizácii; b) na *štrukturálnu*, ktorá predstavuje detailný opis vlastností a dynamiku vybraných objektov, a tak znižuje stupeň volnosti v súbore typov, kategórií a vlastností týchto objektov, ktoré v logickej skupine axióm boli prípustné.

**Def. 1.** Model  $\mathcal{L} = \langle O, \mathcal{A}, \Delta \rangle$  sa nazýva lingvistický lokačný systém práve vtedy, keď splňuje tieto podmienky (racionálne axiómy):

1.  $O$  je neprázdna konečná množina explicitne daných lingvistických objektov (nie nevyhnutne z jednej kategórie), splňujúcich tzv. lokačné kritériá.
2.  $\mathcal{A}$  je exhaustívny súbor atomárnych empirických lokácií.

Poznámka: Pod exhaustívnosťou sa rozumie to, že množina  $A$  je úplným výpočtom denotátov objektov z  $O$ . Atomárne lokácie sú také, ktoré z lingvistického hľadiska už nie je možné ďalej rozkladať.

3.  $\Delta$  je jedno-jednoznačné zobrazenie (vzťah denotácie) množiny  $O$  na  $\mathcal{A}$ , t. j. ku každému lingvistickému objektu  $o \in O$  existuje práve jedna empirická lokácia (denotát)  $A \in \mathcal{A}$  tak, že  $\Delta(o) = A$  a pritom počet prvkov z  $O$  je rovnaký s počtom prvkov  $\mathcal{A}$ , čiže  $|O| = |\mathcal{A}|$ .

Poznámka. Symbolom  $|X|$  označujeme počet prvkov množiny  $X$ .

Pre členstvo v  $O$  možno použiť i formálne kritériá, ktoré najčastejšie vylučujú sémantickú ambiguitu, i sémantické kritériá, ak formálne nestačili. Pomocou formálnych kritérií sa zaručuje určitá rovnorodosť objektov v  $O$ . Pre členstvo v parciálnom lokačnom systéme slovenských predložiek musia predložky v  $O$  spĺňať tieto lokačné kritériá (lokačné štrukturálne axiómy):

1. predložka musí byť prvotná (nezložená);
2. spája sa s lokálom alebo inštrumentálom;
3. označuje (denotuje) určitú lokáciu;
4. lokácia musí byť atomárna (nezložená).

Poznámky. (1) Neatomárna je lokácia vtedy, keď sa skladá z dvoch či viacerých atomárnych lokácií existujúcich v danom systéme. (2) V našich úvahách zdanlivo splyva pojem s empirickou entitou.

Zo slovenských prvotných predložiek, ktoré uvádzajú použité pramene,<sup>2</sup> sa na základe uvedených kritérií množina  $O_p$  definovala explicitne ako<sup>3</sup>

$$O_p = \{\text{medzi, na, nad, pod, pred, pri, v, za}\}.$$

Štyri predložky uvádzané aj ako lokačné, *o, od, po, proti* sa nedostali do  $O_p$ , lebo nespĺňujú niektorú z podmienok: *o* s lokačným významom (s akuzatívom) a *od* a *proti* nespĺňujú podmienku 2; *o* v spojení s lokálom nespĺňuje podmien-

<sup>2</sup> *Slovník slovenského jazyka a Morfológia slovenského jazyka.*

<sup>3</sup> Autori dakujú dr. J. Horeckému za cenné rady v tomto bode.

ku 3;  $po$  v spojení s akuzatívom nespĺňuje podmienku 2;  $po$  v spojení s lokálom nespĺňuje podmienku 4, lebo  $\Delta(po) = \Delta(v) \cup \Delta(na)$ , napríklad  $po$  dome znamená buď  $v$  dome alebo  $na$  dome.

$\Delta_p$  je zobrazenie, ktoré jednotlivým predložkám jedno-jednoznačne priradí príslušnú priestorovú empirickú lokáciu.  $\Delta_p$  nebude jedno-jednoznačné len vtedy, ak v  $O$  pripustíme synonymné lingvistické objekty. Namiesto označenia „ $o$ “, ktoré je logicky nutné pre rozlíšenie medzi „hovoriť o lingvistickom objekte“ a „používať lingvistický objekt“, budeme názov „ $o$ “ stotožňovať priamo s  $o$  (napríklad „pred“ =  $pred$ ) a príslušný denotát objektu  $o$  budeme označovať takisto, ale veľkými písmenami (napr.  $\Delta(pred) = PRED$ ). Takže

$$\mathcal{A}_p = \{\text{MEDZI, NA, NAD, POD, PRED, PRI, V, ZA}\}.$$

Lahko sa presvedčíme, že systém  $\mathcal{L}_p = \langle O_p, \mathcal{A}_p, \Delta_p \rangle$  je lokačný.

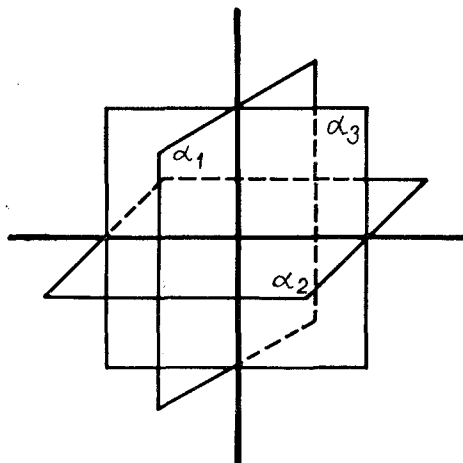
2.1. *Kvantitatívne vlastnosti lokačného systému  $\mathcal{L}_p$ .*

2.1.1. *Jemnosť.*

Def. 2. Absolútnou jemnosťou lokačného systému  $\mathcal{L}$  rozumieme číslo

$$F = |O|. \quad (1)$$

Pre slovenčinu je  $|O_p| = 8$ . Teoreticky možno uvažovať o relatívnom vyjadrení jemnosti vzhľadom na určitý maximálny počet lokácií v systéme. Predpokladajme, že lokačný systém rozoznáva jednu centrálnu lokáciu (V, TU a pod.), jednu lokáciu MEDZI a po každej strane troch rovín (pozri obr. 1) dve lokácie pre bližší a vzdialenejší bod vo viditeľnom priestore a jednu



Obr. 1. Orientácia priestoru podľa rovín.

lokáciu v neviditeľnom priestore (vzdialenom). Jazyk obvykle nemá také jemné dištinkcie na všetkých rovinách, preto počet týchto teoretických lokácií (20) by mal stačiť ako maximum i pre veľmi jemné systémy. Potom relatívna jemnosť  $F_r$  by mohla byť definovaná ako  $|O|/|O_{\max}|$ , v prípade slovenčiny by sme dostali  $8/20 = 0.40$ .

### 2.12. Rovinná orientovanosť.

Def. 3. Rovinnou orientovanosťou lokačného systému  $\mathcal{L}$  rozumieme číslo

$$PO = \frac{|O_{or}|}{|O|}, \quad (2)$$

kde  $O_{or}$  je množina tých lingvistických objektov  $o \in O$ , pre ktoré príslušná empirická lokácia  $\Delta(o) \in \mathcal{A}$  je empiricky orientovaná vzhľadom k niektorej zo sústavy troch vzájomne kolmých rovín  $\alpha_i$  ( $i = 1, 2, 3$ ) z obr. 1.

Napríklad empirické lokácie VĽAVO a VPRAVO od empirického objektu  $S$  sú orientované vzhľadom k rovine  $\alpha_1$ , lokácie NAD a POD objektom  $S$  vzhľadom k rovine  $\alpha_2$  a lokácie PRED a ZA objektom  $S$  vzhľadom k rovine  $\alpha_3$ .

V našom prípade je množina rovinné orientovaných predložiek

$$O_{p,or} = \{nad, pod, pred, za\},$$

pretože NA, PRI, V, MEDZI sú arovinné empirické lokácie z  $\mathcal{A}_p$ . Predložka *na* neoznačuje lokáciu na hornej strane objektu, ale na celom povrchu objektu. Možno to vyjadriť ako  $\Delta(na) = b[\Delta(v)]$ , kde  $b$  označuje hranicu. Hodnota indexu rovinné orientovanosti pre  $\mathcal{L}_p$  bude  $PO = 4/8 = 0,50$ .

### 2.13. Symetria lokačného systému podľa roviny.

Def. 4. Nech  $O_{sym}^{(i)}$  pre  $i = 1, 2, 3$ , označuje množinu tých lingvistických objektov  $o \in O$ , ktorých denotát  $\Delta(o)$  má symetrický náprotivok vzhľadom k rovine  $\alpha_i$ , a nech  $O_{as}^{(i)}$  je množina tých lingvistických objektov  $o \in O$ , pre ktoré príslušná empirická lokácia  $\Delta(o)$  nemá symetrický náprotivok podľa roviny  $\alpha_i$ , alebo symbolicky

$$O_{sym}^{(i)} = \{o | o \in O \& \exists_{o' \in O} \Delta(o) Sym \Delta_{(\alpha_i)}(o')\}$$

$$O_{as}^{(i)} = \{o | o \in O \& \nexists_{o' \in O} \Delta(o) Sym \Delta_{(\alpha_i)}(o'),$$

potom *symetriou*  $s^{(i)}$ , resp. *asymetriou*  $as^{(i)}$  lokačného systému  $\mathcal{L}$  podľa roviny  $\alpha_i$  rozumieme číslo

$$s^{(i)} = \frac{|O_{sym}^{(i)}|}{|O_{or}^{(i)}|}, \text{ resp. } as^{(i)} = \frac{|O_{as}^{(i)}|}{|O_{or}^{(i)}|} = 1 - s^{(i)}, \quad (3)$$

kde  $O_{or}^{(i)}$  je množina objektov orientovaných podľa roviny  $\alpha_i$ . Celkovou symetriou  $s$  lokačného systému  $\mathcal{L}$  budeme rozumieť číslo

$$s = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 s^{(i)}, \quad (4)$$

kde  $n$  znamená počet rovín, na ktorých  $s^{(i)}$  má zmysel.

$$\begin{aligned} \text{V našom prípade} \quad O_{p, sym}^{(1)} &= O_{p, as}^{(1)} = O_{p, as}^{(2)} = O_{p, as}^{(3)} = \emptyset, \\ O_{p, sym}^{(2)} &= \{nad, pod\}, \\ O_{p, sym}^{(3)} &= \{pred, za\}, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{z čoho} \quad |O_{p, sym}^{(1)}| &= |O_{p, as}^{(1)}| = |O_{p, as}^{(2)}| = |O_{p, as}^{(3)}| = 0, \\ |O_{p, sym}^{(2)}| &= |O_{p, sym}^{(3)}| = 2, \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{a konečne} \quad s_p^{(1)} &\text{ nemá zmysel,} & s_p^{(3)} &= 2/2 = 1, \\ s_p^{(2)} &= 2/2 = 1, & s_p &= (1/2)(1 + 1) = 1. \end{aligned}$$

Veličiny, ktoré sme doteraz zaviedli, určitým spôsobom charakterizujú zloženie daného lingvistického parciálneho spaciálneho systému a jeho bohatstvo. Dá sa predpokladať, že zjednotenie parciálnych systémov, ktoré dáva totálny spaciálny systém jazyka, bude vo všetkých jazykoch veľmi podobný, pretože každý jazyk je schopný vyjadriť ľubovoľný antropologicky významný spaciálny vzťah kombináciou rôznych prostriedkov. Pre porovnanie jazykov (genetické i typologické) má preto väčší význam výskum parciálnych systémov. *Jemnosť* dáva obraz o tom, ako je rozvinutý daný parciálny systém v jazyku. *Rovinná orientovanosť* a *symetria* lokačného systému sú definované na základe empirických kritérií a dávajú obraz o istom usporiadaní jazykového systému, o miere adekvátnosti zobrazenia empirického priestoru. V slovenčine je symetria v  $\mathcal{L}_p$  mimoriadne výrazná, ale nemusí to tak byť v každom lokačnom systéme alebo v každom jazyku; napr. v maďarskom systéme nominálnych lokačných suffixov neexistuje symetria ani na jednej rovine, v nimborskem (Nová Guinea) systéme verbálnych lokačných suffixov len na jednej rovine atď., a nemusí vždy dosahovať maximum. Bolo by možné alternatívne zaviesť aj mieru  $s' = 1/3 \sum_{i=1}^3 s^{(i)}$ , ktorá by brala do úvahy aj to, na koľkých

rovinách existujú symetrické lokácie. V tom prípade by pre naše  $\mathcal{L}_p$  bolo  $s' = 2/3 = 0,67$ . Keby sme použili kritériá z topológie, dali by sa skúmať viaceré ďalšie vlastnosti lokačného systému, napr. existujú lokácie otvorené, polouzavreté a uzavreté, vyjadrujúce tiež isté vlastnosti priestoru. Týmto sa chceme venovať až pri komparatívnej štúdií. Tu si všimneme už len efektivitu  $\mathcal{L}_p$ , v ktorej sa využívajú všetky tri spomenuté kritériá.

## 2.14. Efektivita lokačného systému.

Def. 5. Efektivitou  $E$  lokačného systému  $\mathcal{L}$  rozumieme číslo

$$E = \frac{OP_{\min}}{OP}, \quad (5)$$

kde  $OP_{\min} = \lceil \log_2 \alpha |O| \rceil$ , kde  $[x]$  označuje celú časť z  $x$  a  $\alpha = 1$ , ak  $|O|$  je tvaru  $2^n$ , ináč  $\alpha = 2$ .  $OP$  je počet binárnych opozícií potrebný na rozlíšenie každého prvku systému.

Dichotomicкую klasifikáciu možno zásadne previesť v každom lingvistickom systéme, aj keď niekedy s väčším či menším násilím. Ak existuje súčasne viac rozkladov, potom najefektívnejší je ten, ktorý vyžaduje najmenší počet opozícií pre určenie ľubovoľného prvku. Efektivita je istou mierou vhodnosti dichotomickej klasifikácie. Ak existujú súčasne dva rovnako efektívne rozklady, potom sú oba kvantitatívne ekvivalentné, kvalitatívne ide pritom o rôzne hladiská. Efektivita určuje aj hierarchizáciu jednotlivých opozícií. Pri hierarchizácii postupujeme tak, že rozkládame vždy len výsledné podmnožiny. Pri slovenských elementárnych predložkách z  $\mathcal{L}_p$  definujeme rozklad takto:

### I. Podľa rovinnej orientácie na predložky

- označujúce rovinnú orientáciu  $O_{p,or} = \{nad, pod, pred, za\}$
- bez rovinnej orientácie  $O_p - O_{p,or} = O_{p,\bar{or}} = \{medzi, na, pri, v\}$ .

### II.A. Podľa orientácie vzhľadom k

- $\alpha_2$ , čo dáva  $O_{p,or}^{(2)} = \{nad, pod\}$ ,
- $\alpha_3$ , čo dáva  $O_{p,or}^{(3)} = \{pred, za\}$ .

### II.B. Podľa kontaktu medzi objektmi rozložíme $O_{p,\bar{or}}$ na predložky

- kontaktné:  $O_{p,k} = \{na, v\}$ ,
- nekontaktné:  $O_{p,\bar{k}} = \{medzi, pri\}$ .

### III. Podľa polohy možno urobiť rozklady

- $O_{p,or}^{(2)} = \{\{Nad\}, \{Pod\}\}$ , kde  $Nad = \{o|A(o) = NAD\} = \{nad\}$   
a  $Pod = \{o|A(o) = POD\} = \{pod\}$ ,
- $O_{p,or}^{(3)} = \{\{Pred\}, \{Za\}\}$ , kde  $Pred = \{pred\}$  a  $Za = \{za\}$ ,
- $O_{p,k} = \{\{Na\}, \{Vo\}\}$ , kde  $Na = \{na\}$  a  $Vo = \{v\}$ ,
- $O_{p,\bar{k}} = \{\{Medzi\}, \{Pri\}\}$ , kde  $Medzi = \{medzi\}$  a  $Pri = \{pri\}$ .

Najvhodnejší je taký postup, pri ktorom sa každá množina rozkladá na dve podmnožiny s rovnakým počtom prvkov. Používať možno konkrétne i kontradiktórické označenia pre jednotlivé množiny. Doplnky sú tu zrejme usúvzťažnené vždy k inej množine. Podmnožiny posledného rozkladu možno



samozrejme istým spôsobom aj pomenovať, napríklad *medzi* označuje vzťah medzi tromi objektmi, *pri* len vzťah medzi dvoma, *na* označuje hranicu objektu, *v* jeho vnútro, čo sa dá definovať topologicky atď. Tu sme volili neutrálne označenie s veľkým začiatočným písmenom (namiesto  $V$  sme písali  $Vo$  pre rozlíšenie). Prehľad hierarchie opozícií podáva obr. 2.

I	$O_{p,or}$				$O_p - O_{p,or} = O_{p,or}$			
II	$a_2$		$a_3$		$O_{p,k}$		$O_{p,\bar{k}}$	
III	<i>Nad</i>	<i>Pod</i>	<i>Pred</i>	<i>Za</i>	<i>Na</i>	<i>Vo</i>	<i>Medzi</i>	<i>Pri</i>
	<i>nad</i>	<i>pod</i>	<i>pred</i>	<i>za</i>	<i>na</i>	<i>v</i>	<i>medzi</i>	<i>pri</i>

Obr. 2. Hierarchia opozícií v  $\mathcal{L}_p$ .

Pre výpočet  $E_p$  dostaneme  $|O_p| = 8$ ,  $\log_2 8 = 3$ ,  $OP = 3$ ,  $\alpha = 1$ , z čoho  $E_p = 3/3 = 1$ . Systémy so symetrickou hierarchizáciou dosahujú maximálnu efektivitu.

### 3. Direktívny systém a jeho kvantitatívne vlastnosti.

**Def. 6.** Model  $\mathcal{L} = \langle O, \mathcal{A}, \mathcal{M}, \rightarrow, \Delta \rangle$  sa nazýva lingvistický direktívny systém, ak spĺňa tieto racionálne axiómy:

1.  $O$  je neprázdna konečná množina lingvistických objektov (por. pozn. k def. 1.);
2.  $\mathcal{A}$  je exhaustívny, konečný súbor empirických priestorových atomárnych lokácií (por. pozn. k def. 1);
3.  $\mathcal{M}$  je konečný súbor molekulárnych empirických lokácií generovaných z množiny  $\mathcal{A}$ , t. j. každý element  $M \in \mathcal{M}$  má tvar  $M = A_1 \cup A_2 \cup \dots \cup A_k$  (\*) pre vhodné prirodzené číslo  $k$  a  $A_i$  ( $i = 1, 2, \dots, k$ ) je z  $\mathcal{A}$ .
4.  $\rightarrow$  je empirický vzťah medzi lokáciami, vyjadrujúci smer deja.

Poznámka. V dvojpólových systémoch určuje šípka vždy vzťah medzi dvoma lokáciami, v jednopólových len smer vzhľadom k jednej lokácii (atomárnej či molekulárnej).

5.  $\Delta$  je zobrazenie množiny  $O$  do množiny  $\mathcal{S} = \{ \langle A, \rightarrow \rangle, \langle \rightarrow, A \rangle \}_{A \in \mathcal{A}}$ , t. j. ku každému  $o \in O$  existuje  $S \in \mathcal{S}$  tak, že  $\Delta(o) = S$ , t. j. buď  $\Delta(o) = \langle A, \rightarrow \rangle$  alebo  $\Delta(o) = \langle \rightarrow, A \rangle$ . Namiesto týchto dvoch vzťahov budeme stručne písať  $A \xrightarrow{o}$ , resp.  $\xrightarrow{o} A$  a tento vzťah interpretujeme takto: lingvistickému objektu  $o$  zodpovedá smer z lokácie  $A$ , resp. smer do lokácie  $A$ . Uvedená alternatíva je exkluzívna, t. j. neplatí súčasne  $A \xrightarrow{o}$  a  $\xrightarrow{o} A$ .
6. Nech atomárna lokácia  $A$  je komponentom molekulárnej lokácie  $M$  v (\*), čo označíme ako  $A^M$ . Potom platí  $M \xrightarrow{o} \Rightarrow \neg \exists A^M \xrightarrow{o}$ ,

resp.  $\xrightarrow{o'} M \Rightarrow \neg \exists \overset{o}{\rightarrow} A^M$ , t. j. ak smer označovaný objektom  $o'$  ide z molekulárnej, resp. do molekulárnej lokácie  $M$ , potom neexistuje lingvistický objekt  $o$  tak, že by označoval smer  $z$ , resp. do komponentu  $A$  molekulárnej lokácie  $M$ .

*Direktívne kritériá* (ktoré môžeme pokladať za direktívne štrukturálne axiomy) pre zaradenie slovenských predložiek do direktívneho systému sú tieto:

1. Predložka musí byť prvotná (nezložená).
2. Musí sa spájať buď s genitívom, buď s datívom, alebo s akuzatívom.
3. Musí vyjadrovať empirický smer (nie abstraktný).
4. Musí vyjadrovať monopolárny **vzťah**, t. j. nie bipolárny alebo tranzitívny.
5.  $\Delta(o_i) = \Delta(o_j) \Rightarrow o_i \notin O$  ( $i \neq j$ ), t. j. ak dve predložky sú synonymné, jednu vylúčime zo systému.

Poznámka. V systéme ponechávame obyčajne tú predložku, ktorú považujeme za reprezentatívnejšiu, t. j. takú, ktorá sa spája s väčším počtom prípadov.

6.  $\Delta(o) = \Delta(o_i \cup o_j) = \Delta(o_i) \cup \Delta(o_j) \Rightarrow o \notin O$ , t. j. ak predložka  $o$  je sémanticky rozložiteľná na  $o_i$ ,  $o_j$  a jej rozklad v direktívnom systéme existuje, potom ju zo systému vylúčime.

Určité kritériá, napríklad 3, 4, 5, 6, sú veľmi všeobecné a dajú sa použiť aj pre iné jazyky. Iné kritériá treba stanoviť špeciálne pre každý jazyk zvlášť.

V použitých prameňoch<sup>2</sup> sa ako smerové uvádzajú tieto prvotné predložky: *cez, do, k, medzi, na, nad, o, od, po, pod, pred, proti, skrz, v, z, za*. Z nich z nášho systému vypadne *cez* pre kritérium 4; *o* ako synonymná s *na* a *po* ako synonymná s *k* pre kritérium 5; tá časť významu *po*, ktorá nie je synonymná s *k* (s akuzatívom), znamená hranicu, nie smer (kritérium 3); *proti* je smerove sčasti synonymná s *k* (kritérium 5), sčasti má abstraktne direktívny význam (kritérium 3); *skrz* je synonymná s *cez* (kritérium 5); *v* s akuzatívom je synonymná s *do* (kritérium 5). Slovenský direktívny systém  $\mathcal{D}_p$  možno teda definovať takto:

$$O_p = \{do, k, medzi, na, nad, od, pod, pred, z, za\}$$

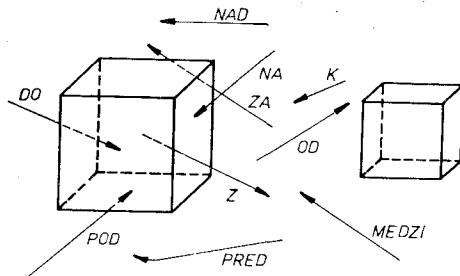
$$\mathcal{A}_p = \{\text{MEDZI, NA, NAD, POD, PRED, PRI, V, ZA}\}$$

$$\mathcal{M}_p = \mathcal{A} \cup \{V \cup NA\}$$

$\rightarrow_p$  je definovaná desiatimi direkčnými formulami:

- |   |   |
|---|---|
| 1. $\overset{do}{\rightarrow} V$ ,        | 6. PRI $\overset{od}{\rightarrow}$ ,      |
| 2. $\overset{k}{\rightarrow} PRI$ ,       | 7. $\overset{pod}{\rightarrow} POD$ ,     |
| 3. $\overset{medzi}{\rightarrow} MEDZI$ , | 8. $\overset{pred}{\rightarrow} PRED$ ,   |
| 4. $\overset{na}{\rightarrow} NA$ ,       | 9. $V \cup NA \overset{z}{\rightarrow}$ , |
| 5. $\overset{nad}{\rightarrow} NAD$ ,     | 10. $\overset{za}{\rightarrow} ZA$ .      |

Lokačný systém vyjadruje statický aspekt, istý rozklad priestoru, kým direktívny systém ukazuje istý dynamický aspekt deja. Celok možno zachytiť ako graf alebo znázorniť schémou:



Obr. 3. Schéma direktívneho systému slovenských elementárnych predložiek.

3.1. *Vlastnosti direktívneho systému.* Každý spaciálny systém má určité ľahko demonštrovateľné kvantitatívne vlastnosti, ktoré sú v jednom systéme veľmi markantné, v inom zase vyzerajú celkom triviálne alebo sa vôbec neobjavujú.

3.11. *Diskriminatívnosť direktívneho systému.* V slovenčine je vlastnosť diskriminatívnosti kvantitatívne dosť nezretelná práve preto, že jednotlivé lokácie  $A_i$  sú veľmi zreteľne diskriminované. Čím viac je molekulárnych lokácií v jazyku, tým bude diskriminácia menšia. V slovenčine je len jedna molekulárna lokácia  $V \cup NA$ . V jednopólovom systéme môže *do* danej a *z* danej lokácie ísť len jeden smer, ale naopak to neplatí: určitý smer označovaný jedným objektom  $o \in O$  môže ísť *do* alebo *z* viacerých lokácií naraz, napríklad v slovenčine vo formule 9. vyššie. Ak *do* alebo *z* lokácie nejde žiaden smer, nemá zmysel hovoriť o jej diskriminácii. Takýchto prípadov je v slovenčine viac. Napríklad  $V \cup NA$  tvoria molekulárnu lokáciu, z ktorej vychádza jeden smer  $M_i \xrightarrow{z}$ . Kontextom je osvetlené, ktorá atomárna lokácia sa myslí, ale bez kontextu je pravdepodobnosť voľby každej z oboch lokácií rovná jednej polovici. Diskriminatívnosť lokácie  $A_i$  možno merať v iníciaľnej a finálnej pozícii. Indexy budú definované takto:

*Def. 7.1.* Iníciaľnou diskriminatívnosťou lokácie  $A_i$  rozumieme číslo

$$\text{Dis}_I(A_i) = \frac{1}{r d_i}, \quad (6a)$$

kde  $r$  je počet atomárnych lokácií v iníciaľnej molekulárnej lokácii, ktorej je  $A_i$  prvkom a funkcia

$$d_i = \begin{cases} 1 & \text{ak } \exists A_i \xrightarrow{o} \\ 0 & \text{ak } \neg \exists A_i \xrightarrow{o}. \end{cases}$$

Napríklad  $\text{Dis}_I(\text{PRI}) = 1/(1 \times 1) = 1$ ; PRI je jediným členom danej lokácie, čiže  $r = 1$ ;  $d_i = 1$ , lebo existuje  $\text{PRI} \xrightarrow{od}$ . Alebo  $\text{Dis}_I(\text{ZA}) = 1/(1 \times 0)$  nemá zmysel:

$r = 1$ ,  $d_i = 0$ . Alebo  $\text{Dis}_I(\text{NA}) = 1/2 = 0,5$ :  $r$  je tu 2, lebo v molekulárnej lokácii, ktorej je NA komponentom, sú dva komponenty, a  $d_i = 1$  atď.

*Def. 7.2.* Finálnou diskriminativnosťou lokácie  $A_i$  rozumieme číslo

$$\text{Dis}_F(A_i) = \frac{1}{rd_i^*}, \quad (6b)$$

kde  $r$  je počet atomárnych lokácií vo finálnej molekulárnej lokácii, ktorej je  $A_i$  prvkom a funkcia

$$d_i^* = \begin{cases} 1 & \text{ak } \exists \xrightarrow{o} A_i \\ 0 & \text{ak } \neg \exists \xrightarrow{o} A_i. \end{cases}$$

*Def. 7.3.* Priemernou diskriminativnosťou lokácie  $A_i$  rozumieme číslo

$$\overline{\text{Dis}}(A_i) = \frac{\text{Dis}_I(A_i) + \text{Dis}_F(A_i)}{\sum_k s_k}, \quad (6c)$$

kde  $s = \left\{ \begin{array}{l} 1 \text{ ak } \text{Dis}_k(A_i) \text{ malo zmysel} \\ 0 \text{ ak } \text{Dis}_k(A_i) \text{ nemalo zmysel} \end{array} \right\}_{k = I, F}$ .

*Def. 7.4.* Priemernou iniciálnou diskriminativnosťou lokácií rozumieme číslo

$$\overline{D}_I = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \text{Dis}_I(A_i). \quad (6d)$$

*Def. 7.5.* Priemernou finálnou diskriminativnosťou lokácií rozumieme číslo

$$D_F = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \text{Dis}_F(A_i). \quad (6e)$$

*Def. 7.6.* Priemernou diskriminativnosťou direktívneho systému  $\mathcal{D}$  rozumieme číslo

$$\overline{\text{Dis}}(\mathcal{D}) = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \overline{\text{Dis}}(A_i). \quad (6b)$$

Výsledky výpočtu pre slovenský predložkový systém sú v tabuľke 1. Diskriminačné hodnoty pre jednotlivé lokácie možno využiť ďalej len historicky, kým diskriminačné hodnoty pozícií a celého systému sú vhodné aj pre typológiu, a pritom možno porovnávať i direktívne systémy rôznych typov.

3.12. *Diskriminačná entropia.* Čím jasnejšie je lokácia pri udaní smeru diskriminovaná, tým väčšiu informáciu o nej dostávame. Veľkosť tejto informácie môžeme definovať pre porovnávacie účely relatívnou diskriminačnou entropiou.

	$\text{Dis}_I(A_i)$	$\text{Dis}_F(A_i)$	$\overline{\text{Dis}}(A_i)$
MEDZI	—	$1/1 = 1$	1
NA	$1/2 = 0,5$	$1/1 = 1$	0,75
NAD	—	$1/1 = 1$	1
POD	—	$1/1 = 1$	1
PRED	—	$1/1 = 1$	1
PRI	$1/1 = 1$	$1/1 = 1$	1
V	$1/2 = 0,5$	$1/1 = 1$	0,75
ZA	—	$1/1 = 1$	1
	$3 \cdot \overline{D}_I = 2,00$	$8 \cdot \overline{D}_F = 8,00$	$8 \cdot \overline{\text{Dis}}(\mathcal{Q}) = 7,50$
	$\overline{D}_I = 0,667$	$\overline{D}_F = 1,000$	$\overline{\text{Dis}}(\mathcal{Q}) = 0,9375$

Def. 8. Nech iniciálnu, finálnu a systemickú diskriminačnú entropiu definujú vzťahy:

$$H_I = - \sum_{i=1}^n \frac{1}{n} \frac{\text{Dis}_I(A_i)}{\overline{D}_I} \text{ld} \frac{1}{n} \frac{\text{Dis}_I(A_i)}{\overline{D}_I},$$

$$H_F = - \sum_{i=1}^n \frac{1}{n} \frac{\text{Dis}_F(A_i)}{\overline{D}_F} \text{ld} \frac{1}{n} \frac{\text{Dis}_F(A_i)}{\overline{D}_F},$$

$$H_{\mathcal{Q}} = - \sum_{i=1}^n \frac{1}{n} \frac{\overline{\text{Dis}}(A_i)}{\overline{\text{Dis}}(\mathcal{Q})} \text{ld} \frac{1}{n} \frac{\overline{\text{Dis}}(A_i)}{\overline{\text{Dis}}(\mathcal{Q})},$$

potom relatívna diskriminačná entropia bude daná bežne ako

$$h_i = \frac{H_i}{\text{ld } n} \quad (i = I, F, \mathcal{Q}). \quad (7)$$

Uvedieme príklad výpočtu  $h_I$ . Z tab. 1. dostaneme dosadením

$$\begin{aligned} H_I &= - [0,5/2 \text{ ld } 0,5/2 + 1/2 \text{ ld } 1/2 + 0,5/2 \text{ ld } 0,5/2] = \\ &= - 2(0,25 \text{ ld } 0,25) + 0,5 \text{ ld } 0,5] = 1,50000 \end{aligned}$$

z čoho 
$$h_I = \frac{1,50000}{\text{ld } 3} = \frac{1,50000}{1,58496} = 0,94640.$$

Podobne vypočítame 
$$h_F = \frac{3,00000}{\text{ld } 8} = 3/3 = 1,00000$$

$$h_{\mathcal{D}} = \frac{2,98984}{\lg 8} = \frac{2,98984}{3,00000} = 0,99661.$$

3.13. *Direktívna symetria.* Ak súčasne platí

$$A_i \xrightarrow{o'} a \xrightarrow{o''} A_i,$$

potom hovoríme, že dvojica  $(o', o'')$  je direktívne symetrická podľa  $A_i$ , alebo že  $o'$  je symetrickým náprotivkom  $o''$  podľa  $A_i$ .

**Def. 9.** Nech  $Sm$  je množina tých lingvistických objektov  $o \in O$ , ktorých denotát  $\Delta(o)$  má symetrický náprotivok vzhľadom k lokácii  $A$ , čiže

$$Sm = \{o | o \in O \ \& \ \exists_{o' \in O} \Delta(o) \text{ Sym}(A_i) \Delta(o')\},$$

potom direktívnou symetriou budeme rozumieť číslo

$$S_D = \frac{|Sm|}{|O|}. \quad (8)$$

Dosadzovať možno priamo z direktívnych formúl v § 3. Treba si uvedomiť, že  $O_p$  je v direktívnom systéme odlišné od  $O_p$  lokačného systému. V našom prípade bude

$$Sm_p = \{do, k, na, od, z\} \text{ z čoho } |Sm_p| = 5.$$

Vzhľadom na to, že jedna lokácia bola molekulárna (formula 9), je z symetrické aj  $s$  *do* aj  $s$  *na*. Pre slovenčinu dostaneme

$$S_{D,p} = 5/10 = 0,5.$$

3.14. *Symetria direktívneho systému podľa roviny.* Pri výpočte postupujeme obdobne ako pri výpočte lokačnej symetrie, ale tu berieme do úvahy smery.

**Def. 10.** Nech  $Sm_q$  pre  $q = 1, 2, 3$  označuje množinu tých lingvistických objektov  $o \in O$ , ktorých denotát  $\Delta(o)$  má symetrický náprotivok vzhľadom k rovine  $\alpha_q$  a oba sú súčasne buď východiskom, alebo cieľom smeru. Potom symetriou  $S_q$  podľa roviny  $\alpha_q$  ( $q = 1, 2, 3$ ) rozumíme číslo

$$S_q = \frac{|Sm_q|}{|O_{or,q}|}, \quad (9)$$

kde  $O_{or,q}$  je množina tých objektov, ktorých denotáty označujú smer orientovaný vzhľadom k rovine  $\alpha_q$ . Celkovou symetriou  $S$  direktívneho systému  $\mathcal{D}$  budeme rozumieť číslo

$$S = \frac{1}{n} \sum_{q=1}^3 S_q.$$

$$\begin{aligned}
\text{V našom prípade} \quad Sm_1 &= O_{or,1} = \emptyset, \\
Sm_2 &= O_{or,2} = \{nad, pod\}, \\
Sm_3 &= O_{or,3} = \{pred, za\}, \\
\text{z čoho} \quad |Sm_1| &= |O_{or,1}| = 0, \\
|Sm_2| &= |O_{or,2}| = 2, \\
|Sm_3| &= |O_{or,3}| = 2, \\
\text{a konečne} \quad S_1 &\text{ nemá zmysel,} \\
S_2 &= 2/2 = 1, \\
S_3 &= 2/2 = 1, \\
S &= (1/2)(1 + 1) = 1.
\end{aligned}$$

Je tu zrejmé zhoda s hodnotami  $s^{(i)}$  a  $s$ , ale nemusí nevyhnutne existovať.

4. *Vlastnosti spaciálneho systému.* Slovenský spaciálny predložkový systém má istú vlastnosť, ktorú pre markantnosť možno tu zaviesť. Kým v niektorých jazykoch sa pre lokáciu a pre smer do nej používajú rôzne prvky, napr. v maďarčine sufixy  $\{-ra\}$  a  $\{-on\}$  znamenajú „na“ (smer) a „na“ (miesto), v slovenčine sa používa len jeden prvok. Takýto prvok nazveme lokačno-direktívne synkretizovaným.

*Def. 11.* Nech  $LD$  je množina synkretizovaných prvkov lokačného a direktívneho systému a  $Ad$  množinu všetkých prvkov, ktorých denotáty označujú smer do lokácie  $A$ . Potom lokačno-direktívnym synkretizmom  $LDS$  rozumieme číslo

$$LDS = \frac{|LD|}{|Ad|}. \quad (10)$$

V našom prípade bude

$$\begin{aligned}
LD &= \{medzi, na, nad, pod, pred, za\}, \\
Ad &= LD \cup \{do, k\},
\end{aligned}$$

z čoho  $|LD| = 6$ ,  $|Ad| = 8$  a  $LDS = 6/8 = 0.75$ .

5. *Záver.* Uvedené indexy samozrejme nevyčerpávajú celé bohatstvo kvantitatívnych vlastností spaciálneho systému prvotných predložiek. V iných systémoch sa objavujú ešte ďalšie, ktoré tu neboli dost výrazné. Ďalej je zrejmé, že týmto spôsobom možno vyhodnocovať nielen vlastnosti spaciálnych systémov, ale ľubovoľných sémantických systémov, ak nájdeme vhodné kritériá, resp.

ak budeme schopní množinu lingvistických objektov pojať ako systém so vzájomnými vzťahmi medzi prvkami. Nie je vždy nevyhnutné pri týchto analýzach zavádzať numerické indexy; už aj samotný model dáva lepší obraz o celkovej situácii než amorfná množina lingvistických objektov. Jazyk sa určitým spôsobom „dívá“ na skutočnosť a našou úlohou je tento „pohľad“ vyjadriť nejakým celistvým obrazom a nájsť jeho zákonitosti. Uvedená metóda chce byť impulzom k takémuto výskumu.

## REPRESENTATION OF SPACE IN THE SYSTEM OF SLOVAK PREPOSITIONS

### Summary

Semantics of the language represents a mediated reality. For the analysis of this mediated reality one can employ the same apparatus as for the analysis of the reality itself, i. e. mathematics. A mathematical image of the reality represents its scientific analysis, whilst the natural language represents an intuitive analysis. The linguistic image of the world is a set of semantic systems which have a number of qualitative and quantitative properties. The aim of the present article is to give an image of the space as it is represented by the system of Slovak elementary prepositions. The space and the space relations can be represented in the language by several linguistic objects: by a group of lexical units, by a class of words (pronouns, prepositions, adverbs, etc.), by affixes, cases, etc. In describing the quantitative properties of semantic systems one can use (1) purely linguistic, (2) abstract (mathematico-logical), and (3) empirical criteria. Space systems can be (A) locational and (B) directive. Locational systems include those linguistic objects which denote anthropologically eminent locations, whilst directive systems include linguistic objects denoting directions (of the action) with regard to the locations. Directive systems can be a) monopolar where linguistic objects denote explicitly only one point (initial or final) of the direction; b) bipolar where linguistic objects denote explicitly both points of the direction; c) transitive where linguistic objects denote only the location through which the direction passes; d) mixed including linguistic objects from at least two preceding systems. Space systems can be oriented in some way or other, either absolutely by firmly fixed points, or relatively by non-fixed objects such as the speaker, a part of the sentence, any real object, etc. They can be oriented further either by the location of that object or also by its direction, if the direction faced by the object is taken into account. A partial space system is expressed by linguistic objects of a certain class, a total system is a union of all partial systems of the language. The selection of linguistic objects to be included in a partial system proceeds by means of criteria which are different for every system.

The following quantitative properties of locational systems are introduced here: 1. Fineness (§ 2.11) giving a measure of the development of the space system; 2. Plane orientation (§ 2.12) and 3. Symmetry (§ 2.13) of the locational system, giving an image of the constitution of the locational system; 4. Efficiency (§ 2.14) of the locational system which is a certain measure of the suitability of the dichotomic classification of the elements and a measure of symmetry in the hierarchy of oppositions. The properties of directive systems introduced here are as follows: 5. Discrimination (§ 3.11) which gives the measure of distinguishing an atomic location. The Discrimination can be initial, final, average and systemic; 6. Discrimination entropy



(§ 3.12) is a certain transformation of the preceding values and gives the amount of information about the discrimination of locations; 7. Directive symmetry (3.13) measures the symmetry of directions with regard to individual locations, whilst 8. Symmetry according to the plane (§ 3.14) measures another type of symmetry. There is preliminarily only one measure for the whole space system: 9. The Locational-directive syncretism (§ 4) giving the measure of the coalescence in linguistic objects of a location and a direction according to it.

In the same way one can analyze any space system and examine further properties which were not introduced here. Similarly one can investigate quantitatively any semantic system, if one finds suitable criteria. The method can be exploited in semantics, in quantitative typology and, eventually, in cultural anthropology.

## VÝZNAMOVÁ ŠTRUKTÚRA PRVOTNÝCH PREDLOŽIEK

JÁN ORAVEC

Predložky sú pomocné slová, ktoré vyjadrujú vzťahy, preto ich význam je abstraktnejší ako význam autosémantických slov. V každom spojení význam predložky sa nestotožňuje s významovým vzťahom medzi jej nadradeným a podradeným slovom. Súvzťažnosť nadradeného a podradeného slova v mnohých prípadoch utvára iba predpoklad vzťahu, ale vzťah výslovne vyjadruje alebo obmieňa až sama predložka, ba dakedy vnáša do spojenia význam vlastný len jej samej. Vynárajú sa tu teda otázky, ktorý alebo ktoré z významov sú jej vlastné významy a ktoré vznikajú až na základe kontextu (alebo inakšie: ktoré z významov patria do langue a ktoré do parole), ďalej otázka, aké kritériá oddeľujú základný význam od sekundárnych významov, a s ňou súvisiaca otázka, ako sa oddeľujú sekundárne významy od seba navzájom. Hoci prakticky túto otázku riešili (lebo museli riešiť) všetky slovníky a gramatiky slovanských jazykov, predsa v nej ostáva toľko nejednotnosti, rozmanitosti, že ju možno pokladať za teoreticky neriešenú. Preto nebude neúčinné upozorniť na dakolko faktov, ktoré môžu vnieť do nej isté svetlo upozornením na jednotiace princípy významovej výstavby predložky. Táto teória sa uplatňuje via facti v *Morfológii slovenského jazyka* (Bratislava 1966, s. 619—675).

Menej sporná je prvá časť problému, otázka o tom, ktorý význam je základným významom predložky. V slavistickej literatúre sa zhodne konštatuje, že je to miestny význam, no spravidla sa to nijako neodôvodňuje. Vo vedeckom opise gramatickej stavby samo takéto konštatovanie nestačí. Okrem toho sa to nevzťahuje na všetky predložky. Napríklad v slovenčine sa to nevzťahuje na skupinu predložiek *s, bez, miesto, namiesto...*, ktoré v základnom význame vyjadrujú vzťahy blízke koordinácii. Tvorí akýsi prechod medzi predložkami a spojkami: podradovacou formou vyjadrujú priradovanie. Predložky s podobnou funkciou majú všetky ostatné slovanské jazyky.

I základný význam hlavnej skupiny predložiek potrebuje podrobnejší výklad. Hneď sám termín „miestny“ význam celkom nevyhovuje, lebo zdôrazňuje iba jeden aspekt základného významu. Primeranejší je termín priestorový význam a jemu podradené protikladné termíny: smerový (dynamický) význam — miestny (statický) význam. Predložky totiž fyzický priestor zachytávajú v oboch uvedených aspektoch. Zámenne sa tieto aspekty dajú naznačiť príslovkovými zámenami (opytovacími) *a) kde?, b) kam?, odkiaľ?*,

pokiaľ?, kade?. Protiklad smerový (dynamický) — miestny (statický) význam je najdôležitejší významový protiklad predložiek, zasahuje — ako uvidíme ďalej — najväčší počet predložiek a významov. Žiaľ, v slovníkoch sa tento protiklad neberie do úvahy, alebo sa priam neguje a i gramatiky naň upozorňujú iba výnimočne a okrajovo.

V slovenčine sa tento protiklad zvyrazňuje i pádmi. Miestny význam vyjadrujú iba prvotné predložky, ktoré sa viažu s lokálom a inštrumentálom, smerový význam zasa iba prvotné predložky viažúce sa s akuzatívom, datívom a genitívom. Kontextom sa v druhotných významoch síce môže statickosť významu lokálových, inštrumentálových predložiek, a naopak dynamickosť datívnych a genitívnych predložiek zastreť, posunúť, ale táto otázka už patrí do parole, nie do langue.

Základným pádom dynamicko-statického protikladu je akuzatív. Akuzatívne smerové (dynamické) predložky majú pendanty v obidvoch lokálnych pádoch: v lokáli, porov. napr. *na dačo* — *na dačom*, *v dačo* — *v dačom*, i v inštrumentáli, porov. *nad dačo* — *nad dačím*, *pod dačo* — *pod dačím*, *pred dačo* — *pred dačím*, *za dačo* — *za dačím*, *medzi dačo* — *medzi dačím*. Okrem toho smerovosť akuzatívnych predložiek sa v daktorých slovanských jazykoch alebo aspoň v daktorých ich nárečiach zdôrazňuje v podvojných predložkách typu slov. *ponad*, *popod*, *popred*, *poza*, *pomedzi*, pol. *poprzez*.

K tejto najbohatšej, ústrednej skupine protikladných dvojíc sa pripájajú jednotlivé dvojice, ktoré tvoria predložky iných smerových pádov s lokálovými predložkami: *k* — *pri*, *do* — *v*.

Druhá zložka tohto základného protikladu, dynamická (smerová) zložka sa ďalej člení na dve skupiny, ktoré stoja v protiklade nižšieho radu, a to v protiklade: smerovanie s dotykom (kontaktom) — smerovanie bez dotyku (napr. *cez*, *na* s A). Smerové kontaktné predložky sa zasa ďalej rozdvajujú na také, čo vyjadrujú dotyk vo východisku (*od*, *z*) a v cieli smerovania (*do*, *po*). Vstupujú tak do dvoch protikladov: a) do základného smerovo-miestneho, napr. *do* — *v* L, *k* — *pri*, *pri* — *od*, *v* L — *z*; b) v rámci smerového významu do protikladu východisko — koniec: *od* — *do*, *od* — *po*, *od* — *k*, *z* — *do*, *z* — *po*. V daktorých slovanských jazykoch (slovenčina, poľština, ruština, ukrajinčina, čeština) sa východisko špecifikuje i zloženými (podvojnými a trojnými) predložkami typu *znad*, *zmezi*, *zeza* (č.), *spod*, *izpod* (r.), *spred*, *spoza*, *spopred*, *sponad*, *spopod*, *spomedzi*.

Keď zhrnieme členy smerovo-miestneho protikladu, dostaneme inventár: na A — na L, v A — v L, pred A — pred I, nad A — nad I, pod A — pod I, medzi A — medzi I, do G — v L, k D — pri L, k D — s I, pri L — od G, v L — z G, na L — z G (resp. v daktorých slovanských jazykoch na L — s G). V časti slovanských jazykov sa tieto protiklady dajú rozmnožiť o členy (podvojných predložky), ktoré zdôrazňujú smerovanie, napr. *ponad* A — nad I, *popod* A —

pod I, popred A — pred I, poza A — za I..., a východisko (podvojné i potrojné predložky), napr. *znad (sponad) — po, izpod — do...*

Priestorové predložky sa ešte ďalej členia na protikladné podľa horizontálnej osi (*pred — za*) a podľa vertikálnej osi (*nad — pod*). Členy dvojíc podľa **horizontálnej osi** sa v slovenčine viacej využívajú, utvorili aj viacej sekundárnych významov.

**Bohatý inventár** (prevažná väčšina) predložiek i počet protikladov, do ktorých vstupujú predložky v priestorovom význame, jednoznačne dokazuje, že ide o základný význam predložiek.

V slovakistike priestorový význam zatiaľ ako jediný upútal pozornosť bádateľov. E. Pauliny upozornil v ňom na protiklad **dynamickosť — statickosť** z hľadiska slovesnej intencie,<sup>1</sup> podobne i B. Letz. Podľa Paulinyho sa o ňom zmienil Š. Ondruš v recenzii Orlovského štúdie o slovenských predložkách z Jazykovedných štúdií.<sup>2</sup> Pridáva protiklad miesto vôbec — miestne určenie s kontaktom, ale protiklady nehierarchizuje. Ondrušovo triedenie dokladá dokladmi z románskych jazykov J. Škultéty<sup>3</sup>.

Už ani časový význam, ktorý sa dakedy s priestorovým zlučuje ako základný časovo-priestorový význam, nemá toľko členov a jeho členy nevstupujú do **toľkých protikladov** ako v priestorovom význame. Ostáva tu síce základný **protiklad dynamickosť — statickosť** (porov. napr. spojenia *do nedele — v nedelu*) i protiklad **smerovanie ohraničené bodom** (*vo východisku, v cieľi*) — **nehoričené smerovanie**, ale veľká časť párov z priestorového významu sa stráca, alebo zatemňuje, lebo jednotlivé ich členy nadobúdajú iný význam, napr. predložka *v* s akuzatívom nadobúda statický význam časového bodu (porov. napr. spojenia typu v *pondelok, v stredu*, kde sa lokál vôbec nepripúšťa). **Znižuje sa i počet druhoradých protikladov**. Tak protiklad podľa vertikálnej osi *nad — pod* v časovom význame neprichádza do úvahy. Neprotirečia tomu ani osihotené výnimky, ako je slovenské časové spojenie *nad ránom* alebo *pod starosť*. Iné protiklady z priestorovej oblasti zasa zanikajú preto, že ich členy sa v časovom význame stali rovnoznačnými, porov. dvojicu *k — pri* napr. v spojení *ku koncu — pri konci*<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> E. Pauliny, *Štruktúra slovenského slovesa*, Bratislava 1943, 50—56; B. Letz, *Gramatika slovenského jazyka*, Bratislava 1950, 377.

<sup>2</sup> Š. Ondruš, recenzia Jazykovedné štúdie I, Slovenská reč 26, 1957, 135.

<sup>3</sup> J. Škultéty, *O predložkách vyjadrujúcich miestne (priestorové) vzťahy*, Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského X, 1958, 47—65.

<sup>4</sup> Časový význam dostávajú priestorové predložky v spojení s názvami času (časového bodu, úseku...), s dejovými, slovesnými substantívami a ich synonymami, porov. *pred domom — pred týždňom, pred odchodom, pred oslobodením, pred začiatkom*. Niektoré predložky vstupujú do časového významu so zmenenou frekvenciou, a to zníženou: *k, proti, nad, pod, z*, alebo o volačo zvýšenou: *do, od, v* s A, *za* s A. Isté predložky si tu rozširujú význam: *na, po* s A, *od* s G, iné si ho posúvajú: predložka *pri* vyjadruje nielen časovú blízkosť (*pri konci, pri začiatku...*), ale priam a predovšetkým súčasnosť, porov. vetu *Pri jedení sa nerozprávajú*. Uchoval sa tu lepšie dynamicko-statický protiklad predložky *o*: s akuzatívom vyjadruje smerovanie, s lokálom statický bod (porov. *o dre hodiný — o druhej hodine*, resp. *i o dvoch hodinách*).

K priestorovému významu daktorí autori<sup>5</sup> zaraďujú aj tzv. obrazné použitie priestorových predložiek, ktoré sa v doterajšej syntaktickej a lexikologickej literatúre kvalifikuje aj všelijako inakšie. Ide o použitia typu: *ísť na penziu — byť na penzií, dostať sa do otroctva — byť v otroctve — vyslobodiť sa z otroctva, byť pri vedomí (pri sile, pri peniazoch...)*. Keďže ide o výrazný jednoliaty význam, hodno ho vydeliť osobitne.

Základný, priestorový význam predložiek bolo treba charakterizovať podrobnejšie i preto, aby sa mohol jednoznačnejšie vyčleniť z ostatných významov, i preto, aby sa ukázalo, že jeho charakteristiky môžu sa stať základom pri vymedzovaní druhotných významov. Ide predovšetkým o dve štruktúrne charakteristiky: a) protiklad dynamickosť — statickosť (rátajúc do toho i nižší protiklad smerovanie vôbec — smerovanie s kontaktom); b) protiklad smerových pádov (A, D, G) a statických pádov (L, I).

Obidve tieto charakteristiky sú vlastne iba dvoma stránkami (obsahovou a formálnou) tej istej veci. Je to gramatický princíp, na základe ktorého sú organizované významy predložiek.

Druhotné významy predložiek vznikajú tak, že ku gramatickému princípu pristupujú lexikálne, resp. lexikálno-gramatické činitele, a to lexikálny význam slov, ktoré závisia od predložky, i slov, ktoré sú predložke nadradené, prípadne obidva tieto významy odrazu. Až súčinnosťou týchto činiteľov vznikajú jednotlivé druhotné významy predložiek.

Rozhodujúci vplyv aj pri druhotných významoch predložiek má štruktúrny činiteľ, lexikálny činiteľ sa uplatňuje spravidla iba v rámci možností poskytovaných štruktúrnym činiteľom. Naznačíme si ich zástoľ aspoň v hrubých črtách:

### I. Štruktúrny činiteľ

Protiklad dynamickosť (smerovosť) — statickosť sa premieta do druhotných významov predložiek tak, že daktoré druhotné významy sú vybudované na smerovej zložke tohto protikladu, iné zasa na miestnej (statickej) zložke. Na smerovej zložke sa konštituoval napr. účelový, objektový význam, ďalej význam miery, účinku (smerovanie s kontaktom v cieľi) a význam príčiny (smerovanie s kontaktom vo východisku).

Účelový význam vyjadrujú smerové predložky *na, po* s akuzatívom, *do* s genitívom, *k, proti* s datívom, porov. spojenia: *ísť na drevo, po vodu, do roboty, k lekárovi, proti nepriateľovi*.

Predmetový význam, t. j. najabstraktenší význam predložiek sa tiež upevnil pri smerových predložkách, a to pri akuzatívnych predložkách: *na, o, v*, pri genitívnych predložkách *do, od, z*, pri datívnych predložkách *k, proti*.

<sup>5</sup> Pozri V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, Praha 1966, porov. napr. str. 264 a iné.

Od účelového sa predmetový význam odlišuje tým, že predložka sa tu významovo celkom podriaduje väzbe nadradeného slovesa alebo adjektíva, porov. väzby: *čakať na dačo, zvedavý na dačo, prosiť o dačo, dúfať v dakoho, chytiť sa /pustiť sa do dačoho, vyličiť sa z dačoho, odlišovať sa od dačoho, priznať sa k dačomu, brojiť proti dačomu*.

I význam miery a účinku dostali pôvodne smerové predložky: genitívna *do*, datívna *k*, akuzatívna *na, v, po, pod, nad, ponad, cez* a i., porov. spojenia: *do nevydržania, na úmor, na prach, pod úroveň, (po)nad hlavu, cez mieru* a i.

Príčinný význam najčastejšie vyjadrujú smerové predložky, lenže príčinný význam sa čiastočne opiera i o časové vzťahy. Vyjadrujú ho predložky, ktoré pôvodne označovali východisko smerovania (genitívne predložky *z, od*), alebo časovú následnosť (predložky *na, po, za*), porov. spojenia: *umrieť od hladu, zo žiaľu, trpieť za ľahkomyselnosť, zobudil sa na hrmot, zrútiť sa po výbuchu*. K nim patrí aj predložka *pre*, ktorá pôvodne vyjadrovala smerovanie „cez“, ako aj druhotná predložka *skrz*.

Na statickej (miestnej) zložke vyrástol predovšetkým význam podmienky sprievodných okolností a potom zreteľový a vôbec spôsobevý význam.

Podmienkový význam vyjadrujú miestne predložky: lokálové *pri, v, o, na*, inštrumentálne *pod, pred*, alebo iné nesmerové predložky: *s, bez, za: pri teplote 100°, v nádzi, (topiť sa) na ohni, o hlade, za studena, s pomocou, bez peňazí...*

Zo statického podkladu vychádza i zreteľový význam. Je to význam, ktorý obmedzuje platnosť výpovede iba na istý okruh javov, prípadne iba na jediný jav. Vyjadruje sa predložkami *pri, na* a predložkou *u* (pri osobných menách). Pri zreteľovom význame sa uplatňuje i sémantický činiteľ.

## II. Sémantický činiteľ

Sémantický činiteľ reprezentujú lexikálne významy slov, ktoré predložka usúvzťažňuje, a to a) lexikálny význam nadradeného slova, b) lexikálny význam podradeného slova, c) lexikálny význam nadradeného i podradeného slova v súčinnosti.

a) Lexikálny význam nadradeného slova najviac rozhoduje o predmetovom význame predložky. V predmetovom význame sa predložka celkom podrobuje nadradenému slovesu alebo adjektívu, takže sa dakedy spája i so slovesami opačného významu: *zvítať sa s dakým — rozlúčiť sa s dakým* (= od dakoho), a tak vstupuje do synonymného vzťahu so svojím antonymom.

Určujúcu úlohu hrá nadradené slovo i *pri* — spomínanom už — zreteľovom význame, a odlišuje ho od priestorového. Závisí prevažne od kvalifikačných slov, či už sú to adjektíva, príslovky, alebo od nich odvodené slovesá a substantíva: *slabý/dobrý v matematike, vynikať v chémii, odborník v chémii, zdravý na tele, ťažko (ťažoba), pritažiť na srdci, prvý medzi najlepšími...*

Lexikálny význam nadradeného slova ako nový činiteľ umožňuje vyjadrovať uvedené významy aj širšiemu okruhu predložiek. Tak objektový význam môže vyjadrovať napr. i lokálová predložka *o*, ak závisí od objektového slovesa, napr. *hovoríť o dakom, nevedieť o ničom*. Zreteľový význam môže vyjadriť aj akuzatívna predložka *na*, ak závisí od kvalifikujúcich slov (adjektív, prísloviek, substantív, sloviess), napr. *silný/silák na svoj vek, zarába slabo na svoj vek, zoslabol na nohy*, alebo genitívna predložka *z* — antonymná základnej miestnej predložke *v*, ale v zreteľovom význame sa stáva jej synonymom, napr. *slabý v matematike — z matematiky*.

b) Lexikálny význam podradeného slova obmieňa základný obsah predložky v ešte viacerých prípadoch, a to vo väčšine príslovkových významov.

Z priestorového významu tvorí napr.:

1. časový význam pred názvami časových pojmov a ich synonym, porov. *pred bránou — pred hodinou, časom, odchodom...*

2. význam miery pred názvami množstva, počtu, rozsahu... a pred ich rozmanitými náhradami: *široký na dlaň, hlboko na meter, na tisíc ráz...*

3. význam pôvodu, matérie: *z hlíny, zo železa...*

4. I pomerne zriedkavý význam prostriedku sa v podstate zakladá na lexikálnom význame podradeného slova. V tomto význame bývajú zväčša názvy nástrojov, prostriedkov alebo možných nástrojov, porov. *chytiť do klieští — držať v kliešťach, medzi prsty — medzi prstami, zliezť po povraze, uviazať na povraz — byť uviazaný na povraze...*

Ako voľne sa uplatňuje lexikálny význam podradeného mena, to vidieť z takých viet, kde sa pri tom istom slovese v tom istom páde rozlišujú príslovkové určenia iba ním: *Nezasmiala by sa za groš (podmienka) aj za týždeň (miera času) (Timrava)*. Lexikálny význam podradeného mena sa dobre uplatňuje pri abstraktnejších predložkách (*s, na, za*), slabo pri konkrétnejších predložkách (*pod, nad*).

Z lexikálnych okruhov sa sústavnejšie uplatňujú látkové mená, abstraktá — dejové i deadjektívne, odvodeniny z adjektív vôbec.

K lexikálnemu významu podradeného výrazu treba zarátať aj ďalšie zložky, najmä:

a) význam prívlastku alebo iného určenia pri podradenom slove; tak kvantitatívne prívlastky *všetok, celý, mnohý* a pod. menia napr. časový význam na význam miery, porov. *cez (celú) zimu*, spôsobový význam na význam miery, ba pod vplyvom celovetného kontextu, až na význam prípustky, ako ukazujú vety typu *Vidí, aký je bezmocný, bezradný s celou svojou učenosťou (Urban)*,

b) opakovanie podradeného slova dodáva hociktorému príslovkovému významu odtienok miery, porov. *hlava pri hlave, hlava na hlave, rok za rokom, kus po kuse...*,

c) význam gramatických slov pred celým predložkovým výrazom; tak

spôsobový význam môže nadobudnúť hociktorý predložkový výraz, keď stojí po prirovnávacích (členských) spojkách: *ako, sta, ani*, prípadne po ukazovacom zámene *tak*: *ako v oleji, ani vo (na) vetre, sta v rukavičkách...*

d) súčinnosť lexikálnych významov.

Daktoré významy obmedzuje lexikálny význam nadradeného i podradeného mena súčasne, pravda, to neznačí, že každý v rovnakej miere. Napríklad účelový význam sa obmedzuje predovšetkým lexikálnym významom nadradeného slova (bývajú ním slovesá pohybu a slovesá označujúce prípravu), no aby sa pri nich dospelo k významu účelu (a nie napr. smeru), musí aj v podriadenej pozícii stáť slovo iba z istého okruhu, musí to byť dejové substantívum (rovnoznačné s účelovým neurčitkom) alebo jeho náhrada. Význam účinku sa tiež konštituuje i významom nadradeného slovesa (smerové slovesá, kauzatíva, slovesá zmeny), i významom podradeného substantíva, stojí vždy pred názvami vznikajúcich vecí, tvarov, stavov: *zhorieť na škvarku, rozmrviť na prach (na drobno), zhorknúť na blen, schudnúť na triesku, roztrhať (nohavice) na hanbu, zmeniť sa na púšť*.

Okrem vplyvu najbližšieho kontextu, reprezentovaného lexikálnym významom nadradeného a podradeného slova, na význam predložky vplýva i celoveitný kontext, porov. už uvedený doklad na prípustkový význam.

Širší kontext zväčša dáva vznik zriedkavým a frazeologizovaným významom. Tu si však všímame iba živé významy.

Osobitne od iných významov stojí význam spôsobu a význam prostriedku. Neviažu sa iba na istú predložku alebo na isté predložky, lebo predložkové pády sú iba druhotným prostriedkom na vyjadrovanie týchto významov. Spôsob sa primárne vyjadruje príslovkami spôsobu a nástroj *zasa* holým pádom, holým instrumentálom. Preto sa tieto významy vyjadrujú rozličnými predložkami, ale ani jednou nie výhradne. Nástrojový význam — ako sme už uviedli — je zachytený na lexikálnom význame podradeného substantíva. Spôsob sa vyjadruje takmer všetkými predložkami. Najhornejšie je zastúpený pri nepriestorových predložkách *s, bez* a z priestorových pri predložkách *po, na, do*, ale tie *zasa* často bývajú nadbytočné, lebo základnými sú tu ich spojenia s príslovkami spôsobu, porov. typy *po domácky, po slovensky, na hranato, na tvrdo, do tmavočervena...* Takéto spojenia tvoria prechod k príslovkám, čiastočne sa už píše spolu.

O vplyve lexikálneho významu nadradených i podradených slov na význam predložky sa už písalo,<sup>6</sup> najmä v sovietskej jazykovede. Aj sám som sa dotkol tejto otázky,<sup>7</sup> preto sa ňou tu netreba podrobnejšie zapodievať.

<sup>6</sup> Z mnohých autorov uvediem iba L. N. Popovu, *O značeníi predloga v sovremennom ruskom jazyke*, Učenyje zapiski LGU, 1958, 190—208.

V polštine o tejto otázke písal K. Żelazko, *O funkcjach przyminka z w Pamiętnikach J. Chr. Paska*, Poradnik językowy 1961, 7, 316—322.

<sup>7</sup> J. Oravec, *Významová stavba predložky na*, Slovenská reč 23, 1958, 194—207.



*Záver.* Systému primárnych predložiek sa v našej tradícii venovalo málo pozornosti. Rozoberal sa iba základný priestorový význam predložiek. Systém ostatných významov ostal mimo záujmu bádateľov. Pri priestorovom význame najväčšiu dôležitosť treba pripísať zisteniu, že sa člení na smerový a miestny aspekt, pričom smerový význam vyjadrujú akuzatívne, genitívne a datívne predložky, kým miestny význam fixujú zasa lokálové a inštrumentálové predložky. Ďalším spresnením je tu členenie smerového významu na protiklad smerovanie vôbec — smerovanie s dotykom. Tento protiklad však nie je taký všeobecný ako prvý protiklad. Druhá zložka tohto protikladu sa člení ďalej na protiklad smerovanie s kontaktom v cieľi — vo východisku.

Veľký počet členov i najviac protikladov medzi nimi dokazuje, že priestorový význam je primárnym významom predložiek. Druhotné významy, ako sa vzdalujú od základného, vykazujú čoraz väčšie obmedzenie z oboch týchto hľadísk.

Pri sekundárnych významoch sa v slavistickej literatúre zdôraznilo najmä to, ako závisia od kontextu. Zdôraznil sa tak význam mena podradeného predložke, ako i mena predložke nadradeného. No ani tým sa dostatočne nevysvetlilo, prečo pri istej predložke mená z istého lexikálneho okruhu konštituujú nový význam, kým pri inej nie. Nebral sa do úvahy vlastný význam predložky. Ten aj pri utváraní druhotných významov je hlavným činiteľom. Sémantické činitele (význam nadradeného, podradeného mena a ďalší kontext) utvárajú nové významy iba v súčinnosti s týmto hlavným činiteľom a s jeho podstatnými črtami. Z črt priestorového významu sa pri konštituovaní druhotných významov uplatňuje predovšetkým protiklad smer — miesto (dynamicnosť — staticnosť). V druhotných významoch sa tento protiklad premieta tak, že isté významy sú vybudované na smerovej (dynamickej) zložke (význam účelu, miery, účinku, príčiny, predmetu), iné zasa na statickej (miestnej) zložke (význam zretela, sprievodných okolností, podmienky a do istého stupňa i spôsobový význam). Slabšie tento protiklad zasahuje iba význam spôsobu a najmä význam nástroja, lebo tie sa primárne vyjadrujú inými morfológickými prostriedkami: spôsob príslovkami spôsobu, nástroj zasa holým inštrumentálom (patrí medzi najchudobnejšie predložkové významy). Protiklad smer — miesto teda tvorí hlavnú os i v systéme druhotných významov. Tento gramatický podklad modifikujú sémantické činitele do konkrétnych významov.

Týmto zisteniam neodporuje ani jazykový materiál z ostatných slovanských jazykov. Výnimku tvorí len bulharčina a macedónčina; tam je protiklad smer — miesto neutralizovaný.

# BEDEUTUNGSTRUKTUR PRIMÄRER PRÄPOSITIONEN

## Zusammenfassung

Bei der Beschreibung des Entstehens, der Abgrenzung und Hierarchie der Bedeutungen primärer Präpositionen bleibt in der Slawistik ziemlich viel Unklarheit. Einzelnen Bedeutungen widmete man viele Teilstudien, aber zur Zeit bleibt das vereinigende Prinzip aller Bedeutungen unerörtert. In den Abhandlung wird darauf hingewiesen, dass dieses Prinzip der Gegensatz von Dynamik — Statik der Bedeutung darstellt. Durch diesen Gegensatz differenziert man die Präpositionen nicht nur in primärer, Spatienartiger Bedeutungen, sondern auch in sekundären Bedeutungen. In die sekundären Bedeutungen hat sich dieser Gegensatz objektiviert, in dem sich gewisse Bedeutungen auf dynamischer Komponente konstituiert hatten, zum Beispiel die Bedeutung des Zweckes, der Ursache, des Masses, der Auswirkung, des Objektes, andere entstanden wieder auf statischer Komponente, z. B. die Bedeutung der Berücksichtigung, begleitender Umstände, Bedingungen und teilweise auch die Bedeutung der Art. Einzelne konkrete Bedeutungen entstanden auf dieser Grundlage unter dem Einfluss lexikaler Bedeutung der Wörter die der Präposition untergeordnet oder übergeordnet waren, beziehungsweise jener und anderer zugleich, oder auch unter dem Einfluss eines breiteren Kontextes. Geringer machte sich dieser Gegensatz nur in adverbialen Bedeutungen geltend, die man primär mittels anderer Mittel als mit Präpositionsfällen ausdrückt, z. B. in der Bedeutung der Art, denn diese wird primär mittels Adverbien ausgedrückt.

## VALENCIA SLOVIES A INTENCIA SLOVESNÉHO DEJA

JOZEF RUŽIČKA

1.1. V súčasnej gramatickej literatúre sa hľadajú kritériá na vymedzenie vetných typov. Je to základná teoretická otázka, lebo veta a vetný typ sú dôležité pojmy súčasnej syntaxe, lepšie povedané, sú to základné jednotky syntaktickej roviny jazykového systému.<sup>1</sup> Tieto kritériá sa hľadajú najmä vo vlastnostiach sloves ako slovného druhu, lebo najmä v západoeurópskej a americkej lingvistiky slovesná veta sa pokladá za základný (často aj výlučný) vetný typ a v dôsledku toho aj sloveso (určitý tvar slovesný) za centrálnu zložku vety vôbec.<sup>2</sup>

V doterajších pokusoch sa za také dôležité vlastnosti sloves pokladajú valencia slovesa a intencia slovesného deja. Pravda, tieto pojmy sa nepoužívajú spolu pri riešení podstaty vety a vetných typov. Dokonca iba výnimočne sa tieto pojmy konfrontujú.<sup>3</sup> Najčastejšie sa používa iba jeden z nich. Samozrejme, pojmy valencia slovesa a intencia slovesného deja sa nepoužívajú v každej syntaktickej teórii. Niektorí jazykovedci ich ani nepoznajú, ba iní ich zamietajú ako nehodiace sa do ich teórie.<sup>4</sup> Z toho však nemožno uzatvárať, že by uvedené pojmy neboli užitočné pri vedeckom poznávaní gramatickej stavby jazyka vôbec.

<sup>1</sup> Porov. tematiku syntaktického sympózia konaného 20.—23. 10. 1966 v Brne, najmä základný referát Miroslava Grepla *K podstate větných typů ve slovanských jazycích* a diskusiu k nemu.

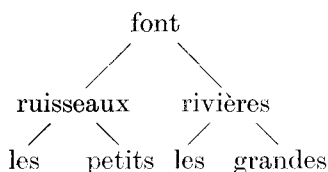
<sup>2</sup> V anglistických, germanistických a romanistických prácach je tento postoj motivovaný samotným jazykovým materiálom, ale aj inde sa uplatňuje takáto teória, pozri napr. Jerzy Kuryłowicz, *Les structures fondamentales de la langue: groupe et proposition* v zborníku *Esquisses linguistiques*, Wrocław — Kraków 1960, 35—40 (pôvodne *Studia Philosophica III*, 1948, 203—209).

<sup>3</sup> Pozri poznámku Luboša Řeháčka v knihe *Sémantika a syntax infinitivu v současném polském spisovném jazyce*, 1966, 67: Intenci přitom chápu jako funkci lexikální sémantiky výrazu — na rozdíl např. od valence jakožto prosté gramatické schopnosti vázat na sebe určitý gramatický tvar.

<sup>4</sup> Napr. Bernard Pottier, *Introduction à l'étude des structures grammaticales fondamentales*, 3, 1966, 1966, používa len termín rekeia: *Il y a réaction lorsque la présence d'une lexie rend probable (à des degrés divers) l'apparition d'un élément de discours déterminé (préposition, type de syntagme etc.)*. (3.1) Porov. aj knihu Rudolfa Ružičku *Studien zur Theorie der russischen Syntax*, 1966, kde sa odmieta základná dôležitosť pojmu valencie a podáva sa pokus kategorizovať slovesá na základe rozsahu relevantného textu v rámci vety. Rekeia i valencia sú potom iba časťou takto vymedzenej syntaktickej vlastnosti slovesa.

1.2. Pretože pojmy valencia slovesa a intencia slovesného deja pochádzajú z rozličných teórií, ukazuje sa potreba osvetliť ich podstatu a vzťah, nájsť pre ne správne miesto v ucelenej teórii o jazykovom systéme. Pousilujeme sa naznačiť odpovede na tieto otázky a pritom zachovať základné chápanie jazyka ako zložitého systému s niekoľkými autonómnymi čiastkovými systémami.

2.1. Valencia slovesa je termín z novej francúzskej jazykovedy. Výdatne ho používa najmä Lucien Tesnière pri syntaktickom rozbere súčasnej francúzštiny.<sup>5</sup> Valencia slovesa je schopnosť slovesa viazať na seba istý počet substantívne pomenovaných účastníkov deja, nachádzajúcich sa v istom gramatickom tvare. Účastník deja (actant) je teda osoba alebo vec zúčastňujúca sa na deji v akomkoľvek zmysle. Lucien Tesnière tu odhliada od intenzného rozdielu v účasti na deji: rovnako sa za účastníka deja pokladá pomenovanie agensa i pomenovanie paciensa (resp. pomenovania paciensov) deja. To je vlastne základná požiadavka pre možnosť vybudovať jednoduchý valenčný systém slovíes a súčasne aj pre možnosť položiť sloveso na čelo štruktúrnej hierarchie vo výstavbe vety. Preto francúzsku vetu *Les petits ruisseaux font les grandes rivières* zachytáva takouto schémou:



Lucien Tesnière však nie je tej mienky, že z dominantného postavenia slovesa (určitého slovesného tvaru) vo vete jednoznačne vyplýva verbálnosť vety ako takej: popri verbálnej vete existuje aj nominálna veta, a tá má potom inú štruktúru. Tým sa líši L. Tesnière od mnohých amerických jazykovedcov, napr. aj od Noama Chomského, ktorý vždy narába len so slovesnými vetami.

2.2. Valencia slovíes je širší pojem ako rekcía, pretože sa do valencie zahŕňa každá závislosť substantíva od slovesa. Rekcía sa vždy chápe ako závislosť v nepriamych pádoch bezpredložkových i predložkových, takže rekcía je vlastne iba jedna časť valencie, tzv. pravá čiže zadná časť, t. j. tá časť, ktorá spravidla nasleduje po slovese (najmä ak berieme za východisko celú vetu). Valencia však má aj ľavú čiže prednú časť, t. j. tú časť, ktorá spravidla predchádza pred slovesom. Tak chápe veci nielen L. Tesnière, ale aj iní syntaktici, ktorí používajú termín valencia slovíes, často v priamej závislosti od uvedenej

<sup>5</sup> Pozri najmä jeho dielo *Éléments de syntaxe structurale*, Paris 1959, kde podáva aj takúto definíciu nášho termínu: *valence = nombre d'actants qu'un verbe est susceptible de régir*.

francúzskej teórie. Doteraz najúplnejší systematický pokus podal nemecký jazykovedec Gerhard Helbig, ktorý pri štruktúralno-gramatickej analýze vety radí vyjsť z verba finíta ako základného bodu vety a potom z tzv. voľných miest okolo slovesa (podľa terminológie K. Bühlera), ktoré sa vyplňajú sémanticky nevyhnutnými členmi vety.<sup>6</sup>

Pretože slovesá majú rozličnú valenciu, možno ich rozdeliť do niekoľkých skupín charakterizovaných práve valenčným typom. Lucien Tesnière rozlišuje slovesá avalentné, jednovalentné, dvojvalentné a trojvalentné, pričom avalentné slovesá sú tzv. impersonálne, jednovalentné sú intrazitívne, dvojvalentné sú tranzitívne, trojvalentné sú tranzitívne slovesá s dvoma predmetmi. Aj Gerhard Helbig postupuje podobne, ale navyše navrhuje aj spôsob, ako zaznačovať valenčný typ slovesa v slovníkoch; napr.: *regnen*<sub>0</sub>, *schlafen*<sub>1</sub>, *besuchen*<sub>2</sub>, *werfen*<sub>4</sub>, *fragen*<sub>1(2)</sub>... Helbigov prínos do tejto problematiky spočíva v tom, že okrem kvantitatívneho údaja navrhuje zisťovať vždy aj kvalitatívny druh valencie, napr. *waschen*<sub>2</sub> (*Sn* a *Sa*) (t. j. dvojvalentné sloveso so substantívom v nominatíve a akuzatíve) alebo *legen*<sub>3</sub> (*S*, *O*, *Loc*) apod. Ďalej navrhuje podľa Noama Chomského uvádzať sémantické údaje potrebné na vystihnutie skutočnosti, že sa isté slovesá spájajú len s istými účastníkmi deja.<sup>7</sup> Preto by takýto slovník obsahoval všetky štruktúrno-gramatické a sémanticko-kvalitatívne údaje a bol by pomerne komplikovaný. Ale isteže by mal pre poznanie a opis syntaxe jazyka mimoriadne veľký význam.

2.2.1. Valencia sloviess odráža v sebe podstatu sloviess ako pomenovaní nesamostatne existujúcich dynamických príznakov a súčasne i tranzitnú povahu slovesného deja. Dej predpokladá samostatne existujúcu vec, na ktorú sa upína ako na svoju nadradenú substanciu:  $S_1 \rightarrow V$ . To je celkom všeobecná črta deja realizujúceho sa v skutočnosti. Pri slovese môže byť aj závislá substancia, resp. závislé substancie. Tým sa utvára systém, napr. schematicky  $S_1 \rightarrow V \rightarrow S_2$ , resp.  $S_1 \rightarrow V \begin{matrix} \nearrow S_2 \\ \searrow S_2 \end{matrix}$ . Tu je teda zásadný rozdiel medzi nadradenou a závislou substanciou, ako to vidieť aj v našej schéme podľa smerovania šípok:  $S_1 \rightarrow V$ ,  $V \rightarrow S_2$ . Preto ťažko súhlasiť s teóriou, ktorá by nerozlišovala nadradenú a závislú substanciu a ktorá by ustalovala valenčné typy iba podľa počtu substancií spojených so slovesom (ako to robí L. Tesnière i G. Helbig).

Pravda, vec nie je taká jednoduchá, ako to tvrdí L. Tesnière, že napr. pri jednovalentnom slovese účastník deja musí byť v nominatíve alebo že pri dvojvalentnom a trojvalentnom slovese prvý účastník deja je vždy v nomina-

<sup>6</sup> Porov. štúdiu *Der Begriff der Valenz als Mittel der strukturellen Sprachbeschreibung und des Fremdsprachenunterrichts* v časopise *Deutsch als Fremdsprache* 1, 1965, 10—23.

<sup>7</sup> Noam Chomsky, *Categories and Relations in Syntactic Theorie*, 1964 (rukopisný materiál zo sympózia *Zeichen und System in der Sprache*, II, Magdeburg 1964).

tíve. To je vari správne pre francúzštinu, ale rozhodne nezodpovedá stavu v iných jazykoch. Pre gramatickú stavbu slovanských jazykov je totiž veľmi dôležité, že existujú neosobné slovesá typu *smädiť niekoho*, ďalej neosobné slovesá typu *ísť niekomu o niečo* a tiež osobné slovesá typu *pribúdať*. Tu máme vždy účastníkov deja, z ktorých ani jeden nie je v nominatíve: *smädí ma* (= akuzatív), *pribúda vody* (= genitív), *ide mi* (= datív) *o pravdu* (= predložkový akuzatív).

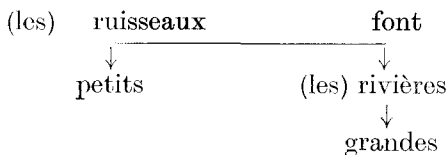
Aby sa zatriedili všetky slovesá v niektorom slovanskom jazyku, napr. v slovenčine, treba rozlišovať viac valenčných typov, než uvádza L. Tesnière. Poprvé treba rozlíšiť neosobné a osobné slovesá, podruhé treba počítat s morfológickými variáciami v pomenovaní účastníkov deja. Súčasne sa žiada aj v schematickom zápise rozlišovať medzi nadradenou a závislou substanciou. Ak berieme do úvahy všetky tieto okolnosti, dostaneme napr. takéto valenčné typy:

$V_{0;0}$	=	$\text{pršať}_{0,0}$	:	<i>Prší.</i>
$V_{0;4}$	=	$\text{smädiť}_{0;4}$	:	<i>Smädí ma.</i>
$V_{0;3}$	=	$\text{šupieť}_{0;3}$	:	<i>Šupí mi.</i>
$V_{0;3;0\ 4}$	=	$\text{ísť}_{0;3;0\ 4}$	:	<i>Ide nám o slobodu.</i>
$V_{1;0}$	=	$\text{spať}_{1;0}$	:	<i>Dieta spí.</i>
$V_{1/2;0}$	=	$\text{ubúdať}_{1/2;0}$	:	<i>Voda ubúda   Vody ubúda.</i>
$V_{1;4}$	=	$\text{čítať}_{1;4}$	:	<i>Chlapec číta knihu.</i>
$V_{1;3}$	=	$\text{pomáhať}_{1;3}$	:	<i>Deti pomáhajú rodičom.</i>
$V_{1;2}$	=	$\text{báť}_{sa;1;2}$	:	<i>Dievča sa bojí psa.</i>
$V_{1;4/7}$	=	$\text{krútiť}_{1;4/7}$	:	<i>Chlapec krúti koleso kolesom.</i>
$V_{1;0\ 6}$	=	$\text{hovoriť}_{1;0\ 6}$	:	<i>Rodičia hovoria o deťoch.</i>
$V_{1;4;0\ 6}$	=	$\text{hovoriť}_{1;4;0\ 6}$	:	<i>Rodičia hovoria pravdu o deťoch.</i>

Atd.

2.3. Uvedené chápanie valencie slovies podporuje chápanie vety ako syntaktickej konštrukcie majúcej gramatický východiskový bod a využívajúcej syntagmatickú väzbu slov. Gramaticky východiskovým bodom v dvojčlennej vete je podmet (gramatický subjekt), v jednočlennej vete zas vetný základ (fundament). Všetky slová — vetné členy sa vzájomne viažu na seba a tak tvoria syntagmy, čo možno vyjadriť aj tak, že syntagmy sú elementárne (jednodimenzionálne) konštrukcie, ktoré ako také vstupujú do vety ako komplexnej (viacdimenzionálnej) konštrukcie. Valencia slovesa (podobne ako valencia istých podstatných mien a prídavných mien) spolupôsobí pri výstavbe syntagmiem (a cez syntagmy aj pri výstavbe viet) ako formálny prvok, ale nerobí zo slovesa ústredný bod pri gramatickej stavbe v ety. Preto gramatickú

výstavbu francúzskej vety *Les petits ruisseaux font les grandes rivières* by sme najradšej naznačili takouto schémou:



3.1. Pojem intencie slovesného deja sa uplatňuje v slovenskej gramatickej literatúre od čias Ludovíta Štúra, najprv pod termínom namerenosť činnosti.<sup>8</sup> Štúrov výklad sa však v neskorších gramatikách už neuplatnil, ba ani v novšej teoretickej literatúre sa naň nenadväzovalo. Tak ani E. Pauliny, ktorý sa venoval rozboru sémantickej stránky slovies veľmi podrobne a úspešne, nespomína ani Štúra, ani iný prameň pre svoj termín intencia dejania, resp. intencia slovesného deja.<sup>9</sup> V súčasnej gramatickej teórii sa tento pojem používa sústavne ako jeden zo základných.

Intencia slovesného deja je vlastne sémantická hodnota slovesa, lebo reprezentuje vzťahy deja k okolitým javom skutočnosti. Intencia čiže zameranie slovesného deja je plynutie deja v priestore od východiskového bodu (= agens) k cieľovému bodu (= paciens). Je tu teda trojčlenná štruktúra: agens → akcia → paciens. Táto všeobecná myšlienková štruktúra sa však v rozličných jazykoch spracúva rozlične.

3.2. Podľa povahy a zložitosti intencie slovesného deja možno rozlišovať niekoľko intencných typov. V slovanských jazykoch sa najviac uplatňuje týchto šesť typov:

1. Typ s explicitným agensom a explicitným paciensom deja čiže súbor osobných predmetových slovies; napr. *písať: Chlapec píše list.*

2. Typ s explicitným agensom, ale s implicitným paciensom deja čiže súbor osobných bezpredmetových slovies; napr.: *pracovať: Stroj pracuje.*

3. Typ s explicitným agensom, v ktorom je obsiahnutý aj paciens deja, čiže súbor osobných slovies, ktorých dej vychádza z istého bodu a k nemu aj smeruje; napr. *chodiť: Dieťa chodí.*

4. Typ s explicitne vyjadreným neutralizovaným agensom a paciensom čiže súbor osobných slovies s nositeľom deja; napr. *rásť: Dieťa rastie.*

5. Typ s implicitným agensom, ale s explicitným paciensom deja čiže súbor

<sup>8</sup> Pozri moju štúdiu *Základná sémantická črta slovies (K poznaniu Štúrovej gramatickej teórie)*, Zborník FF UPJŠ 1968, (v tlači).

<sup>9</sup> Eugen Pauliny, *Štruktúra slovenského slovesa*, 1943; stručnejší výklad pozri v jeho článku *Problémy slovesnej rekecie* (zborník K historickosrovnávacímu štúdiu slovanských jazykú, Olomouc — Praha 1957, 39—44). V kolektívnej gramatike *Morfológia slovenského jazyka*, 1966, používa sa popri termíne intencia slovesného deja aj termín zameranie slovesného deja. Aj tým sa chce naznačiť nadväzovanie na domácu tradíciu.

neosobných predmetových slovies; napr. *smädiť, šupieť*: *Smädilo ma. — Šupelo mi.*

6. Typ s implicitným neutralizovaným agensom a paciensom čiže súbor neosobných slovies v užšom zmysle slova; napr. *pršať*: *Prší.*

3.2.1. Jednotlivé intencné typy nie sú rovnako zastúpené. Možno povedať, že uvedené poradie typov vystihuje aj mieru živosti, lebo vo všeobecnosti je najbohatší práve súbor osobných predmetových slovies a najchudobnejší je súbor neosobných slovies. Napríklad v maďarčine je veľmi málo neosobných slovies, ako *esteledik, virrad, villámlik*.<sup>10</sup> Sú to pomenovania najmä pre atmosférické deje, ktoré sa v indoeurópskych jazykoch najčastejšie vyjadrujú takisto neosobnými slovesami, ale ich počet býva tu väčší.

Intencný typ s implicitným agensom, ale s explicitným paciensom deja je pomerne tiež bohatý, hoci obsahuje iba výlučne neosobné slovesá, vyjadrujúce najmä psychofyzické deje, ako *smädiť niekoho, oziabať niekoho, šupieť niekomu, plušťať niekomu*, takže sa sem nezaraďujú činnostné dokonavé slovesá ako *zabiť, raniť, zasypať* vo vetách typu *zabilo ho, ranilo ho, zasypalo ho* atď., teda vo vetách, v ktorých sa vyslovujú tragické udalosti. (Tieto slovesá patria totiž aj v tomto použití do typu s explicitným agensom a s explicitným paciensom deja.)

3.3. O intencii v plnom zmysle možno hovoriť iba pri slovesách. S istými výhradami možno hovoriť o intencii aj pri istých podstatných menách, najmä pri deverbatívach ako *pomoc* (niekoho niekomu), *chvála* (niekoho), *obžaloba* (niekoho z niečoho) atď.

Pri prídavných menách však o intencii možno hovoriť s väčším oprávnením, lebo tu ide o rekciu.<sup>11</sup> Kým sa nerozlišovala valencia a intencia, syntagmatické väzby slovies, podstatných mien i prídavných mien sa mohli posudzovať rovnako. Istú paralelnosť vidíme pri slovesách a prídavných menách, lebo v obidvoch prípadoch ide o vyjadrenie nesamostatného príznaku existujúceho na substancii; a práve táto substancia ako nositeľ príznaku predstavuje tzv. prednú čiže ľavú časť intencnej štruktúry.

4.1. Valencia slovies a intencia slovesného deja sa týkajú slovies ako slovesného druhu. Sú to dve rozličné vlastnosti, ktoré sa v mnohom kryjú, ale jednak sa podstatne rozlišujú: preto niet medzi nimi úplnej korešpondencie. Dôležité je najmä to, že vzhľadom na intenciu deja treba vo valenčnom systéme rozlišovať riadiace a riadené substancie, pričom riadiacou substanciou nemusí byť len agens deja, lež aj jeho nositeľ (napr. pri stavových slovesách,

<sup>10</sup> Akademická gramatika *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan*, I 1961, II 1962 spomína túto problematiku len okrajovo a uvádza tieto slovesá: *esik, alkonyodik, tavaszodik, villámlik*. Sú to neosobné slovesá a bezpredmetové vety (személytelen igék, alanytalan mondatok).

<sup>11</sup> Pozri najmä Ján Oravec, *Väzba slovies v slovenčine*, Bratislava 1967, najmä 19.



najčastejšie v jazykoch s nominatívnou vetnou konštrukciou, alebo pri istých sémantických skupinách slovíes v jazykoch s ergatívnou vetnou konštrukciou).

Valencia a valenčné typy slovíes sú v rozličných jazykoch rozličné, a to najmä v tom, že slovesá istých lexikálnych okruhov nemajú vo všetkých jazykoch tú istú valenčnú hodnotu. Tento fakt neprekvapuje, lebo valencia je gramatická schopnosť slovesa viazať sa so slovami v istých tvaroch, a formálna zložka gramatiky patriaca do povrchovej oblasti jazykovej stavby vykazuje práve najviac osobitností v každom jazyku. Na utváranie sa valenčnej hodnoty slovesa pôsobí vo vývine jazyka veľa faktorov vznikajúcich v rozličných rovinách jazykovej stavby, teda jednak formálne, jednak obsahové faktory.

Intencia slovesného deja a potom aj intenčné typy majú všeobecnejšiu stavbu ako valencia a valenčné typy. Súvisí to s pomerne rovnakými črtami v poznaní a myslení, teda aj s rovnakým poznaním skutočnosti. A pretože intencia slovesného deja patrí do hlbších vrstiev jazykovej stavby, ani vo vývine nepodlieha toľkým a natoľko rozličným faktorom ako valencia slovesa.

4.2. Pomer valencie slovíes a intencia slovesného deja sa ukazuje v takom svetle, že intencia je dôležitejšia ako valencia. Na základe zhody valenčného a intenčného typu sa utvárajú pevné slovesné typy, ktoré sa nemenia vo vývine jazyka. Ale pri nezhode valenčného a intenčného typu sa prejavuje tendencia získať rovnováhu úpravou valencie. Uvedieme aspoň jeden príklad.

Základné slovesá pohybu sú nezvratné, napr. *ísť, chodiť, letieť, lietať*. Sú to slovesá, kde je zhoda medzi intenciou a valenciou. Predponou *roz-* sa menia tieto slovesá aj čo do intencie, aj čo do valencie, preto slovesá typu *rozchodiť* vykazujú zase zhodu medzi valenciou a intenciou. Pravda, ak by takéto predponové sloveso malo lexikálne zostať medzi základnými slovesami pohybu, nastala by nezhoda medzi intenciou (ako pri slovese *chodiť*) a medzi valenciou (ako pri slovese *robiť*). Na odstránenie tejto nezahody sa využilo zvrtné zámeno, čím vznikol typ *rozchodiť sa, rozbiehať sa, rozcestovať sa...*

Pravda, existujú aj také presuny vo valenčnej hodnote slovíes, ktoré nie sú motivované intenciou; sú to napríklad zmeny motivované distribúciou istých valenčných typov alebo ich zložiek. Tieto prípady však presahujú rámec našej úvahy.

## INTENCIA SLOVESNÉHO DEJA A STAVBA VETY

JÁN KAČALA

1,0. Doterajší výskum v okruhu intencie slovesného deja sa sústreďuje viac na sloveso ako lexikálno-morfologickú jednotku, resp. všeobecnejšie na intenčný systém slovesa v danom jazyku. Výsledkom takejto analýzy slovesa býva zvyčajne stanovenie intenčných typov slovies v príslušnom jazyku. Tento výskum má primárne ráz lexikálno-morfologický (hoci si ani tu nemožno odmyslieť jeho dosah pre syntaktický výskum). V tomto zmysle sa potom intencia slovesného deja chápe ako lexikálno-gramatická kategória,<sup>1</sup> t. j. kategória, ktorá daný slovný druh charakterizuje tak zo stránky sémantickej, resp. lexikálnej, ako aj zo stránky morfolologickej, resp. gramatickej.

1,1. Takto ponímaná intencia slovesného deja má, pravda, dôsledky aj pre stavbu vety. E. Pauliny v *Štruktúre slovenského slovesa*<sup>2</sup> skúma intenčné typy slovies v súvislosti s typmi viet, pričom aj výslovné uvádza, že intencia slovesného deja je i syntaktický jav: „Intencia slovesa je fakt zároveň lexikálny i syntaktický, pretože, určujúc vlastný sémantický význam slovesa, určuje i jeho rekcii. Intencia sa týka nielen objektu, ale rovnako i subjektu.“<sup>3</sup>

J. Ružička vraví, že intencia slovesného deja „má **dalekosiahly** význam pre gramatickú stavbu jazyka“,<sup>4</sup> pričom medzi intenciou slovesného deja a príslušným typom vety môže byť súlad alebo nesúlad.<sup>5</sup>

Analyzujúc isté intenčné typy slovies z hľadiska ich uplatnenia sa v istých typoch vetných konštrukcií, J. Ružička konštatuje, že **konkrétne vo vetách** typu *hrmelo to* a typu *ide sa* „nie je zhoda medzi syntaktickou formou konštrukcie a intenčnou hodnotou použitého slovesa“.<sup>6</sup> Tento poznatok sa teda týka pomeru medzi intenčným typom slovesa a vetným typom, vetnou konštrukciou.

1,2. Je nepochybné, že intencia slovesného **deja** predstavuje istý organizujúci princíp aj **vo vete**. To platí nielen z hľadiska vetných typov, ale aj z hľadiska

<sup>1</sup> Pozri *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, str. 360, ale najmä 389 n.

<sup>2</sup> Bratislava 1943.

<sup>3</sup> E. Pauliny, c. d., str. 94.

<sup>4</sup> Pozri J. Ružička, *Veta a sloveso*, zb. *Otázky slovanskej syntaxe*, Praha 1962, str. 141—153, 146.

<sup>5</sup> Porov. J. Ružička, c. m., str. 147.

<sup>6</sup> J. Ružička, *Osobné a neosobné slovesá*, Jazykovedný časopis XI, 1960, str. 6—30, 28.

vnútornej organizácie vety ako celku. Časti vety, ktoré súvisia s intenciou slovesného deja, majú totiž vo vetnej konštrukcii oproti všetkým ostatným častiam vety svoje osobitné postavenie: tvoria centrum vety a na jednotlivé časti tohto centra sa potom istým spôsobom viažu zvyšujúce časti vety. **Zložky vety, ktoré sa budujú na intencii slovesného deja, voláme intenčnou štruktúrou.**<sup>7</sup>

Ukazuje sa, že časť vety, ktorá je so slovesom v platnosti prísudku alebo vetného základu v intenčnom vzťahu (a to aktívnom, t. j. ako agens, alebo pasívnom, t. j. ako paciens), nemôže mať vo vete inú funkciu ako funkciu podmetu alebo predmetu (pravda, pri slovese s platnosťou vetného základu môže ísť iba o predmet). No z opačného aspektu treba zasa upozorniť, že nie každý predmet (o podmet tu už nemôže ísť, lebo ten je vo vete predsa len trocha inou — príp. aj trocha inou — kategóriou ako predmet<sup>8</sup>) je v pomere k prísudkovému alebo vetnozákkladovému slovesu v intenčnom vzťahu.<sup>9</sup>

2,0. Ako vidieť, intencia slovesného deja sa uplatňuje aj pri výklade **vetnej stavby**, t. j. pri rozборе syntaktickej roviny **jazykového systému**. Pravda, to neznačí, že by sa už boli vyčerpali všetky možnosti, ktoré intencia slovesného deja na výskum v tejto oblasti poskytuje. Jednou z takýchto možností **sa nám** vidí predpoklad, že z **hľadiska tejto** lexikálno-gramatickej kategórie možno v istom zmysle novo vidieť členenie jednotlivých zložiek vety, resp. aj vetnú stavbu vôbec.

2,1. Ide nám tu o to, že z hľadiska intencie slovesného deja a jej využitia vo vetnej stavbe chceme vysvetľovať nielen tie časti vety, ktoré s intenciou bezprostredne súvisia, resp. ktoré sa na jej základe realizujú (to značí **zložky intenčnej štruktúry**), lež aj ostatné časti vety, ktoré s členmi intenčnej štruktúry či už súvisia (a záleží aj na tom, ako súvisia) alebo **nesúvisia** vôbec. Pôjde tu jednoducho o zistenie, aký vzťah majú jednotlivé vetné členy k intencii slovesného deja, resp. aj k intenčnej štruktúre.

Môže tu vzniknúť pochybnosť, či je takýto pohľad na všetky vetné členy vôbec možný a oprávnený. Táto pochybnosť sa môže vo vyhrotenej podobe sformulovať napr. do otázky, ako súvisí s intenciou slovesného deja povedzme prívlastok. Odpoveď je takáto: **Prívlastok** nie je síce v nijakom priamom vzťahu s intenciou slovesného deja (resp. s jej nositeľom — slovesom), ale

<sup>7</sup> Pozri J. Kačala, *Doplnok a intenčná štruktúra*, Jazykovedný časopis XVIII, 1967, str. 129—137, 129. Na rozdiel od spomínaného termínu **intenčný systém**, ktorý by sme viazali na paradigmatickú rovinu, chceme termín **intenčná štruktúra** pripisovať syntagmatickej rovine jazykového systému.

<sup>8</sup> Máme tu na mysli hlavne tú črtu podmetu, že je východiskovým bodom dvojčlennej vety.

<sup>9</sup> Tak napr. vo vete *Do strmého kopca sa nám kráčalo ťažko* je datív *nám* neintenčným (voľným) predmetom. O pojme neintenčný (voľný) datív pozri F. Miko, *Rod, číslo a pád podstatných mien*, Bratislava 1962, str. 185 n. a citovanú *Morfológiu slovenského jazyka*, str. 178 n.

môže byť vo vzťahu s jednou zo substancií, ktoré s intenciou súvisia. Z takéhoto pomeru prívlastku k istým členom intencnej štruktúry (t. j. centra vety) vychodí aj postavenie prívlastku vo vete vôbec.

Príklad prívlastku vari postačí na ilustráciu toho, ako si predstavujeme vymedzenie vetných členov (v danom prípade vedľajších) z hľadiska ich vzťahu k intencii slovesného deja, resp. k vetnému útvaru, ktorý na pozadí intencie vzniká. Tým je azda zodpovedaná aj otázka oprávnenosti takéhoto prístupu k vetným členom. Vari ešte treba pripomenúť tolko, že uvedený prístup k vetným členom je podmienený hlavne tým, že intencia slovesného deja sa výrazne reflektuje v gramatickej (a aj sémantickej) stavbe centra vety a tým aj ostatných častí vety.

3.0. Z hľadiska intencie slovesného deja sa vetné členy delia na intencné a neintencné. Intencné sú v priamej súvislosti s intenciou slovesného deja, realizujú sa na pozadí intencie a vo vete tvoria intencnú štruktúru. Intencné vetné členy sú teda charakterizované prítomnosťou príznaku intencie. Patria sem tieto vetné členy: prísudok, vetný základ, podmet a predmet. Intencné členy sa ďalej rozdeľujú na interné (centrálne), ktorým je intencná hodnota vlastná (to sú: prísudok a vetný základ), a externé (okrajové), ktoré do intencného vzťahu s centrom len vstupujú (t. j. podmet a predmet) a utvárajú tak intencnú štruktúru vety.

Neintencné vetné členy nie sú v priamej súvislosti s intenciou slovesného deja a ich spoločnou vlastnosťou je, že sa iba viažu na intencné členy. Charakterizuje ich teda neprítomnosť príznaku intencie. Sem sa zaraďujú tieto vetné členy: doplnok, príslovkové určenie, prívlastok a prístavok. Neintencné vetné členy sa ďalej delia podľa toho, na koľko intencných členov sa viažu: doplnok sa upína vždy na dva členy intencnej štruktúry zároveň;<sup>10</sup> charakter vzťahov, ktorými sa spája s členmi intencnej štruktúry, ako aj to, že sa viaže na príslušnú časť vety vždy podľa toho, aký je to vetný člen, a nie podľa toho, akým lexikálno-morfologickým prostriedkom je táto časť vyjadrená — tieto vlastnosti dávajú doplnku ráz prechodnej kategórie, ktorá nepatrí ani medzi tzv. základné ani medzi tzv. vedľajšie (rozvíjacie) vetné členy.

Ostatné neintencné členy — príslovkové určenie, prívlastok, prístavok — sa môžu viazať iba na jeden intencný člen, a to podľa toho, čím je daný člen vyjadrený. Sú to okrajové (periférne) zložky vetnej konštrukcie. Ich okrajový ráz sa ukazuje aj v tom, že ich nadradený člen už nemusí byť nevyhnutne intencný, lež aj sám môže byť neintencný, t. j. rozvíjajúci niektorý z intencných členov.

Takáto je stručná charakteristika vetných členov z hľadiska ich vzťahu

<sup>10</sup> Blížší výklad pozri v mojej štúdií *Doplnok a intencná štruktúra*, c. m., str. 132 n.

(priameho alebo sprostredkovaného) k intencii slovesného deja. Naznačené vzťahy medzi vetnými členmi možno graficky znázorniť takto:

vetné členy	intenčné	centrálne: $P; F$	centrum vety
		okrajové: $S, O$	
	neintenčné	dvojvzťahové: $D$	periféria vety
		jednovzťahové: $Ad, At, Ap$	

Poznámky k tabuľke:

Vysvetlenie značiek:  $P$  = prísudok dvojčlennej vety,  $F$  = vetný základ jednočlennej vety,  $S$  = podmet dvojčlennej vety,  $O$  = predmet,  $D$  = doplnok,  $Ad$  = príslovkové určenie,  $At$  = prívlastok,  $Ap$  = prístavok.

Termíny centrálné, okrajové (vetné členy) platia vo vzťahu k intencijnej štruktúre vety. Termíny centrum, periféria vety sa vzťahujú na organizáciu vetnej konštrukcie ako celku.

4.0. Na intenčných vetných členoch a ich vzájomných vzťahoch sa buduje intenčná štruktúra vety. Intenčná štruktúra vzniká teda na istom usporiadaní tých zložiek vety, ktoré sa realizujú na základe intencie slovesného deja. Nositeľom intencie je sloveso; od jeho intencijnej hodnoty závisí **jednak** povaha intencijnej štruktúry a **jednak** to, koľko členov má intenčná štruktúra (tieto dve veci sú vo vzájomnej spojitosti). Povahou intencijnej štruktúry je potom do značnej miery daný ráz celej vety (čiže ak sa veta buduje napr. na slovese typu *mrholí*, je tým zároveň podmienený aj výber neintenčných vetných členov, ktoré sa v tomto type vety môžu uplatniť).

4.1. Pokiaľ ide o počet členov intencijnej štruktúry, žiada sa povedať toto: Východisková substancia intencie môže byť vždy iba jedna. Takisto centrálny člen intencijnej štruktúry môže byť iba jeden. Zato však substancii, na ktoré je dej zameraný, môže byť aj viac; bežné sú dve takéto závislé substancie: *Knihu mi daroval spolužiak*.

Intenčná štruktúra býva najčastejšie dvojčlenná alebo trojčlenná, zriedkavejšie býva i jednočlenná a štvorčlenná. Základom dvojčlennej intencijnej štruktúry sú slovesá s intenciou typu  $A(Z) \rightarrow D^{11}$  (*Chlapec ide*), ďalej typu  $A \rightarrow D(Z)$  (*Neznámy zacengal*), typu  $(A)D \rightarrow Z$  (t. j. s jednou zasahovanou substanciou) (*Striaslo ho*) a typu  $N-D$  (*Starec ohluchol*).

Trojčlenná intenčná štruktúra sa buduje na slovesách s intenciou typu  $A \rightarrow D \rightarrow Z$  (s jednou zasahovanou substanciou) (*Robotníci spílili strom*) alebo už spomínaného typu  $(A)D \rightarrow Z$ , ak dej zasahuje dve substancie:  $(A)D \rightarrow Z_1 \rightarrow Z_2$  (*Snívalo sa mi o rodičoch*).

<sup>11</sup> Pokiaľ ide o vymedzenie počtu intenčných typov sloviess, pridržiavame sa *Morfologie slovenského jazyka*, v ktorej sa uvádza vedno šesť intenčných typov (pozri str. 390–396). Iní autori uvádzajú obyčajne viac intenčných typov (pozri napr. citovanú *Štruktúru slovenského slovesa*, str. 18 n., alebo najnovší príspevok k problematike slovenského slovesa – prácu J. Oraveca *Väzba sloviess v slovenčine*, Bratislava 1967, str. 11 n.).

Jednočlenná intencná štruktúra sa viaže na slovesá s intenciou typu (A)D(Z) (*Mrholí*).

Štvorčlenná intencná štruktúra sa zakladá na slovesách s intenciou už spomínaného typu  $A \rightarrow D \rightarrow Z$ , ak dej zasahuje dve substancie:  $A \rightarrow D \rightarrow Z_1 \rightarrow Z_2$  (*Knihu mi dal spoločiák*).

Vysvetlenie značiek: A = ageus, D = dej, Z = zásah (paciens), N = nositeľ deja.

4.2. Centrálné intencné vetné členy práve preto, že sú centrálné, t. j. každý z nich je založený na osobitných intencných typoch slovies (resp. na ich osobitnom využití), sú vždy viazané na osobitné vetné konštrukcie, to značí, že v tej istej konštrukcii (resp. vete) sa obidva tieto vetné členy nemôžu vyskytovať, a tobôž už nie popri sebe.

V jednočlenných (slovesných) vetách centrálny intencný člen plní zároveň aj úlohu východiskového bodu vety, preto je v tomto type viet jeden z okrajových intencných členov — a to práve východiskový (t. j. podmet vety) — vylúčený.

5.0. Už sme povedali, že centrum vety tvoria intencné vetné členy. Centrum vety sa však v daktorých prípadoch môže z istých dôvodov (veľmi často tu ide o vetnú sémantiku) rozšíriť aj o ďalšie vetné členy, presnejšie povedané o niektorý z neintenčných vetných členov. V takom prípade sa daný vetný člen stáva konštrukčne relevantným prvkom vety, to značí, že je v tejto vete záväzným, nevypustiteľným členom. Tak je to napr. s doplnkom v konštrukcii s genitívnym podmetom: *Ludí sa ta nahnulo vyše sto*. V takejto podobe (s doplnkom) má táto veta nepríznakový ráz. Ak by sme chceli zostať v tej istej sémantickej rovine (t. j. vypovedať, že na isté miesto prišlo v danej súvislosti veľa ľudí) a pritom by sme toto veľké množstvo osobitne nevymedzili, museli by sme použiť vetu, ktorá má príznakový, expresívny ráz: *Ta sa nahnulo ľudí!* Na pozadí tejto príznakovej podoby sa zreteľne ukazuje, že podoba s kvantitatívnym typom doplnku má základný, nepríznakový ráz, pričom doplnok je v nej záväznou zložkou. (V inej súvislosti — rozhodujúca je tu významová stavba výpovede — môže mať takéto postavenie v uvedenom type vety prívlastok: *Nahnulo sa ta veľa ľudí*.) Príslovkové určenie sa stáva konštrukčne relevantným prvkom vety v prípadoch typu *Sedí sa mi tu pohodlne*. Príkladov by sa, pravda, našlo aj viac.

6.0. V súvislosti s centrom vety sa vynára otázka, v akom pomere je intencná výstavba centra ku gramatickej, resp. k syntagmatickej výstavbe príslušnej časti vety (J. Ružička tu hovorí o tzv. gramatickom jadre vety<sup>12</sup>). Ak totiž vieme, že konštitatívne prvky dvojčlennej vety sú realizované v pre-

<sup>12</sup> Pozri J. Ružička, *Čo sa vyjadruje syntaktickými jednotkami?* zb. Problémy marxistické jazykovedy, Praha 1962, str. 208—216, 211 n.; *Veta a sloveso*, c. m., str. 145 a inde.

dikatívnej syntagme a konštitutívne prvky jednočlennej (slovesnej) vety v nerozčlenenej podobe zasa vo vetnom základe, potom sa môže zdať problematické postavenie predmetu ako centrálneho člena. V prípade predmetu musíme intenčnú štruktúru uznať za faktor, ktorý dopĺňa gramatickú (syntagmatickú) výstavbu gramatického jadra: Konštitutívne prvky vety sa síce realizujú — povedzme v konštrukcii typu *S—P—O* — v predikatívnej syntagme, ale ak slovesný člen tejto syntagmy z hľadiska svojej intenčnej hodnoty vyžaduje istú substanciu ako svoj externý zásah, potom s týmto externým zásahom treba rátať v danej konštrukcii ako s relevantným. Predmet sa teda dostáva do príslušnej konštrukcie ako relevantný nie na základe príslušnosti k celej predikatívnej syntagme, lež iba k jednému jej členu, a to na základe intenčnej hodnoty tohto člena, keďže je jeho nevyhnutným doplnením.

Ako vidieť, intencia slovesného deja tu pomáha obsiahnuť v rámci relevantných zložiek vety tú časť, ktorá značí uzavretie intencie — tak, aby sa celá intenčná štruktúra zúčastňovala na výstavbe typu vety. V tomto zmysle intencia slovesného deja a na nej vybudované centrum vety (intenčná štruktúra) nestoja proti gramatickej (syntagmatickej) výstavbe relevantných zložiek vety, lež akoby popri nej, a dopĺňajú ju. Intencia popri syntagmatických vzťahoch robí z vety (resp. z jej centrálnej časti) jednotný a usporiadaný, organizovaný celok.

7.0. Napokon treba upozorniť na prípady, keď je istý nesúlad medzi intenčnou hodnotou slovesa a využitím tohto slovesa vo vetnej konštrukcii. Súlad alebo nesúlad medzi intenčnou hodnotou slovesa a jeho použitím vo vete nie je, pravda, vecou slovesa (alebo len slovesa). Ináč povedané: spomínaný súlad alebo nesúlad sa nezakladá na tom, či sa vo vete uplatňuje alebo neuplatňuje sloveso; sloveso sa v tejto vetnej konštrukcii uplatňuje vždy. Ide však o substancie, ktoré sú so slovesom v intenčnom vzťahu.

Možno teda povedať, že súlad alebo nesúlad medzi intenčnou hodnotou slovesa a použitím daného slovesa vo vetnej konštrukcii je závislý od toho, či sa povedzme východisková substancia v danej vete vôbec uplatňuje, a potom či sa uplatňuje v tej funkcii, ktorá jej ako východiskovej zodpovedá. Tak napr. vo vete, ktorá sa buduje na bezpodmetovom zvratnom tvare typu *ide sa*, neuplatňuje sa východisková substancia, hoci sloveso *ísť* má intenčnú hodnotu  $A(Z) \rightarrow D$  (*Ide stará mama*). Preto potom veta *Ide sa na výlet* sa hodnotí ako jednočlenná a jej slovesná zložka (*ide sa*) sa svojou intenčnou hodnotou približuje k slovesám typu *mrholí*.

7.1. Vo vete typu *ide sa* možno však vysloviť substanciu, z hľadiska ktorej platí slovesný dej: *S batohom sa mu ide ťažko*. Táto substancia (*mu*) má, pravdaže, k slovesnému deju iný vzťah ako agens alebo zásah: nie je ani vý-

chodiskovou ani zasahovanou substanciou, nie je teda na dej viazaná intencným vzťahom, stojí tu iba akosi popri deji, ako jeho „sprievod“. To značí, že nemôže mať ani funkciu podmetu ani funkciu (intencného) predmetu, a ak sa hodnotí ako predmet, tak iba ako neintencný.<sup>13</sup>

Hodno spomenúť, že takáto substancia sa môže v danom type vyjadriť aj pri slovesách iných intencných typov: *Pri páliacom slnku sa nám kosilo ťažko.* — *Tebe sa dobre smeje.* — *Vtedy sa rodičom nežilo ľahko.* — Možno povedať, že sa táto substancia dá vysloviť pri všetkých osobných slovesách. Je iste nápadné, že sa nedá vysloviť pri neosobných slovesách. Vysvetlíme si to tak, že pri neosobných slovesách niet nijakej východiskovej substancie, a tak ju nemožno ani transponovať do tej platnosti, ktorú má v tvare datívu pri osobných slovesách.

7,2. O neuplatnenie intencie v jednej jej zložke (t. j. vzťahu k východiskovému bodu) ide aj v prípade neurčitkovej jednočlennej vety typu *Nepočuť, že by sa ozýval* (s jednoduchým vetným základom) a typu *Nemožno predvídať, ako sa to skončí* (so zloženým vetným základom). Kým v prvom prípade nemožno ani v akomsi pomknutom postavení vysloviť substanciu, z hľadiska ktorej sa dej *nepočuť* vyslovuje, tak v druhom prípade túto substanciu možno vyjadriť (zasa v datíve): *Treba nám zistiť, koľko ich je.* Ani tu, pravda, nejde medzi substanciou a dejom o intencný vzťah.

8,0. Ako vidno z týchto niekoľkých príkladov, intencia slovesného deja je vlastná slovesu ako lexikálno-morfologickej jednotke. V pomere k vete platí táto lexikálno-gramatická kategória ako istá možnosť, potencia slovesa. Vo vete sú potom možné tri eventuality: alebo sa intencia slovesného deja realizuje vo všetkých svojich zložkách (to sú najčastejšie prípady), alebo sa uplatňuje (povedzme z intencného typu  $A \rightarrow D \rightarrow Z$ ) iba vzťah k jednej substancii, pričom sa vzťah k druhej substancii (spravidla východiskovej) potláča (ako je to v prípade *Nemožno predvídať, ako sa to skončí*), alebo sa neuplatňuje ani vzťah k východiskovej ani vzťah k zasahovanej substancii (tak je to napr. vo vete *Kosilo sa nám veľmi ťažko*). (Iste netreba osobitne zdôrazňovať, že ak hovoríme o neuplatnenom vzťahu k substancii, značí to aj neuplatnenie samej substancie.)

Príčiny uvedeného zastierania alebo zatlačania intencnej hodnoty slovesa v istých vetných konštrukciách vidíme práve v charaktere týchto vetných konštrukcií. Práve na istom spôsobe využívania, resp. „prehodnocovania“ intencnej hodnoty slovesa sa zakladajú spomínané vetné typy. Časť sa tu podraďuje celku.

8,1. Tieto skutočnosti nás privádzajú k čiastkovému záveru, ktorý sa týka

<sup>13</sup> Pozri poznámku 9.



pomeru morfolologickej (príp. vedno s lexikálnou) a syntaktickej roviny jazykového systému. Ukazuje sa totiž, že vo vete (t. j. na syntaktickej rovine) sa neuplatňujú vždy všetky možnosti, ktoré daná morfológická (a lexikálna) jednotka v sebe má. Čiže medzi prvkami morfolologickej (a lexikálnej) roviny a syntaktickými kategóriami, v ktorých sa tieto prvky využívajú, niet priamočiarej (kauzálnej) súvislosti (väzby). To tiež **potvrďuje** známú vec, že morfológická rovina je v slovanských jazykoch v **pomere k syntaktickej rovine** osobitnou a autonómnou rovinou.

9.0. Záver: Pokúsili sme sa ukázať, že vzťahy, na ktorých sa buduje **intenčná štruktúra vety**, a gramatické (syntagmatické) vzťahy medzi zodpovedajúcimi zložkami vety nie je to isté. Kým pri syntagmatickom usporiadaní ide čisto o vzťahy závislosti, pri usporiadaní intencnej štruktúry je organizujúcim princípom intencia slovesného deja. Usporiadaním založeným na intencii slovesného deja sa dopĺňa usporiadanie podľa syntagmatických vzťahov. Rozdelením vetných členov na intenčné a neintenčné sa z iného hľadiska v podstate podporuje a **dopĺňa** delenie vetných členov na základné a vedľajšie (rozvíjacie). Výstavba centrálnych zložiek vety rozhodujúcim spôsobom podmieňuje daný vetný typ. Výstavba centrálnych zložiek vety súvisí s využívaním intencie slovesného deja vo vetnej konštrukcii.

## DIE INTENTION DER VERBALAKTION UND DER SATZAUFBAU

### Zusammenfassung

Im Artikel weist der Autor auf das Verhältniss zwischen dem grammatischen (syntagmatischen) Aufbau der Satzkonstruktion und zwischen der Organisation des Satzentrums, die an dem Intentionwert des Zeitwortes im Prädikat des zweigliederigen Satzes, resp. im Satzfundament des eingliederigen Satzes gegründet ist, hin. Durch die Ordnung der Satzteile, die an der Intention der Verbalaktion gegründet ist, wird die Ordnung der Satzteile nach den syntagmatischen Beziehungen ergänzt. Die Satzglieder werden auf intentionale und unintentionale geteilt; durch diese Aufteilung wird die Teilung der Satzglieder auf Hauptsatzglieder und Nebensatzglieder unterstützt und ergänzt. Der Aufbau des Satzentrums (der auf der Intention der Verbalaktion, resp. auf bestimmter Auswertung der Intention gegründet ist) bedingt den gegebenen Satztypus.

## SYNTAX FRAZEOLOGICKÝCH JEDNOTIEK

JOZEF MLACEK

Pri skúmaní skladby frazeologických jednotiek vychádzam zo širšieho chápania frazeológie. Pod frazeologickou jednotkou sa pri takomto pohľade chápe nielen ustálené spojenie ekvivalentné so slovom, ale i frazeologický ustálený zvrät ekvivalentný vete.<sup>1</sup> Takýto prístup je pre syntaktické skúmanie preto vhodnejší, lebo zahrnuje všetky typy ustálených spojení, teda i tie, ktoré sú rovnocenné so slovom, ale aj tie, ktoré zodpovedajú svojou stavbou vete alebo súvetiu. Ustálenosť formy, resp. spojenia možno pokladať za určujúcu vlastnosť frazeologickej jednotky zo syntaktického hľadiska. Táto vlastnosť je spoločná pre frazeologické zvraty rovnocenné so slovom i pre frazeologické zvraty, ktoré sú rovnocenné s vetou alebo súvetím. Na príbuzné črty týchto dvoch skupín frazeologických jednotiek poukázala najmä N. N. Amosova.<sup>2</sup> Išlo jej najmä o sémantické alebo lexikálne príbuznosti. Treba tu však upozorniť aj na príbuznosť v syntaktickej zložke. Obidva typy frazeologických jednotiek nemajú ustálené iba lexikálne obsadenie, ale majú ustálenú aj syntaktickú stavbu. Ustálenosť ich syntaktickej stavby vyplýva z toho, že sa obvykle (alebo záväzne) realizujú len v jednej podobe.

Proti zaraďovaniu prísloví, porekadiel a úsloví (prípadne okrídlených slovných spojení) obvykle sa namieta, že majú samostatnú komunikatívnu platnosť, že sú teda syntaktickou, a nie frazeologickou jednotkou. Tu sa však žiada podotknúť, že medzi príslovím a porekadlom (a im podobnými jednotkami) na jednej strane a obyčajnou vetou so živými syntaktickými vzťahmi na druhej strane je zásadný rozdiel. Pri analýze vetnej štruktúry pracuje dnešná syntax s pojmom vetná paradigma, paradigma vety. Aj napriek rozdielom v jej chápaní<sup>3</sup> možno vysloviť myšlienku, že veta ako syntaktická jednotka je členom istej širšej, všeobecnejšej paradigmatickej štruktúry.

<sup>1</sup> Porov. J. Mihál, *Zo slovenskej frazeológie*, SR 24, 1959, 264; A. V. Isačenko, *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim I*, Bratislava 1954, 56; N. M. Šanskij, *Frazeologija sovremennoho russkogo jazyka*, Moskva 1963, 58n.

<sup>2</sup> N. N. Amosova, *Osnovy anglijskoj frazeologii*, Leningrad 1963, 143.

<sup>3</sup> Porov. R. Mrázek, *Dedukce a empirie při srovnávací typologii slovanské věty*, zb. *Strukturální typy slovanské věty a jejich vývoj*, Materiály pro synt. symposium, Brno 1966, 186; N. Ju. Švedova, *O razgraničenií prostogo predloženiija i schoďnych s nim konstrukcij*, tamže, 60.

Toto nemožno tvrdiť o stavbe príslovia alebo porekadla. Tieto celky sa vyskytujú vždy v jednej podobe. Možno síce popri forme *Komu sa nelení, tomu sa zelení* utvoriť aj formu *Komu sa nelenilo, tomu sa zelenelo* a pod. Takéto zmeny sa však hodnotia ako silná aktualizácia. O syntaktickej stavbe prísloví a porekadiel možno preto všeobecne povedať, že na rozdiel od obyčajných viet nemajú celú vetnú paradigmu, resp. ju majú len potenciálne. Realizujú sa prevažne v jednej syntaktickej forme. Takýmto spôsobom sa vysvetľuje aj ustálenosť formy slov v tých frazeologických jednotkách, ktoré nemajú vetnú stavbu, ale syntagmatickú.<sup>4</sup> Práve v tom spočíva príbuznosť uvádzaných dvoch typov frazeologických jednotiek. Pravdaže, na druhej strane nemožno obchádzať zasa lexikálny rozdiel medzi obidvoma skupinami (rovnocennosť alebo nerovnocennosť zvratu so slovom).

Lexikologické chápanie a triedenie frazeologických jednotiek má svoje počiatky v diele Ch. Ballyho. Ch. Bally stotožňuje frazeologickú jednotku so slovom. Existenciu syntaktických vzťahov medzi slovami frazeologického zvratu popiera. Jeho odôvodnenie je psychologické.<sup>5</sup> Podobne aj V. V. Vinogradov označuje tieto vzťahy ako „umŕtvené“.<sup>6</sup> Takto sa vykladá tento problém aj vo väčšine novších prác o frazeológii.

Zriedkavejšie sa vyslovuje názor, že syntaktické vzťahy sú aj medzi slovami vo frazeologických jednotkách. Napríklad B. Havránek tvrdí, že syntaktické vzťahy medzi slovami trvajú aj potom, keď sa dané spojenie slov frazeologizovalo. Pravda, tieto vzťahy sú niekedy už iba historické.<sup>7</sup> Podobné chápanie tohto problému viedlo už dávnejšie A. A. Šachmatova k tomu, že frazeologické jednotky nevyčleňuje osobitne, ale ich rozoberá medzi nerozložiteľnými syntaktickými spojeniami.<sup>8</sup> Frazeologický zrast *spušta rukava* uvádza hneď vedľa syntaktického spojenia typu *půl stromov*.

A. V. Isačenko priamo nepopiera existenciu syntaktických vzťahov medzi slovami vo frazeologických zvratoch. Rozdiel medzi vetou ako syntaktickou jednotkou a frazeologickou jednotkou analogickou vete vidí v produktívnosti, resp. neproduktívnosti danej konštrukcie.<sup>9</sup> Túto myšlienku možno prijať.

<sup>4</sup> Porov.: „V roli rešajuščego priznaka ili vo vsjakom slučaje specifičeskoj čerty frazeologizmov neredko ukazyvajetsja nesposobnosť slov v sostave frazeologizma realizovať svoi potencialnyje grammatičeskiye vozmožnosti.“ A. M. Babkin, *Frazeologija i leksikografija*, zb. Problemy frazeologii, Moskva—Leningrad, 1964, 20.

<sup>5</sup> Ch. Bally, *Francuzskaja stilistika*, Moskva 1961, 91.

<sup>6</sup> V. V. Vinogradov, *Ob osnovnyh tipach frazeologičeskich jediníc v russkom jazyke*, zb. A. A. Šachmatov, Moskva 1947, 347; tenže, *Russkij jazyk*, Učpedgiz, Moskva 1947, 25 n.

<sup>7</sup> Porov. *Diskuse o poměru morfologie a syntaxe ve světle Stalinových thest*, Sovětská jazykoveda I, 1951, č. 5, str. 80.

<sup>8</sup> A. A. Šachmatov, *Sintaksis russkogo jazyka*, II. vyd., Leningrad 1941, 458.

<sup>9</sup> A. V. Isačenko, *Obsah a hranice synchronické jazykovedy*, Slovo a slovesnost 10, 1947, 207.

Je blízka predchádzajúcej poznámke o **neúplnosti** vetnej paradigmy vo frazeologických jednotkách s vetnou stavbou.

Po predchádzajúcich poznámkach môžeme konštatovať, že doterajšie bádania sú pri analýze lexikologickej i syntaktickej zložky frazeologických jednotiek nejednotné, ba často až protirečivé. Prinášajú však rad čiastkových zistení, ktoré vždy z niektorej stránky vysvetľujú problematiku frazeologických jednotiek. Celkove však môžeme prijať tézu, že prvoradou zložkou frazeologických jednotiek je zložka významová, **sémantická**. Pre tento výskum je však dôležité aj to, že medzi frazeologickými jednotkami rôznych typov je rozdiel v uplatnení predchádzajúcej tézy. Frazeológia ako súhrn všetkých frazeologických jednotiek sa nám potom nejaví ako jednoliata, monolitná masa výrazov, ale ju vidíme diferencovane. Diferencovanosť sa začína od konkrétnych jednotiek.

Ak pozorujeme konkrétne frazeologické jednotky, zistíme isté zmeny v ich realizácii. Môžeme napríklad zistiť, že sa v nich niektoré slovo morfológicky mení: *strelil som capa — strelil si capa — strelil capa* atď. Prípadne nachádzame rozdiely v lexikálnom obsadení, ale význam danej jednotky ostáva v oboch nezmenený: *Čerta starého! — Čerta rohatého! Choď do pekla! — Choď v čerty!* Napokon tu môžu byť aj rozdiely slovotvorné: *plávať proti prúdu — plavba proti prúdu* a pod. Teória hovorí v týchto prípadoch o variantoch, dubletách alebo derivátoch frazeologických jednotiek.<sup>10</sup> Frazeologické jednotky teda nie sú celkom nemenné, ako sa to zvyčajne celkom paušálne tvrdieva. Vidíme, že v niektorých z nich sa čiastočne mení lexikálne obsadenie, v iných sa zasa mení forma. Takéto pohyby v lexikálnej oblasti i vo formálnom vyjadrení dopredu naznačujú, že celkom nehybná, ustrnutá nebude ani syntaktická stránka frazeologických jednotiek.

Existencia zameniteľných alebo formovateľných prvkov vo frazeologickom zvrate stavia výskumu aj ďalšie veľmi vážne otázky, ktoré sa dotýkajú samej podstaty frazeologických jednotiek. Ide tu najmä o hranice a o tzv. jadro frazeologickej jednotky. Všimnime si tento problém.

Určovanie hraníc frazeologickej jednotky býva vážnym problémom pri istých typoch, ktoré majú syntagmatickú stavbu. Ťažkosti sú najmä pri určovaní hraníc slovesných frazeologických jednotiek, resp. frazeologických jednotiek, ktoré sa spájajú so slovesom. Napríklad v spojení *malovať čerta na stenu* patrí sloveso *malovať* do frazeologickej jednotky. Naproti tomu napríklad vo výrazoch *dostať sa (niekoho) do klepca, hnať (niekomu, niečomu) vodu na mlyn* nebude — podľa mojej mienky — patriť sloveso do frazeologickej jednotky, lebo sú i spojenia: *to je voda na (niečí) mlyn, je v klepci*. Napríklad: *A to bola pre Milenského na mlyn voda...* (Hurban) *Akoby mu vodu*

<sup>10</sup> Porov. N. M. Šanskij, c. d., 33–34; A. M. Babkin, c. m., 32.

na mlyn pustili. (Urban) Príslušné slovesá (ich počet je pri jednotlivých jednotkách pohyblivý, zväčša však dost obmedzený) majú frazeologicky viazaný význam, ale do frazeologickej jednotky nepatria. Podobný problém je pri určovaní prívlastku. Ako upozorňuje M. I. Sidorenko,<sup>11</sup> treba tu rozlišovať dva prípady. V prvom je prívlastok konštantným členom frazeologickej jednotky, ba niekedy môže byť dokonca jadrovým slovom celého frazeologického zvratu, napr. *sakramentská robota, šiť horúcou ihlou* a pod. V druhom prípade ide o také typy spojení, do ktorých možno vložiť fakultatívny atribút, ktorý však nie je celkom ľubovoľný. Frazeologická jednotka sa pritom vyskytuje v obidvoch podobách, napr.: *choď do pekla — choď do horúceho pekla*. V takýchto prípadoch však už nejde iba o lexikografickú otázku, ale aj o syntaktický problém, lebo sa tu čiastočne mení celá konštrukcia frazeologickej jednotky.

S hranicami frazeologickej jednotky úzko súvisí aj problém tzv. jadra alebo centra frazeologickej jednotky. Pod jadrom alebo centrom frazeologickej jednotky sa rozumie ten element (slovo alebo výraz), ktorý je z významovej alebo štruktúrnej (či konštrukčnej) stránky základom celej frazeologickej jednotky. Podľa toho sa niekedy hovorí o významovom, frazeologickom a gramatickom centre frazeologickej jednotky.<sup>12</sup> Najdôležitejšie je tu pochopiteľne významové a frazeologické centrum. Práve jeho jestvovanie umožňuje pohyby a zmeny v lexikálnom obsadení, konštrukčnom stvárnení i formálnom vyjadrení konkrétnej frazeologickej jednotky. Práve jeho existenciou možno vysvetľovať existenciu variantov, dubliet alebo derivátov frazeologických jednotiek.

Treba však pripomenúť, že existujú aj frazeologické jednotky bez štruktúrneho centra.<sup>13</sup> Takými sú predovšetkým niektoré frazeologické jednotky s vetnou alebo súvetnou stavbou (teda aj isté príslovia a porekadlá) a frazeologické jednotky s koordinatívnou syntagmatickou stavbou (napr. *sem a tam* a pod.). Okrem iných činiteľov (napr. zvukových, rytmických) možno si práve neexistenciou centra frazeologických jednotiek vysvetľovať fakt, že posledný uvádzaný typ (s koordinatívnou syntagmatickou stavbou) zvyčajne nepripúšťa nijaké zmeny v stavbe (nemožno meniť poradie slov v jednotke, medzi priradené slová nemožno vložiť nijaký fakultatívny člen).

Po týchto poznámkach sa môžeme vrátiť k vlastnej syntaktickej problematike frazeologických jednotiek.

<sup>11</sup> M. I. Sidorenko. *K voprosu o granicach leksičeskogo sostava frazeologičeskich jediníc*, zb. *Problemy frazeologii*, Moskva—Leningrad 1964, 128.

<sup>12</sup> V. P. Žukov, *O smyslovom centre frazeologizmov*, zb. *Problemy frazeologii*, Moskva—Leningrad 1964, 143. Na rozdiel od významového centra, ktorým býva slovo so známym významom, frazeologickým centrom je slovo, ktoré nemá v súčasnom jazyku vlastný význam.

<sup>13</sup> Porov. N. N. Amosova, c. d., 155.

Pri skúmaní syntaktickej stránky frazeologických jedno tiek budem sledovať dva druhy vzťahov: 1. Vzťahy medzi slovami, ktoré sú komponentmi frazeologickej jednotky. Možno ich nazvať vnútornými syntaktickými vzťahmi frazeologickej jednotky. 2. Vzťahy medzi frazeologickou jednotkou ako celkom a okolitým vonkajším kontextom. Tieto nazveme vonkajšími syntaktickými vzťahmi frazeologickej jednotky. V ďalšom výklade budem najprv rozoberať tzv. vnútorné syntaktické vzťahy vo frazeologickej jednotke a ich príznaky.

V úvodnom rozbere literatúry sa ukázalo, že existencia živých syntaktických vzťahov vo frazeologických jednotkách sa zväčša popiera. Iba výnimočne sa pripúšťa, že syntaktické vzťahy sú tu prítomné, no v porovnaní so vzťahmi v živom jazykovom procese sú oslabené.<sup>14</sup> Pre protichodnosť náhľadov budem vo vlastnom výklade vychádzať z pozorovania konkrétneho materiálu. Zvolené príklady rozdelím do troch skupín.

1a. Šiť horúcou ihlou — horúcou ihlou šité; streliť capa — nastrielať celú čriedu capov; roniť slzy — ronieť slz; dostať sa do závozu — ostať v závoze; dostať sa do úzkych — byť v úzkych — dostať niekoho do úzkych; ísť morky pást — už morky pasie. Ale práve preto si umienil železo kovať, kým bolo horúce... (Kalinčiak) ...Potoecký bude kovať, kým je železo teplé, a nie ja, ale len ty ho môžeš ochladiť. (Kalinčiak) ...má dačo pod klobúkom — Nemal prázdno pod klobúkom. — Ani toľko nemáš pod klobúkom, žebys' ma pochopil. (Kalinčiak)<sup>15</sup>

1b. Byť na čistom — byť si na čistom; ...čert ho vie, či sa mu to neprisnilo pod živým dojomom. (Tatarka) — Čert vie, čo bude cheieť, povedal Hanúsek. (Karvaš) Daniel sa poškrabal za uchem i odpovedal: — Či ho čert vie, kde ho psi jedia. (Kalinčiak) Bol by šiel podplatiť agenta, ale čert ho vie, ktorý je taký ochotný, a je ich plné mesto. (Tajovský)

2. Nezostane kameň na kameni — kameň na kameni nezostane — kameň nezostane na kameni; liať olej na oheň — olej liať na oheň — na oheň olej prilievať. Čo nám tu maľuje čertov na stenu? (Karvaš) „Klam a mam“, pomyslel si, „som precitliveľý, čerta si maľujem na stenu.“ (Karvaš)

V prvej skupine príkladov pozorujeme zmeny v syntaktickej konštrukcii týchto frazeologických jednotiek. Ako som už uviedol, podmienené sú existenciou významového alebo frazeologického centra frazeologickej jednotky. Syntaktický vzťah medzi komponentmi takéhoto spojenia sa mení, ale významová alebo frazeologická platnosť danej jednotky sa ďalej zachováva, prípadne sa aktualizuje. Existencia takýchto frazeologických jednotiek a pohybov v nich zároveň dokazuje, že syntaktické kritérium nemôže byť primárnym pri klasifikácii frazeologických jednotiek.

Do tejto skupiny patria aj tzv. deriváty frazeologických jednotiek. Treba si totiž uvedomiť, že v nich nejde iba o deriváciu jadrového slova frazeologic-

<sup>14</sup> N. N. Amosova, c. d., 166.

<sup>15</sup> Posledné príklady citované podľa M. Ivanovej-Šalingovej, *Príspevok k štýlu štúrovskej prózy*, Bratislava 1964, 72.

kej jednotky, ale sa mení aj syntaktický vzťah medzi slovami: *roniť slzy — ronenie slz*. Aj v takýchto prípadoch treba počítat s existenciou živých syntaktických vzťahov, lebo práve ony charakterizujú vznik takýchto frazeologických jednotiek. Pravdaže, ani tento typ obmieňania frazeologických jednotiek nie je všeobecný, ale ho určuje najmä slovnodruhovú zloženie (obsadenie) frazeologickej jednotky. Bežnejšie sú iba deriváty frazeologických jednotiek so slovesom.

Druhá skupina uvedených príkladov (1b) je príbuzná prvej skupine. Ide o frazeologické jednotky, v ktorých možno zo spojenia vypustiť nejaké slovo, ktoré je komponentom frazeologickej jednotky, alebo naopak, možno do frazeologickej jednotky vsunúť istý fakultatívny člen. Tohto typu som sa už dotkol v súvislosti s hranicami frazeologickej jednotky. V niektorých frazeologických jednotkách môže vypúšťanie alebo vsúvanie istých členov celkom meniť ich konštrukciu. Príklad: *sto striel — sto striel okovaných — sto striel ti do duše — sto striel ti do duše páralo — sto striel ti do matere*. Do tejto skupiny možno zaradiť aj niektoré príslovia a porekadlá, v ktorých býva sponové sloveso zvyčajne elidované: *Mladosť—radosť. — Mladosť je radosť*. Aj tu nastáva istá konštrukčná zmena: implicitné vyjadrenie sa mení na explicitné. Na rozdiel od 1a skupiny je v týchto prípadoch vždy zmena iba v jednom člene, v jeho vsunutí alebo vypustení.

Tretiu skupinu príkladov vyčleňuje ďalší charakteristický znak existujúcich syntaktických vzťahov vo frazeologickej jednotke: zmeny v poradí slovkomponentov frazeologickej jednotky. Ide o zmeny v slovoslede alebo vetoslede (ak má frazeologická jednotka súvetnú stavbu). Na túto syntaktickú črtu istých frazeologických jednotiek sa vo frazeologických výkladoch zvyčajne zabúda, alebo sa všeobecne tvrdí, že poriadok komponentov je vo frazeologickej jednotke nemenný. Nemenný slovosled uvádza ako jednu z charakteristických vlastností frazeologickej jednotky napr. O. Man.<sup>16</sup> Aj V. Šmilauer takto charakterizuje poriadok slov vo frazeologickej jednotke, ale vyníma z toho frazeologické jednotky, ktoré obsahujú sloveso (v jeho rozdelení tzv. slovesné sousloví).<sup>17</sup> N. M. Šanskij hovorí o voľnejšom slovoslede v dvoch typoch frazeologických jednotiek podľa ich slovnodruhového obsadenia, a to v tzv. slovesno-menných a slovesno-príslovkových.<sup>18</sup> N. N. Amosova<sup>19</sup> bližšie neanalyzuje, kedy býva poriadok komponentov frazeologickej jednotky voľný, ale konštatuje, že zmeny v poradí slov vo frazeologickej jednotke ukazujú reálnu existenciu živých syntaktických vzťahov medzi slovami.

<sup>16</sup> O. Man, *Ustálená spojení a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice*. Lexikograf. zborník, Bratislava 1953, 105.

<sup>17</sup> V. Šmilauer, *Novočeská skladba*<sup>2</sup>, Praha 1966, 43. Okrem nemenného slovosledu uvádza ako typickú vlastnosť frazeologických jednotiek ich ustrnutú podobu.

<sup>18</sup> N. M. Šanskij, c. d., 19.

<sup>19</sup> Porov. N. N. Amosova, c. d., 164.

Zo záverov predchádzajúcich bádateľov i z pozorovania uvedeného materiálu vidieť, že schopnosť meniť poriadok slov neprináleží všetkým typom frazeologických jednotiek. Rozhodujúcim sa tu zdá slovnodruhové obsadenie jednotky. Najväčšie možnosti poskytujú frazeologické zvraty, ktoré obsahujú sloveso. Vo väčšine takýchto jednotiek je celkom voľné a premenlivé poradie slov. Pravda, pri zmene slovosledu nemá rozhodujúcu úlohu aktuálne členenie, ktoré je hlavným činiteľom slovosledu voľných syntaktických spojení, lebo celá frazeologická jednotka má najčastejšie funkciu jedného vetného člena (ak je ekvivalentná slovu). Hlavným činiteľom tu býva rytmické členenie. Aktuálne členenie sa však nestráca celkom, ale môže pôsobiť ako sprievodný činiteľ. Jeho spolupôsobenie je podmienené tým, že v istých frazeologických jednotkách sa objavujú niektoré morfológické a lexikálne zmeny. Kde niet takýchto formálnych zmien a lexikálnych zmien (je to najmä v jednotkách, ktoré obsahujú pomocné slová<sup>20</sup>), niet ani zmien v poradí komponentov vo frazeologickej jednotke.

Osobitným prípadom sú z tohto hľadiska frazeologické jednotky, ktoré majú schému koordinatívnej syntagmy. Vo väčšine z nich nemožno meniť poradie slov, napr. *ani chýru, ani slychu; skôr-neskôr, skaderuka-skadenoha* a pod. Možno však nájsť osihotené výnimky, keď sa aj v tomto type frazeologických jednotiek môže meniť poradie slov, hoci jedna z možností sa hodnotí ako základná: *krv a mlieko — mlieko a krv, strach a hrôza — hrôza a strach* a pod.

O poriadku slov vo frazeologickej jednotke s vetnou stavbou (ide najmä o príslovia a **porekadlá**) možno povedať, že vo všeobecnosti je taký, ako v hoci ktorej aktuálnej výpovedi. Zo samostatnej komunikačnej funkcie takejto jednotky vyplýva, že sú v nej možné zmeny v slovoslede. Napríklad: *Baba je od čerta horšia. — Baba je horšia od čerta.*<sup>21</sup> V niektorých prípadoch je síce zmena slovosledu možná, ale iba pod vplyvom širšieho kontextu. Napríklad: *Rozum s vekom rastie. — S vekom rozum rastie. I v mladej hlave starý rozum sa nájde. — Starý rozum sa i v mladej hlave nájde. — Nájde sa i v mladej hlave starý rozum.*

V niektorých prípadoch takýchto **frazeologických** jednotiek je pevne ustálený a nemeniteľný slovosled. Ide tu o dve príbuzné skupiny: 1. Slovosled je ustálený, ak je v danej jednotke ustálená nulová spona: *Mladosť — radosť; starosť — pochabosť. Staroba, hotová choroba.* 2. Ak je daná frazeologická jednotka rytmicky a rýmovovo viazaná (platí to aj o príkladoch predchádzajúcej

<sup>20</sup> Podľa A. I. Smirnického tzv. jednovrcholové frazeologizmy (*Lexikografija anglijskogo jazyka*, Moskva 1956, 212n.).

<sup>21</sup> Základné podoby prísloví a **porekadiel** uvádzam podľa zbierky A. P. Zátareckého, *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*, Bratislava 1965.



skupiny). Iné príklady: *Pre milého nič ťažkého. Dievča klebetnica je daromnica.* V obidvoch skupinách ide prevažne o krátke, stručné vety.

Aj vo vetoslede vnútri frazeologických jednotiek so súvetnou stavbou platia vo všeobecnosti tie princípy, ktoré rozhodujú o poradí viet v obyčajných súvetiach.<sup>22</sup> Aj v takýchto variantoch sa jeden z nich pocituje ako bezpríznačový, základný. Porovnajme: *Čo Janík zameškal, Jano nedohoní. — (Veru) Jano nedohoní, čo Janík zameškal.* V niektorých prípadoch sa možnosť zmeny vylučuje lexikálnym zložením viet v jednotke so súvetnou stavbou. Ak by sme napríklad v prísloví *Keď sokol oprýchne, vrana ho ošklbe* chceli meniť poradie, muselo by sa zámeno *ho* v časti *vrana ho ošklbe* nahradiť substantívom *sokol*, kým z vedľajšej vety by muselo toto meno vypadnúť. Výrazne by sa tým zmenila zvuková podoba jednotky, a preto tu k zmene vetosledu zvyčajne nedochádza.

Ako vidieť, zmeny v poriadku slov a viet vo frazeologických jednotkách podmieňuje viacero činiteľov. Je to jednak stupeň frazeologickej spätosti slov a viet, jednak slovnodruhové obsadenie frazeologizmu a typ syntaktického spojenia medzi slovami alebo vetami. Podrobná analýza i so spresneniami podľa širšieho materiálu si vyžaduje ďalší výskum.

Poznámky o uvedených troch skupinách frazeologických jednotiek možno zhrnúť takto: Prehľad materiálu ukazuje, že popri lexikálnych a morfológických zmenách zisťujeme vo frazeologických jednotkách aj syntaktické zmeny. Tieto zmeny sú dôkazom, že vo frazeologických jednotkách nezanikajú syntaktické vzťahy, ako sa zvyčajne predpokladá. Možno súhlasit s mienkou, že sú tieto vzťahy v porovnaní s obvyklými vzťahmi oslabené<sup>23</sup> alebo neproduktívne. Proti výhrade, že syntaktické vzťahy sú vo frazeologickej jednotke iba formálne (tento názor sa traduje od Ballyho), možno tvrdit, že sú iba natoľko formálne, nakoľko formálne sú aj morfológické i lexikálne prvky ich zmeny vo variantoch, dubletách alebo derivátoch frazeologických jednotiek.

V uvedených skupinách frazeologických jednotiek sme zistili pozitívne ukazovatele syntaktických vzťahov. Bokom však ostalo veľké množstvo frazeologických jednotiek, ktoré nemožno konštrukčne ani slovosledom obmieňať. Vzniká otázka, či syntaktické vzťahy existujú iba v jednotkách s ich formálnym vyjadrením, alebo existujú aj v tých skupinách frazeologizmov, kde niet uvedených formálnych ukazovateľov ich existencie. Nazdávam sa, že syntaktické vzťahy sa uchovávajú aj v mnohých takých jednotkách, ktoré nepatria do uvedených troch skupín. Evidentné sú napríklad vzťahy v združených pomenovaniach typu *psiu povinnosť, krátke spojenie, zadné dvierka, chrbtová kosť* a pod. Pritom nemožno v nich ani meniť slovosled,

<sup>22</sup> Porov. J. Mistrík, *Slovosled a vetosled v slovenčine*, Bratislava 1966, 197.

<sup>23</sup> Porov. poznámku č. 14.

ani ich nemožno konštrukčne dopĺňať alebo meniť. Otvorená však ostáva otázka existencie syntaktických vzťahov v takých frazeologických jednotkách, kde niet nijakých formálnych ukazovateľov.

Pri pokusoch o syntaktickú klasifikáciu frazeologických jednotiek sa najčastejšie vychádza z ich slovnodruhového obsadenia. Napr. N. M. Šanskij vydelfuje takto 12 typov.<sup>24</sup> Proti takémuto triedeniu možno namietat, že nijako špecificky neodlišuje frazeologické spojenia slov od syntaktických spojení.<sup>25</sup> Avšak pri všestrannom rozbere frazeologických jednotiek je aj takýto postup užitočný. Ak chceme predsa triediť frazeologické jednotky podľa syntaktického hladiska, musíme brať do úvahy tie ich syntaktické vlastnosti, o ktorých sme hovorili vyššie. Podľa ich prítomnosti alebo neprítomnosti možno všetky frazeologické jednotky rozdeliť do dvoch skupín: 1. syntakticky premenlivé, 2. syntakticky nemenné.<sup>26</sup> Treba podotknúť, že tieto skupiny nie sú totožné s niektorou skupinou Vinogradovovou. Prechádzajú krížom cez ne.

V doterajšom výklade som sledoval syntaktickú zložku frazeologických jednotiek. Išlo o syntaktické vzťahy medzi komponentmi jednotky a o ich prejav. Frazeologické jednotky sa však dostávajú aj do iných vzťahov. Najmä syntagmaticky stavané jednotky sa určitými vzťahmi spájajú s kontextom. Možno tu hovoriť o vonkajšej skladbe frazeologických jednotiek. Predchádzajúce poznámky sa dotýkali najmä izolovanej jednotky. V jazykovom prejave sa však frazeologické jednotky zapájajú do širšieho kontextu. V ďalšom výklade pôjde o to, aký vplyv má takýto proces na frazeologickú jednotku rôznych typov.

Hneď na začiatku možno konštatovať, že tzv. vonkajšie syntaktické vzťahy sú značne určované povahou vnútorných syntaktických vzťahov v jednotke. Zreteľné syntaktické vzťahy v jednotke umožňujú väčšiu rozmanitosť jej vonkajších syntaktických vzťahov. Zo syntaktickej stavby frazeologických jednotiek vyplýva, že si musíme oddelene všímať jednotky, ktoré majú syntagmatickú stavbu, a osobitne zasa jednotky s vetnou alebo súvetnou stavbou. Je rozdiel aj v celi skúmania. Kým pri vnútorných vzťahoch išlo najmä o to, aby sa dokázala ich skutočná existencia, vonkajšie syntaktické vzťahy frazeologickej jednotky netreba dokazovať. Sú celkom zreteľné, a preto pôjde skôr o ich určenie a prípadné rozdelenie podľa funkčného i formálneho hladiska.

Frazeologické jednotky, ktoré majú stavbu syntagmy, bývajú zväčša ekvivalentom slova. Z toho vyplýva aj ich funkčné využitie a spojenie s kontextom. Ak sú jednotky ekvivalentom slovesa, dostávajú funkciu tých vetných členov,

<sup>24</sup> N. M. Šanskij, c. d., 60n.

<sup>25</sup> N. N. Amosova nepripisuje tomuto triedeniu celkom nijakú vedeckú hodnotu (c. d., 166n.).

<sup>26</sup> Uvedené dve skupiny sa nekryjú s Amosovej pohyblivým a nemenným kontextom (c. d., 158).

ktoré sa vyjadrujú slovesom, ak sú ekvivalentom mena, vystupujú zasa v jeho funkciách.<sup>27</sup> Schopnosť plniť rozličné syntaktické funkcie súvisí s existenciou derivátov frazeologických jednotiek. Napríklad: *Netreba to šit horúcou ihlou. Šili to horúcou ihlou. — Horúcou ihlou šité veci nebjávajú dobré.*

Najčastejšie majú tieto frazeologické jednotky funkciu jedného vetného člena. Sú však aj také prípady, v ktorých jednotka nie je rovnocenná so slovom, ale so syntagmou (napr. *mlátiť prázdnu slamu* — „zbytočne hovoriť“ a pod.).<sup>28</sup> Frazeologická jednotka má potom funkciu dvoch vetných členov. Ďalej sa vyskytujú aj také frazeologické jednotky, ktoré nemávajú funkciu vetného člena. Ide najmä o jednotky, ktoré sú rovnocenné s predložkami, spojkami (alebo spojkovými výrazmi) a s nevetnými výrazmi. Napríklad: *Neviem síce, či aj pani Hovorková sa predtým s touto myšlienkou nezaoberala, dost na tom, že na Silvestra...* (Hurban)

Okrem syntaktickej funkcie frazeologických jednotiek treba si všimnúť aj spôsob ich spojenia s kontextom.<sup>29</sup> Aj tu sú totiž veľké rozdiely. Musíme vychádzať z predchádzajúceho rozdelenia frazeologických jednotiek na syntakticky premenlivé a syntakticky nemenné. Syntakticky nemenné sa do kontextu zapájajú vždy rovnakým spôsobom, medzi slová danej jednotky nemožno vsunúť nijaké slovo z kontextu. Také sú napríklad tieto jednotky: *stoj čo stoj, zôkol-vôkol, rad radom, kde-tu, hlava-nehlava, z čista-jasna; ani chýru, ani slychu; ani z voza, ani na voz* a pod.

Syntakticky premenlivé jednotky nie sú v tomto prípade celkom rovnorodé. Niektoré z nich možno na hociktorom mieste spojiť s kontextom. Napríklad frazeologizmus *popáľil si prsty* môžeme takto spájať s kontextom: *pri tom si prsty popáľíš — popáľíš si pri tom prsty — prsty si pri tom popáľíš — prsty si popáľíš pri tom*. Je tu jednak zmena slovosledu, jednak sa rôzne spája táto frazeologická jednotka s kontextom, raz na začiatku, inokedy na konci alebo v strede. Takéto bohaté možnosti sú, pravdaže, obmedzené iba na niekoľko jednotiek so slovesom. V iných jednotkách síce tiež možno meniť slovosled, ale medzi komponenty frazeologickej jednotky nemožno vsunúť nijaké slovo z kontextu, napr. *mať dlhé prsty — dlhé prsty mať* a pod.

Podobné rozdiely sú aj medzi frazeologickými jednotkami s vetnou alebo súvetnou stavbou. Niektoré z nich sa rozličnými spôsobmi spájajú s kontextom, kým iné možno iba citovať. Napríklad: *Zaplatím, hrom mu do matere!*

<sup>27</sup> Nie je teda náhodné, že V. Šmilauer rozdeľuje frazeologické jednotky na substantívne, adjektívne atd. (c. d., 43). J. V. Bečka hovorí iba o slovesných spojeniach (*Slovesná rčení a sousloví*, Naše řeč 18, 1934, 17).

<sup>28</sup> Porov. Ju. R. Gepner, *Frazeologija v sisteme russkogo literaturnogo jazyka*, zb. Voprosy frazeologii, Taškent 1965, 29.

<sup>29</sup> I. A. Meľčuk (*O terminach „ustojčivost“ i „idiomatičnost“*, Voprosy jazykoznanija 1960, č. 4, 80) hovorí o tzv. kontaktnom a dištantnom spojení frazeologickej jednotky s kontextom.

(Urban) ...lebo tí, čo boli, už zase kepene premenili, hrom im v materi, a ani nevieš, na koho sa spustíš. (Mináč) „Tak dobre, sto striel sa ti v materi“, pomyslel som si, „však si ja to za uši zapíšem.“ (Kalinčiak)

V niektorých prípadoch sa celkom môže narušiť pôvodný významový a syntaktický vzťah medzi vetami v súvetnej jednotke. Napr. frazeologizmus *Dotiaľ chodí džbán na vodu, kým sa nerozbije* zmenil J. Bodenek takto: *Veď sa raz krčah i tak rozbije, keď mnoho chodí na vodu*. Významové jadro frazeologickej jednotky sa aj v takomto variante zachováva. Zmenila sa tu však syntaktická štruktúra daného spojenia a pribudli aj prvky, ktoré ho spájajú s kontextom (*veď, raz, i tak*). Nastala teda zmena vo vnútornom syntaktickom vzťahu a zároveň sa aktualizoval aj vonkajší vzťah ku kontextu. Ešte niekoľko príkladov: *Vidieť do srdca je veľká vec, ale treba vidieť i do karát a do tých už vidí Hečko oveľa menej*. (Matuška) *Medzitým, čo Martin, touto pochvalou na koňa posadený, očami ľúbo žmurkajúc, odpovedal...* (Kalinčiak) *A tak, pokiaľ to stálo za vás sa postaviť, vždy sme boli hotoví; ale keď vy od nás žiadate, aby sme si sami bič na vlastný chrbát plietli a si do úradov volili...* (Kalinčiak)

Zhrnutie. Rozborom viacerých čiastkových problémov prichádzame k záveru, že vo frazeologických jednotkách existujú popri ich vzťahoch k ostatnému kontextu aj syntaktické vzťahy medzi slovami, z ktorých frazeologická jednotka pozostáva. Obidva druhy vzťahov úzko súvisia. Výraznejšie vyjadrené vnútorné syntaktické vzťahy umožňujú väčšiu pestrosť jej vonkajších syntaktických vzťahov. Živé premeny v syntaxi frazeologických jednotiek zároveň potvrdzujú, že frazeologické jednotky nie sú len vážnym lexikologickým problémom, ale si vyžadujú aj dôsledný a podrobný syntaktický výskum.<sup>30</sup>

<sup>30</sup> V článku sme riešili niektoré z tých úloh, ktoré zdôrazňoval I. A. Meľčuk (c. m., 80). Vážny problém vidí napríklad v spomínanom rozdielnom vzťahu frazeologickej jednotky ku kontextu alebo v pevnom a voľnom poriadku slov vo frazeologickej jednotke. Obidvoch týchto problémov sme sa v príspevku dotýkali.

## K METODOLOGICKÉMU VYUŽITIU ENTROPIE PRI JAZYKOVEDNOM VÝSKUME

JÁN SABOL

1.0. Lingvistika — podobne ako iné vedecké disciplíny, a to nielen spoločenskovedné — sa v posledných rokoch orientuje na metodologické využívanie postupov všeobecnejších, abstraktnejších vied. Do okruhu vedeckých disciplín, ktorých metódy nachádzajú svoje široké uplatnenie v konkrétnych vedách (a aj v lingvistike), patrí kybernetika. Jednou zo základných disciplín kybernetiky je teória informácie.<sup>1</sup> Význam teórie informácie pre jazykovedu spočíva predovšetkým v tom, že „metódy a kategórie teórie informácie umožňujú postihnúť podstatu kvantitatívneho aspektu<sup>2</sup> jazyka a jazykovej komunikácie. Teória informácie teda nie je pomocnou vedou lingvistiky, ale je jej dôležitou, hoci len čiastkovou metódou: metódou poznania kvantitatívneho (štatistického) charakteru jazykového systému a jazykovej komunikácie.“<sup>3</sup>

1.1. Základné pojmy a vzťahy, pokiaľ ide o entropiu, sú známe z literatúry.<sup>4</sup> Preto ich možno aj bez ďalších odkazov využiť pri štúdiu troch čiastkových systémov spisovnej slovenčiny.

2.0. V štúdiu *Používanie vokalizovaných predložiek vo a ku v spisovnej slovenčine*<sup>5</sup> sme skúmali pomocou entropie rozptyl jednotlivých pozícií predložiek *v/vo* a *k/ku* v texte. Zistili sme, že pri predložke *k/ku* je vyššia entropia, ktorá

<sup>1</sup> O využití teórie informácie v lingvistike porov. najmä tieto publikácie: zb. *Teorie informace a jazykoveda*, Praha 1964; zb. *Filosofické otázky kybernetiky*, Praha 1962, 334—359; zb. *Problémy marxistické jazykovědy*, Praha 1962, 51—74; P. Sgall a kolektiv, *Cesty moderní jazykovědy*, Praha 1964, 115—126; zb. *Kybernetika na službu komunizmu*, Moskva—Leningrad 1961, 218—234; zb. *Kybernetika a její využití*, Praha 1965, 263—315; zb. *Problémy kybernetiky*, Praha 1965, 360—371.

<sup>2</sup> Zjemňovanie a spresňovanie kvantitatívneho aspektu vo vývine metodológií konkrétnych disciplín je veľmi dôležité. Porov. k tomu poznámku N. I. Žinkina: „...žiada na veda, ktorá sa opiera o fakty, neprestane zlepšovať spôsoby kvantitatívneho spracovania týchto faktov.“ (zb. *Filosofické otázky kybernetiky*, 285).

<sup>3</sup> L. Doležel, *Význam teorie informace pro marxistickou jazykovedu*, zb. *Problémy marxistické jazykovědy*, 53.

<sup>4</sup> Porov. N. Wiener, *Kybernetika a společnost*, Praha 1963, 30—57; C. E. Shannon, *Raboty po teorii informacii i kibernetike*, Moskva 1963, 243—332; A. M. Jaglom—I. M. Jaglom, *Pravděpodobnost a informace*, 2. vyd., Praha 1964, 35—47; W. Ross Ashby, *Kybernetika*, Praha 1961, 216—238; M. Strážnec, *Psychológia a kybernetika*, Bratislava 1966, 27—29 a i.

<sup>5</sup> SR 31, 1966, 270—277.

signalizuje istú „uvolnenosť“ vzťahov medzi vokalizovanou a nevokalizovanou formou predložky *k/ku*. Podoby predložky *v/vo* sú do značnej miery obmedzované zákonom komplementárnej distribúcie<sup>6</sup> — navzájom sa pozíčne vylučujú (okrem niekoľkých osihotených prípadov), sú fonologicky pevne viazané. Fonologická uvolnenosť pri predložke *k/ku* istým spôsobom „osamostatňuje“ obidve podoby predložky *k*, umožňuje v tej istej pozícii použitie jednej alebo druhej podoby (okrem niekoľkých prípadov), takže sa tu ukazujú akási tendencia po vzniku „samostatnej“ predložky *k* a „samostatnej“ predložky *ku*, ktoré sa budú môcť používať (okrem niekoľkých prípadov) v tej istej pozícii napr. v závislosti od rytmu vetného úseku a pod.

Z tohto rozboru sa dá urobiť pre lingvistické skúmanie určitý záver: uvolnenosť vzťahov medzi prvkami istého súboru (vyššia entropia) na jednej rovine jazykového systému dáva možnosť využiť tieto prvky v inej rovine, v inom systéme, inak.

**2.1. V systéme skloňovacích typov v spisovnej slovenčine sa uvádza aj skloňovací typ *dub*, ktorý vydeľujeme po identifikácii vo vyšších krokoch (maskulínium, zhoda nom. — akuz.) tzv. determinujúcou submorfémou,<sup>7</sup> ktorou je [-i] -I, pred ktorým nenastávajú alternácie v nom./akuz. plurálu.**

Pokladáme za účelné pri jednotlivých variantoch skloňovacieho typu *dub* rozlišovať rovinu realizácie, manifestácie, konkrétneho prehovoru a rovinu abstrakcie, rovinu morfonologického systému.<sup>8</sup> Budeme skúmať entropiu variantov ( $V_1$ ,  $V_2$  atď.) v rovine prehovorovej, manifestácie ( $RM$ ) a entropiu variantov ( $V_1$ ,  $V_2$  atď.) v rovine abstrakcie, v rovine fonologického (morfonologického) systému ( $RA$ ).

2.11. Jednotlivé varianty a celý skloňovací typ *dub* má v rovine prehovorovej tieto hodnoty:

$V_1$   $RM$  (napr. *dub*, *džbán*, *oscilátor*, *stól*):

$[-\emptyset, -a, -u, -\emptyset, -e, -om; -i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi]$ ,

$p = 0,114$ ,

—  $p \log_2 p = 0,3571$ ;

$V_2$   $RM$  (napr. *bubon*, *chrbát*, *šev*):

$[-\emptyset, -a, -u, -\emptyset, -e, -om; -i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -ami]$ ,

$p = 0,019$ ,

—  $p \log_2 p = 0,1086$ ;

<sup>6</sup> K termínu pozri napr. S. K. Šaumjan, *Problémy teoretičeskoj fonologii*, Moskva 1962, 98–100. Tam aj ďalšia literatúra.

<sup>7</sup> K termínu pozri v našej štúdii *Formálne vymedzenie skloňovacieho typu*, Zborník FF UPJŠ v Prešove 1968 (v tlači).

<sup>8</sup> Porov L. Ďurovič, *Paradigmatika spisovnej ruštiny*, Bratislava 1964, 5 n.

$V_3 RM$  (napr. *balík, breh, orech*):

[ $-\emptyset, -a, -u, -\emptyset, -u, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$p = 0,115$ ,

$-p \log_2 p = 0,3588$ ;

$V_4 RM$  (napr. *džbánok, oriešok, podvozok*):

[ $-\emptyset, -a, -u, -\emptyset, -u, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -ami$ ],

$p = 0,043$ ,

$-p \log_2 p = 0,1952$ ;

$V_5 RM$  (napr. *ampér, fotel, klavír, tunel*):

[ $-\emptyset, -a, -u, -\emptyset, -i, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$p = 0,008$ ,

$-p \log_2 p = 0,0557$ ;

$V_6 RM$  (*sen*):

[ $-a, -a, -u, -a, -e, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -áx/\gamma, -ami$ ],

$p = 0,000$

$-p \log_2 p = -$ ;

$V_7 RM$  (napr. *Margecany, Topoľčany*):

[ $- - - - - - - -$ ;  $-i, -\emptyset, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$p = 0,003$ ,

$-p \log_2 p = 0,0251$ ;

$V_8 RM$  (napr. *bod, bonbón, hlas, kvet, lumpión*):

[ $-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -e, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$p = 0,4096$ ,

$-p \log_2 p = 0,5274$ ;

$V_9 RM$  (napr. *kmitočet, názov, nezmysel, problém*):

[ $-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -e, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -ami$ ],

$p = 0,083$ ,

$-p \log_2 p = 0,2980$ ;

$V_{10} RM$  (napr. *liek, roh, tah, úspech*):

[ $-a, -u, -u, -\emptyset, -u, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$p = 0,069$ ,

$-p \log_2 p = 0,2661$ ;

$V_{11} RM$  (napr. *krúžok, prvok, úlovok, zväzok*):

[ $-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -u, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -ami$ ],

$p = 0,066$ ,

$-p \log_2 p = 0,2588$ ;

$V_{12} RM$  (napr. *apel, duel, ideál, likér, model, originál*):

[ $-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -i, -om$ ;  $-i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mi$ ],

$$p = 0,016,$$

$$-p \log_2 p = 0,0955;$$

$V_{13}$  *RM* (*ensemble*, vo výslovnosti *ansámbl*):

$[-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -i, -om; -i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -ami],$

$$p = 0,000,$$

$$-p \log_2 p = -;$$

$V_{14}$  *RM* (napr. *grádus, habitus, mýtus, ritus*):

$[-us/z, -u, -u, -us/z, -e, -om; -i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -mí],$

$$p = 0,003,$$

$$-p \log_2 p = 0,0251;$$

$V_{15}$  *RM* (napr. *aforizmus, galicizmus, polonizmus, rytmus*):

$[-us/z, -u, -u, -us/z, -e, -om; -i, -ou, -om, -i, -ox/\gamma, -amí],$

$$p = 0,051,$$

$$-p \log_2 p = 0,2190;$$

$V_{16}$  *RM* (*čas*):

$[-\emptyset, -u, -u, -\emptyset, -e, -om; -i, -\emptyset, -om, -i, -ox/\gamma, -mí],$

$$p = 0,000,$$

$$-p \log_2 p = -.$$

Výsledné hodnoty entropie a redundancie pri skloňovacom type *dub* v *RM* sú nasledujúce:

$$H_0 \text{ } RM \text{ skloň. typu } dub = 4,0000,$$

$$H \text{ } RM \text{ skloň. typu } dub = 2,7904,$$

$$h (H : H_0) \text{ } RM \text{ skloň. typu } dub = 0,6976,$$

$$R(1 - h) \text{ } RM \text{ skloň. typu } dub = 0,3024.$$

2.12. Jednotlivé varianty a celý skloňovací typ *dub* má v rovine morfolologickej tieto hodnoty:

$$V_1 \text{ } RA = V_1 + V_3 \text{ } RM:$$

$$-\emptyset, -A, -U, -O, -E,<sup>9</sup> -OM; -I, -OV,<sup>10</sup> -OM, -I, -OX/H,<sup>11</sup> -MI$$

<sup>9</sup> V rovine morfolologickej zlučujeme varianty  $V_1$  a  $V_3$  a ďalej  $V_2$  a  $V_4$  z roviny prehovorovej (varianty  $V_3$  a  $V_4$  majú v realizácii  $[-u]$  v lok. sg. — po *k, g, h, ch*). Aj tieto prípady rekonštruujeme s *-E*, hoci v slovenčine môže stať po *k, g, h, ch*  $[-e]$ , podľa tzv. silnej pozície (k termínu pozri L. Ďurovič, c. d., 15). V danom gramatickom tvare sa totiž  $[-u]$  prísne viaže na pozíciu po  $[k, g, h, x]$  (podobne pri substantívach typu mesto: *oko, ucho* a pod.). Gramatická morféma je oveľa abstraktnejšia jazyková jednotka ako morféma lexikálna. Preto sa domnievame, že i stupeň jej abstraktnej morfolologickej rekonštrukcie môže byť vyšší ako pri iných jednotkách. (Tejto problematike chceme ešte venovať osobitnú štúdiu.)

— Velké písmená používame na označovanie fonologickej (morfolologickej) rekonštrukcie pádových koncoviek. Porov. v cit. práci L. Ďuroviča.

<sup>10</sup> K rekonštrukcii  $[-y]$  >  $-V$  porov. v štúdií *Formálne vymedzenie skloňovacieho typu*.

<sup>11</sup> K rekonštrukcii koncového  $[-x/\gamma]$  v lok. pl. ako  $-X/H$  porov. tamže.



$$p = 0,229,$$

$$- p \log_2 p = 0,4870;$$

$$V_2 RA = V_2 + V_4 RM:$$

$$-O, -A, -U, -O, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -AMI,$$

$$p = 0,063,$$

$$- p \log_2 p = 0,2513;$$

$$V_3 RA = V_5 RM:$$

$$-O, -A, -U, -O, -I, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,008,$$

$$- p \log_2 p = 0,0557;$$

$$V_4 RA = V_6 RM:$$

$$-O, -A, -U, -O, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -AX/H, -AMI,$$

$$p = 0,000,$$

$$- p \log_2 p = -;$$

$$V_5 RA = V_7 RM:$$

$$- - - - - - - - - - ; -I, -O, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,003,$$

$$- p \log_2 p = 0,0251;$$

$$V_6 RA = V_8 + V_{10} RM:$$

$$-O, -U, -U, -O, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,479,$$

$$- p \log_2 p = 0,5087;$$

$$V_7 RA = V_9 + V_{11} RM:$$

$$O, -U, -U, -O, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -AMI,$$

$$p = 0,149,$$

$$- p \log_2 p = 0,4092;$$

$$V_8 RA = V_{12} RM:$$

$$-O, -U, -U, -O, -I, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,016$$

$$- p \log_2 p = 0,0955;$$

$$V_9 RA = V_{13} RM:$$

$$-o, -U, -U, -o, -I, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,000,$$

$$- p \log_2 p = -;$$

$$V_{10} RA = V_{14} RM:$$

$$-US, -U, -U, -US, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -MI,$$

$$p = 0,003,$$

$$-p \log_2 p = 0,0251;$$

$$V_{11} RA = V_{15} RM:$$

-US, -U, -U, -US, -E, -OM; -I, -OV, -OM, -I, -OX/H, -AMI,

$$p = 0,051,$$

$$-p \log_2 p = 0,2190;$$

$$V_{12} RA = V_{16} RM:$$

-Ø, -U, -U, -Ø, -E, -OM; -I, -Ø, -OM, -I, -OX/H, -MI,

$$p = 0,000,$$

$$-p \log_2 p = -.$$

Výsledné hodnoty<sup>12</sup> entropie a redundancie pri skloňovacom type *dub* v *RA* sú nasledujúce:

$$H_0 RA \text{ skloň. typu } dub = 3,5850,$$

$$H RA \text{ skloň. typu } dub = 2,0766,$$

$$h(H : H_0) \text{ skloň. typu } dub = 0,5793,$$

$$R(1 - h) \text{ skloň. typu } dub = 0,4207.$$

2.13. Hodnoty  $h$  (v danom prípade musíme porovnávať hodnoty relatívnej entropie, lebo ide o súbory s rozličným počtom prvkov — porov. lit. v pozn. 4, variantov z oboch skúmaných rovín dokumentujú jednak tú skutočnosť, že vzťah prvkov v rovine morfonologickej, systémovej (*RA*) je pevnejší ako vzťah medzi prvkami v rovine prehovorovej (*RM*), a jednak ten fakt, že rovina morfonologická je jednoduchšia, kompaktnjšia (čo je zákonité a prirodzené vzhľadom na jej vyššiu abstrakciu).

Vedúcimi variantmi v *RA* sú  $V_1$  a  $V_2$  a ďalej  $V_6$  a  $V_7$ . Nie je to náhodné. Ide o protiklad gramatickej submorfémy *-A* a *-U* v gen. sg. Značný stupeň hodnôt entropie v *RA* (i nakoniec v *RM*) spôsobujú práve tieto submorfémy, lebo nie sú viazané v rovine fonologickej (morfonologickej). Táto uvoľnenosť dáva preto možnosť využiť substantíva typu *dub* s koncovkou *-A* a *-U* v gen. sg. na inej rovine (je tu priezračné významové členenie: konkrétnosť — abstraktnosť). Ukazuje sa, že jazyk môže využívať (štylisticky, významovo a pod.) len tie morfológické dvojtvary, ktoré existujú nielen v *RM*, ale musia byť nevyhnutne i v *RA*. Ak sú len v *RM*, to znamená, že sú pevne viazané, prediktabilita ich výskytu je vyššia, informácia nižšia.

2.2. Pri substantívach skloňovacieho typu *dievča* (teda opäť istého podsy-  
stému v systéme skloňovacích typov spisovnej slovenčiny) je dvojaká možnosť tvoriť plurálové tvary: a) *-atá/-ätá*, b) *-ence/-ce*.

<sup>12</sup> Hodnoty  $p$  pri jednotlivých variantoch sme vypočítali podľa excerpce slov tvoriacich skloňovací typ *dub* z *Pravidiel slovenského pravopisu* (4. vyd., 1963) v slovníkovej časti. Substantíva s dvojtvarmi sme priradzovali k dvom variantom.

Istá skupina slov môže mať v pluráli jednu i druhú príponu ( $p$  týchto slov = 0,638; označíme ich  $V_1$ ),<sup>13</sup> druhá skupina ( $V_2$ ) má iba zakončenie *-atá/-ätá* ( $p = 0,255$ ), tretia skupina ( $V_3$ ) iba zakončenie *-ce/-ence* ( $p = 0,106$ ).

Entropia a redundancia týchto variantov má nasledujúce hodnoty:

$$H_0 = 1,5850,$$

$$H = 1,2596,$$

$$h = 0,7947,$$

$$R = 0,2053.$$

Pomerne vysoké hodnoty entropie (reálnej i relatívnej) a nízka redundancia — podľa našich predchádzajúcich úvah — môžu signalizovať aj istú uvoľnenosť vzťahov vo vnútri jednotlivých variantov. Keby sme skupinu, ktorá má v pl. možnosť výberu zakončenia (táto skupina je najviac dôležitá pre naše úvahy), vydělili, jej reálna entropia by sa rovnala maximálnej,  $h = 1$  a  $R = 0$ . Išlo by o úplnú dezorganizovanosť, o minimálnu pravidelnosť vnútri tejto skupiny.

Metodologicky by sa dali ešte všetky varianty zlúčiť (vznikli by dva varianty), pričom by sme dostali tieto hodnoty:

$$pV_1 (-atá/-ätá) = 0,545,$$

$$pV_2 (-ence/-ce) = 0,455,$$

$$H_0 = 1,0000,$$

$$H = 0,9941,$$

$$h = 0,9941,$$

$$R = 0,0059.$$

Hodnoty  $H$  ( $h$  a  $R$ ) by opäť — a oveľa jasnejšie — ukazovali na uvoľnenosť vzťahov medzi zložkami (základom slova a príponou) týchto tvarov v rovine morfologickej.

Môžeme opäť konštatovať, ako v predchádzajúcich prípadoch, že vyššie hodnoty entropie signalizujú istú uvoľnenosť vzťahov medzi prvkami na jednej rovine a možnosť využitia týchto prvkov v inej rovine jazykového systému.<sup>14</sup>

3.0. V našich predchádzajúcich úvahách a poznámkach sme sa dotkli jedného zaujímavého problému vo vývine vied v posledných rokoch — aplikovania teórie informácie (a jej základnej veličiny — entropie) na jednotlivé vedecké disciplíny (špeciálne na lingvistiku). Pokúsili sme sa ukázať, že vhodné

<sup>13</sup> Pravdepodobnosť jednotlivých variantov pri type *dievča* (a rovnako i hodnoty entropie a redundancie) sme vypočítali podľa excerpov z *Morfológie slovenského jazyka* (Bratislava 1966, 120–122), ktoré nie sú úplné, preto naozaj spĺňajú iba ilustratívnu úlohu.

<sup>14</sup> V *Morfológii slovenského jazyka* (str. 121) je už nábeh na istú štylistickú diferenciaciu týchto dvojtvarov: „Pri slovách, ktoré majú v pl. príponu *-atá/-ätá* aj *-ence*, sa tvary s príponou *-atá* viac využívajú v terminológii.“

použitie entropie nielen spresňuje naše doterajšie poznanie o kvantitatívnych vzťahoch medzi prvkami jazykového systému, ale zároveň môže byť popudom pre isté metodologické pokusy a úvahy pri jazykovednom výskume (dotkli sme sa tu najmä otázky usporiadanosti, organizácie, resp. neusporiadanosti, dezorganizácie prvkov istého jazykového podsystemu, čiastkového systému).

Keď sme použili slovo „kvantitatívny“, nijako sme nemali na mysli „vonkajší“ význam tohto slova, ale tú skutočnosť, že pravdepodobnostné vzťahy medzi prvkami systému signalizujú podstatu tohto systému, jeho kvalitu.<sup>15</sup> V tom zmysle treba chápať aj súčasnú zákonitú orientáciu vo vedeckom (a teda aj jazykovednom) výskume — spresňovanie poznatkov o kvantitatívnych vzťahoch medzi predmetmi a javmi skutočnosti. „Sila kategórie kvantity je taká veľká, že vede vtlačila celkom nový ráz, ktorý sa v krátkosti vyjadruje ako exaktnosť vedy; podľa nej každá vedecká teória, ak má byť pravdivá, musí predpovedať merateľné výsledky.“<sup>16</sup>

## ZUR METHODOLOGISCHEN AUSNÜTZUNG DER ENTROPIE BEI DER SPRACHFORSCHUNG

### Zusammenfassung

1. Die Benützung der Informationstheorie und ihrer grundlegenden Grösse — der Entropie bei der Sprachforschung öffnet für die Sprachkunde neue methodologische Möglichkeiten.

2. Auf drei Beispielen aus dem Sprachsystem des Slowakischen illustriert der Verfasser seine Betrachtungen: aus der Beziehung der vokalisiert und der unvokalisierten Präposition *v/vo* und *k/ku*; aus der Beziehung der Varianten bei Substantiven des Typus *dub* und aus der Beziehung der Varianten der slowakischen Substantive des Typus *dievča*.

3. Aus der Analyse zieht der Verfasser die Schlußfolgerung: Die Lockerung der Beziehungen unter Elementen des bestimmten Komplexes (größere Entropie) auf einer Sprachebene gibt die Möglichkeit, diese Elemente in einer anderen Sprachebene, in einem anderen Sprachsystem auszunützen.

<sup>15</sup> Porov. k tomu konštatovanie F. Čížka (*Filosofický časopis* 11, 1963, 653): „Zo skutočnosti, že každý jav je jednotou kvalitatívnych a kvantitatívnych stránok, vyplýva elementárna metodologická požiadavka, že nestačí študovať len stránku kvalitatívnu..., ale aj stránku kvantitatívnu... Kvalitatívne formulácie zákonov dostávajú vďaka matematickým metódam kybernetiky kvantitatívnu určitosť, sú presnejšie a jasnejšie.“

<sup>16</sup> V. Filkorn, *Úvod do metodológie vied*, Bratislava 1960, 96.

## FREKVENCIA FONÉM V ÚSTNYCH PREJAVOCH

JÁN FINDRA

Pri zisťovaní kvantitatívnych charakteristík slovenčiny (stanovenie frekvencie foném a hlások) vychádzali J. Bosák<sup>1</sup> a J. Sabol<sup>2</sup> z analýzy písaných textov. Podkladom pre štatistiku im boli súbory textov, ktoré zo synchronného hľadiska možno zaradiť do oblasti umeleckého štýlu (ľudová slovesná tvorba, rozprávanie, próza — voľný a viazaný verš, poézia). Pokiaľ ide o písané prejavy, ostáva ešte viacero štýlových oblastí (odborný štýl, publicistický štýl, dráma), kde bude treba frekvenciu foném zachytiť, ak má byť z tejto stránky kvantitatívna charakteristika slovenčiny úplná. Súčasne to však predpokladá analýzu kvantitatívnych vzťahov a vlastností foném v textoch ústnych prejavov.

V tejto práci nadväzujeme na citované štúdie J. Bosáka a J. Sabola. Skúmame v nej frekvenciu foném v hovorených prejavoch zachytených na magnetofón. I keď štúdie uvedených autorov neobsiahli všetky štýlové oblasti, predsa ich zistenia môžeme považovať za reprezentatívne pre oblasť písaných prejavov v tom zmysle, že môžu byť dobrým východiskom pre porovnávanie situácie v písaných a ústnych prejavoch. Zrejme tu nepôjde len o rozdiely štýlové (umelecký štýl — hovorový štýl), ale aj o rozdiely, ktoré súvisia s ústnosťou oproti písomnosti<sup>3</sup>. V tejto súvislosti nás bude zaujímať najmä to, či na frekvenciu foném bude mať vplyv spôsob prepisu ústnych a písaných prejavov. Kým pri fonematickom prepise písaných textov podľa ortoepických pravidiel sa zachytáva taký stav, aký predpokladá starostlivá (vzorná) výslovnosť, zatiaľ fonologický prepis hovoreného prejavu z magnetofónového pásu zachytáva individuálnu výslovnosť objektu, ktorá sa môže zhodovať s predpokladanou vzornou výslovnosťou alebo sa v jednotlivostiach môže od nej viac alebo menej vzdalať. Týka sa to najmä dodržiavania znelostnej asimilácie.

<sup>1</sup> Ján Bosák, *Frequency of Phonemes and Letters in Slovak and numerical Expression of Some Phonemic Relations*, Jazykovedný časopis 16, 1965, 120—135.

<sup>2</sup> Ján Sabol, *Frekvencia hlások v jazyku súčasnej slovenskej poézie*, Jazykovedný časopis 17, 1966, 13—25.

<sup>3</sup> Na ústnosť — písomnosť nepozerať v tomto prípade ako na slohotvorného činiteľa (pozri E. Pauliny, *O funkčnom rozvrstvení spisovného jazyka*, Slovo a slovesnosť 1955, 17—24; K. Hausenblas, *K základným pojmům jazykové stylistiky*, Slovo a slovesnosť 1955, 1—15).

Podkladom pre kvantitatívnu charakteristiku ústnych prejavov v slovenčine je fonologický prepis magnetofónových záznamov ústnych prejavov, ktoré sme získali pri výskume hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v mestách.<sup>4</sup> Podobne ako Bosák a Sabol skúmame frekvenciu foném v súboroch, ktoré predstavujú 10 000 foném. Takýto rozsah súborov sme zvolili aj preto, aby sa dali ľahšie porovnávať kvantitatívne vlastnosti foném v písaných a ústnych prejavoch. Aby sme mohli získať preukaznejšie charakteristiky, pracovali sme s tromi súbormi o rozsahu 10 000 foném, z ktorých sa získavali priemerne hodnoty. Každý súbor predstavuje prepis magnetofónového záznamu prejavu jedného objektu, pričom každý objekt patrí do inej (vzdelanostnej) vrstvy.<sup>5</sup> V podstate ide o monologické ústne prejavy.

V každom súbore sme najprv štatisticky zisťovali výskyt jednotlivých foném. Výsledky zachytáva tabuľka, v ktorej sú jednotlivé fonémy hierarchicky zoradené podľa frekvencie (tabuľka 1). Okrem toho tabuľka zachytáva aj frekvenčný priemer všetkých troch súborov; jeho hodnoty možno brať ako základné pre najjednoduchšiu kvantitatívnu charakteristiku ústnych prejavov v slovenčine.

Zistenie priemerných frekvenčných hodnôt pri jednotlivých fonémach v ústnom prejave umožnilo zostaviť tabuľku (tabuľka 2), zachytávajúcu frekvenciu foném (hlások) v rozmanitých štylových oblastiach (poézia,<sup>6</sup> próza,<sup>7</sup> ústne prejavy) a ich priemer, ktorý reprezentuje hodnoty platné pre slovenský jazyk.

Tabuľky č. 1 a č. 2 môžu byť dobrým východiskom pre úvahy o kvantitatívnych vlastnostiach foném v ústnych prejavoch a pre porovnávanie situácie v ústnych a písaných prejavoch i východiskom pre zovšeobecnenia týkajúce sa základných kvantitatívnych charakteristík spisovnej slovenčiny.

Aj v ústnych prejavoch patria k najfrekvencovanejším fonémam krátke samohlásky v poradí *o — a — e — i — u*. Fonémy *o — a — e — i* sa v tabuľke hierarchie foném podľa frekvencie v dvoch súboroch (I. a III. vrstva) nachádzajú na prvých štyroch miestach. Samohláska *a* sa iba v jednom súbore (III. vrstva) nachádza na prvom mieste. Samohláska *u* má medzi krátkymi samohláskami najnižšiu frekvenciu.<sup>8</sup> Spomedzi dlhých samohlások má najvyššiu frekvenciu samohláska *í*. Iba v jednom súbore (II. vrstva) má fonéma *á* vyššiu frekvenciu ako *í*. Týmto sa líšia pomery v hovorených prejavoch oproti textom poézie a prózy, kde má najvyššiu frekvenciu fonéma *a* a medzi

<sup>4</sup> Pózri E. Paulíny, *Správa o výskume hovorenej podoby spisovnej slovenčiny*, Slovenská reč 29, 1964, 351—357.

<sup>5</sup> Pózri E. Paulíny, c. m., 355.

<sup>6</sup> J. Sabol, c. m., 23.

<sup>7</sup> J. Bosák, c. m., 123.

<sup>8</sup> Samohlásku *ú* nezaznamenávame vôbec; namiesto nej objekty vyslovujú fonému *e* a len ojedinele fonému *a*.

	I. vrstva	$\sigma$	II. vrstva	$\sigma$
1	<i>o</i>	10,33	<i>a</i>	9,86
2	<i>a</i>	9,88	<i>o</i>	9,84
3	<i>e</i>	8,00	<i>e</i>	8,76
4	<i>i</i>	5,36	<i>t</i>	5,48
5	<i>t</i>	5,21	<i>m</i>	4,90
6	<i>m</i>	4,90	<i>i</i>	4,53
7	<i>k</i>	4,68	<i>s</i>	4,44
8	<i>r</i>	4,35	<i>r</i>	4,30
9	<i>s</i>	4,13	<i>k</i>	4,19
10	<i>n</i>	3,30	<i>n</i>	3,89
11	<i>v</i>	3,16	<i>v</i>	3,23
12	<i>p</i>	2,79	<i>l</i>	2,98
13	<i>l</i>	2,51	<i>d</i>	2,74
14	<i>d</i>	2,23	<i>p</i>	2,66
15	<i>i</i>	2,04	<i>u</i>	2,50
16	<i>u</i>	2,01	<i>j</i>	2,35
17	<i>z</i>	1,94	<i>l</i>	2,26
18	<i>š</i>	1,78	<i>á</i>	2,03
19	<i>ň</i>	1,69	<i>i</i>	1,71
20	<i>j</i>	1,64	<i>ň</i>	1,51
21	<i>b</i>	1,62	<i>ž</i>	1,49
22	<i>l</i>	1,61	<i>z</i>	1,46
23	<i>á</i>	1,58	<i>b</i>	1,45
24	<i>d</i>	1,47	<i>š</i>	1,44
25	<i>ž</i>	1,43	<i>d</i>	1,31
26	<i>l</i>	1,41	<i>c</i>	1,19
27	<i>h</i>	1,16	<i>č</i>	1,04
28	<i>č</i>	1,03	<i>h</i>	1,00
29	<i>je</i>	1,02	<i>je</i>	0,93
30	<i>c</i>	1,00	<i>ú</i>	0,74
31	<i>f</i>	0,84	<i>l</i>	0,67
32	<i>x</i>	0,81	<i>é</i>	0,63
33	<i>ú</i>	0,64	<i>x</i>	0,62
34	<i>ja</i>	0,56	<i>ja</i>	0,53
35	<i>u</i>	0,50	<i>f</i>	0,40
36	<i>é</i>	0,47	<i>ó</i>	0,25
37	<i>g</i>	0,47	<i>g</i>	0,24
38	<i>r</i>	0,13	<i>ž</i>	0,21
39	<i>ž</i>	0,11	<i>u</i>	0,13
40	<i>uo</i>	0,10	<i>uo</i>	0,09
41	<i>ó</i>	0,06	<i>ř</i>	0,01
42	<i>l</i>	0,04	<i>l</i>	0,01
43	<i>l</i>	0,01	<i>l</i>	0,00
44	<i>ju</i>	0,00	<i>ju</i>	0,00
45	<i>ä</i>	0,00	<i>ä</i>	0,00
46	<i>ř</i>	0,00	<i>ř</i>	0,00
47	<i>ž</i>	0,00	<i>ž</i>	0,00

Poznámka:  $\sigma \sqrt{\frac{p \times q}{N}}$

	III. vrstva	$\sigma$	Priemer	$\sigma$
1	<i>o</i>	9,94	<i>o</i> 10,04	0,30
2	<i>e</i>	8,60	<i>a</i> 9,30	0,29
3	<i>a</i>	8,17	<i>e</i> 8,45	0,28
4	<i>i</i>	5,59	<i>t</i> 5,27	0,22
5	<i>t</i>	5,13	<i>i</i> 5,16	0,22
6	<i>r</i>	4,83	<i>m</i> 4,61	0,21
7	<i>s</i>	4,77	<i>r</i> 4,49	0,20
8	<i>n</i>	4,43	<i>s</i> 4,45	0,20
9	<i>m</i>	4,03	<i>k</i> 4,21	0,20
10	<i>v</i>	3,82	<i>n</i> 3,87	0,19
11	<i>k</i>	3,75	<i>v</i> 3,40	0,18
12	<i>j</i>	2,70	<i>p</i> 2,67	0,16
13	<i>p</i>	2,63	<i>l</i> 2,59	0,16
14	<i>i</i>	2,60	<i>d</i> 2,38	0,15
15	<i>l</i>	2,30	<i>j</i> 2,23	0,15
16	<i>d</i>	2,16	<i>u</i> 2,17	0,14
17	<i>á</i>	2,10	<i>i</i> 2,12	0,14
18	<i>ň</i>	2,04	<i>á</i> 1,90	0,14
19	<i>b</i>	2,02	<i>ň</i> 1,75	0,13
20	<i>u</i>	1,99	<i>z</i> 1,74	0,13
21	<i>z</i>	1,82	<i>b</i> 1,70	0,13
22	<i>š</i>	1,40	<i>l</i> 1,68	0,13
23	<i>c</i>	1,33	<i>š</i> 1,54	0,12
24	<i>č</i>	1,15	<i>ž</i> 1,34	0,11
25	<i>ž</i>	1,09	<i>d</i> 1,18	0,11
26	<i>l</i>	1,06	<i>c</i> 1,17	0,11
27	<i>č</i>	0,92	<i>l</i> 1,05	0,10
28	<i>é</i>	0,85	<i>č</i> 1,00	0,10
29	<i>je</i>	0,79	<i>h</i> 0,96	0,09
30	<i>d</i>	0,78	<i>je</i> 0,92	0,09
31	<i>ú</i>	0,72	<i>ú</i> 0,70	0,08
32	<i>h</i>	0,72	<i>x</i> 0,70	0,08
33	<i>u</i>	0,70	<i>é</i> 0,65	0,08
34	<i>x</i>	0,68	<i>f</i> 0,63	0,08
35	<i>ja</i>	0,66	<i>ja</i> 0,58	0,08
36	<i>f</i>	0,62	<i>u</i> 0,45	0,07
37	<i>g</i>	0,40	<i>g</i> 0,37	0,06
38	<i>z</i>	0,24	<i>z</i> 0,19	0,04
39	<i>r</i>	0,18	<i>ó</i> 0,13	0,04
40	<i>uo</i>	0,13	<i>uo</i> 0,11	0,03
41	<i>ó</i>	0,07	<i>r</i> 0,11	0,03
42	<i>l</i>	0,07	<i>l</i> 0,04	0,02
43	<i>í</i>	0,01	<i>í</i> 0,01	0,00
44	<i>ju</i>	0,01	<i>ju</i> 0,00	0,00
45	<i>ř</i>	0,00	<i>ř</i> 0,00	0,00
46	<i>ž</i>	0,00	<i>ž</i> 0,00	0,00
47	<i>ä</i>	0,00	<i>ä</i> 0,00	0,00



	Poézia		Próza		Ústne prejavy		Priemer	$\sigma$	
1	a	8,85	a	10,29	o	10,04	o	9,63	0,29
2	o	8,56	o	10,28	a	9,30	a	9,48	0,29
3	e	7,09	e	8,28	e	8,45	e	7,94	0,27
4	s	5,31	i	5,98	t	5,27	i	5,38	0,23
5	i	5,02	t	4,09	i	5,16	s	4,56	0,21
6	v	4,50	s	3,93	m	4,61	t	4,44	0,20
7	t	3,96	v	3,80	r	4,49	v	4,05	0,20
8	r	3,93	m	3,55	s	4,45	m	3,97	0,20
9	k	3,92	n	3,40	k	4,21	r	3,94	0,19
10	m	3,74	r	3,39	n	3,87	k	3,80	0,19
11	n	3,47	k	3,27	v	3,85	n	3,58	0,19
12	p	3,12	l	3,23	p	2,67	p	2,96	0,17
13	l	2,91	p	3,08	l	2,59	l	2,91	0,17
14	d	2,54	d	2,65	d	2,38	d	2,52	0,16
15	u	2,51	u	2,39	j	2,23	u	2,36	0,15
16	á	2,47	ň	2,29	u	2,17	j	2,13	0,14
17	z	2,43	l	2,20	i	2,12	i	2,04	0,14
18	i	2,38	b	2,07	á	1,90	á	2,02	0,14
19	j	2,06	j	1,99	ň	1,75	ň	2,00	0,14
20	ň	1,96	h	1,95	z	1,74	z	1,98	0,14
21	h	1,85	z	1,77	b	1,70	b	1,87	0,13
22	b	1,84	i	1,68	t	1,68	l	1,69	0,13
23	l	1,82	t	1,67	š	1,54	t	1,66	0,13
24	t	1,63	i	1,61	ž	1,34	h	1,58	0,12
25	š	1,19	č	1,46	ď	1,18	š	1,39	0,12
26	č	1,19	š	1,44	c	1,17	č	1,22	0,11
27	ú	1,18	ž	1,27	l	1,05	ž	1,20	0,11
28	x	1,15	ď	1,26	č	1,00	ď	1,17	0,11
29	ġe	1,12	ġe	0,88	h	0,96	ġe	0,97	0,09
30	ď	1,08	x	0,79	ġe	0,92	c	0,91	0,09
31	ž	0,98	c	0,71	ú	0,70	x	0,88	0,09
32	c	0,84	ú	0,63	x	0,70	ú	0,84	0,09
33	é	0,54	ġa	0,44	é	0,65	é	0,52	0,07
34	r	0,48	g	0,38	f	0,63	ġa	0,49	0,07
35	ġa	0,45	ó	0,36	ġa	0,58	f	0,45	0,07
36	f	0,43	f	0,29	g	0,37	g	0,39	0,06
37	ḷ	0,41	ḷ	0,15	z	0,19	r	0,23	0,05
38	g	0,41	z	0,14	ó	0,13	ḷ	0,20	0,04
39	z	0,16	uo	0,13	uo	0,11	z	0,16	0,04
40	uo	0,14	r	0,11	r	0,11	uo	0,13	0,03
41	ṛ	0,09	ä	0,08	ḷ	0,04	ä	0,05	0,03
42	ä	0,08	ṛ	0,04	ḷ	0,01	ṛ	0,04	0,02
43	í	0,05	ž	0,04	ġu	0,00	ó	0,05	0,03
44	ž	0,02	ġu	0,00	ṛ	0,00	ḷ	0,02	0,00
45	ó	0,02	ó	0,00	ž	0,00	ž	0,02	0,00
46	ġu	0,00	ḷ	0,00	ä	0,00	ġu	0,00	0,00

dlhými fonéma *á*. Ostatné dlhé samohlásky nasledujú v takom poradí ako v súboroch poézie a prózy: *i* – *á* – *ú* – *é* – *ó*. Prekvapuje však pomerne vysoká frekvencia fonémy *ó* v súbore II. vrstvy, ktorá sa na celkovom stave podieľa hodnotou 0,25 %, kým v súbore poézie má frekvenciu len 0,02 % a v súbore prózy dokonca 0,00 %. Zvýšený výskyt fonémy *ó* v tomto súbore súvisí s tým, že objekt v niektorých prípadoch nenáležite vyslovoval dvojhlásku *uo* ako *ó*, napr.: *môžem, rôzne, spôsobom, ósmom*. Kvantitatívne vzťahy medzi krátkymi a dlhými vokálmi vo všetkých troch súboroch sú zachytené v osobitnej tabuľke (tabuľka 3).

Dvojhlásky majú podstatne nižšiu frekvenciu. Ich priemerná frekvenčná hodnota je 1,61 % (pozri tabuľku 4). Dvojhláska *iu* sa vo všetkých súboroch vyskytuje iba raz.

Ak si ako základ pre rozdelenie spoluhlások vezmeme vlastnosť znelosti, ukáže sa, že po samohláskach majú najvyššiu frekvenciu – 23,32 % – ne-

Frekvencia dlhých a krátkych vokálov

Tabuľka 3.

	<i>a</i>	<i>á</i>	<i>e</i>	<i>é</i>	<i>i</i>	<i>í</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>u</i>	<i>ú</i>	Súhrn
I	988	158	800	47	536	204	1033	6	201	64	4037
II	986	203	876	63	453	171	984	25	250	74	4085
III	817	210	860	85	559	260	994	7	199	72	4063
Priemer	930	190	845	65	516	212	1004	13	217	70	4062

Frekvencia diftongov

Tabuľka 4.

	<i>ie</i>	<i>ia</i>	<i>uo</i>	<i>iu</i>	Súhrn
I	102	56	10	0	168
II	93	53	9	0	155
III	79	66	13	1	159
Priemer	92	58	11	0	161

znelé spoluhlásky (pozri tabuľku 5). Po nich nasledujú sonóry, ktoré sa na celkovom stave podieľajú hodnotou 20,75 % (pozri tabuľku 6) a napokon znelé spoluhlásky s celkovou hodnotou 13,71 % (pozri tabuľku 7). Spomedzi spoluhláskových foném má najvyššiu frekvenciu fonéma *t*, ktorá sa priemernou frekvenčnou hodnotou 5,27 % zaradila na štvrté miesto v hierarchii foném a aj vo všetkých troch súboroch ústnych prejavov, z ktorých sa vypočítaval priemer, je táto fonéma najfrekventovanejšia, má dokonca vyššiu frekvenciu ako fonéma *i*. V súbore prózy má *t* tiež najvyššiu frekvenčnú hodnotu medzi spoluhláskami, pravda, o 1 % nižšiu ako v ústnych prejavoch (ústny prejav — 5,27 %, próza — 4,09 %). Príznakový výskyt fonémy *m* (4,61 %, poézia — 3,74 %, próza — 3,55, %) sa dá vysvetliť tým, že objekty využívali vo svojom

Frekvencia neznelých konsonantov

Tabuľka 5.

	<i>t</i>	<i>s</i>	<i>k</i>	<i>p</i>	<i>ť</i>	<i>š</i>	<i>c</i>	<i>č</i>	<i>x</i>	<i>f</i>	Súhrn
I	521	413	468	279	161	178	100	103	81	84	2388
II	548	444	419	266	226	144	119	104	62	40	2372
III	513	477	375	263	115	140	133	92	68	62	2238
Priemer	527	445	421	267	168	154	117	100	70	63	2332

Frekvencia sonór<sup>9</sup>

Tabuľka 6.

	<i>m</i>	<i>r</i>	<i>n</i>	<i>l</i>	<i>j</i>	<i>ň</i>	<i>l̥</i>	<i>l̥</i>	<i>ř</i>	Súhrn
I	490	448	330	255	164	169	141	1	0	1998
II	490	431	389	299	235	151	67	0	0	2062
III	403	501	443	237	270	204	106	1	0	2165
Priemer	461	460	387	263	223	175	105	1	0	2075

<sup>9</sup> Z praktických príčin v tejto tabuľke zaradujeme slabikotvorné *l̥* do kolónky *l* a slabikotvorné *ř* do kolónky *r*. Ich frekvenčné hodnoty sa samostatne uvádzajú v tabuľkách 1—2. Podobne bilabiálne *ɸ* zaradujeme v jednej kolónke spolu so spoluhláskou *v* (tabuľka 7). Ich frekvenčné hodnoty sa samostatne uvádzajú v tabuľke 1. Osobitným vyčíslením frekvenčnej hodnoty bilabiálneho *ɸ* (variant fonény *v*) sa počet jednotiek v tabuľke 1 rozmnožil na 47.

prejave najmä 1. osobu singuláru i plurálu; s tým pravdepodobne súvisí aj vyššia frekvencia fonémy *e* (8,45 %, poézia 7,09 %, próza — 8,28 %). Ďalšie najfrekventovanejšie fonémy nasledujú v poradí: *t — m — r — s — k — n — v — p — l — d*. Pohľad na tento rad spoluhláskových foném svedčí o tom, že značná časť najfrekventovanejších foném patrí k okluzívam. Potvrzuje to aj štatistika. Okluzívy (*p, b, t, d, ṭ, ḍ, k, g*) sa na celkovom stave podieľajú hodnotou 19,45 % (poézia — 18,54 %, próza — 18,5 %).

Frekvencia znelych konsonantov

Tabuľka 7.

	<i>v</i>	<i>d</i>	<i>z</i>	<i>b</i>	<i>ž</i>	<i>ď</i>	<i>h</i>	<i>g</i>	<i>ʒ</i>	<i>ẓ̌</i>	Súhrn
I	366	223	194	162	143	147	116	47	11	0	1409
II	336	274	146	145	149	131	100	24	21	0	1326
III	452	216	182	202	109	78	72	40	24	0	1375
Priemer	385	238	174	170	134	118	96	37	19	0	1371

Rozbor frekvencie samohlások a spoluhlások v troch súboroch hovorených prejavov ukazuje, že v jednotlivých súboroch je pomerne vyrovnaná frekvencia jednotlivých foném a najmä jednotlivých typov foném. Vzácné vyrovnaná je súhrnná frekvenčná hodnota vokálov a diftongov: 40,37 % — 40,85 % — 40,63 % — priemer 40,62 %; 1,68 % — 1,55 % — 1,59 % — priemer 1,61 % (pozri aj tabuľky 3 a 4). V podstate to platí aj o ostatných typoch foném (pozri tabuľky 5—7). Z toho vychádza, že hoci jednotlivé fonémy sa môžu čiastočne odchyľovať od frekvenčného priemeru smerom hore alebo dole, vzájomný pomer súhrnnej frekvenčnej hodnoty foném istého typu je v istej štýlovej oblasti relatívne vyrovnaný, stály. Platí to predovšetkým o vzájomnom pomere medzi vokálmi a konsonantmi (pozri tabuľku 8).

Pomer medzi vokálmi a konsonantmi v ústnych prejavoch

Tabuľka 8.

	I. vrstva %	II. vrstva %	III. vrstva %	Priemer %
Vokály	42,05	42,40	42,22	42,22
Konsonanty	57,95	57,60	57,78	57,78

Porovnanie vzájomného pomeru medzi vokálmi a konsonantmi v súboroch, ktoré skúmali J. Bosák a J. Sabol, s naším priemerom (pozri tabuľku 9) ukazuje, že takáto stabilita platí pre jazyk ako celok. Ak totiž frekvenčný priemer pomeru vokálov a konsonantov (42,15, % — 57,85 %), vypočítaný z uvedených troch súborov, budeme brať ako základný pre slovenský jazyk, zistíme, že ani jeden zo súborov nevykazuje od tejto hodnoty výraznejšiu odchýlku. Na druhej strane však treba zaznamenať, že práve ak budeme brať frekvenčný priemer pomeru vokálov a konsonantov ako východisko pre porovnávanie, ukážu sa isté diferencie medzi jednotlivými štýlovými oblasťami. Predovšetkým sa potvrdzuje Sabolovo zistenie, že v poézii je nižšia samohláskovitosť ako v próze.<sup>10</sup> Dokonca možno tvrdiť, že v poézii je najnižšia samohláskovitosť zo všetkých skúmaných štýlových oblastí. Hovorené prejavy stoja najbližšie k základnej hodnote pomeru vokálov a konsonantov, ale mierou samohláskovitosti sa viac približujú k próze.

Zaujímavé je porovnanie frekvencie sonór, znelych a neznelých konsonantov v súbore hovorených prejavov a v súbore poézie a prózy (pozri tabuľku 10). Zisťujeme takto, že kým vo frekvencii sonór sú pozoruhodne zhodné výsledky, zatiaľ vzájomný pomer znelych a neznelých konsonantov je v ústnych prejavoch iný ako v poézii a próze. V hovorených prejavoch je podstatne vyššia

Pomer frekvencie vokálov a konsonantov v slovenčine

Tabuľka 9.

	Poézia %	Próza %	Ústne prejavy %	Priemer %
Vokály	40,41	43,82	42,22	42,15
Konsonanty	59,59	56,18	57,78	57,85

Frekvencia sonór, znelych a neznelých konsonantov v slovenčine

Tabuľka 10.

	Poézia %	Próza %	Ústne prejavy %	Priemer %
Sonóry	20,94	20,05	20,75	20,58
Znelé konsonanty	15,81	15,33	13,71	14,95
Neznelé konsonanty	22,74	20,73	23,32	22,30

<sup>10</sup> Pozri J. Sabol, c. m., 20, 22. To, že verše sú na samohlásky chudobnejšie ako próza, zistila už V. Mázlová, *Jak se projevuje zvuková stránka češtiny v hláskových statistikách*, Naše řeč 30, 1946, 110.

frekvencia neznelých spoluhlások, kým pri znelých zaznamenávame nižšiu frekvenciu. Tento rozdiel je výrazný najmä ak porovnávame situáciu v hovorených prejavoch so situáciou v próze (hovorený prejav: 23,32 % — 13,71 %, próza: 20,73 % — 15,33 %). Porovnanie súhrnných frekvenčných hodnôt znelých a neznelých konsonantov v jednotlivých súboroch môže byť ukazovateľom toho, ako sa v ústnych prejavoch dodržiava znelostná asimilácia, najmä ak pritom budeme vychádzať aj z Bosákovho zistenia, že v súbore prózy sú znelostné asimilácie pomerne vyrovnané.<sup>11</sup> Ak ostatnými hodnotami sa hovorený prejav viac zblízuje s prózou (samohláskovitost), najmä ak spočítaním frekvenčných hodnôt znelých a neznelých konsonantov dostaneme približne rovnaké výsledky (próza 36,06 %, ústne prejavy — 37,03 %), potom výraznejší rozdiel vo frekvencii znelých a neznelých konsonantov musí mať svoje príčiny. Je oprávnená domnienka, že nižšie percento frekvencie znelých spoluhlások v textoch ústnych prejavov oproti textom písaných prejavov signalizuje, že sa vo výslovnosti častejšie nedodržiava spodobovanie neznelých spoluhlások na znelé ako naopak. Pravdepodobne ide o vplyv tzv. písmenkovej výslovnosti.<sup>12</sup> Úplná opodstatnenosť tejto tézy sa však dokáže iba ďalším štatistickým výskumom.<sup>13</sup>

Porovnávanie hierarchického zoradenia foném podľa frekvencie v jednotlivých súboroch umožňuje tiež isté zovšeobecnenia vzhľadom na konkrétny

<sup>11</sup> J. Bosák, c. m., 127. V češtine je strata znelosti javom častejším, M. Ludvíková — J. Kraus, *Kvantitatívni vlastnosti soustavy českých fonémů*, Slovo a slovesnost 27, 1966, 338.

<sup>12</sup> Napr. výslovnosť slova *dub, hrad* pred pauzou ako *dub, hrad* namiesto *dup, hrat* by sa počítavala ako príznaková, až afektovaná.

<sup>13</sup> Orientačná štatistika, ktorú sme urobili v súbore jedného objektu (II. vrstva), by potvrdzovala tézu, že vo výslovnosti sa častejšie nespodobujú neznelé spoluhlásky na znelé. Zistili sme, že v 106 prípadoch, v ktorých by sme podľa súčasných ortoepických príručiek (*Pravidlá slovenského pravopisu*, E. Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1961) očakávali spodobovanie neznelých spoluhlások na znelú, sa tak nestalo až v 55 prípadoch, čo predstavuje 52 %. Zaznamenali sme však iba 3 prípady, v ktorých nedošlo k predpokladanej asimilácii znelých spoluhlások na neznelú. Dokonca až v 15 prípadoch objekt nenáležíte vyslovoval znelú spoluhlásku ako neznelú v postavení pred slovom, ktoré sa začína na znelú spoluhlásku, hoci nenasledovala pauza.

To, že objekt v mnohých prípadoch nespodobuje neznelú spoluhlásku v pozícii pred znelou, súvisí aj s tým, že objekt kladie pauzu aj tam, kde by sme ju pri plynulom čítaní záznamu nekladli, čo je jednak dôsledkom toho, že nemá ujasnenú perspektívu vety, a jednak toho, že bezprostredne zápasí s výberom výrazu. Takáto pauza teda súvisí s momentom tzv. nepripravenosti (improvizovanosti) v jazykovej výstavbe ústneho prejavu (pozri zborník *Otázky slovanskej syntaxe*, Praha 1962, 313 n., najmä príspevky K. Hausenblasu, J. Chloupka, M. Grepla ai.). Za takýto výklad hovorí aj to, že k predpokladanej výslovnosti neznelých spoluhlások ako znelých nedochádza len na konci slova (vo vnútri slova sú asimilácie dôsledné). Možno ním operovať aj pri vysvetľovaní tých prípadov, keď sa nenáležíte vyslovuje znelá ako neznelá pred znelou spoluhláskou. Ako doklad možno uviesť takéto ukážky: ...*a mal pokoj s tím vředom, po vi-tiečehŕi, samozřejme, ař do asi...*, *Tento vřed mal ot dvaciateho...* Ešte po vyslovení patričného slova (*až, od*) objekt zrejme rozmýšľal, hľadal výraz; vznikla pauza. a teda — v takejto konkrétnej situácii — aj náležitá asimilácia *d/t, ž/š*. Prírodzene, takto sa rozmnožuje počet neznelých konsonantov na úkor znelých.

**jazyk.** Pri konsonantoch sme napr. konštatovali, že najfrekventovanejšie fonémy v súbore textov hovorených prejavov nasledujú v poradí  $t - m - r - s - k - n - v - p - l - d$ . Týchto desať foném patrí k najfrekventovanejším konsonantom aj v súboroch poézie a prózy (poézia:  $s - v - t - r - k - m - n - p - l - d$ ; próza:  $t - s - v - m - n - r - k - l - p - d$ ; príemer zo všetkých troch súborov:  $s - t - v - m - r - k - n - p - l - d$ ), pričom ani ich poradie sa výrazne nezmenilo. Takisto pomerne pevné poradie majú aj najfrekventovanejšie vokály (rozdiel sa týka len poradia vokálov  $o, a$ ). Z toho možno vyvodzovať, že tak, ako je v danom jazyku relatívne stabilný vzájomný pomer jednotlivých typov foném (vokály — konsonanty), tak je relatívne stabilný aj okruh najfrekventovanejších foném a čiastočne aj ich poradie v hierarchii podľa frekvencie, i keď jednotlivé fonémy môžu vykazovať istý rozptyl smerom hore alebo dole oproti základnej hodnote alebo oproti frekvenčnej hodnote v súbore z inej štýlovej oblasti. Napríklad prvé tri najfrekventovanejšie konsonantické fonémy zo súboru textov hovorených prejavov majú vyššiu frekvenciu ako v súboroch poézie a prózy, ale to má najmä pri fonéme  $m$  svoje špecifické príčiny (pozri str. 90—91).

Analýzu kvantitatívnych vzťahov medzi fonémami v textoch ústnych prejavov a porovnávanie situácie v tejto oblasti so situáciou v poézii a próze zhrňujeme takto.

1. Aj v ústnych prejavoch patria k najfrekventovanejším fonémam vokály (42, 22 %), pričom  $o, a, e$  sú v slovenčine maximálne zaťažené.

2. Neznelé konsonanty patria k najfrekventovanejším medzi spoluhláskami (23,32 %). Za nimi nasledujú sonóry (20,95 %) a znelé konsonanty (13,71 %). Podľa druhu priehrady patria k najfrekventovanejším konsonantom okluzívny (19,45 %).

Nižšie percento frekvencie znelých spoluhlások v textoch ústnych prejavov oproti textom písaných prejavov (pričom súhrnná frekvenčná hodnota znelých a neznelých konsonantov je približne rovnaká: ústne prejavy — 37,03 %, próza — 36,06 %) signalizuje, že vo výslovnosti sa častejšie nedodržiava spodobovanie neznelých spoluhlások na znelé ako naopak.

3. Vzájomný pomer súhrnnej frekvenčnej hodnoty foném istého typu je v istej štýlovej oblasti relatívne stály. S istými obmedzeniami to platí pre jazyk ako celok.

Relatívne stabilný je v danom jazyku aj okruh najfrekventovanejších foném a ich poradie v hierarchii podľa frekvencie.

4. Ústne prejavy sa kvantitatívnymi vlastnosťami viac zblížujú s prózou ako s poéziou.

## Zusammenfassung

Im vorliegenden Artikel wird die Frequenz der Phoneme in auf Tonbänder aufgenommenen mündlichen Äusserungen erörtert.

1. Auch in den mündlichen Äusserungen gehören Vokale zu den am meisten frequentierten Phonemen (42,22 %). Die Vokale *o*, *a*, *e* sind im Slowakischen maximal belastet.

2. Von Konsonanten gehören die stimmlosen zu den am meisten frequentierten (23,32%). Danach folgen sonere Konsonanten (20,95 %) und stimmhafte Konsonanten (13,71 %).

3. Das gegenseitige Verhältnis des gesamten Frequenzwertes von Phonemen eines bestimmten Typs ist in einem bestimmten Stilgebiet relativ stabil. Mit einiger Beschränkung gilt dies auch für die Sprache als ein Ganzes.

In der behandelten Sprache ist auch der Bestand der meistfrequentierten Phoneme und deren hierarchische Reihenfolge, bezogen auf die Frequenz relativ stabil.

4. Mündliche Äusserung und Prosa stehen einander durch ihre quantitativen Eigenschaften näher als mündliche Äusserung und Poesie.



## OTÁZKY GLUTINÁCIE TEXTU A JEJ MERANIA

JOZEF MISTRÍK

1. Pojem text chápeme v jeho maximálnej všeobecnosti. Za text pokladáme jazykovo i obsahovo koherentný súbor vetných výpovedí s relatívne záväzným poradím.

Výsledky, ktoré tu zistíme a ukážeme iba na mikrotextoch, platia v plnej miere pre všetky texty dorozumievacích prejavov bez zretela na ich dĺžku. Špecifickosť umeleckých textov však platnosť našich zistení pre beletriu obmedzuje iba na mikrotexty.

Pri meraní hustoty textu vychádzame z empirického zistenia, že nadväzovacia sila medzi jednotlivými vetami nie je rovnako veľká a že jej rozsah je jedným z relevantných štylistických prvkov prejavov. Akt postupného pripájania viet je najelementárnejší kontextový postup. Postupné pripájanie nazývame glutináciou čiže „zliepaním“ textu. Sila glutinácie novej vety k predchádzajúcemu textu naznačuje veľkosť „priestoru“ medzi vetami, a tým aj hustotu textu. Čím sú jednotlivé vety jedna k druhej primknuté tesnejšie, tým je text zovretejší, tým rýchlejšie tempo sa diktuje pri jeho percepcii. A aj naopak, čím väčšie ruptúry sú medzi vetami, tým menšia je jeho kohézia. Stupeň glutinácie je daný charakterom vetných hraníc alebo ešte lepšie, charakterom čela novej vety.

2. Podoba čela vety závisí najprv od slohového postupu, ktorého konštitutívnou zložkou je práve spôsob radenia viet, a potom od aktuálneho členenia jednotlivých viet.

Súvislosť čela vety so slohovým postupom je daná takto: v informácii sa konštatuje existencia faktu alebo faktov, pričom každé konštatovanie je relatívne autonómne, obsahovo i formálne dost ohraničené; v rozprávaní sa sleduje priebeh deja usmerňovaný časovou osou, pričom prehovor pozostávajúci z jednotlivých výpovedí je relatívne kompaktný; v opise sa všetky vlastnosti javu sledujú samostatne, čím celý prehovor vyznieva potenciálne ako dost disparátny po obsahovej i formálnej stránke; vo výklade sa vysvetľujú vzťahy javov, pričom vysvetľovací postup nevyhnutne predpokladá prehovor formálne skĺbený, uzavretý a ucelený. Naznačené vlastnosti sme si overili transformáciami založenými na komutovaní častí prehovorov. Najviac možností na komutovanie dáva informácia a čiastočne aj opis, takmer vylúčená je komu-

tácia v rozprávaní a do istej miery aj vo výklade. Kohéznosť prejavu je vyjadrená stupňom glutinácie jeho častí.

Súvislosť čela vety s aktuálnym členením je daná takto: východisko výpovede môže byť vo vete vynechané alebo sa vyjadruje *expressis verbis*; keď sa nevyjadruje, pričlenenie novej vety je **tesné**, keď sa však vyjadriť musí, nová veta má charakter tematicky **samostatnej výpovede** — mikroprechovoru. Vo všeobecnosti sa východisko najviac vynecháva v rozprávaní a miestami vo výklade, najmenej zasa v informácii a miestami v opise.

Vychádzajúc z uvedených súvislostí, pozorovali sme formálnu stránku **začiatkov viet** a konfrontovali sme ju s podobou medzivetných „priestorov“. Dospeli sme k tomu, že glutináciu, silu, akou sa vety v texte pripájajú, možno dosť zreteľne odstupňovať a stupne vyjadrené číselnými hodnotami aj merať.

3. Formálnym signálom ukazujúcim na stupeň glutinácie je **vetnočlenská príslušnosť výrazu stojaceho na samom začiatku vety**.

Atribút, ktorý má platnosť a dosah iba ako druhoradý rozvíjajúci člen, sa pri určovaní stupňa glutinácie zanedbáva. Do úvahy sa berie iba jemu nadradený výraz.

Rozhodujúce je, ktorý z ostatných **vetných členov** je na čele vety.

Podmet na čele vety avizuje **potenciálny začiatok** novej témy. Nasadenie výrazu pomocou explikovaného podmetu nesie obyčajne novú tému, nový **motív** alebo aspoň pomerne samostatnú výpoveď. Takýto **začiatok** je zo všetkých najostrejší, najtvrdší a aj najmenej splyva — alebo vôbec nesplyva — s tým, čo bolo pred ním. Glutinácia je tu minimálna, daná najčastejšie iba **juxtapozíciou**. Dajme jej hodnotu 0.

Predmet na čele vety sa objaví alebo v prípadoch **subjektívneho členenia** alebo ako opakované východisko. Nejde teda o celkom novú, ale o zdôraznenú tému. Plynulosť sa narúša a frapantnosť začiatku dáva **emfázou**, vyzdvihnutím **známej témy**. Aglutinácia tu má aspoň o stupeň vyššiu hodnotu, teda hodnotu 1.

Okolnostné určenie na čele vety (nie však **adverbiálny atribút**) je len **prostriedok** ukazujúci situáciu, začleňujúci novú výpoveď do **kontextu**. Téma je **spravidla vynechaná**. Nebyť určenia okolnosti, **nadviazanie nového jadra cez sloveso** by bolo celkom **bezprostredné**. Plynulosť sa narúša iba celkom **skryto** a glutinácia má vyšší stupeň, než aký mala v **predehádzajúcich prípadoch**. Pridelme jej **relatívnu hodnotu 2**.

Verbum finitum ako základ prísudku na čele vety celkom **likviduje hranicu** medzi **predchádzajúcou** a **novou vetou**. Určité **sloveso** preberá funkciu **tranzitného člena**, ktorým sa **prechádza od jedného jadra k druhému** a — názorne povedané — je výrazom **spájajúcim dve jadrá**. **Tesnosť** takýchto viet je **silná**, glutinácia má **vysoký stupeň** a tempo prejavu je **allegrové**. Označme tu **stupeň glutinácie vyššou relatívnou hodnotou**, teda **hodnotou 3**.

Veľmi zriedkavé vety s citoslovnými a doplnkovými začiatkami môžu mať hodnotu glutinácie hoci 2 — ako v prípadoch zdôraznenej témy.

Ostáva ešte ohodnotiť stupeň medzivetnej glutinácie v prípadoch, keď na čele vety stojí spojka. Tu si najprv dovoľíme malý exkurz. Spojky, ako gramaticky homogénny slovný druh, majú z hľadiska fungovania v texte disparátne vlastnosti. Kým priradovacie spojky sú obrátené len jedným smerom, smerom k predchádzajúcemu výrazu, ku ktorému „pripájajú“, zatiaľ sila podradovacích spojok sa triešti na dva smery, podradovacie spojky „spájajú“. Ak stojí na čele vety priradovacia spojka, jej funkciou je pripájať novú vetu k známemu textu, spojka „pozerá“ z vety von, je exoklitická. Podradovacia spojka stojaca na čele vety ignoruje vzťah vety k známemu textu, ale obstaráva spojenie vnútri vety, „pozerá“ do vnútra novej vety, je endoklitická. Podradovacia spojka na čele vety má vždy jedine gramatickú funkciu, inertná je voči textu, a preto pri meraní glutinácie textu ju kladieme na úroveň ostatných gramatických slov, napríklad predložiek. Avšak priradovacia spojka na čele vety sa dáva do služieb textu, stáva sa konektorom, ktorý iniciatívne stmeluje vety a zvyšuje stupeň hustoty prejavu. (Verifikácia tejto tézy je možná pomocou transformačnej metódy: slovosled 1. priradovacia, 2. podradovacia spojka je možný, obrátený sa vylučuje.) „Priestor“ pred vetou, ktorá má na čele priradovaciu spojku, sa celkom likviduje a glutinácia má relatívne najväčšiu silu. Pridelme jej stupeň 4.

Stupnica glutinácie textu v rozpätí 0—4 je teda daná čelom novej vety. Podmet na čele vety = 0, predmet = 1, okolnostné určenie = 2, verbum finitum = 3, konektor = 4. To pravda, platí len pre neanalytické typy jazykov. Napríklad to neplatí pre angličtinu, kde je slovosled v službách gramatiky vety. Vety s gnómickým *there* alebo s *it* na čele (v nemčine obdobne *es*-vety, vo francúzštine vety s *il y a*) tu patria k 2. stupňu (ako naše *s ono* a *to* na čele), vety s podmetom na čele môžu mať aspoň o 2 stupne vyššiu hodnotu, viet s predmetom na čele **takmer** niet, a to všetko predpokladá existenciu odlišnej stupnice v analytických jazykoch.

Zistením jednotlivých hodnôt glutinácie a vyrátaním aritmetického priemeru sa vo vymedzenom texte, v odseku alebo v celom prehľade stanoví priemerný stupeň:

$$\bar{x}_g = \frac{\Sigma x}{n}.$$

4. Ukážeme zisťovanie glutinácie textu na konkrétnych prípadoch. Úsek z Urbanových *Zhasnutých svetiel* hovorí o plynutí myšlienok. Tempo je allegrové, glutinácia vysokého stupňa.

A jeho myšlienky volky-nevolky sústredili sa na ňu.

Zoznámili sa na univerzite. — 3 — Študovala na filozofickej fakulte slovenčinu a fran-

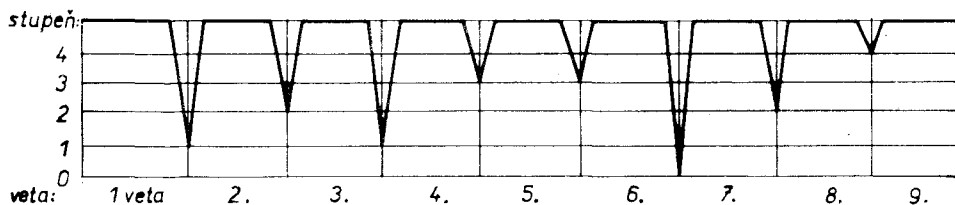
cúzštinu, no po tretom semestri jej záujem o tieto jazyky ochabol. — 3 — Objavila v sebe výtvarné vlohy a celkom vážne začala maľovať. — 3 — Nezdalo sa, že je to len plný dievčenský vrtoch. — 3 — Driemalo v nej čosi...

Priemerný stupeň glutinácie v tomto úryvku je 3 <12 : 4>.

Ako príklad uvedme ešte jeden odsek, adaptovaný z práce P. Breiera a R. Menkynu *Choroby srdca a ciev*.

Obliekanie chorých na srdcové choroby sa spravuje podobnými zásadami ako u zdravých ľudí. — 1 — Zvýšenú pozornosť venujeme tým, ktorí trpia na vencovité choroby srdca. — 2 — V zimných mesiacoch im odporúčame teplé oblečenie. — 1 — Chorým s cievnym ochorením, najmä na končatinách, odporúčame teplú obuv. — 3 — Dávame pozor hlavne na to, aby obuv netlačila. — 3 — Zásadne sa nemajú nosiť rozličné gumové podväzky. — 0 — Starostlivé čistenie a ošetrovanie prstov dolných končatín je samozrejmosťou požiadavkou. — 2 — Pritom však treba dbať na to, aby sa chorí počas strihania nechtov zbytočne neporanili. — 4 — A mali by vedieť, že po strihaní nechtov je vhodný teplý harmančekový kúpeľ nôh.

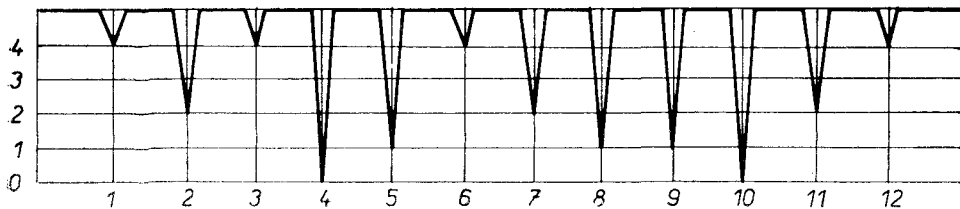
Z konfigurácie 1 — 2 — 1 — 3 — 3 — 0 — 2 — 4 vychádza priemerná glutinácia textu 2 <16 : 8>. Grafické vyjadrenie priebehu glutinácie v tomto prejave je na obr. 1.



Obr. 1

V umeleckom štýle sa rozpor medzi teoretickým a skutočným členením využíva stylisticky ako príznakový prostriedok. Miesta diskrepancií tohto charakteru sú prostriedkami vyvolávajúcimi napätie. Ale aj neobvyklé, niekoľkonásobné opakovanie rovnakej ruptúry, rovnakého stupňa glutinácie, sa môže využívať funkčne rovnako ako opakovanie výrazu.

5. Najväčšia ruptúra v úryvku z textu *Choroby srdca a ciev* a zákonite aj najnižší stupeň glutinácie je medzi 6. a 7. vetou. Ak by sa úryvok členil na odseky, najprv by sa musel rozčleniť na tomto mieste. Nasledujú rovnaké ruptúry a aj glutinácie medzi 1. a 2. i medzi 3. a 4. vetou. Eventuálne ďalšie členenie sa žiada na týchto miestach. V dorozumievanom, neumeleckom prejave sa členenie na odseky uskutočňuje so zreteľom na hierarchiu textových ruptúr i stupňov glutinácie. Pri glutinácii textu na obr. 2 sa členenie na odseky uskutoční najprv pri ruptúrach 4, 10, až potom — ak treba — pri ruptúrach 5, 8, 9, ďalej pri 2, 7, 11. Ale nikdy nie v opačnej alebo akejkoľvek inej postupnosti.



Obr. 2.

Autori však členia prejavy na odseky zväčša na základe istej intuície. No ak sa v dorozumievacom štýle pri členení nedodržiava hierarchia textových ruptúr, daná glutináciou viet, právom možno hovoriť o narúšaní logických i základných štylistických princípov. Naše výskumy ukázali, že v textoch je stupeň glutináciou medzi odsekmi v priemere asi o pol stupňa nižší od stupňa glutinácie medzivetnej. Aj pri členení textu na odseky sa nezhoda medzi obsahovým a formálnym členením v umeleckých prejavoch využíva ako štylistický prostriedok.

Vzorec na vyrátanie glutinácie textu pomocou — rýchlejšie zistiteľnej — glutinácie odsekov je

$$\bar{x}_g = \frac{\sum x}{n} = 0,5.$$

V príručke Choroby srdca a ciev  $\bar{x}_g$  odsekov je 2,9,  $\bar{x}_g$  v texte je 2,4. Stupeň glutinácie je dosť nízky, lebo ide o populárnu príručku písanú veľmi prístupným štýlom. V úvode do Morfológie slovenského jazyka (str. 21—60), ktorá je písaná vedeckým štýlom a má v priemere dlhšie i výraznejšie odseky, je stav takýto: Z 910 odsekov stupeň glutinácie 4 má 660, stupeň 3 má 108, stupeň 2 má 140, stupeň 1 je len v 2 prípadoch a stupeň 0 je v 6 prípadoch. Priemerný stupeň glutinácie v odseku v tomto texte je 3,6, z čoho vychodí, že stupeň medzivetnej glutinácie bude okolo 3,1. V porovnaní s populárnou príučkou je to asi o 7 desatín stupňa viac, čo je už dosť značný rozdiel.

6. *Záver.* Ostrosť čela vety, a eo ipso aj odseku, je daná obsahom i formálne — funkciou iniciálneho výrazu. Čelá viet sú signálmi pri členení v priebehu realizácie textov a aj signálmi pri obrátenom postupe — pri interpretácii alebo pri typológii textov.

Čím väčšia je spolupatričnosť susedných viet, a teda väčší stupeň medzivetnej glutinácie, tým menšie a nenápadnejšie významové i formálne ruptúry, prerušenia, sú medzi vetami. A aj naopak. Sila glutinácie a frapantnosť ruptúry závisí od subjektívnych i objektívnych štýlotvorných činiteľov.

Pri formalizácii textu — a teda aj tu — však treba rátať s istou aproximáciou, ktorá sa dakedy možno dostane do rozporu s lexikálnou sémantikou.

V dorozumievacích prejavoch autor analytik máva „trhané“, neplynulé,

toporné, málo kontinuítnc texty. Autor kurzorik má plynulý, neprerušovaný. silno glutinovaný text.

Slohové postupy usporiadané podľa stupňa glutinácie majú — počítac najplynulejším, najzovretejším — takéto poradie: rozprávanie, výklad, opis, informácia.

Pokiaľ ide o dialóg (potenciálne polytematický) v porovnaní s monológom. je silnejšia glutinácia a menšia ruptúrovitosť v monológu, ako potenciálne koncentrovanejšom, plynulejšom a uzavretejšom texte.

Vonkajšie časti slohových útvarov (úvod, záver, zakončenie, resumé...), ktoré majú relatívne autonómne, obsažné, zhrnujúce vety, sú obsahovo i formálne disparátnejšie, s menším stupňom glutinácie ako vnútorné časti slohových útvarov a prejavov vôbec.

Na hraniciach odsekov sú väčšie obsahové i formálne prerušenia ako medzi jednotlivými vetami. A čím sú odseky rozsahom väčšie, tým sú ich hranice ostrejšie. V teoretických textoch ide tendencia stupňa glutinácie smerom k 4, v populárnych opačne. Rovnaká situácia je aj vnútri odsekov.

V umeleckom štýle sa diskrepancia medzi formálnym členením a obsahom využíva štylisticky na posun významu, na usmernenie tempa reči (akcelerácia a retardácia deja), na vyrovnávanie epického a skutočného času, ďalej ako emfatický alebo emocionálny prostriedok atď.

Stupeň glutinácie a kohézie textu sa dá aspoň približne merať prostredníctvom formálnych jazykových prvkov prejavu.

## K OTÁZKE DLHÝCH SAMOHLÁSOK V SPISOVNEJ SLOVENČINE

LADISLAV DVONČ

V spisovnej slovenčine sa ako nositele slabičnosti vyskytujú jednak samohlásky, jednak likvidy *r*, *l* (tieto iba v polohe medzi dvoma spoluhláskami).<sup>1</sup> Pri nositeľoch slabičnosti je v spisovnej slovenčine z prozodických vlastností dištingtívna kvantita. To znamená, že popri krátkych samohláskach a slabičných likvidách *r*, *l* sa vyskytujú aj dlhé samohlásky a dlhé *ř*, *ĺ*. Okrem toho v spisovnej slovenčine ako dlhé fungujú aj dvojhlásky. Vzťah medzi krátkymi a dlhými nositeľmi slabičnosti býva rozdielny: 1. vo väčšine prípadov zodpovedá obvykle krátkej samohláske dlhá samohláska, pri slabičných spoluhláskach krátkej slabičnej spoluhláske vždy dlhá slabičná spoluhláska: *i* — *í*, *r* — *ř*, *l* — *ĺ*; 2. v iných prípadoch krátkej samohláske zodpovedá bežne dlhá samohláska, v osobitných prípadoch dvojhláska: *u* — *ú*, *iu*; *a* — *á*, *ia*; 3. krátkej samohláske bežne zodpovedá dvojhláska, v osobitných prípadoch dlhá samohláska: *e* — *ie*, *é*; *o* — *ó*, *ó*; 4. v jednom prípade krátkej samohláske zodpovedá len dvojhláska: *ä* — *ia*<sup>2</sup>. Ak berieme do úvahy skutočnosť, že každému krátkemu nositeľovi slabičnosti zodpovedá dlhý nositeľ slabičnosti, v niektorých prípadoch mu zodpovedajú aj dva dlhé nositele slabičnosti (jednoduchá dĺžka i dvojhláska), potom z hľadiska samotného systému dlhých nositeľov slabičnosti je v spisovnej slovenčine kvantita ako fonologický prvok využitá v značnej miere.

V osobitnej štúdii sme si všimli vývin dvojhlások v spisovnej slovenčine od kodifikácie Ľudovítom Štúrom.<sup>3</sup> Ukázali sme, že vo vývine spisovnej slovenčiny ide jednak o rozmnožovanie počtu dvojhlások, jednak o rozmnožovanie počtu postavení (pozícií), v ktorých sa dvojhlásky vyskytujú. Vo vlastnej Štúrovej spisovnej slovenčine boli z dvojhlások pôvodne iba dvojhlásky *ia*, *ie* a *ó* (písané ako *uo*). Neskôr pribudla dvojhláska *iu*, ktorá je už dnes súčasťou

<sup>1</sup> Pozri E. Pauliny, *Fonológia spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1961, 68 n.

<sup>2</sup> E. Pauliny — J. Ružička — J. Štolc, *Slovenská gramatika*, 4. vyd., Bratislava 1963, 20 n.

<sup>3</sup> L. Dvonč, *K vývinu dvojhlások v spisovnej slovenčine*, Jazykovedný časopis 15, 1964, 35—48.

normy spisovného jazyka. Systém dvojhĺások sa v súčasnej spisovnej slovenčine dopĺňa podľa nášho výskumu ďalej o dvojhĺásku *io*. Takto namiesto pôvodných troch dvojhĺások máme v súčasnom jazyku až päť dvojhĺások. Konštatovali sme tiež, že dvojhĺáska *iu* a dvojhĺáska *io* majú síce vo fonologickom systéme spisovnej slovenčiny okrajové postavenie, ale toto ich postavenie sa do istej miery mení v dôsledku prirúďania pozícií, v ktorých sa tieto dvojhĺásky vyskytujú. Vo vývine spisovnej slovenčiny prirúďa pozícií, v ktorých sa vyskytujú dvojhĺásky, a to aj napriek tomu, že v niektorých prípadoch sa dvojhĺásky nahradili jednoduchými dlhými samohláskami (porov. *dobró, dobrieho, dobriemu* — dnes *dobré, dobrého, dobrému*). Počet dvojhĺások v jednotlivých pozíciách stúpa aj preto, že v početných prípadoch sa nedodržiava pravidlo o skracovaní dvojhĺásky po predchádzajúcej jednoduchej dĺžke alebo dvojhĺáske, pričom takýchto prípadov vo vývine spisovnej slovenčiny čoraz viac prirúďa.<sup>4</sup> Všetkými týmito zmenami sa významne posilňuje závažná črta spisovnej slovenčiny — prítomnosť dvojhĺások v jej fonologickom systéme. Pritom sa ukazuje, že naznačený vývin bude pokračovať aj v budúcnosti.

V prítomnej štúdií si kladieme podobný cieľ ako v predošlej práci o vývine dvojhĺások. Chceme teda jednak preskúmať vývin v samotnom systéme dlhých samohlások, jednak zistiť zmeny vo výskyte jednoduchých dlhých samohlások v jednotlivých pozíciách. Takto získame súhrnný obraz o vývine dvojhĺások a jednoduchých dlhých samohlások v priebehu celého rozvoja spisovnej slovenčiny od štúrovskeho obdobia.

Počet jednoduchých dlhých samohlások bol v štúrovskej slovenčine rovnaký ako v súčasnej spisovnej slovenčine. L. Štúr<sup>5</sup> uvádza, že v spisovnej slovenčine sú nasledujúce samohlásky (pravda, ide tu o samohlásky a o slabičné spoluhlásky, teda nositeľa slabičnosti):

a i u  
e o  
l r

Ďalej hovorí, že „všetky tieto samohlásky môžu i zdĺžené byť a takto potom sylabu, v ktorej stoja, predĺžujú“. Dlhé samohlásky *á, í, ú, é, ó* (a, pochopiteľne, aj dlhé slabičné *ĺ, ŕ*) sa vyskytujú dodnes. S. Czambel<sup>6</sup> k dlhým samohláskam ráta okrem *á, í, ú, é, ó* aj *á̇ a ý̇*, pričom poznamenáva, že dlhé *á̇* „prichodí len v nárečí a cudzích slovách“: *prážes* atď.<sup>7</sup> V tomto prípade mal

<sup>4</sup> Pozri k tomu aj moju prácu *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine*, Bratislava 1955.

<sup>5</sup> L. Štúr, *Slovenčina naša*, 2. vyd., Bratislava 1957, 172.

<sup>6</sup> S. Czambel, *Rukoväť spisovnej reči slovenskej*, Turčiansky Svätý Martin 1902, 1. Tak aj v 2. vyd. z r. 1915 a v 3. vyd. z r. 1919 (na tejže strane).

<sup>7</sup> S. Czambel, c. d., 2.



však S. Czambel na myslí skôr grafický systém, na čo ukazuje zaradenie *y* medzi dlhé samohlásky. Na iných miestach v takýchto prípadoch vždy spomína len písmeno *ä*, resp. *ä*, nie hlásky.<sup>8</sup> V prípade dlhého *ä* išlo len o grafému, ktorú Czambel žiadal používať namiesto cudzieho *ae*. Po Czambelovi napr. J. Damborský<sup>9</sup> spomína už iba dlhé samohlásky *á, é, í, ó, ú* (okrem toho aj *ô*, nie však *ia, ie, iu*, ktoré spolu s *ou* ráta medzi zložené samohlásky — dvojhlásky). Podľa toho sa ukazuje, že v priebehu vývinu spisovnej slovenčiny sa počet jednoduchých dlhých samohlások nemení. V takom prípade je teda rozdiel medzi vývinom pri dvojhláskach a pri jednoduchých dlhých samohláskach (z dvojhlások, ako sme už uviedli, boli najprv iba dvojhlásky *ia, ie, ô*, iba neskôr pribudli ďalšie dvojhlásky, čiže dvojhlásky vo vývine spisovnej slovenčiny pribúdajú, počet jednoduchých dlhých samohlások sa však nemení).

Jednotlivé jednoduché dlhé samohlásky nemajú rovnaké postavenie vo vokalickej systéme. V našej literatúre sa bežne spomína okrajové postavenie samohlások *é* a *ó*, niekedy dokonca ich výnimočné alebo celkom osobitné postavenie. Tak podľa L. Štúra „veľmi málo príkladov vyjmúe, dlhé *e* (*é*) a dlhé *o* (*ó*) v opravdivej slovenčine ani neprichodí a kde by prísť malo, tam sa prvé alebo inou samohláskou lebo dvojhláskou obmeňuje, alebo v *je* a druhé v *uo* sa rozpúšťa; napr. u Čechov *dobré*, u Slovákov *dobruo*, u Čechov *dobrého*, *pekného*, u Slovákov *dobrjeho*, *peknjeho*, u Čechov *můžeme*, u Slovákov *muozeme*, česky *kůň*, slovensky *kuoň*“.<sup>10</sup> E. Pauliny<sup>11</sup> píše, že výnimočne sa v domácich slovách používa aj *é* v nom. sg. neutra, v gen. a dat. sg. mask. a neutra a v nom. a akuz. pl. muž. neživ., fem. a neutra prídavných mien vzoru *pekný*; okrem toho sa dlhé *é* používa v slovách *dcéra, dcérka, dcérin, dcérkin, dcéruška*. V poznámke dodáva, že inak sa dlhé *é* a *ó* používajú iba v cudzích slovách, napr. *chémiá, parentéza, chróm, brom, paradentóza* atď. Ak sa neberú do úvahy fonéma *é* a diftong *iu*, pokračuje E. Pauliny (diftong *iu* má podľa neho okrajové postavenie; fonému *ó* tu nespomína), proti krátkym vokálom *a, ä, o, e, u, i* stoja dlhé vokály a diftongy *á, ia, ô, ie, ú, í*. Jednotlivé systémy vyzerajú takto:

<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>á</i>	<i>ia</i>
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>ie</i>
<i>u</i>	<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>í</i>

Ako vidieť, fonémy *é* a *ó* Pauliny v uvedených schémach neberie do úvahy.

<sup>8</sup> S. Czambel, c. d., 270. (V 2. vyd. na str. 278, v 3. vyd. na str. 242.)

<sup>9</sup> J. Damborský, *Slovenská mluvnica pre stredné školy a učiteľské ústavy*, 5. vyd., Nitra 1930, 21.

<sup>10</sup> L. Štúr, c. d., 172–173.

<sup>11</sup> E. Pauliny, c. d., 70.

V *Slovenskej gramatike*<sup>12</sup> sa uvádza táto sústava dlhých samohlások:

	á	ia
uo (ó)		ie (é)
ú		í

Fonémy *é* a *ó* sa tu zapisujú v zátvorkách (neuvádza sa však — ani v zátvorke — diftong *iu*; rovnako chýba aj diftong *ia* ako pendant krátkeho *a* v prípadoch, ako napr. *žlaza* — *žliaz*). Pritom sa však výslovne hovorí, že dlhé samohlásky *é*, *ó* sú vlastne v samohláskovom systéme cudzie.

J. Ružička v štúdií o prídavných menách typu *pávi*<sup>13</sup> zituje najprv parciálny vokalický systém, ktorý sa uplatňuje v pádových príponách neodvedených prídavných mien. Ide podľa neho o tento systém:

a				
o	e	+	á/ia	é/ie
u	y/i		ú/iu	ý/í

Tento čiastkový systém, ako ďalej výslovne hovorí, sa podstatne odlišuje od základného, úplného vokalického systému, ktorý možno vyabstrahovať z lexikálnych jednotiek spisovnej slovenčiny. Tento systém je „oveľa bohatší“:

a	ä	á/ia
o	e	ó    ie
u	y/i	ú    í/ý

V základnom a či úplnom vokalickom systéme fonémy *é* a *iu*, zistené v parciálnom systéme, ktorý sa uplatňuje v pádových príponách neodvedených príd. mien, autor bez bližšieho vysvetlenia neuvádza.

Z uvedeného prehľadu vidieť, že samohlásky *é* a *ó* (podobne aj diftong *iu*) sa hodnotia ako prvky, ktoré vlastne ani nepatria do slovenského vokalického systému, resp. sú na okraji ako osobitné prvky. Nazdávam sa, že takéto hodnotenie nie je dnes úplne oprávnené, resp. presnejšie: nie je úplne oprávnené takéto hodnotenie foném *é* a *ó* v systéme dnešnej spisovnej slovenčiny. V nasledujúcom výklade uvedieme argumenty pre toto tvrdenie.

Podľa môjho náhľadu majú fonémy *é*, *ó* značne rozdielne postavenie v systéme štúrovskej a dnešnej spisovnej slovenčiny. U L. Štúra skutočne napr. dlhé *é* bolo výnimočné už len preto, že v tvaroch príd. mien sa uňho nevysky-

<sup>12</sup> E. Pauliny — J. Ružička — J. Štolc, *Slovenská gramatika*, 4. vyd., 20.

<sup>13</sup> J. Ružička, *Poznámky k morfológickému rozboru slov a tvarov*, ŠR 27, 1962, 26. V schéme sa zapisujú grafémy *y* a *i* ako reprezentanti jednej fonémy *i* rovnako ako niektoré prípady, v ktorých ide o rozdielne fonémy: *y/i*, *ý/í*, *á/ia*, *é/ie*, *ú/iu*. Tieto rozdielne prípady sa mali graficky odlišiť, napr. takto: *i (y)*, *á/ia*, *é/ie*, *ú/iu*.

tovalo dlhé *é*, ale dvojhĺásky *ie* a *uo*, t. j. známe tvary *dobrieho*, *dobriemu* a *dobró* (písané vtedy *dobrjeho*, *dobrjemu*, *dobruo*) m. dnešných tvarov *dobrého*, *dobrému*, *dobré*. Otázka tvarov príd. mien bola v období bojov o uzákonenie jednotnej spisovnej slovenčiny jedným z najpálčivejších problémov; štúrovské tvary typu *dobruo*, *dobrjeho*, *dobrjemu* boli stálym predmetom kritiky. Nakoniec tvary *dobré*, *dobrého*, *dobrému* podľa želaní bernolákovskej strany zvíťazili. Novšia kritika, ako uvádza E. Jóna,<sup>14</sup> vyčítala M. Hattalovi (ktorý ich uzákonil v spisovnej slovenčine) vnášanie cudzorodých prvkov do hláskoslovného systému spisovného jazyka založeného na strednej slovenčine. Dlhé *é* v týchto prípadoch, ako píše ďalej E. Jóna, je síce západoslovenský prvok v spisovnej slovenčine (založenej na stredoslovenskom nárečí), ale uvedenie tohto prvku umožňoval stav strednej slovenčiny v tvarosloví. Jednak stredná slovenčina má pri skloňovaní adjektív dvojaké tvary (popri tvaroch *pekniého*, *pekniemu* sú v južnej časti tvary *pekniho*, *pekniemu*, resp. *peknyho*, *peknyemu*), jednak dlhé *é* preniklo zo západoslovenských nárečí až do Turca. Dôležité je ďalej aj to, že dlhé *é* bolo v oboch spisovných normách, na pozadí ktorých (ako modelov) sa tvoril spoločný slovenský spisovný jazyk, t. j. v spisovnej češtine a aj v bernolákovčine. To ukazuje, že dlhé *é* v Turci je síce západoslovenským prvkom,<sup>15</sup> ale v spisovnej slovenčine ho nemožno označiť úzko len ako západoslovenský prvok (nárečový). Ak vychádzame z konkrétneho historického kontextu, v ktorom sa utvárala spisovná slovenčina založená na strednej slovenčine, potom je evidentné, že uzákonenie podôb *dobré*, *dobrého*, *dobrému* nemožno kvalifikovať ako vnesenie cudzorodého prvku do jej hláskoslovného systému. Už z tohto dôvodu ukazuje sa ako nenáležité vylučovanie fonémy *é* z fonologického systému spisovnej slovenčiny.

Nech je akokoľvek, musíme brať do úvahy skutočnosť, že spisovný jazyk ako spoločný celonárodný dorozumievací prostriedok obsahuje alebo môže obsahovať okrem stredoslovenských prvkov (ktoré tvoria jeho základ, hlavnú kostru) aj prvky z niektorých iných slovenských nárečí. Dlhé *é* v tvaroch prídavných mien sa v spisovnej slovenčine úplne ustálilo a niet tu dnes nijakého kolísania. Akékoľvek pokusy obnoviť pôvodné tvary *dobró*, *dobrieho*, *dobriemu* v celom rozsahu spisovného jazyka sa ukazujú ako nereálne.<sup>16</sup> Závažné je aj to, že ide o výskyt dlhého *é* v pádových príponách, ktoré jednoznačne predstavujú domáce jazykové prvky. Je preto nepochopiteľné, že by fonéma, ktorá sa vyskytuje v takýchto pozíciách, mala predstavovať prvok cudzí fonologickému systému spisovnej slovenčiny.

<sup>14</sup> Pozri E. Jóna, *Vplyv bernoláčtiny a bernolákovcov na štúrovskú spisovnú normu, K počiatkom slovenského národného obrodzenia* (zb.), Bratislava 1964, 472.

<sup>15</sup> K tomu pozri aj E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, 224 n.

<sup>16</sup> K tomu pozri V. Uhlár, *Tvary bou, maú a dobró, dobrieho a spisovná slovenčina*, SR 32, 1967, 44–50, najmä pripojenú red. poznámku na str. 50.

Dlhé *é* a aj dlhé *ó* sa ďalej veľmi často vyskytujú v rámci tzv. cudzích slov. Pritom vo vývine spisovnej slovenčiny pozorujeme stále pribúdanie pozícií, v ktorých sa vyskytuje dlhé *é* alebo dlhé *ó*. Stačí, ak tu upozorníme na vývin v posledných rokoch. Tak Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1940 zaznamenávajú s krátkymi samohláskami *e*, *o* slová na *-agogia*, *-agog*, *-drom*, *-fobia*, *-fob*, *-fonia*, *-fon*, *-geneza*, *-genia*, *-gonia*, *-gon*, *-chromia*, *-chrom*, *-logia*, *-log*, *-nomia*, *-nom*, *-tomia*, *-tom* atď., kým dnes sa takto zakončené slová píšú a aj vyslovujú s dlhými fonémami *é*, *ó*, napr. *demagógia*, *demagóg*, *autodró*m, *kozmodró*m, *androfó*bia, *aerofó*b, *eufó*nia, *gramofó*n, *ektogéné*za, *antropogé*nia, *etnogé*nia, *epigó*n, *homochró*mia, *diachró*mia, *kozmogó*nia, *filoló*gia, *filoló*g, *agronó*mia, *agronó*m, *anató*mia, *anató*m a pod. Stále väčšie uplatňovanie sa dlhých foném *é* a *ó* ako tendenciu vo vývine dnešnej spisovnej slovenčiny hodnotí v posudku *Slovníka slovenského jazyka* (na základe materiálu tohto slovníka) I. Kovács.<sup>17</sup> Pravda, vo vývine spisovnej slovenčiny pozorujeme nielen pribúdanie dlhých foném *é* a *ó*, ale aj iných dlhých foném najmä pri zdomácnovaní cudzích slov. Veď napr. aj slová na *-filia* sa proti staršej kodifikácii zmenili na *-fília* (*hemofília*), podobne slová na *-gynia* a *-gyn* na *-gýnia* a *-gýn* (*mizogýnia*, *mizogýn*), slová na *-mania* na *-mánia* (*bibliománia*, *megalománia*) atď., o čom viac budeme hovoriť v ďalšej časti tejto práce. Ale skutočnosť, že fonémy *é* a *ó* pribúdajú rovnako ako fonémy *í*, *ú*, *á*, ukazuje, že fonémy *é* a *ó* — aspoň z tohto hľadiska — majú rovnaké postavenie ako fonémy *í*, *ú*, *á*, že teda ich vývin je rovnaký. Jednako sa zdá, aj keď nemáme na to podrobné štatistické podklady, že v poslednom čase pribudli najmä pozície, v ktorých sa vyskytujú práve fonémy *é* a *ó*. Pritom nejde o nejaké izolované jednotlivé pozície, ale práve pozície v prvkoch, ktoré sú v jazyku veľmi produktívne. Veď napr. substantíva na *-lógia* alebo *-lóg* predstavujú otvorené triedy slov so sústavne pribúdajúcimi novými členmi — novými slovami na *-lógia* a *-lóg*. Takéto zmeny v používaní foném *é* a *ó* nemôžu sa podľa našej mienky neodraziť v celkovom hodnotení postavenia týchto foném vo vokalickom systéme spisovnej slovenčiny. Fonémy *é*, *ó* ako prvky pôvodne okrajové, periférne, stávajú sa postupne prvkami normálnymi, bežne v systéme spisovnej slovenčiny využívanými.

Fonémy *é* a *ó* ako zvláštne fonémy v rámci cudzích slov uvádza v článku o prevzatých slovách J. Ružička.<sup>18</sup> Pritom pod cudzími slovami rozumie prevzaté slová, ktoré sa neprispôbili domácim slovám, ani sa nestali všeobecne používanými. Z tohto hľadiska však sotva možno hodnotiť ako cudzie slová napr. slová *gól*, *pontón*, *atlét* a pod. (uvádzané J. Ružičkom ako príklady na cudzie slová so zvláštnymi fonémami *é*, *ó*); veď ide dnes o všeobecne použí-

<sup>17</sup> I. Kovács, *Slovník slovenského jazyka I—IV* (rec.), Slavica 5, 1965, 249.

<sup>18</sup> J. Ružička, *Prevzaté slová v slovenčine*, SR 16, 1950/51, 73.

vané slová. Pravda, ide o prevzaté slová, ktoré sa neprispôbili domácim slová. Tu sa zrejme myslí na fonologickú štruktúru, nie napr. na morfológickú, lebo z tejto stránky sú slová „poslovenčené“ (skloňujú sa podobne ako rovnako zakončené domáce slová). Pri zdomácňovaní z hľadiska fonologického ide o substitúciu cudzích foném domácimi fonémami alebo o nahradenie cudzích fonematičných spojení spojeniami, ktoré sú vlastné domácemu, preberajúcemu jazyku. Podľa tohto v uvedených a podobných slovách išlo by o poslovenčenie, o ich zaradenie medzi domáce slová, keby v nich neboli fonémy *é* a *ó*, čiže keby sa fonémy *é* a *ó* nahradili nejakými inými fonémami. Vyššie sme však uviedli, že mnohé slová prevzaté z cudzích jazykov mali pôvodne v písme aj vo výslovnosti krátke samohlásky *e* a *o* a iba neskôr v priebehu používania v spisovnej slovenčine sa krátke samohlásky *e* a *o* nahradili dlhými fonémami *é*, *ó* (*filológia*, *agronómia*, *autodrom* atď. namiesto pôvodných podôb *filologia*, *agronomia*, *autodrom*).

Vec vyzerá tak, ako keby mnohé prevzaté slová priberali vlastne ďalšie znaky cudzosti, napr. v našom prípade fonémy *é* a *ó*. Otázne je pritom, prečo by sa mal pri niektorých slovách zvyrazňovať ich cudzí charakter, keď inak jazyk sa vždy usiluje absorbovať cudzie prvky, prispôbiť cudzie prvky vlastnej štruktúre. Zavádzanie *é* a *ó* vo väčšej miere aj v tých prípadoch, kde predtým neboli, svedčí o tom, že fonémy *é* a *ó* sa už nehodnotia ako výrazne cudzie prvky, ale ako prvky, ktoré patria do vokalickeho systému spisovnej slovenčiny ako normálne fonémy. V tejto súvislosti by sme chceli upozorniť na vývin fonémy *g* v slovenčine. Svojho času sa v slovenčine praslovanské *g* zmenilo na *h*.<sup>19</sup> Fonéma *g* ostala zachovaná iba v skupine *zg*. Prítomnosť fonémy *g* v tejto skupine umožnila preberať v slovenčine už onedlho po zmene *g* > *h* nové slová z cudzích jazykov s konsonantom *g*. Toto nové *g* sa šírilo, ako ďalej hovorí E. Pauliny, viacerými vrstvami prevzatí z cudzích jazykov, napr. slovami prevzatými z nemčiny, maďarčiny alebo latinčiny. Slová s *g* prevzaté z cudzích jazykov sa pôvodne museli pociťovať výrazne ako cudzie slová, pretože sa v nich vyskytovala fonéma *g*, ktorá sa inak vyskytovala len v skupine *zg*. Pri poslovenčovaní slov s *g* išlo o substitúciu fonémy *g* inou fonémou, ktorá bola v systéme slovenčiny v čase po zmene *g* > *h*. To sa prejavuje pri preberaných slovách v kolísaní *k* — *g*, napr. *gáfor* — *káfor*, *gulaša* — *kulaša* a pod. Jednako však početné slová s fonémou *g* sa neprispôbili domácim slová, fonéma *g* v nich ostala. Zároveň došlo aj k ďalšej zmene: fonéma *g* sa nielen udržala v príslušných prevzatých slovách, ale slová sa prestali pociťovať ako cudzie. Dnes takéto slová s *g* hodnotíme ako domáce slová, ba niektoré z nich dokonca ako typicky slovenské slová (*grúň*, *gundár*, *gate*, *strunga*, *geleta* a pod.). Ak sa z tohto hľadiska poďívame na fonémy *é* a *ó*, vidíme, že je tu

<sup>19</sup> Pozri napr. E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, 172–177, alebo J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I*, Bratislava 1956, 452 n.

podobný stav. Fonémy *é* a *ó* sú v spisovnej slovenčine od jej uzákonenia, pravda, pôvodne len vo veľmi obmedzenom rozsahu. Novší vývin, ktorý pozorujeme pri fonémach *é*, *ó*, má svoj počiatok v uzákonení dlhého *é* v prídavných menách typu *dobrý* (*dobré*, *dobrého*, *dobrému*), ktoré nebolo nijako náhodné, ale zákonité, čo sme už vysvetlili vyššie. Tvary *dobré*, *dobrého*, *dobrému* stali sa pevnou súčasťou normy spisovnej slovenčiny. Tým sa citelne posilnila pozícia fonémy *é*, ktorá sa takto zaradila ako plnoprávny člen do vokalickeho systému spisovnej slovenčiny. To sa ďalej prejavuje v dobudúvaní tohto systému aj o fonému *ó* ako jeho plnoprávny člen, čím sa systém vokalickej dlhých foném stáva úplným a vyváženým. V ďalšom vývine možno počítat s rozširovaním počtu slov s dlhým *é* a *ó* v spisovnom jazyku.

Dôležité sú nielen údaje o výskyte foném *é* a *ó* v jednotlivých slovách alebo typoch slov, ale aj v súvislých jazykových textoch. Podrobné štatistické výpočty o výskyte jednotlivých dlhých foném v textoch najrozmanitejšieho charakteru zatiaľ v slovenčine nemáme. Máme tu však isté parciálne výskumy týkajúce sa frekvencie foném a písmen v próze a v poézii. J. Bosák skúmal frekvenciu hlások a písmen v štyroch rozprávkach z Dobšinského Prostonárodných povestí slovenských.<sup>20</sup> Konštatuje, že krátke samohlásky sa vyskytujú asi 6,5-krát častejšie ako dlhé samohlásky a dvojhlásky. Dlhé vokály sa v rozoberanom súbore vyskytujú podľa frekvencie v tomto poradí: *á*, *i*, *ú*, *é*, *ó*. Autor sám však hovorí, že k týmto výsledkom prišiel na základe rozboru malého, nereprezentatívneho súboru, takže výsledky budú treba preveriť pomocou štatistických testov. Preto ani neprekvapuje, že sa v skúmaných textoch, čo si osobitne povšimol J. Sabol, nenašiel ani jeden prípad výskytu dlhého *ó*.<sup>21</sup> Inak situácia vyzerá v tabuľke č. II na str. 126—127 cit. Bosákovej štúdie, kde sa uvádza frekvencia písmen. (Pri *é* ide o zhodu fonémy *é* a písmena *é*, takže výsledky v tejto tabuľke ukazujú aj na frekvenciu fonémy *é*.) Z tabuľky vidieť, že frekvencia *é* stúpa v iných súboroch, ktoré tu na ukážku uvádza autor podľa iných výskumov (v časopisoch, novinách, najmä však výskyt *é* je vysoký vo vedeckej literatúre, kde prevyšuje aj frekvenciu fonémy *ú*), alebo je frekvencia fonémy *é* veľmi blízka frekvencii fonémy *ú*, ktorá sa už pokladá za bežnú, „normálnu“, nie osobitnú hlásku v systéme dlhých vokalickej foném. Zaujímavejšie sú údaje v článku J. Sabola, ktorý urobil rozbor frekvencie hlások v poézii M. Rúfusa a M. Válka, „dvoch predstaviteľov súčasnej slovenskej básnickej tvorby“. U Rúfusa má dlhé *é* väčšiu frekvenciu ako dvojhláska *ó*, samohláska *ó* alebo dvojhláska *iu* (*iu* sa u neho v skúmanom materiáli vôbec nevyskytuje). U Válka sa *é* vyskytuje ešte častejšie ako u Rú-

<sup>20</sup> J. Bosák, *Frequency of Phonemes and Letters in Slovak and Numerical Expression of Some Phonemic Relations*, JČ 16, 1965, 120—134 (slovenské resumé 134—135).

<sup>21</sup> Pozri J. Sabol, *Frekvencia hlások v jazyku súčasnej slovenskej poézie*, JČ 17, 1966, 17.

fusa (Rúfus 0,42, Válek 0,67), pričom je častejšie ako *ia*, *ó*, *ó* a *iu* (*iu* iba raz).<sup>22</sup> Sabol uvádza aj porovnanie frekvencie foném vo vlastnom súbore a v súbore Bosákovom, z ktorého veľmi dobre vidieť, že v Sabolovom súbore je *é* zastúpené vo väčšej miere ako v Bosákovom súbore.<sup>23</sup> To nás ani neprekvapuje, pretože u Sabola ide o rozbor moderného, súčasného spisovného jazyka, kým u Bosáka ide vlastne o zápis ľudového jazyka, pomerne jednoduchého z hľadiska výberu pomenovaní zo slovnjej zásoby jazyka. Vcelku sa však ukazuje aj z citovaného kusého materiálu, že fonémy *é* a *ó* z hľadiska frekvencie v súvislých jazykových textoch nezaujímajú úplne okrajové postavenie, čo tiež podporuje našu mienku o zmene postavenia foném *é* a *ó* v systéme dlhých vokalických foném v spisovnej slovenčine. Tento poznatok má význam nielen čisto teoretický, ale ho možno využiť aj pre mnohé praktické ciele.<sup>24</sup>

Fonémy *é* a *ó* fungujú rovnako aj z hľadiska skracovania alebo neskracovania dĺžky odvodzovacieho základu pri tvorení nových slov. Tak napr. pri odvodených slovesách na *-izovať* sa skracuje kvantita základu, od ktorého boli tieto slovesá utvorené. V tomto prípade sa rovnako krátiť samohlásky *é* a *ó* ako iné samohlásky, porov. napr. *paušál* — *paušalizovať*, *kryštál* — *kryštalizovať*, *advokát* — *advokatizovať*, ale aj *konkrétum* — *konkretizovať*, *epilóg* — *epilogizovať*, *synchrónia* — *synchronizovať*.<sup>25</sup> Podobne dochádza ku skráteniu pri slovesách odvodených od cudzích abstrákt na *-a*, *-ia*, *-um*, a to aj pri fonémach *é*, *ó*, napr. *faktúra* — *fakturovať*, *havária* — *havarovať*, *cenzúra* — *cenzurovať*, *dialýza* — *dialyzovať*, ale aj *rebélie* — *rebelovať*.<sup>26</sup> Ak však v istej skupine slov nedochádza ku skracovaniu, nekrátiť sa ani fonémy *é* a *ó*, napr. *cár* — *cárovať*, *káder* — *kádrovať*, *politúra* — *politúrovať*, ale aj *chróm* — *chrómováť*, *chlór* — *chlórovať*, *portrét* — *portrétovať* a pod.<sup>27</sup>

Ak by boli fonémy *é* a *ó* cudzie v našom vokalickom systéme, potom by bolo prirodzené predpokladať snahu odstraňovať tieto fonémy a nahrádzať ich inými. S niečím podobným sa v súčasnom spisovnom jazyku nestretávame. Proti tomu by sa mohlo uvádzať, že sa miesto podoby *drót*, ktorú uvádzali *Pravidlá slovenského pravopisu* z r. 1940, uplatnila v Pravidlách z r. 1953 podoba *drót* s dvojhláskou *ó* namiesto dlhého *ó*. J. Ružička hovorí, že keď prevzaté slovo s dlhou samohláskou zdomácnie, stane sa ľudovým, prispôsobí

<sup>22</sup> J. Sabol, c. m., 18—19.

<sup>23</sup> J. Sabol, c. m., 23.

<sup>24</sup> Napr. na písacích strojoch sa z písmen s dĺžnom uvádzajú na stabilných klávesoch *ý*, *á*, *í*, *é* a *ú*. Tieto písmená možno teda napísať jedným úderom príslušného klávesu (netreba osobitne písať dĺžeň). Ale napr. písmeno *ó* musíme písať tak, že osobitne napíšeme písmeno *o* a osobitne čiarku nad ním — dĺžeň. So zreteľom na frekvenciu dlhého *ó* v súčasnej spisovnej slovenčine bolo by vhodné uvádzať na písacích strojoch aj znak *ó* (ako jeden typ). Upozornil som na to v článku *Príspevok do diskusie o pravopise*, SR 30, 1965, 203.

<sup>25</sup> Pozri F. Buffa, *Kvantita slovies odvodených od podstatných mien*, SR 19, 1954, 37.

<sup>26</sup> F. Buffa, c. m., 38.

<sup>27</sup> F. Buffa, c. m., 39.

sa hláskovému skladu domácich slov, a to tým spôsobom, že sa dlhé *ó* zmení v dvojhlásku *uo* (písanú ako *ô*), napr. *nôta, nôtiť*. Uvádza ďalej, že takáto zmena nastala v ľudovom jazyku aj pri slove *drôt*, takže v mnohých stredoslovenských nárečiach sa používa tvar s dvojhláskou.<sup>28</sup> Vo výklade sa zdôrazňuje vývin v ľudovom jazyku, v nárečiach. Tu sa skutočne s takouto zmenou bežne stretávame, ale v spisovnom jazyku snahu sústavné nahrádzať fonému *ó* diftongom *ô* nebadáme. Zavedenie podoby *drôt* namiesto *drót* možno hodnotiť ako celkom ojedinelý prípad zavedenia ľudovej podoby namiesto podoby s dlhým *ó*, ktorý nemá nijaký dosah pre postavenie fonémy *ó* v spisovnej slovenčine.

Tento výklad by sme nakoniec chceli uzavrieť stručným porovnaním vývinu jednoduchých dlhých samohlások v spisovnej slovenčine s vývinom jednoduchých dlhých samohlások v staršej strednej slovenčine. Pôvodne boli v starej strednej slovenčine nielen dlhé jednoduché samohlásky *á, í, ú*, ale aj jednoduché dĺžky *ã, é, ó* ako protiklady krátkych samohlások *ä, e, o*. Stav v sústave dlhých vokálov sa zmenil po diftongizácii *ã* na *ia*, *é* na *ie* a *ó* na *uo*. Diftongizácia *é > ie* a *ó > uo*, ktorá zasiahla takmer celú strednú slovenčinu, vznikla niekedy na začiatku 13. stor. V 15. stor. sa okrem toho uskutočnila aj zmena dlhého *ã* v *ia*.<sup>29</sup> Týmito zmenami ubudlo v strednej slovenčine v značnej miere syntetickej kvantity, ako o tom hovorí L. Novák.<sup>30</sup> Vývin v spisovnej slovenčine pri fonémach *é* a *ó* vedie do istej miery k obnoveniu stavu, ktorý bol pôvodne v strednej slovenčine pred uvedenými diftongizáciami (sú tu jednoduché dlhé vokály *á, é, í, ó, ú*; nie je však jednoduchá dlhá fonéma *ã* ako protiklad krátkého *ä*). Syntentická kvantita v súčasnej spisovnej slovenčine takto nadobúda uvedenými zmenami dôležité postavenie.

V ďalšej časti tejto práce chceme ukázať na zmeny vo výskyte jednoduchých dlhých samohlások v jednotlivých pozíciách. Vcelku môžeme pozorovať stály vzrast kvantity. Na ilustráciu uvedieme niekoľko konkrétnych príkladov.

M Hattala tvoril pri žen. podst. menách vzoru *žena* tvar gen. pl. bez prípony predĺžením iba od dvojslabičných slov, napr. *rýb, rázg, právd, flint, júcht*, ale *kapust* (podobne aj *bavln, stodol* atď.).<sup>31</sup> Dnes bežne tvoríme tvar gen. pl. substantív tohto vzoru s predĺžením nielen pri dvojslabičných, ale aj pri viacslabičných slovách (pokiaľ, pravda, nepredchádza dlhá slabika, keď sa nasledujúca slabika kráti podľa rytmického zákona).

V dat. a lok. pl. žiadal Štúr pri subst. *cirkev* tvary na *-am, -ach* (tvary na *-ám, -ách* výslovne odmietal). Dnes sa používajú v týchto pádoch iba tvary

<sup>28</sup> Pozri J. Ružička, *Drôt — drôtik — drotovať — drotár*, SR 19, 1954, 54—55.

<sup>29</sup> E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, 221, 277.

<sup>30</sup> L. Novák, *Slovenské a podkarpatoruské nárečia vo svetle európskej fonologickej geografie*, *Linguistica Slovaca* 1—2, 1939—1940, 96.

<sup>31</sup> Pozri K. Habovštiaková, *Vývin slovenského skloňovania podstatných mien od Štúra*, SR 21, 1956, 247.



s dĺžkami: *cirkvám, cirkvách*.<sup>32</sup> Podobne Štúr upozorňuje, že slová na *-stvo* majú v množnom čísle krátke prípony (*bohatstva, bohatstvám, bohatstvách*). Aj Hattala v nom-akuz. pl. podst. mien stredného rodu má zvyčajne krátku príponu, napr. *delá/delá, semena, kurata*. Od Czambla počnúc je v týchto príponách v spisovnom jazyku dĺžka.<sup>33</sup> Pri skloňovaní podst. mien str. rodu vzoru *dievča* Štúr uvádzal v dat. pl. príponu *-om: káčatom*; od Hattalu počnúc je v tomto páde prípona *-ám* s dĺžkou. Podobne v lok. pl. týchto podst. mien mal Štúr popri tvaroch s príponou *-ách* aj tvary s príponou *-och (káčatám/káčatoch)*; dnes je v tomto páde iba prípona *-ách* s dĺžkou.

Pri skloňovaní podstatných mien došlo však v niektorých prípadoch k obmedzeniu jednoduchých dlhých samohlások v prospech dvojhĺások alebo niekedy aj krátkych samohlások, takže prírastok jednoduchých dlhých samohlások sa takto do istej miery znižuje. Tak napr. v inštr. pl. všetkých podstatných mien uvádzal L. Štúr prípony *-mí, -amí* popri *-mi, -ami*. V ďalšom vývine spisovnej slovenčiny po istom kolísaní sa jednoznačne ustálili v inštr. pl. pádové prípony *-mí, -ami*, teda morfémy s krátkymi samohláskami. K obmedzeniu jednoduchých dĺžok došlo aj dôslednejším uplatnením sa vkladnej dvojhĺasky *ie* namiesto vkladnej samohlásky *á* pri tvorení tvarov gen. pl. ženských a str. podst. mien, napr. *vidál — vidiel, zlaták — zlatiek, nosidál — nosidiel, vesál — vesiel, jarám — jariem, okán — okien*.<sup>34</sup>

Podstatnejší vzrast jednoduchých dlhých vokálov možno ukázať na príkladoch z odvodzovania slov.

Vzrast týchto vokálov sa v prvom prípade prejavuje tým, že v súčasnej spisovnej slovenčine je produktívny spôsob tvorenia odvodených slov so zachovaním korenej dĺžky. Skracovanie korenej dĺžky, bežné v staršom jazyku, nie je už v dnešnom jazyku produktívne. Vidíme to pri tvorení celého radu derivátov. Upozornil na to napr. pri odvodzovaní substantív na *-tel* a *-č* L. Dvonč,<sup>35</sup> novšie Š. Peciar,<sup>36</sup> pri odvodzovaní slov na *-ák/-iak* L. Dvonč,<sup>37</sup> pri slovách na *-teľný/-iteľný* Š. Peciar,<sup>38</sup> pri slovesách na *-ovať* F. Buffa,<sup>39</sup> pri slovesách na *-ieť* M. Marsinová<sup>40</sup> atď. Najnovšie normatívne príručky

<sup>32</sup> K. Habovštiaková, c. m., 248—249.

<sup>33</sup> K. Habovštiaková, c. m., 251.

<sup>34</sup> K. Habovštiaková, c. m., 245, 250—251.

<sup>35</sup> L. Dvonč, *Kvantita substantív na -tel a -č*, SR 18, 1952/53, 193—204.

<sup>36</sup> Š. Peciar, *Tvorenie a kvantita mužských substantív s príponami -č, -ač, áč/-iač*, SR 32, 1967, 134—145; tenže, *Tvorenie a kvantita činnateľských mien na -tel/-iteľ*, SR 32, 1967, 204—209.

<sup>37</sup> L. Dvonč, *Kvantitatívne zmeny pri odvodzovaní slov na -ák/-iak*, SR 25, 1960, 163—170.

<sup>38</sup> Š. Peciar, *Kvantita a tvorenie príd. mien na -teľný/-iteľný*, SR 32, 1967, 82—89.

<sup>39</sup> F. Buffa, *Kvantita slovík odvodených od podstatných mien*, 36—40.

<sup>40</sup> M. Marsinová, *Slovesá z prídavných mien*, Jazykovedné štúdie III, Bratislava 1958, 147.

už rešpektujú túto tendenciu a žiadajú zachovávať pri odvodzovaní uvedených a iných slov korennú dĺžku, čo kladne hodnotil pri poslednej úprave slovenského pravopisu J. Horecký.<sup>41</sup> Ak sa pri tvorení nových slov uplatňuje ako pravidlo zachovávanie dĺžky v odvodzovacom základe, potom takto podstatne vzrastá výskyt kvantity v jednotlivých slovách.

Výskyt jednoduchých dlhých vokálov vzrastá aj tým, že v niektorých slovách, ktoré boli odvodené so skrátením odvodzovacieho základu, dochádza novšie k vyrovnávaniu kvantity podľa slova, od ktorého sú odvodené. Takto pribúdajú ďalšie slová s dĺžkami. Už pri štúdiu dvojhlasok sme upozornili, že dvojhlasiky pribúdajú aj vyrovnávaním kvantity odvodených slov s kvantitou odvodzovacích základov, napr. *ožiarit* — *ožiarovať*/*ožarovať*. Ešte silnejšie pozorujeme túto tendenciu práve pri jednoduchých dĺžkach. Tak napr. pri prídavných menách na *-telný/-itelný* sa čoraz viac uplatňuje vyrovnávanie kvantity, ako na to najnovšie upozornil Š. Peciar, napr. novšie tvary *nespočítateľný*, *nezapočítateľný*, *odčítateľný*, *odpočítateľný*, *spočítateľný* atď. namiesto starších tvarov *nespočítateľný*, *nezapočítateľný*, *odčítateľný* atď.<sup>42</sup> Podobne dochádza k vyrovnávaniu kvantity pri odvodeninách na *-č*, *-áč/-iac*<sup>43</sup> alebo pri odvodeninách s príponou *-tel*.<sup>44</sup> Veľmi preukazne sa táto tendencia prejavuje napr. aj pri slovesách na *-ieť*. Tak napr. Pravidlá slovenského pravopisu z r. 1931 uvádzali podobu *dupneť* (str. 119; vtedy ešte s príponou *-eť*), podobne aj Pravidlá z r. 1940 podobu *dupnieť* (177; s príponou *-ieť*), ale od vydania Pravidiel z r. 1953 sa už používa iba tvar *dúpnieť* (str. 158; takto je to už aj v návrhu Pravidiel z r. 1952 na str. 11). Uvedme ďalšie príklady. Pravidlá z r. 1931 majú podoby *malatneť* (173), *mlkveť* (181), *mrtveť* (183), *mudreť* (183), *upieť* (310), *zdupneť* (348); Pravidlá z r. 1940 uvádzajú podoby *malátnieť* (247), *mlkvieť* (255), *mrtvieť* (259), *mudrieť* (259), *upieť* (420), *zdupnieť* (465); Pravidlá z r. 1953 zavádzajú všade dĺžky: *mlkvieť* (230), *múdríeť* (233), *úpieť* (361), *zdúpnieť* (393). Návrh Pravidiel z r. 1952 mal dokonca aj *zbláznieť* (75), ale Pravidlá z r. 1953 a ďalšie zachovali nakoniec podobu *zbláznieť* podľa Pravidiel z r. 1940. Tam, kde sa prejavovalo v minulosti kolísanie, došlo tiež k vyrovnaniu kvantity. Napr. S. Czambel má v Rukováti spisovnej reči slovenskej podoby *zmúdríeť* (16) aj *zmudrieť* (16, 324), J. Damborský uvádza v Slovenskej mluvnici podobu *zmúdreť* (138), Pravidlá z r. 1931 *zmudreť* (351), ale od Pravidiel z r. 1940 (468) je už definitívne podoba *zmúdríeť*. Pretože ide o tendenciu, ktorá sa dnes výrazne v našom spisovnom jazyku prejavuje, možno právom

<sup>41</sup> J. Horecký, *Poznámky k návrhu Pravidiel*, SR 18, 1952/53, 171 n.

<sup>42</sup> Š. Peciar, *Kvantita príd. mien typu nevypočítateľný*, SR 32, 1967, 61.

<sup>43</sup> Pozri v citovaných štúdiách L. Dvonča a Š. Peciar (pozn. č. 35–36).

<sup>44</sup> Pozri predchádzajúcu poznámku.

predpokladať pribúdanie kvantity pri jej vyrovnávaní aj v iných prípadoch.<sup>45</sup>

Veľmi mnoho jednoduchých dĺžok pribúda pri postupnom zdomáčaňovaní prevzatých slov. Stačí porovnať z tohto hľadiska napr. kodifikáciu Pravidiel z r. 1940 a Pravidiel z r. 1953. Pravidlá z r. 1953 predstavujú veľký krok v rozmnožení počtu slov, v ktorých je dnes dĺžka namiesto pôvodných krátkych samohlások. Čiastočne sme toto pribúdanie jednoduchých dlhých samohlások ukázali pri rozборе foném *é* a *ó* v systéme súčasnej spisovnej slovenčiny (pozri vyššie). Rovnako však pribudli poslednou úpravou početných prevzatých slov aj iné jednoduché dlhé samohlásky. Napr. slová na *-filia* sa zmenili na *-filia* (*hemofília*), slová na *-gynia* a *-gyn* na *-gýnia* a *-gýn* (*mizogýnia*, *mizogýn*), slová na *-mania* na *-mánia* (*bibliománia*, *megalománia*).

Pri hľadaní odpovede na otázku, prečo v takýchto prípadoch pribúda kvantita, môžeme podľa našej mienky veľmi dobre využiť výklad Š. Peciara, ktorý hovorí, že „v slovenčine, kde pri distribúcii kvantity platí rytmický zákon, pôsobí rušivo veľký počet krátkych slabík za sebou (v zložených slovách takúto tendenciu nepozorujeme)“.<sup>46</sup> V cudzích slovách býva obvykle väčší počet slabík s krátkymi nositeľmi slabičnosti. Preto aj pri takýchto slovách pozorujeme vo zvýšenej miere pribúdanie kvantity, čím sa dosahuje akési „rovnomernejšie“ rozloženie kvantity (nielen krátke slabiky, ale striedavo, „rytmicky“, krátke a dlhé slabiky). Zdá sa, že sa v týchto prípadoch prítomnosť aspoň jednej dlhej slabiky pokladá takmer za záväznú. Takto by sme si lepšie vysvetlili aj používanie rozličných podôb, tradične pokladaných za nesprávne, napr. *filozófia*, *diskúisia*, resp. *diskúzia*, ba aj niektorých iných zriedkavejších podôb s dĺžkami, napr. *metonýmia*,<sup>47</sup> *aerodýn*<sup>48</sup> a pod. Dĺžka preniká v mnohých zemepisných názvoch pri ich poslovenčovaní: *Zaragoza* — *Zaragóza*,<sup>49</sup> *Nicosia* — *Nikózia*<sup>50</sup> atď. Namiesto podoby *synagoga* uzákoňujú najnovšie Pravidlá podobu *synagóga*,<sup>51</sup> hoci pôvodne tu dĺžka v tejto slabike nebola.<sup>52</sup> Z tohto hľadiska sa ako celkom oprávnená ukazuje požiadav-

<sup>45</sup> Preto ťažko súhlasit s mienkou, že by v niektorých prípadoch dochádzalo k opačnému vývinu, ktorým by sa odlišila kvantita derivátu od kvantity odvodzovacieho základu slova, od ktorého derivát pochádza. Takúto mienku zastáva J. Ružička pri príd. menách typu *pávi*: „Zdá sa teda, že možno skôr očakávať skracovanie korenej slabiky v celom type adjektív *pávi*, *-ia*, *-ie*. Trochu násilne vyžadované tvary *žobračči*, *chrobáčči*, *kohútči*... pravdepodobne ustúpia tvarom *žobrači*, *chrobáci*, *kohúti*...“ (*Poznámky k morfológickému rozboru slov a tvarov*, 29).

<sup>46</sup> Š. Peciar, *Kvantita príd. mien typu nevypočítateľný*, 62.

<sup>47</sup> Pozri F. Vokál, *Metonymia — metonýmia*, SR 20, 1955, 384.

<sup>48</sup> Pozri M. Šalingová, „*Aerodýn*“, či *aerodyn*?, SR 30, 1965, 60.

<sup>49</sup> Pozri L. Dvonč, *Zaragoza* či *Zaragóza*, SR 29, 1964, 369—370.

<sup>50</sup> Pozri L. Dvonč, *Nicosia* — *Nikózia*, *nikózijský*, *Nikózižčan*, SR 32, 1967, 190—191.

<sup>51</sup> Pozri 8. vyd. Pravidiel z r. 1967, str. 343.

<sup>52</sup> Pozri A. Keder, *Synagóga* či *synagoga*?, SR 29, 1964, 251—252.

<sup>53</sup> Autor píše: „Zdá sa však, že pravidlo o písaní krátkych samohlások pred skupinami začínajúcimi na neznelú spoluhlásku (*hypertrofia* a pod.) alebo v takých slovách na *-cia*, od ktorých je prídavné meno na *-atický* (*akrobacia* — *akrobatický*, *demokracia* — *demokratický*), zamedzujú prenikanie dĺžok do slov tohto typu, hoci nemožno poprieť jestvo-

ka J. Horeckého, aby sa vývin pri zavádzaní ďalších jednoduchých dĺžok pri cudzích slovách umele neobmedzoval.<sup>53</sup>

Jednoduché dĺžky pribudli vo vývine spisovnej slovenčiny aj postupným narastaním jednotlivých výnimiek z rytmického zákona. Pribúdanie takýchto dĺžok však nehodnotíme vždy kladne. Podľa našej mienky totiž platná kodifikácia v mnohých prípadoch nezodpovedá skutočnej norme spisovného jazyka. O veci sme podrobne písali v osobitnej práci, a preto sa tu obmedzujeme len na tieto stručné konštatácie.<sup>54</sup> Pravda, z hľadiska platnej kodifikácie ide jednoznačne o zvýšenie počtu prípadov, v ktorých sa vyskytujú jednoduché dlhé samohlásky.

Na základe podaného rozboru môžeme urobiť stručné závery.

Najnovším vývinom sa mení okrajové postavenie foném *é* a *ó* v sústave dlhých vokálov v spisovnej slovenčine. Fonémy *é* a *ó*, najmä však fonéma *é*, sa čoraz viac využívajú v spisovnej slovenčine; pribúda počet postavení, v ktorých sa vyskytujú. Porovnanie vývinu pri jednoduchých dlhých samohláskach s vývinom pri dvojháskach ukazuje na isté podobnosti, ale aj rozdiely. Na rozdiel od dvojhások, pri ktorých došlo vo vývine spisovnej slovenčiny k ich rozmnoženiu o dvojhásku *iu* a novšie aj *io*, pri jednoduchých dlhých samohláskach nedochádza k rozmnoženiu počtu, ale iba k prehodnoteniu postavenia foném *é* a *ó* vo vokalickom systéme. Rovnako ako pri dvojháskach aj pri jednoduchých dlhých samohláskach pozorujeme vo vývine spisovnej slovenčiny pribúdanie pozícií, v ktorých sa vyskytujú. Všetkými týmito zmenami, ktoré aj dnes prebiehajú, sa zvýrazňujú dva najvýznamnejšie znaky zvukovej podoby spisovnej slovenčiny, t. j. systém dvojhások a systém jednoduchých dlhých samohlások a dlhých slabičných likvid (*í*, *ř*).

## ZUR FRAGE DER LANGEN VOKALE IN DER SLOWAKISCHEN SCHRIFTSPRACHE

### Zusammenfassung

1. Im letzten Entwicklungsstadium ändert sich der Randstand der Phoneme *é* und *ó* in dem System der langen Vokale in der slowakischen Schriftsprache. Die Phoneme *é* und *ó*, besonders aber das Phonem *é*, werden in der slowakischen Schriftsprache immer mehr ausgenützt; die Zahl der Positionen, in denen sie vorkommen, nimmt zu.

vane výslovnosti *hypertrófia*, *akrobácia*. Táto zásada je teda v celkovom zamierení prapovpisných úprav (v Pravidlách z r. 1953; pozn. L. D.) prvkom mierne retardujúcim<sup>55</sup> (J. Horecký, *Poznámky k návrhu Pravidiel*, SR 18, 1952/53, 172).

<sup>54</sup> Pozri moju prácu *Rytmický zákon v spisovnej slovenčine*, Bratislava 1955, alebo štúdiu *K vývinu dvojhások v spisovnej slovenčine*, 43 n.

2. Bei der Vergleichung der Entwicklung aller einfachen langen Vokale mit der Entwicklung der Diphtonge zeigen sich einige Ähnlichkeiten, aber auch einige Unterschiede. Im Gegenteil zu den Diphtongen, bei denen in der Entwicklung der slowakischen Schriftsprache zu einer Vermehrung ihrer Zahl um den Diphtong *iu* und neuerlich auch den Diphtong *io* kam, können wir bei den einfachen langen Vokalen keine Vermehrung ihrer Zahl verzeichnen. Hier geht es nur um eine Umwertung der Position von Phoneme *é* und *ó* im Vokalsystem. Ebenso wie bei den Diphtongen kann man auch bei den einfachen Vokalen in der Entwicklung der slowakischen Schriftsprache die Vermehrung solcher Positionen, in denen sie vorkommen, beobachten. Durch alle diese Änderungen, die auch heute verlaufen, machen sich die zwei wichtigsten Zeichen der Lautform der slowakischen Schriftsprache sichtbar, d. h. das System der Diphtonge und das System von einfachen langen Vokale und langen Sonanten (*í, ř*).

## FRÁZOVANIE V SLOVENČINE

FRANTIŠEK MIKO

Pod frázovaním sa rozumie členenie vety na vetné úseky. Frázovanie nepatrí ku gramatickej stavbe vety, ale do problematiky tzv. výpovede („parole“), do okruhu jej prozodických vlastností. Každý jazyk má vypracované a ustálené prozodické konvencie. Uťahujú rečovú činnosť a dávajú hovoriacemu istotu. Frázovanie je osobitne dôležité v hereckej, rozhlasovej a televíznej praxi, v recitácii, v rečníckom a prednášateľskom umení a v školskom čítaní.

Túto štúdiu podnietili práce na rytme umeleckej prózy.<sup>1</sup> Z pozorovaní vyše 10 000 úsekov sme získali isté skúsenosti, konfrontovali sme ich s literatúrou predmetu a zovšeobecnené ich predkladáme na diskusiu. Pre rytmické ciele nebolo potrebné zapodievať sa zvukovou stránkou frázovania.<sup>2</sup> Zaujímal nás predovšetkým vzťah frázovania k vetnej stavbe a k aktuálnemu členeniu výpovede, a to v takej miere, aby bolo možné získať objektívne štatistické údaje. Nevšimli sme si ďalej ani osobitné prípady frázovania spojené s hovorenou emfázou a s niektorými ďalšími štylistickými efektmi, ktoré stretávame v živej reči.

Išlo nám vcelku o to ukázať, že fakultatívnosť sa neukazuje pri členení tak široko, ako sa doteraz v literatúre o tom píše. K doterajším poznatkom sme sa usilovali pripojiť niekoľko podrobnejších a presnejších pravidiel, ktoré silne obmedzujú domnelú fakultatívnosť. Boli sme si neustále vedomí ťažkostí problému a nebezpečenstva subjektívnej interpretácie. Práve to nás však provokovalo k hľadaniu objektívnych kritérií, ktoré by obmedzovali ľubovôľu a neistotu.

Základnými pojmami frázovania sú vetný („výpovedný“, v češtine „promluvový“) úsek, úsekový predel, úsekový dôraz a slovný („rečový“, v češtine „mluvní“) takt.

S pojmom vetného úseku začína u nás prvý vážnejšie pracovať V. Mathe-

<sup>1</sup> F. Miko, *Rytmus v próze*, Litteraria 6, Bratislava 1963, 5n.; *Rytmus a syntaktická varieta v próze*, Litteraria 10, Bratislava 1968, (v tlači).

<sup>2</sup> Podrobne sa ňou zaoberal F. Daneš v knihe *Intonace a věta v spisovné češtině*, Praha 1957. Tam pozri aj literatúru a diskusiu k nej.

sius.<sup>3</sup> Pokladá vetný úsek za potenciálny jav, ktorý sa v reči vydeluje pauzou, zvláštnym intonačným pohybom a medzislovnou asimiláciou vnútri úseku. Mathesius rozlišuje skutočné a možné vetné úseky. Realizácia možných úsekov závisí od štýlu výslovnosti. Mathesius dáva vetný úsek do súvislosti so syntagmou, pričom pripúšťa možnosť ich nezhody.

Z Mathesia vychádzal E. Pauliny.<sup>4</sup> Aj on zdôrazňuje potenciálnosť úseku a vyvodzuje už isté zásady frázovania. Z činiteľov ovplyvňujúcich frázovanie uvádza na prvom mieste tzv. rozmerový rytmus,<sup>5</sup> t. j. tendenciu vyrovnávať vetné úseky. Veľkosť vetného úseku závisí podľa Paulinyho od dôrazového impulzu, ktorý prijme hovoriaci hneď na začiatku prejavu. Medzi frázovaním a syntaktickým členením vety je istý paralelizmus, pravda, obmedzený rozmerovým rytmom a dôrazovým impulzom. Voči aktuálnemu vetnému členeniu je frázovanie do istej miery autonómne, avšak čiastočne s ním súvisí prostredníctvom dôrazu.

Zbežne sa otázkami frázovania zapodieval V. Uhlár,<sup>6</sup> a to v spojitosti s melódiou vety. Frázovanie nie je podľa neho pevne ustálené. Závisí od individuálnych sklonov a chvíľkového rozpoloženia hovoriaceho.

Podrobne skúmal problematiku frázovania F. Daneš.<sup>7</sup> Oprel sa o fonetickú stránku vetného úseku. Rozlíšil tzv. úsekový dôraz od vetného dôrazu.<sup>8</sup> Oveľa dôležitejšie hádam bolo, že tým zároveň odlíšil úsekový dôraz od slovného (taktového) prízvuku. Daneš zavádza pojem úsekového predelu. Rozlišuje viazaný (obligátny) a voľný (fakultatívny) predel. Podľa hierarchie hovorí o plytkom a hlbokom úsekovom predele. Frázovanie sa podľa neho riadi tendenciou po pravidelnosti, tzv. izochrónnosti úsekov (snahou po ich izosylabic-kosti a rovnakom počte taktov). Ďalším činiteľom je akútálne vetné členenie (pri dlhšej vete treba jadro pokiaľ možno vyčleniť ako samostatný úsek) a napokon vetná stavba. Čím tesnejší je syntaktický vzťah, tým väčší odpor kladie úsekovému predele, a naopak. Jestvujú i asyntagmatické úseky (spojenie slov syntakticky neviazaných). Pokiaľ ide o fakultatívne predely, frázovanie závisí okrem rozmerového rytmu aj od štýlu a od tempa reči. Daneš detailne rozoberá súhrn týchto činiteľov, najmä pomer frázovania k vetnej stavbe a k aktuálnemu členeniu. Všima si niektoré osobitné zjavy, napr.

<sup>3</sup> V. Mathesius, *Mluvní takt a některé problémy příbuzné*, Čestina a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 243n., najmä 252n. (tam aj ďalšia literatúra); *Základní funkce českého pořádku slov*, tamtiež, 327n., najmä 343.

<sup>4</sup> E. Pauliny, *Gramatické činitele a vetný takt pri slovoslede*, Slovenská reč 16, 1950 — 1951, 197n., najmä 201n. Pauliny volá vetný úsek vetným taktom.

<sup>5</sup> Spomína ho aj V. Mathesius, *Základní funkce...*, 345n.

<sup>6</sup> V. Uhlár, *O vetnej melódii v slovenčine*, Slovenská reč 23, 1958, 313n., najmä 314—316.

<sup>7</sup> F. Daneš, c. p., 9n., 49, 62n., 175n., 99n., 121n., 127n. Otázok vetného úseku sa v súvislosti s intonáciou dotýka Daneš aj v štúdiu *Function of Sentence Intonation*, Word 16, 1960, 34n., najmä 41, 46.

<sup>8</sup> *Intonace a věta v spisovné češtině*, 17n.

stieranie úsekových predelov pri subjektívnom slovoslede s dôrazom na čele vety.

Okrajovo, v súvislosti so slovosledom enklitík, dotýka sa frázovania J. Mistrík.<sup>9</sup> Uvádza medziiným, že vetné úseky sú aj slovosledne ucelené a uzavreté jednotky. Hranice úseku sú dané v prvom rade sémanticky (118). Ukazovateľom dĺžky úseku je niekedy aj príklonka (163).

Frázovaniu v ruštine venoval pozornosť J. R. Tukumcev.<sup>10</sup> Medzi činiteľmi frázovania spomína: zmysel výpovede, syntaktické členenie vety, poriadok slov, rytmické zvláštnosti, tempo a štýl reči. Pozná stieranie predelov pri subjektívnom slovoslede. Dôrazové protipostavenie členov podľa neho zvyšuje pravdepodobnosť ich vydelenia ako samostatných úsekov. Skúma pomer jednotlivých vetných členov k frázovaniu.

Uvedené práce priniesli mnoho zásadných postrehov do problematiky frázovania, najmä u Daneša, ktorý podal prvý jej sústavný výklad. Naše skúsenosti s bohatým materiálom prinášajú niektoré doplnky i korektúry, ale najmä spresnenie hierarchie jednotlivých pravidiel a ich usporiadanie s prvoradým zreteľom na samo frázovanie. Podrobne sme preto rozviedli najmä rozmerový rytmus, ktorý sa ukazuje ako základný princíp frázovania.

Jadro problematiky frázovania možno sústrediť okolo dvoch otázok: fakultatívnosť frázovania a hierarchie činiteľov, ktoré ho podmieňujú. Práve fakultatívnosť akoby bola najväčšou prekážkou objektívneho prístupu k problému.<sup>11</sup> Fakultatívna je dvojaká: objektívna, podmienená činiteľmi, ktoré sa dajú presne určiť, a subjektívna, kde takéto činitele nemožno udať. Vec so subjektívnou fakultatívnosťou („neustálenosťou“) môže však byť aj taká, že jednoducho ešte nepoznáme dosť dobre všetky objektívne činitele. Úplná objektivita nebude možná hádam aj preto, že sama prax nie je ešte vyhranená. Našu štúdiu možno preto pokladať i za pokus normovať prax. Frázovanie nie je taká priezračná stránka reči, ktorá je už jednoznačne daná. Často treba ešte len hľadať optimálne riešenie. Nájdeneé musí samozrejme zodpovedať objektívnym podkladom, ktoré dáva sám jazyk. Budeme sa musieť, pravda, uspokojiť s tým, čo je dosiahnuteľné. Istú mieru subjektivity nebolo možné vylúčiť ani v našom skúmaní.

Domnievame sa však, že v stupni objektivity sa dá ísť ďalej, než sa to všeobecne predpokladá. Niekde je napr. fakultatívnosť pri frázovaní očívidne zdanlivá. V úryvku, ktorý uvádza Daneš,<sup>12</sup> *aby organizmus / odolal náporu / nákazlivej nemoci* slová *aby organizmus* musia tvoriť záväzne úsek. Východisko

<sup>9</sup> J. Mistrík, *Slovosled a vetosled v slovenčine*, Bratislava 1966, 130, 133, 141n., 158n., 165

<sup>10</sup> J. R. Tukumcev, *Rečevyje zveňja*, Voprosy jazykoznanija 1966, 3, 86n.

<sup>11</sup> Porov. E. Pauliny, c. p., 201–203.

<sup>12</sup> Porov. F. Daneš, c. p., 13.



výpovede má totiž silnú tendenciu **vyčleňovať sa**, pokiaľ nie sú na prekážku závažné rytmické dôvody, ako samostatný úsek. Budeme o tom ešte hovoriť. Tým potom eventualita *aby organizmus odolal / náporu nákazlivých nemocí* odpadá. Takéto členenie sa môže v praxi vyskytnúť, ale podľa stoviek iných prípadov sa cíti ako porušenie prirodzených tendencií.

Pri fakultatívnosti frázovania ide v podstate o dvojce: 1. či úsekový predel klásť alebo neklásť, 2. či ho klásť na to alebo na iné miesto.<sup>13</sup>

Sporné miesta sú v oboch prípadoch, ale zásadne dôležitý je prvý z nich. Rozhodujúca je otázka, ako hlboko treba, resp. možno ísť pri frázovaní vety. Sme tej mienky, že i tu má fakultatívnosť v skutočnosti menší priestor, ako sa myslí. Tak napr. veta so subjektívnym slovosledom a s tzv. rovnou, klesajúcou intonáciou sa **vraj** nečlení na úseky: *Elenka! Moju zelenú sukňu mi tam podaj z tej bielej skrine v predsieni!* (dôraz je na slove *sukňa*) — Je pravda, že klesajúca intonácia „pohleuje“ úsekové predely,<sup>14</sup> ale tejto vete predsa len nemožno uprieť členitosť.

Keď sa o tzv. plytkých predeloch vraví, že sa nemusia realizovať, neberie sa vlastne do úvahy vlastná funkcia frázovania. Jeho zmyslom je **pomôcť** zvládnuť zvukový prúd reči. Členením vety sa uľahčuje jej akustická a sémantická apercepcia. Cieľom frázovania je teda zreteľnosť vety.<sup>15</sup> Ak je v istých okolnostiach, napr. pri emfáze alebo pri rýchlejšom tempe reči efekt frázovania menší, sotva môžeme predpokladať, že upúšťame od aspektu na zreteľnosť. Dá sa myslím bez ďalšieho predpokladať, že v každej vete sa uplatňuje tendencia po zreteľnosti. Vo vete sa vždy realizuje tzv. maximálne frázovanie. V čom sa jeden prípad od druhého môže líšiť, je len výraznosť členenia, hĺbka predelov, nie ich počet. Aj minimálne pohyby intonácie a minimálne spomalenie tempa treba pokladať za prejav frázovania.<sup>16</sup>

Pravda, tieto predpoklady bude treba ešte experimentálne overiť. Okrem toho my sme skúmali umelecké texty, **zistenia** teda nebudú môcť bez všetkého platiť všeobecne.

V tejto štúdii vychádzame teda z tzv. maximálneho členenia, t. j. vždy členíme vetu, pokiaľ sa len dá členiť. Toto členenie nemôže zrejme ísť do takej krajnosti, aby sme vydievali každé slovo (každý takt) ako samostatný úsek. Stáva sa to napr. pri neprirodzenej, „filisterskej“ emfáze a pri diktovaní. Je to však deformácia frázovania. Podstata zreteľnosti spočíva totiž v istej rovno-

<sup>13</sup> F. Daneš, 14.

<sup>14</sup> F. Daneš, 75, 77.

<sup>15</sup> F. Daneš, tamtiež.

<sup>16</sup> V tejto súvislosti M. Romportl (*K tónovému průběhu v mluvené češtině*, Praha 1951, 50) hovorí o tzv. „myslenej“ pauze, čo interpretujem tak, že hovoriaci si musí aspoň v myslí rozčleniť zvukový prúd na rytmické časti. Domnievam sa však, že toto aperceptné, len „myslené“ členenie sa musí vždy, nech aj akokoľvek minimálne, odraziť na zvukovej forme.

váhe medzi súvislosťou a členitosťou. Skupiny taktov, ktoré dostávame členením, nesmú preto na druhej strane byť ani príliš veľké. Získané skupiny musia byť ľahko priehľadné. Frázovanie sa teda vyhýba tak roztriešteniu vety, ako aj príliš preťaženým úsekom.

Ide tu o otázku rytmu, t. j. o sled rovnako veľkých jednotiek, ktoré dostávame ich vyrovnávaním. Primárne nemusí mať tento rytmus estetickú funkciu, slúži len na zreteľnosť a ekonómiu reči.

Najmenšie spojenie prvkov, ktoré ešte možno pokladať za skupinu, je dvojica prvkov. Je to apercepčne najľahšia a rytmicky najkompaktnejšia jednotka. Pozorovania ukazujú, že práve dvojtaktový úsek je krajnou hranicou, po ktorú členenie v praxi najčastejšie ide (priemerne okolo 50% všetkých prípadov). Mohlo by sa zdať, že prevaha podvojného členenia je dôsledkom podpory zo strany syntaxe. Syntagma je, ako vieme, v podstate binárna jednotka. Je pravda, že frázovanie sa o túto binárnosť výdatne opiera, ale podvojný úsek sa presadí niekedy práve v neprospech syntaxe, napr. tak, že uprednostní slabšie syntaktické vzťahy na úkor silnejších: *Ohnivá stena / už zakrýva / potomkov / starej rodiny . . .* (Karvaš).

Syntakticky by tu lepšie obstálo členenie: *Ohnivá stena už zakrýva / potomkov starej rodiny*.

V našom materiáli sa ináč vyskytovali úseky s 1, 2, 3, 4 a 5 taktami. Jednotaktový úsek nemôže byť zrejme ničím iným ako zvyškom, ktorý sa nedá začleniť k susedným taktom, a to preto, že ich niet (jednoslovná veta, slovo medzi pauzami), alebo preto, že ďalší takt by ich rytmicky preťažil. Istú rytmickú funkciu však jednotaktový úsek predsa len má. Pomáha rytmicky nadľahčovať začiatok vety, kde sa vyskytuje najčastejšie — spravidla ako východisko výpovede. Možno ho tu pokladať za tzv. úsekovú „predrážku“. Svoj význam môže mať tento úsek aj ako rytmicky „tvrdá“ klauzula. K tomu však zatiaľ chýbajú potrebné pozorovania. Vcelku treba pokladať jednotaktový úsek za rytmicky nepriaznivý, predovšetkým v prostriedku a na konci vety.

Trojtaktový úsek je v porovnaní s dvojtaktovým rytmicky ťažší. Možno ho charakterizovať ako rytmicky neutrálny. Frázovanie sa mu vyhýba, ale ho ani nijak osobitne neuprednostňuje. Kde sa len dá, členíme radšej trojčlennú skupinu slov na jeden jednotaktový a jeden dvojtaktový úsek:

Hlbinami / pretekala noc. (Švantner) — Prikráda sa / ako zlodej . . . (Chrobák) — Eud / sa dosť naodpúšťal. (Urban) — Blíži sa / k nemu potichu. (Chrobák)

Aj tam, kde by sa — napr. v rytmizovanej próze — ponúkal podľa opakovania vetného vzorca trojdobý rytmus, ide v skutočnosti o sekvenciu 1 — 2, 1 — 2:

Mal som dojem, / že v útrobach / sa pohla náhle / zo svojho lôžka prasila, / čo volakedy / vydávala vrchy, / trhala skaly, / rozdeľovala / dolínami chotáre, / otvárala / pramene

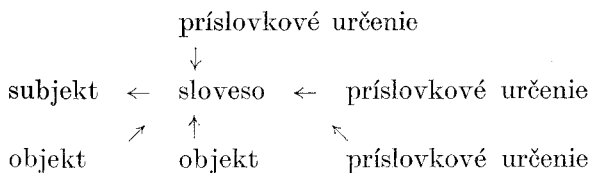
*riekam, / vrtala / hlbiny morským okám... (Švantner) — ...akoby ťažké, / tisíccentové srdce / hompálalo sa povetrím, / bilo / do žulových skál / a roztlkalo / bachory grúňov. (Švantner)*

Istú rytmickú úlohu plní potrojujú úsek ako ťažká, uspokojivá rytmická klauzula vety. Využíva sa ďalej na vyrovnanie príliš ľahkých úsekov v texte, alebo i naopak, na tzv. „derytmizáciu“ vecnej prózy, keď sled dvojtaktových úsekov by mohol pôsobiť rušivo na vnímanie obsahu.

Vetné úseky so 4 a 5 taktami sú rytmicky ťažkopádne. Sú dôsledkom odporu, ktorý kladie voči frázovaniu vetná stavba. Môžu však tiež plniť isté rytmické úlohy pri spomaľovaní a „zaťažovaní“ rečového pohybu a môžu expresívne podčiarknuť „chod“ témy. Obidva druhy úsekov však treba ináč pokladať za rytmicky nepriaznivé.

Za základný princíp frázovania možno teda pokladať rozmerový rytmus, ktorý sa prejavuje jednak preferovaním dvojtaktových a trojtaktových úsekov, a jednak vyhýbaním sa jednotaktovým, štvortaktovým a päťtaktovým úsekom. Stavba vety sa, prirodzene, neriadi potrebami tohto rytmu. Niekde mu praje, inde sa s ním môže prikro rozehádzať. Výdatne podporuje dvojtaktový i trojtaktový úsek binárny princíp syntagmy: *nová škola — naša nová škola, hladina rieky — hladina tichej rieky — tichá hladina rieky, hlboká voda — veľmi hlboká voda, pekne rozpráva — veľmi pekne rozpráva. Atributívna syntagma s jedným zhodným prívlastkom je najkompaktnejšia rytmická jednotka, ktorá sa pri frázovaní spravídla vždy vydčuje ako dvojtaktový úsek.*

Pri nezhode obidvoch činiteľov dochádza k ich konkurencii. Syntax pozná popri postupnom radení syntagiem aj lúčovité, sukcesívne radenie vetných členov na nadradený člen:



Takýto komplex treba obyčajne rozčleniť. Pritom dochádza ku konkurencii syntaktických vzťahov. Vzťahy vetných členov adverbálnych sú v tomto ohľade voľnejšie ako vzťah zhodného prívlastku k podstatnému menu. Okrem atributívnych syntagiem si frázovanie môže dosť voľne vyberať a uprednostňovať slabšie vzťahy pred silnejšími v prospech dvojtaktových (menej i trojtaktových) skupín:

*Kristkina láska / v tom lete / začala sa rozpalovať / ako železo. (Urban) — Hýrivý úsmev leta / našiel polia / v plnom rozkvetu / plodiacej sily. (Urban)*

Najlepšie dokazujú relevantnosť podvojného členenia tzv. asyntagmatické úseky:

Od tej nedele / *Angyal častejšie* myslel na Kristu. (Urban) — Do jeho nohavíc / *sa mohli spotalhky* / dvaja parobci obliecť. (Švantner).

Rytmickej podvojnosti nevládze vzdorovať ani nekongruentný atributívny vzťah:

Tvrde podkovy / *jej čižiem* / vytíkali na pitvore / stupnicu *zahlušených* zvukov. (Chrobák)

Pri rozmerovom rytme však ide aj o vyhnutie sa rytmicky nepriaznivým úsekom. Aby sa to dosiahlo, musí niekedy ustúpiť i kongruentný atributívny vzťah, a to dokonca i v dvojčlennej syntagme:

Svojím telom / *zaplnila celú* / nebeskú klenbu... (Švantner) — Celá rovina / *stála v jedínom* / bielom stĺpe ohňa... (Švantner) — Videli / ešte daleko / v prachu zlej cesty / *brodiaci sa strakatý* / zástup ľudí / hadiť **sa na úpale** slnečnom. (Jégé) — *A tá úrodná* / rovina pred nami, / ktorej konca nedovidíme, / rozprestretá je / na širokom zemskom chrbte / *ako veľká* / *slížová doska* na stole. (Hečko)

Pritom „strach“ pred jednotaktovým úsekom, najmä na konci vety, je väčší ako strach pred štvortaktovým úsekom:

Pravda, / *jednako by bolo lepšie,* / *keby ho v Starom Meste nechali*... (Jesenský) — ...keď studený svit mesiaca / *mútil biele hmly pod oblohou.* (Švantner)

Frázovanie prebieha vždy perspektívno-retrospektívne. Sleduje sa najprv, čo je vpredu, potom sa ide naspäť. Hľadajú sa v prvom rade dvojčlenné atributívne syntagmy, rešpektujú sa podľa možnosti aj trojčlenné atributívne syntagmy a „zvyšky“ sa potom voľne delia na dvojtaktové a trojtaktové úseky. Tieto „zvyšky“ sú najvlastnejšou oblasťou manévrovania pri frázovaní:

*Nespúšťala som prítom* / oči z matky. (Figuli) — Pri prvom dotyku som pocítil, / *že je celkom vlhká od slz.* (Figuli)

*Vyšiel odtiaľ* / veselý a rozjarený... (Urban) — *Dostala sa doňho* / akási čudná huba. (Urban) — ...a k nám *dobiehal* / čoraz tichší / zvuk kolies. (Figuli)

Pri takomto členení však platí zákaz tzv. falošných syntagiem:<sup>17</sup>

...a zelený mach na stráni / vypásajú krdle / bielych zvončekov. (Švantner)

Nesporné sú tu dvojice *zelený mach* a *bielych zvončekov*. Lenže sú tu i nadradené trojice *zelený mach na stráni* a *krdle bielych zvončekov*. Neželateľný zvyšok *vypásajú* uprostred vety si však žiada partnera do dvojice. Susedný výraz *na stráni* by však s ním utvoril falošnú syntagmu, preto si prichýli nadradené substantívum z nasledujúcej syntagmy. Radšej toto roztrhnutie atributívnej syntagmy ako jednotaktový úsek uprostred alebo ako štvortaktový úsek!

Porovnajme ďalší takýto prípad:

Do výšok / dvihli sa znovu / vypchaté grúne s bralami / a medzi ne / zostupovalo slnec. (Švantner)

Členenie *Do výšok dvihli sa* / *znovu vypchaté* / *grúne s bralami*... by vytvorilo falošnú syntagmu *znovu vypchaté*.

<sup>17</sup> Porov. F. Daneš, c. p., 121 n.

Aktuálne vetné členenie zasahuje do frázovania podľa našich pozorovaní menej. Jeho výrazným prejavom vo frázovaní je temer záväzné vyčleňovanie jednoslovného alebo dvojslovného východiska výpovede ako samostatného úseku:

Noc / ustupovala brieždeniu. (Jašík) — Johanke / krehli údy. (Švantner) — Chrbtom / mu prešiel mráz... (Chrobák) — Prešla / tichá chvíľa... (Bednár) — Mädlí / čiapku v prstoch... (Chrobák) — V noci / prehrmela nad krajom / jarná búrka. (Švantner) — Doma / nám podelili jabĺčka. (Figuli)

Ešte nikdy / nepočuli takúto kázeň. (Hečko) — Na hlavy pútnikov / kydá sa meravé ticho. (Hečko) — V kaštieľnej izbe / sa ticho nechcelo / rozplynúť v plač. (Bednár) — Opetov Gusto / doniesol k studni / dve plechové vedrá... (Bednár)

Ako vysvetliť tento jav? Treba ešte dodať, že v dvojslovných vetách sa nevyskytuje. Tak isto ani vo viacsovných vetách, kde je východisko dvojtaktové alebo trojtaktové a kde by sa takto ocitol na konci vety jednotaktový úsek alebo kde by zvyšok bol syntakticky veľmi nesúrodý:

Hana ju zastavila. (Jesenský) — Podal im ruku. (Jesenský) — Osada Piargy nejestvuje. (Švantner) — Jozef Mak sa nehne... (Hronský) — Lénino telo ohluchlo. (Švantner) —

Skúšobným kameňom pre vyčleňovanie jednotaktového východiska sú štvorslovné vety, resp. štvorslovné neprerušené skupiny, najmä keď je tu napomáhať lákavejšia možnosť členiť takéto skupiny podvojne:

Ďurica / vážne pokrútil hlavou. (Bednár) — Starý / si vykásal zrebnú košeľu... (Jašík) — Nad Pilskom / viseli ťažké mračná. (Urban) — Dolinou / tiekol nevelký potok. (Jašík) — Zďaleka / bolo počuť kukučku. (Bednár)

Argument o „odľahčujúcom“ vplyve krátkeho úseku, ktorý zjemňuje vstup do vety, tu niečo vysvetľuje.<sup>18</sup> Len toto by nestačilo na takéto príkre porušenie podvojného princípu, ktorý pri frázovaní dominuje. Veď takéto úseky tvoria i jednotaktové jadrá výpovede, kde sa táto rytmická funkcia pre dôraz nemôže uplatniť:

S tajomstvom / sa zverila len matke. — *Len matke / sa zverila s tajomstvom.*

Druhá veta je síce intonačne ucelenejšia — preto mohol vzniknúť dojem, že tu k členeniu nedochádza —, ale **popri dominujúcom** dôraze na slove *len matke* je tu aj dôrazová diferenciácia **na nižšej úrovni**, medzi slovami *sa zverila a s tajomstvom*, ktorá poukazuje na nový úsek.

Jediným vysvetlením je tu samo aktuálne členenie a komunikačná výraznosť jeho základných častí, predovšetkým na začiatku vety.

Výnimku z toho pravidla máme vo viacsovných vetách alebo skupinách, kde by došlo k príkrej nerovnosti taktov (1 + 4, 1 + 5):

*Sítárovi zaznel / Brejchov hlas surovo.* (Bednár) — *Potom sa náhle / prúd kolembavej reči pretrhuje...* (Chrobák)

<sup>18</sup> Porov. obdobu k tomu v rytme slabík (V. Mathesius, *K dynamické linii české věty*, Čestina a obecný jazykozpyt, 268n.)

Býva to i preto, že na tretom slove je dôrazový pokles, prípadne naopak na druhom dôraz:

*Kráčali neisto / hore chodníkom. (Hronský) — Počuje sloví / Jozef Mak... (Hronský) —*

V ostatnom priebehu vety podľa našich pozorovaní aktuálne členenie do frázovania nezasahuje.

Podáme prehľad jednotlivých pravidiel frázovania, ako sme ich skúmali na umeleckej próze. Otázky rozdielov v štýle a v emfáze, ako ani osobné založenie hovoriaceho ani situačné vplyvy **neberieme do úvahy**. Tým, pravda, obmedzujeme platnosť našich zistení. Išlo nám o základnú rovinu frázovania bez osobitných príznakových postupov, ktoré potom na tejto rovine budujú. **Nerobíme si nárok na nespornosť a úplnosť pravidiel**. Pre ich oprávnenosť hovorí však empirický argument, množstvo pozorovaní.

Pravidlá sme usporiadali podľa dôležitosti úsekov a pokiaľ to bolo možné i podľa váhy kritérií. Niekde sa uplatňuje naraz niekoľko činiteľov, preto ich rozoberáme osobitne na niekoľkých miestach. To môže vyvolať dojem, že sa ten istý typ vysvetľuje niekoľko ráz.

Rozsah úsekov udávame v taktach a nie v slovách, lebo nie každé slovo tvorí takt. Jednoslabičné predložky, spojky, častice a príklonky sa primknávajú rytmicky k iným slovám. Dve alebo viac takýchto sloviac vytvára spravidla samostatný takt, alebo i dva takty: *keď som / odchádzal, keď som sa / pripravoval, že som / sa mu / vyhýbal, že by / som sa / mu to aj / hanbil / povedať*. Dvoj- a viacslabičné predložky, spojky a častice tvoria samostatný takt.<sup>19</sup>

Výsledný rytmus, ktorý vzniká frázovaním, obsahuje takéto úseky:

- a) dvojtaktové a trojtaktové úseky motivované predovšetkým syntakticky,
- b) dvojtaktové a trojtaktové úseky motivované v prvom rade rytmicky a až potom syntakticky, prípadne i bez syntaktickej motivácie,
- c) jednotaktové úseky na začiatku vety motivované aktuálnym vetným členením, prípadne tzv. „odľahčujúcou“ funkciou,
- d) jednotaktové úseky mimo začiatku vety ako syntaktické zvyšky,
- e) štvortaktové a päťtaktové úseky ako ťažko členiteľné alebo nečleniteľné skupiny slov, resp. ako zvyšky po predchádzajúcom členení.

Prejdeme postupne dvojtaktovými, jednotaktovými, trojtaktovými, štvortaktovými a päťtaktovými úsekmi.

<sup>19</sup> K pojmu slovný („mluvní“) takt porov. podrobne J. Ondráčková, *O mluvním rytmu v češtině*, Slovo a slovesnosť 15, 1954, 25n., 145n. Sme však proti nej tej mienky, že dvojslabičné slovo sa nemôže stať príklonkou (147). Ide tu o nedorozumenie s hierarchiou prízvukov, ktoré, ako sa domnievam, odstránil definitívne Daneš. Je pravda, že v spojení *hore schodmi* je predložka „slabším“ **taktom**, v skutočnosti však prízvuková prevaha slova *schodmi* nad predložkou vyplýva hlavne z toho, že nesie na sebe nielen slovný, ale aj silnejší, úsekový prízvuk. Spojenie *hore schodmi* je dvojtaktový úsek.

## Dvojtaktové úseky.

1. Dvojtaktovými úsekmi záväzne bývajú najmä dvojslovné skupiny slov medzi obligátnymi pauzami, ktoré sú naznačené interpunkciou. Sú to dvojtaktové vety, apozície, vetné vložky, koordinačné dvojice so spojkou a dvojtaktové pričlenenia:

Svet sa zaknísal. (Švantner) — Típla strachom. (Švantner) — Ešte vyčkávala. (Švantner) — Bolo pekne. (Bednár) — *Výročie prešlo, a nič sa nestalo.* (Karvaš) — Potom / si upravili krídelká, / *spustili hrvolky,* / *zamkli zobáčiky* / a zatisli / tuho očká. (Švantner) — Na celú rodinu / sa to znáša / ako bizarná predtucha, / *trochu tragická,* / *trochu napínavá*... (Karvaš) — *Bola to tenká,* / *vyšoká osoba,* / *hrdého držania.* (Figuli) — ...a zatiaľ oči, / *vedené spomienkou,* / *rozbehli sa po kútoch,* / *známych miestach*... (Švantner) — Keď sa jej tvár smiala, / *oči sa zúžili,* / *obrvy vyhrnuli* / a celá tvár / sa stávala bezstarostnou, / *detky veselou,* / *samopašnou a jasnou,* / *skoro šťastnou.* (Jesenský)

2. Najprirodzenejší obligátny dvojtakt tvorí kongruentná atributívna dvojica:

Na pažitnatý briežok / predného potoka / v poslednej chvíli / dobehla tetka Ondrušovie. (Figuli) — Na dolnom konci / stoja ešte / štyri múry / *Pilarčíkovej chalupy.* (Švantner) — Z druhej strany / *zadného potoka* / bývali *Porubiakovci.* (Figuli)

Tendenciu tvoriť dvojtaktové úseky majú i nekongruentné atributívne dvojice, keď sú bez ďalšieho, zhodného prívlastku:

*Teplota nebies* / vyrovnávala sa hladko / *s teplotou zeme.* (Švantner) — *Chodník k nemu* / tahal sa popri našom dvore. (Figuli) — Grúnikom / volali ľudia / *vššok pod horou.* (Figuli)

Dvojtaktovú a ešte viac trojtaktovú atributívnu syntagmu treba pokladať za rytmicky „nasýtenú“. Ak je tu ešte ďalší prívlastok a pred ním rytmicky neovládnutý takt, vytvorí sa z nich samostatný dvojtaktový úsek:

Ani z vosku / mala žlté vlasy / a oči beláskavé, / podobné nezábudkám / *popri luločúcich* / *poľných jarkoch.* (Figuli) — Za našimi humnami / *tiekol bystrý* / *hörný potok.* (Figuli) — Na boku / *nosievala objemnú* / *poštársku kapsu.* (Figuli) — A plávalo oblohou / *ako obrovská* / *horiaca kvapka rosy*... (Švantner)

Samostatný úsek môžu takto vytvárať i dva zhodné prívlastky:

V čase / ich kvitnutia / *náš kamenistý* / *drsný kraj* / akosi znežnel. (Figuli) — I dal sa na útek: / najsamprv do hôr, / *na svoje oblúbené* / *letné miesta*... (Karvaš) — *Pred novou bielou* / *múranicou krémy* / stáli vyobliekami *Livorovci* / ako vo *sviatok.* (Figuli)

Zámenný a číslovkový prívlastok s predchádzajúcim slovom dvojtakt netvorí, zaiste pre svoju slabšiu sémantiku:

Za krátky čas / pozoznamovala ma *so všetkými* svojimi priateľmi, / *dobrodincami* a *chránencami* / zo zvieracej ríše. (Švantner) — ...lebo tá *priehrada* / nebola z *nejakej* pevnej hmoty... (Švantner) — ...čo sa bolo / práve na stranách / *zodvihlo do dvoch strmých vln.* (Švantner)

Pod tlakom predchádzajúceho člena sa môže i jediný tesný prívlastok odtrhnúť od svojho substantíva a vytvoriť osobitný dvojtakt:

Nečakané / *prišla stručná* / karta z Indie. (Karvaš) — ...a medisté šero pod povalou / *zapadne do hustúcej* / sieťoviny lúčov. (Švantner) — ...**a na zelených** lístočkoch čučoriedia / *čupeli nepokojné* / kvapôčky rosy... (Švantner)

3. K dvojtaktovému úseku inklinuje ďalej rozvité adjektívum (príčastie) v apozícii alebo postpozícii a ďalej rozvitá príslovka a častica:

A hej, / *Jozefa Maka* / *napolo odumretého* / vliekli na vojenskú parádu, / lebo chalupa / prirástla mu k životu. (Hronský) — V nich / bola **topánka** / *obutá naboso*... (Urban) — *A naoko pokorne* / vzali ľudia čakany, / sekery, / lopaty... (Figuli) — ...a raz / sa chlapec Jožko / **veľmi nahlas** / rozosmial so sna. (Hronský) — *Veď celkom iste* / v noci bola tam. (Švantner) — *Detskou hrou* / **aspoň trochu** / sme rozháňali mračná / z matkinej mysle. (Figuli)

Tak isto rozvité adverbialie:

*Tuto cez prostriedok* / bol pás / mesačného svetla. (Švantner) — No práve v tom čase / *niekde v kroví* / ukrytého paláca / **preciedzala sa** rozhybaným povetím... (Švantner)

4. Dvojtaktovým úsekom býva spravidla spojková koordinácia dvoch holých členov:

*S biedou a úmorom* / konečne kladieme kôš / pred dvere školy. (Figuli) — *Oviac a kóz* / už bolo mnoho. (Ondrejov) — *Palo i Jerguš* / prisadli k nemu, / **prežúvali** bukvu. (Ondrejov) — *Pehali sa* / *do uší a očí* / *ľuďom i zvieratám*. (Ondrejov) — *Išiel* / **uvzate týždne** / *nocami i za dňi*, / *skrývajúce sa* / *po šopách i lesoch*, / *vzpierajúce sa* / *chorobám a hladu*, / **ktorý ho** / **prepadával** v ceste. (Urban) — ...že nebolo potrebné / *zhladávať a nadväzovať* / **popretfhané vlákna**. (Švantner) — *Hladieval na mňa* / *vyjavené a placho*. (Jesenský) — *Bosá a prostovlasá* / **predierala sa** najväčšou chrapačou / tmavých húštin. (Švantner)

Za známych podmienok však koordinované prívlastky podliehajú di-sociácii:

Ale náhle / *zaujalo ma nezvyčajné* / a nečakané videnie. (Švantner) — *Medzi starým* / **a novým** cintorínom / bola priehleň... (Ondrejov) — *Zalievala obzor* / **stále novšími** / **a mocnejšími** vlnami. (Švantner)

Prípadne sa môžu obidva odtrhnúť od nadradeného substantíva:

Popoludní / **môžeme robiť výlety** / **s okatými** ovadmi / *ku blízkym i vzdialeným* / **čriedam** junčoviny... (Švantner) — **Bol koniec** / **idylickým, dobrým časom**, / **keď v krčme** gaz-dovala / *populárna a obľúbená* / rodina Krakauerovcov. (Vámoš)

Ináč stoja v trojtaktovom úseku:

Poznali sme ich dobre / *po ružových a belasých pásikoch*. (Figuli) — *Cíti v dlaniach* / **podivuhodné dotyky** / *obľých a hladkých predmetov*. (Chrobák) — ...okolo nich / **hučal** stále / **nový prúd** / *divých a mladých vín*. (Švantner)

Pod vplyvom rozvíjajúcich členov, osihotených členov a pomocných slov sa koordinácie dvojice rozpadávajú:

Podobali sa / *kúpajúcim sa ženám* / *s bielymi telami* / **a s rozpustenými vlasmi**. (Švantner) — *Želcznice* / **a iné** **premávkové prostriedky** / **staby sa boli zhrozili** / **tej povodne**. (Urban) — *Málokde* / **tu bolo badať** / **skrytú polianku** / **alebo rúbanisko**. (Švantner) — *Nadol* / ...brneli sa hory, / **tmavozelené** / **od samej svrčiny**, / **husté** / **a rozliate do širav** / ako more... (Švantner)



Všetky tieto syntakticky podporované typy dvojtaktových úsekov sa nerušene vyskytujú hlavne na začiatku vety, spravidla ako východisko výpovede. Inde vo vete, najmä na konci, sa k dvojeleonným syntagmám veľmi často a ľahko pripája voľný takt:

Na obzore / *ukázala sa buková hora.* (Ondrejov) — Na vojaka / *vsak tieto pocity neúčinkovali.* (Urban) — Z hôr a lúčín / *zlietali sa komáre a ovady.* (Ondrejov) — Potom / *odrazu stálo / Kornelovo meno na plagáte.* (Karvaš)

5. Voľnejšie syntagmy inklinujú k dvojtaktovému úseku skôr z rytmických ako zo syntaktických dôvodov, t. j. podvoľujú sa takému členeniu, ktoré je rytmicky výhodné:

Od rána / *tiahli sa mračná / k Veľkému zvonu.* (Švantner) — Mnohé / *boli voľne / porozvešané po konároch.* (Hronský) — Maličký braček / *znenazdania skočil / doprostred izby.* (Figuli) — Nemôže / *len tak jednoducho / nareky odísť / žene muž / a deťom otec.* (Figuli)

6. Ako zvyšok po vyčlenení syntakticky alebo rytmicky prednejších taktov vznikajú i asyntagmatické dvojtaktové úseky:

Jerguš / *odlomil bukovú halúzku, / pošibával / kone po nohách, / po bruchu.* (Ondrejov) — ...a potom sa / *Ďurica zrazu / začal ponáhľať.* (Bednár) — Iba v úzadí / *sa dvíhal ešte / smelo do výšky / Veľký zvon.* (Švantner)

7. Z rytmických dôvodov sa vytvára dvojtakt z jednoslovného východiska, keď si toto východisko musí osvojiť nasledujúci voľný takt:

Potom sa *náhle / prúd kolembavej reči pretrhuje...* (Chrobák) — *Hádzal pred seba / všelijaké spretrhané obrázky...* (Hronský) — *Radšej som sledoval / preletovanie lúčov pred sebou.* (Švantner) — *Príroda zatiaľ / chystala sa na búрку.* (Urban)

8. Dost často vzniká dvojtaktový úsek povinným alebo voľným pribratím pomocného slova alebo skupiny takýchto slov, prípadne sa skladá len z pomocných slov:

Lenže Jurko / *nestačí ešte / ani zahvizdnúť / ani ztancovať.* (Figuli) — Čeperká sa / *ako vrabček / pri prvom lietaní.* (Figuli) — Mach / *je ešte sklavený, / vyšedivený...* (Hronský) — Bol vari / *ešte prievitnejší / ako mesačné svetlo.* (Švantner) — Ďurica / *opäť vážne / pokrútil hlavou.* (Bednár) — Iba nedávno / *stiekol z machu sneh...* (Hronský) — Ale kaška / *sa už celkom osmelila...* (Hronský) — *Neodvážil som sa / pozrieť naň.* (Švantner) — *Ono ma vlastne / priviedlo k vedomiu...* (Švantner) — Oči / *sa jej teraz / nenútene smiali.* (Figuli)

Na oblohe / *sa už boli / všetky hviezdy vysypali...* (Švantner) — ...alebo aspoň / *zotreli z nich / prach predošlého dňa / a pavučiny predošej noci.* (Švantner) — *Sotva ešte / jednu zimu vydrží.* (Švantner)

Jednotaktový úsek.

1. Zväzane býva jednotaktovým úsekom jeden takt medzi obligátnymi pauzami (vyznačenými interpunkciou), t. j. jednoslovná veta, apozícia, vložka, pričlenenie, holý člen viacnásobného výrazu a opakovaný holý člen:

Tichota! (Švantner) — Vyčkávala. (Švantner) — Vystríhal ma. (Švantner) — *Pod bralom, / v hĺbke, / ktorá / človeku tají dych, / hučí rozvodnená rieka.* (Jašík) — *Vo veži v prostriedku / je veľký zvon, / nevinný, / vážny, / seriózny zvon...* (Hronský) — *Tam stoja, / hľa, / čudujú sa, / že je nie / celá medza fialová...* (Hronský) — *Och, / podajedni / boli už úctyhodní starci.* (Švantner) — *Starec / stojí na brale. Vysoký, / vzpriamený.* (Jašík) — *Sviatočne vyobliekani ľudia — / chlapi, / ženy, / starci, / deti — / spievali ťahavo žalostno-smutné spevy...* (Jégé) — *Lenže chlapov, / zazubadených / tuhými láskami žien, / hodných / jej zdravej túžby, / niet.* (Hečko) — *Ľudia ich pooralí, / poohrádzali, / a tam, / kde sa zhrčili / do jednej kopy stromy, / treba hľadať chalupy.* (Jašík) — *A ak aj tá neúprosná, / mudrlantská, / cynická menšina / spomedzi nich / mala pravdu, / príde to / posledný raz.* (Karvaš) — *Dátum, / dátum sa blíži.* (Karvaš)

Výnimočne, zo závažných rytmických alebo syntaktických dôvodov spája sa pauzou oddelený prívlastok v trojčlennej atributívnej syntagme s jadrom tejto syntagmy do trojtaktového úseku:

Adam Hlavaj / dostal sa bez úrazu / do nemého, čierneho lesa, / nasýteného / vôňou vlhkého ihličia. (Urban) — *Išla z nej / príjemná, očarujúca vôňa / mladej, krásnej ženy.* (Jégé) — *...lebo napodiv / aj okolie premieňalo sa / na neskutočnú, začarovanú krajinu.* (Švantner) — *Tabak / s veľkými, vážnymi listmi / sa ešte zelenal.* (Jesenský) — *Kedykoľvek sa obzrel, / neprikrytá noha / uderila ho do očí / nemým, ukrutným výsmechom / dvoch rozdielnych dní...* (Urban)

V tomto prípade rytmický zreteľ prevládol i nad obligátnou syntaktickou pauzou.

2. Rytmicky uspokojivo sa vydeľuje jednotaktový úsek na začiatku vety, keď je ním východisko výpovede alebo — pri subjektívnom slovoslede — jadro výpovede:

Deň / bol pekný. (Urban) — *Chvíľočku / stojí na chodbe.* (Karvaš) — *Nad dolinu / vystupovalo slnce.* (Švantner) — *Utekala som / ozlomkrky do samej hory.* (Figuli) — *Mama / niesla na celý deň / v batôžku jedivo.* (Figuli) — *Matko / nám odrezal z vrbiny prút.* (Figuli) — *Voľakde / vyvolával honelník / tenuškým hlasom / ovece do strungy.* (Švantner)

Takto sa vydeľuje východisko v každej vete súvetia:

*Občas / zadavčalo šteňa / a zatrepotal / na plecháči junec.* (Švantner) — *...pošomrávala / ako hašterivá baba, / keď nemá / nikoho poruke, / alebo len takých ľudí, / ktorých / okríknut neprichodí.* (Hronský)

*Teraz / nás bez smieškov odvolala od neho, / položila / na trávne plachty / batôžtek s jedivom / a kázala / sa nám chytiť koliesok.* (Figuli)

Keď je východisko viacnásobné, vydeľuje sa i viac ráz za sebou:

*...skĺúčená, / rozbolavená / zostúpi na prízemie...* (Karvaš)

Keď by zvyšok po vydelení východiska bol rytmicky predimenzovaný, musí východisko z neho prebrať jeden takt:

*Radšej som sledoval / preletovanie lúčov predou mnou.* (Švantner) — *Miestami presvetľovali / aj žltú drevinu dosák.* (Švantner) — *...suma sa započúvala / do tohto nového zvuku.* (Švantner) — *...počúvala nad ránom / túžobné tokanie hlucháňa.* (Švantner)

Východisko musí takto „adoptovať“ všetky svoje pomocné výrazy, ako aj takty, ktoré sú syntakticky inkompatibilné s nasledujúcim úsekom:

...akoby sa volakde / začínalo tiché virenie, / akoby niekto / vchádzal do ustálenej vody / a opatrne / kráčal smerom ku mne. (Švantner) — Lenže starena / vošla do komory / a vyniesla / v košíčku huby. (Figuli) — Okrem neho / na saniach sedeli ešte / dve ženy. (Figuli) — Večer som sa / pod vodopádom úplazu / vydrel pieskom. (Švantner) — Bolo mi pri ňom / trochu nevoľno. (Švantner)

2. Ako „polovetné“ východisko sa vydeluje prvý takt v prechodníkových, príčastných a neurčitkových konštrukciách a v apozíciách:

...poskakujúc / z krička čučoriedok / na iný kričok. (Švantner) — ...všetkým / ľahučko hýbajúc. (Švantner) — Lístok, / zožltnutý / kdesi na lipe, / padal pomaly na zem. (Urban) — Jeho myšlienky / sú myšlienkami človeka, / divajúceho sa / letkom na hodinky... (Karvaš) — Z ľavej strany / visí zvon najmenší, / dobrák / ako predošlé dva, lenže bez ambície na dôstojnosť... (Hronský) — Radosť, / horúca / ani rozravené striebro, / jednotaj vzrušovala profesora. (Karvaš)

3. Ako samostatný úsek sa vydeluje i prvý takt trojčlenného východiska, keď druhé dva sú syntakticky kompaktné:

Vojaci / v plnej výzbroji / urobili do rána / asi dvadsaťkilometrovú túru. (Urban) — Ihličie / mladých jedlíc / sa v taký čas zaligotalo / a malinčiak / prudko vydýchol. (Švantner) — Naraz / prostred večere / naozaj ktosi zdupkal / nohami na priedomí. (Figuli)

Takto sa vydeluje aj holý člen spojkovvej koordinácie:

Hladní / a na smrť unavení / vojaci čakali, kedy im Róna / zavelí rozhod... (Urban) — Dlho / a akosi nezúčastnene / zavše stála pri laviciach... (Figuli)

Pod vplyvom diád, ktorými sa podčiarkuje podvojné členenie, sa takto spájajú aj holé členy bezspojkovvej koordinácie:

Žil tam, / tichý a spokojný, / vyrovnaný, múdry, / zmierený so všetkým. — Boli tam vozy, / ľudia a zvieratá, / šiatre, pulty, / hrmot a vresk, / akoby sa bolo / pol sveta zišlo.

4. Inde než na začiatku vety alebo mimo podmienok v bode 2 býva jednotaktový úsek zriedkavo, a to ako zvyšok, ktorý susedné úseky nemôžu z rytmických dôvodov prijať:

Vlani / tu chodili / chlapi s kosami / a toho roku / so sekerami. (Hronský) — Človek / nemusí byť profesorom matematiky, aby vedel vyrátať / kolko. (Karvaš) — Jej úver / bol prakticky bez hraníc / a jej neprítomnosť / v niektorých správnych radách / nápadná. (Karvaš) — ...a s takým čudným / prízvukom na slovách / povedala... (Figuli) — V horúceich lúčoch / poludňajšieho slnka / predmety sa akosi ustálili / a zoschli. (Urban) — ...podpísal ju profesor / a bratanec druhého stupňa / Filip. (Karvaš) — No jej chladný / triezvy rozum / dával prednosť / tomuto malému laboratóriu / pred nebezpečnými, / honosnými halami ústavu. (Karvaš)

Trojtaktový úsek.

1. Bývajú ním všetky trojtaktové skupiny medzi pauzami, keď prvý takt z rytmických alebo syntaktických dôvodov neobstojí ako samostatný úsek:

Vzdialené šumenie ma uspávalo. (Švantner) — Spreťfhané korenky sa pospájali. (Švantner) — Kritický dátum minul. (Karvaš) — Priliepalo sa mi na telo / a stekalo

všadiaľ / ani teplý med. (Švantner) — Ešte niekoľko dní. / Ešte niekoľko hodín. (Karvaš) — *Celá táto stará*, / ušľachtilá, / dôstojná rodina / čakala zvedavo, / so strachom... (Karvaš)

2. Vo viacčlenných skupinách inklinujú k trojtaktovému úseku trojčlenné atributívne syntagmy, najčastejšie na začiatku vety. Inde len vtedy, ak susedný osihotený takt „nepotrebuje“ k sebe partnera do dvojtaktového úseku:

*Stará matka zhora* / mala pre nás deti / nezvyčajnú milotu v sebe. (Figuli) — *Prostredná sestra s matkou* / zbierala idúcky / huby jesienky. (Figuli) — *Suché drevo hrád* / od nich zažiarilo. (Švantner) — *Bol označený* / vysokou mitrou / s dvoma zlatými rohmi. (Švantner) — *Veľké srdcovité lupene* / sa pomaly od seba odlúpali... (Švantner)

Ale:

*Komár* / išiel na *nižný* / koniec dediny / a *Kúrňava* / hore briežkom domov. (Urban)

3. Takto sa tvoria trojtaktové úseky aj z dvojčlenných syntagmiem s pomocným slovom alebo so skupinou pomocných slov ako tretím taktom:

*Mihali sa* / ako dlhé ihlice. (Švantner) — *Na hrotoch* / niesli ligotavé kvapôčky / horiaceho zlata / alebo *živej vody* / a na koncoch sa chveli. (Švantner) — *Tetka Livorovie* / postavila sa medzi nás. (Figuli) — ...*hoci na všetkých stranách* / stálo jasanie a žiarenie. (Švantner) — *Zelený svit* / ovíjal svoje vlákna / *okolo drevených zrubov* / a šindľových striech. (Hronský)

4. Trojtaktovým úsekom bývajú aj podvojnú spojivú koordináciu s ďalším členom, podradeným alebo nadradeným:

...*zakladali plásty* / v *dutých stromoch* / i *pod machom*... (Švantner) — ...*nič* / nebolo iné / *ako včera a pred mesiacom*. (Karvaš) — ...a na dne ostávajú / *väčšie i menšie kamene*. (Jašík)

5. Ak nepôsobí disociačne susedný osihotený takt, bývajú trojtaktovými úsekmi aj voľnejšie syntagmy:

*Na ľavej strane* / *člupkal tajomne potok*. (Švantner) — *Bocianska tehelňa* / *zatrúbila sedem hodín*. (Bednár) — *Furmani* / *odišli druhý raz*... (Ondrejov) — *V čečine* / *šuchotali tajomne vtáci*. (Švantner) — *Na jedno miesto* / *omylom musel padnúť* / *júnový kúč*... (Hronský) — *Rekonvalescencia* / *po trištvrtročnom liečení* / *bolu zdĺhavá a ryčerpávajúca*... (Karvaš)

6. Napokon často býva trojtaktový úsek zvyškom po predchádzajúcom členení, pričom sa doňho dostávajú voľné syntaktické členy alebo pomocné slová, prípadne ich skupiny:

*Chodievali sme* / *do hôr každý deň*. (Figuli) — *Ukazoval* / *hlávku mačata dievčencom*. (Ondrejov) — *Na jedných sedeli* / *mláďenci z dediny po dvaja*. (Urban) — *Strávil* / *nad scénkou mnoho dní*. (Karvaš) — *Slnko* / *sa už trochu preklonilo* / *na západnú stranu* / *a tuho páľilo*. (Bednár) — ...*ale nešiel som* / *iba sám lúčinami*. (Švantner) — ...*akoby bola vošla doň* / *tvorivá sila*. (Švantner) — *No sotva sa mi podarilo* / *spretíhať posledné sny*... (Švantner) — *Ba ani stopy* / *po druhom ležovisku* / *som nevypozoroval*. (Švantner)

Posledný doklad je zriedkavý prípad, kde na vydelenie jednotaktového úseku pôsobil slabičný rozmer taktu.

Niekedy vzniká trojtaktový úsek len zo samých pomocných slov:

...ktorý som / však i ja mohol / v spánku strhnúť zo seba... (Švantner)

7. Aby sa zamedzila rytmicky ťažká skupina, ocitnú sa v trojtaktovom úseku časti atributívnej syntagmy, ktoré sú odtrhnuté od svojho nadradeného člena:

...vyklúvalo sa na milóny / zelených lístkov a býl. (Figuli) — ...dve veľmi cirilné / okná jedálne. (Karvaš) — Drobné plamienky / ako množstvo / malinkých ružovkastých hádat / zamrvili sa na zemi. (Švantner) — ...prostredníctvom svojich sviežich / zelených vetví / dvakrát sedela / v ministerskom kresle... (Karvaš)

6. Ak sa pri členení vety počíta s jedným dvojtaktovým a jedným trojtaktovým úsekom a ak tomu nebránia iné okolnosti, volí sa ako trojtaktový z rytmických dôvodov vždy druhý úsek, najmä na konci vety:

Spodnú podložku / mali tmavšiu a mútnejšiu, / lebo tam najskôr / biele výpary / roz-púšťali i navlhnutú zem... (Švantner) — Na pažitný briežok / predného potoka / v poslednej chvíli / dobehla tetka Ondruľakovie. (Figuli)

### Štvortaktový úsek.

1. Je to rytmicky nepriaznivý úsek. Vydeľuje sa vtedy, keď ide o štvorslovné alebo viacslovné skupiny, ktoré sú syntakticky nedeliteľné alebo deliteľné tak, že by vznikli veľmi nesúmerné alebo syntakticky nesúrodé úseky, obyčajne s neželateľným jednotaktovým úsekom na konci vety:

Nuž išli / najmenej dvanásť hodín, / nepretržite, / tesne vedľa seba, / v troch hrubých vrstvách nad sebou. (Švantner) — Plným, / čistým, / molovým zvukom / zaduňal úder / a dlho zvučal / v tichej a skoro prázdnej miestnosti. (Jesenský) — Predavačky / za chrptom chrámu / pražili čierne klobásky a jaternice. (Jesenský) — Pred jatkou Tolkošovou / už bolo dost slúžok a kuchárov. (Jesenský) — Okresný náčelník Brigantík sa srdil, že jeho zpráva... (Jesenský)

2. Častejšie však vzniká štvortaktový úsek vplyvom pomocného slova alebo skupiny pomocných slov:

Veru fialové zvonce nevedia, / že prišli / zavčasu na tanec. (Hronský) — Lebo na ich ostrých hranách / štiepalo sa mnoho lúčov. (Švantner) — ...ale Filoména / je žena vysoká, / takže aj ponad detské hlavy / by mohla zbadat chlapa... (Hečko) — Ale ani jedinké mihnutie / niektorého údu / som pri sebe nepobadal, / ani hláska, / ani najmenšieho šepotu som nezačul, / tak pokorne a nevtieravo / vykonávali svoju blahodarnú službu. (Švantner) — Chodníky po svahoch / sa vinú ako biele nitky. (Jašík) — To sme už aj my deti vedeli, / že jej v rodičovskom dome zazlievali / a nikdy / celkom neodpustili, / že sa vydala / za nášho otca. (Figuli)

### Päťtaktový úsek.

Vzniká z takých istých príčin ako štvortaktový úsek, ale je ešte zriedkavejší:

Ona je štíhla, / ani nie oveľa menšia od neho... (Hečko) — Dvaja hostia pri stole / tiež

*ako čo by boli zadriemali.* (Jesenský) — V malej dedinke / medzi vrchmi / svet tiež bol okate rozdelený na dvoje. (Figuli)

Práve obava pred štvortaktovým a pättaktovým úsekom vedie, ako sme na príslušných miestach uviedli, k rozštiepeniu kongruentnej atributívnej syntagmy:

*Namiesto korenistého / rmutu v kaďečke, / namiesto nabitého / kláta v preši, / namiesto búrlivo pracujúceho / muštu v sude — / je tu hrozno, / zabudnuté na pníku.* (Hečko) — *Na stoličkách / sedeli dve mladé / milosrdné sestry / v belavých, hrubých šatách / s naškrobenými bielymi / šatkami na hlavách.* (Jesenský)

## FRASIERUNG IM SLOWAKISCHEN

### Zusammenfassung

Auf Grund der Literaturbewertung und Betrachtung eines umfangreichen Materials wird es versucht die Frasierungsregeln in der slowakischen **Kunstprosa** eindeutiger zu formulieren.

Es wird die Voraussetzung der sog. **maximalen Frasierung** angenommen. Der Satz wird auf die kleinsten Wortgruppen, bzw. Taktgruppen gegliedert. In der Regel sind es die Zweitakt- und Dreitaktkolons (Aussageabschnitte). Die Eintakt-, Viertakt- und Fünftaktkolons kommen nur unter sehr speziellen Bedingungen zum Vorschein.

Das Hauptprinzip der Frasierung in der Kunstprosa bildet der sog. **Ausmaßrhythmus**. Er kommt darin zur Geltung, daß die Zweitaktkolons als rhythmisch günstige Einheiten bevorzugt werden. Diese Zweigliederung stützt sich vorwiegend auf die **attributiven Syntagmen**. In gleicher syntaktischen Weise werden die Dreitaktkolons bedingt, die rhythmisch als neutral geschätzt werden sollen.

Unter dem Einfluß der aktuellen Aussagegliederung erscheint am Satzanfang sehr oft ein Eintaktkolon, freilich, nur wenn es sich nicht um ein **Attributsyntagma** oder um einen **Zweiwortsatz** handelt. Anderswo wie an der **Satzspitze** sind die Eintaktkolons nicht wünschenswert. Als rhythmisch negativ werden auch die Viertakt- und Fünftaktkolons vermieden. Die Mehrwortgruppen werden durch die Wirkung dieser Tendenz auf Zweitakt- und Dreitaktkolons zerlegt. Das betrifft auch die **attributiven und koordinativen Syntagmen**, wenn sie mehr als drei Glieder enthalten. Ebenso zerfällt auf Zweitakt- und Dreitaktkolons jeder Rest, der nach der **Aussetzung** der rhythmisch bevorzugten Einheiten bleibt. Dabei können auch die **asyntagmatischen Glieder** in ein Kolon eingehen. An dem Satzende steht in der Regel lieber ein Dreitaktkolon als rhythmisch befriedigend.

Die Frasierung läuft in einer **prospektiv-retrospektiven** Weise durch. Nachdem man die **syntaktischen Einheiten**, die an meisten **kompakt sind**, aufgefunden hat, kehrt man zum **ungegliederten Satzrest** zurück und sucht man die **rhythmisch optimale Frasierung**. Die sog. **Fakultivität** in der Frasierung wird durch die **Existenz der merkmalaften Varianten** zur **merkmallosen Grundfrasierung** erklärt.

## O FORMOVANÍ KULTÚRNEHO JAZYKA SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI

IZIDOR KOTULIČ

O začiatkoch formovania slovenskej feudálnej národnosti a o periodizácii tohto vývinového procesu, ako aj o formovaní jazyka vznikajúcej slovenskej národnosti sa už hodne uvažovalo a písalo, ale zatiaľ sa nedospelo k vypracovaniu všeobecne prijateľných výkladov.<sup>1</sup> Rozdielnosť názorov na tieto základné a kľúčové otázky, týkajúce sa začiatkov vlastných slovenských dejín, vyplýva nielen z toho, že o týchto problémoch uvažujú pracovníci rozličných odborov (historici, archeológovia, jazykovedci a i.) a predovšetkým z hľadiska vlastnej disciplíny,<sup>2</sup> ale najmä z toho, že pre podopretie a doloženie (alebo vyvrátenie) postavených hypotéz nám chýbajú početnejšie a dostatočne preukazné doklady z oblasti duchovnej (najmä slovesnej) i hmotnej kultúry. A pretože sa už sotva podarí nájsť úplne nové a dostatočne preukazné svedectvá, ktoré by mohli od základu zmeniť doterajšie naše poznatky a predpoklady o začiatkoch formovania sa slovenskej feudálnej národnosti a jej jazyka, treba hľadať aspoň nové metodické postupy, ktorými by bolo možné preveriť postavené hypotézy a podporiť práve tú najpravdepodobnejšiu. Hoci existuje istý súhrn poznatkov o tom, za akej hospodárskej, politickej, vojenskej, etnickej i jazykovej a kultúrnej situácie dochádza na jednej strane k rozpadu a zániku Veľkomoravskej ríše, ktorej súčasť tvorili aj slovanskí predkovia Slovákov, a na druhej strane zas k začleneniu našich predkov do rámca uhorského štátu v priebehu 10.—12. storočia, predsa sa počiatky formovania slovenskej národnosti kladú nielen do tohto obdobia (10.—12. stor.<sup>3</sup>), ale

<sup>1</sup> Zdá sa, že v poslednom čase záujem o túto problematiku klesol, hoci ešte nie je dostatočne rozpracovaná.

<sup>2</sup> Zatiaľ sa neurobil pokus o preverenie poznatkov a argumentov jednej disciplíny faktami a argumentami inej disciplíny (alebo iných disciplín) a chýba nám aj také syntetické spracovanie, v ktorom by sa v rovnakej miere uplatnili doterajšie poznatky a závery všetkých historických disciplín (ak to dnešný stav rozpracovania tejto problematiky vôbec dovoľuje).

<sup>3</sup> Tak napr. R. Krajčovič (*Problém vzniku slovenskej národnosti z jazykového hľadiska*, HČ V, 1957, 492) kladie proces formovania slovenskej národnosti (už ako intenzívny) do 11.—12. stor.

sa posúvajú aj pred toto obdobie (8.—10. stor.<sup>4</sup>) alebo sa kladú až do neskoršieho obdobia (12.—15. stor.<sup>5</sup>). Domnievame sa, že tieto rozdiely vyplývajú z toho, že jednotliví bádatelia sa usilujú nájsť pre chronologizáciu začiatkov formovania slovenskej národnosti **nejaké osobitné a výrazné fakty a argumenty historické, sociálne, jazykové ap.** Pritom ostáva historickou skutočnosťou, že začiatkom 10. storočia dochádza k politickému rozkladu a zániku Velkomoravskej ríše a že na jej troskách vznikajú nové alebo sa upevňujú existujúce politické a štátne útvary (Uhorsko, Český štát, Poľsko ap.), ktoré preberajú úplne alebo sčasti aj jej hospodárske a kultúrne dedičstvo. A pretože predkovia Slovákov sa po rozpade Velkej Moravy dostali do zväzku uhorského štátu, pričom ako celok nesplynuli s nijakou inou etnickou a **jazykovou skupinou** (ani slovanskou, ani neslovanskou), možno podľa nášho názoru tento historicko-politický zlom považovať za počiatok **procesu formovania slovenskej národnosti** ako osobitnej a samostatnej **historicko-spoločenskej kategórie**.<sup>6</sup> Tento terminus post quem pre začiatok formovania slovenskej národnosti možno podprieť aj poznatkami jazykovednými. Je iste náhodné (ale nie nedôležité), že približne do obdobia rozpadu veľkomoravského štátu (10. stor.) spadá aj definitívny rozklad a zánik praslovanskej jazykovej jednoty (10.—11. stor.<sup>7</sup>). Ak teda predkovia Slovákov do 10.—11. stor. jazykovo patrili k západoslovanskej nárečovej skupine relatívne jednotného praslovanského jazyka, po rozpade praslovanskej jazykovej jednoty museli aj po **jazykovej stránke** tvoriť samostatnú (**slovenskú jazykovú**) skupinu, ktorá svojimi jazykovými znakmi (jazykovou štruktúrou v celku) sa už v úplnosti nekryla s nijakou inou slovanskou skupinou a bola aj **politicky** (štátnou príslušnosťou) a zemepisne vyčlenená od susedných slovanských jazykových

<sup>4</sup> J. Tibenský (*Problémy výskumu vzniku a vývoja slovenskej feudálnej národnosti*, HČ IX, 1961, 405) kladie začiatky formovania slovenskej národnosti do polovice 10., resp. až do 8. storočia a P. Ratkoš (*K diskusi o vznikání národnosti na našem území*, HČ XI, 1963, 277) do 9.—10. stor.

<sup>5</sup> J. Kudláček (*K otázce o vznikání národnosti na našem území*, HČ IV, 1956, 406) posúva začiatok tohto procesu do 12.—13. stor., B. Varsík (*Význam výskumu osídlenia východného Slovenska pre otázku vzniku a rozvoja slovenskej národnosti*, HČ IX, 1961, 421, 439) do 12.—14. stor. a E. Pauliny (*Poznámky k vzniku slovenskej národnosti zo stanoviska historickej jazykovedy*, HČ VII, 1959, 108) do 13.—15. storočia.

<sup>6</sup> Domnienky o tom, že po rozpade Velkomoravskej ríše doznievalo ešte u obyvateľstva vedomie príslušnosti k nerozvinutej „veľkomoravskej národnosti“, sú málo presvedčivé a ich preukaznosť nemožno dosť jednoznačne dokazovať. Najmä nemožno sa domnievať, že vedomie príslušnosti k nejakej etnickej alebo historicko-spoločenskej jednotke (národnosti) sa pociťovalo tak výrazne a intenzívne ako vedomie príslušnosti k novodobému národu.

<sup>7</sup> Porov. K. Horálek, *Úvod do studia slovanských jazyků*, Praha 1955, 77 a pozu. 12; J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I<sup>2</sup>*, Bratislava 1958, 116n.



a etnických skupín (českej, poľskej, ukrajinskej, južnoslovanskej ap.).<sup>8</sup> Tieto jazykovedné poznatky, ako aj rozličné iné mimojazykové okolnosti (historické, politické, zemepisné ap.), ktoré podľa našej mienky majú rovnakú závažnosť a navzájom sa dopĺňajú, sú dostatočne preukazným dôkazom na to, že tak počiatok formovania slovenskej národnosti ako osobitnej a samostatnej historicko-spoločenskej kategórie, ako aj počiatok formovania jazyka slovenskej národnosti treba klásť do obdobia 10.—11. storočia.<sup>9</sup> Pravda, to neznamená, že všetky charakteristické znaky slovenskej národnosti boli už v tomto začiatočnom období rovnako rozvinuté. Aj tak sa však domnievame, že táto nová historicko-spoločenská jednotka — slovenská národnosť — sa už v tomto počiatočnom období musela navonok prejavovať ako pomerne jednotná pospolitosť jazyková, zemepisná a kultúrna,<sup>10</sup> ktorá sa v priebehu ďalšieho historického vývinu ďalej dotvárala i pretvárala v závislosti od početných a rôznorodých faktorov vnútorných i vonkajších.

Vzhľadom na to, že sa pri formovaní a rozvoji slovenskej národnosti a jej jazyka uplatňovali dosť odlišné i špecifické vnútorné i vonkajšie podnety a faktory, ktoré dávali tomuto vývinovému procesu jeho vlastnú dynamiku i charakter, bolo by možné (a iste aj užitočné) rozčleniť proces formovania slovenskej národnosti a jej jazyka na tri základné etapy: 1. počiatočné obdobie: 10.—13. stor.; 2. pokročilé obdobie: 14.—16. stor.; 3. vrcholné obdobie: 17. až 18. storočie.<sup>11</sup>

<sup>8</sup> Obidve historické kategórie — historicko-spoločenská jednotka (národnosť) i jej dorozumievací prostriedok (jazyk) sa spravidla navzájom podmieňujú. Tam, kde niet osobitnej spoločenskej jednotky, obyčajne nebýva ani osobitná jazyková jednotka a naopak. Pritom o existencii slovenského jazyka ako samostatnej jazykovej jednotky v rámci slovanských jazykov od 10.—11. stor. už dnes (navonok) nik nepochybuje. A je veľmi nepravdepodobné, že by sa historicko-spoločenská jednotka (národnosť) ako nositeľ a tvorca jazyka svojim vznikom omeškávala 2—5 storočí (porov. v pozn. 3—5) za vznikom svojho dorozumievacieho prostriedku ako samostatnej a osobitnej jednotky.

<sup>9</sup> Porov. k tomu aj J. Stanislav, c. d., 37, 40.

<sup>10</sup> Existujú isté svedectvá o tom, že táto pospolitosť skutočne tvorila osobitnú a samostatnú jednotku nielen z hľadiska jazykového (porov. v pozn. 8—9), ale aj zemepisného (súvislé a značne kompaktné osídlenie podkarpatskej kotliny) a kultúrneho (doklady z oblasti hmotnej — archeologické nálezy — i duchovnej kultúry: slovanská právna i administratívna a kresťanská terminológia, ktorá prešla do maďarčiny najskôr zo slovenčiny, poukazujú na značnú kultúrnu vyspelosť a jednotu našich predkov). Chýbajú nám najmä spoľahlivejšie náznaky, že sa táto jednota uvedomovala aj ideovo, psychicky. Tento znak sa však spravidla navonok prejavuje až pri rozporoch a treniciach s inou pospolitosťou a hoci tak či onak ovplyvňuje celkové konanie príslušníkov daného spoločenstva, demonštruje sa skôr dožadovaním sa spravodlivosti (Privilegium pro Slavis z r. 1381 v Žiline) ako moderným hlásením sa (aj verbálnym) k svojej národnosti.

<sup>11</sup> Toto naše členenie je, pravda, veľmi rámcové a v podstate sa kryje s Tibenského periodizáciou (cit. štúdia v HČ IX, 1961, 405 n.), ktorá vychádza predovšetkým z faktov hospodárskeho a spoločenského vývinu uhorského štátu, a iba málo sa líši od Holotikovej periodizácie feudálneho obdobia v Uhorsku (porov. *K periodizácii slovenských dejín v období feudalizmu a kapitalizmu*, HČ I, 1953, 42—73).

Formujúca sa slovenská národnosť kultúrne i jazykovo nadväzovala na predchádzajúce (veľkomoravské) obdobie. O kultúrnej a spoločenskej sile formujúcej sa slovenskej národnosti a o doznievaní veľkomoravských tradícií vo vznikajúcom uhorskom štáte najlepšie svedčí to, že v ranofeudálnom uhorskom zriadení sa administratívno-právna i náboženská (cirkevná) organizácia buduje podľa slovanského vzoru,<sup>12</sup> ako na to ukazuje administratívno-právna a kresťanská maďarská terminológia, ktorá je slovanského, najskôr západoslovanského pôvodu.<sup>13</sup> Na základe tohto možno spätne usudzovať, že formujúca sa slovenská národnosť prevzala z veľkomoravského obdobia aj pomerne rozvinutý kultúrny jazyk, ktorý v istej adaptácii pre kultúrnu potrebu ďalej používala a v medziach možnosti aj rozvíjala.

V slavistickej jazykovednej literatúre sa dnes už všeobecne prijíma názor, že na území obývanom západnými Slovanmi sa ešte v predstaroslovienskom období (počas pôsobenia tzv. írskkej misie) sformoval prvý kultúrny jazyk západných Slovanov, v ktorom boli zostavené (resp. doň preložené) aj prvé slovanské (náboženské) texty, ako sú základné modlitby (Otčenáš, Krédo), krstný sľub, spovedné modlitby a formuly ap.<sup>14</sup> Tento kultúrny jazykový útvar sa formoval na základe bežnej, ľudovej reči západných Slovanov ako jej kultúrna nadstavba (na kultúrne i civilizačné účely) a je viac ako pravdepodobné, že v istej podobe pretrval nielen tzv. staroslovienske (cyrilometodajské) obdobie,<sup>15</sup> ale že ho prevzali ako kultúrne dedičstvo a hodnotu aj tie nové historicko-spoločenské jednotky (slovenská a česká národnosť ap.), ktoré sa po zániku Veľkomoravskej ríše začali formovať na troskách nerozvitej veľkomoravskej národnosti. Ak teda pre obdobie pred 10. storočím na území západných Slovanov možno nielen predpokladať, ale aj dokázať, že popri bežnej ľudovej reči existoval tu domáci kultúrny jazyk (kultúrna západoslovančina) a nesporne aj prevzaté kultúrne jazykové útvary (latinčina a starosloviencina), niet dôvodu, aby sme aj pre obdobie po 10. storočí, keď sa začína formovať slovenská národnosť, nemohli predpokladať, že popri bežnej hovorenej ľudovej reči existovali tu tiež kultúrne jazykové útvary: domáci (kultúrna slovenčina) a prevzatý (latinčina), ktorých rozsah používania a funkcie neboli rovnaké a v priebehu historického vývinu sa menili. Pomerne

<sup>12</sup> Porov. E. Paulíny, *Začiatky kultúrneho jazyka slovenskej národnosti*, JŠ VI, 1961, 6.

<sup>13</sup> Porov. tamže, 6–10.

<sup>14</sup> Porov. A. V. Isačenko, *Začiatky vzdelanosti vo Veľkomoravskej ríši*, JS I–II, 1946–1947, 137–178, 265–317 (najmä str. 312 n.).

<sup>15</sup> Sú isté náznaky, že staroslovienska náboženská literatúra, ktorá vznikala na Veľkej Morave, bola sčasti ovplyvnená aj týmto západoslovanským kultúrnym jazykom (uvádzajú sa isté znaky nielen z hláskoslovia a morfológie, ale aj z lexiky). Domáci kultúrny jazyk sa pravdepodobne používal vo väčšej miere v hovorených kultúrnych prejavoch, kým starosloviencina viac v písomných prejavoch (preložená i pôvodná náboženská a kresťanská literatúra).

silná vrstva (západo-)slovanskej administratívno-právnej a kresťanskej terminológie v maďarčine svedčí o tom, že formujúca sa slovenská národnosť, najmä jej **sociálne** i kultúrne najsilnejšia časť, zohrala v počiatočnom období budovania **uhorského štátu** dôležitú politickú i kultúrnu úlohu a že jej slovenská reč (slovenčina) sa používala aj ako administratívny a konverzačný jazyk uhorskej vládnúcej triedy<sup>16</sup> aspoň dovtedy, kým títo potomci (slovanskej) vládnúcej triedy veľkomoravskej neprešli úplne do zväzku uhorskej vládnúcej triedy, t. j. kým sa nehungarizovali.<sup>17</sup> O tom, že týmto slovanským administratívnym a konverzačným jazykom vedúcich činiteľov (slovanského i neslovanského pôvodu) vznikajúceho uhorského štátu mohol byť iba kultúrny jazyk (nie nárečie), nemožno pochybovať. Pomerne málo rozvinutá ľudová reč (nárečie)<sup>18</sup> s úzkou sociálnou a zemepisnou platnosťou a ohraničeným poslaním (bežný dorozumievací styk istého spoločenstva, na istom území a len o životne najdôležitejšej činnosti) by takúto významnú kultúrnu a organizačnú úlohu pri utváraní uhorského feudálneho zriadenia a feudálnej i náboženskej terminológie maďarskej nebola mohla plniť. Pritom je jasné, že táto kultúrna vrstva slovnej zásoby (administratívna, právna a kresťanská terminológia) nemohla vzniknúť v ľudovej reči (nárečí)<sup>19</sup>, ale v kultúrnom jazyku, založenom síce na ľudovej reči, ale vzhľadom na jeho odlišné poslanie a funkcie aj osobitne usposobenom a rozvinutom<sup>20</sup> a majúcom aj širšiu spoločenskú platnosť a väčšiu závažnosť.

Z našich doterajších výkladov vyplýva, že už pre počiatočné obdobie formovania slovenskej národnosti (10.—13. stor.) treba predpokladať, že sa tu paralelne používali tri funkčne odlišné jazykové útvary: I. nárečia, ktoré slúžili na bežné dorozumievanie hlavne sociálne nižšie stojacich vrstiev na istých zemepisných oblastiach (západoslovenské, stredoslovenské a vý-

<sup>16</sup> Porov. E. Pauliny, c. d., 9.

<sup>17</sup> Príslušníci vládnúcej triedy viacnárrodnostného uhorského štátu (aj ich vzdelaní služobníci) patrili do privilegovaného štátoprávneho zväzku „natio Hungarica“, v ktorom ich jazykovo spájala oficiálna a nadnárodnostná latinčina a ideovo feudálna ideológia.

<sup>18</sup> Je všeobecne známe, že najmä slovná zásoba (a tu zas najmä terminológia) a syntax nárečia (ľudovej reči) nie je nikdy natolko rozvinutá ako v kultúrnych alebo spisovných jazykových útvaroch. Súvisí to s odlišnými základnými funkciami, poslaním i sociálnou a kultúrnou platnosťou vedome rozvíjaných (kultúrne a spisovné jazyky) a živeľne sa rozvíjajúcich jazykových útvarov (nárečí).

<sup>19</sup> Ľud ako hlavný tvorca a nositeľ nárečia sa nezúčastňoval priamo na štátnej a cirkevnej správe (bol zväčša v poddanskom vzťahu), nemal na to ani potrebné vzdelanie a skúsenosti, preto nemohol usposobovať svoju reč (nárečie) pre vyššie kultúrne a civilizačné účely.

<sup>20</sup> Hoci kultúrny alebo spisovný jazyk sa môže viac alebo menej zhodovať svojou zvukovou stránkou s konkrétnym nárečím (ako svojím základom), v oblasti gramatickej (početom gramatických tvarov a kategórií i konštrukcií) a lexikálnej (rozsah a významová i štylistická diferenciacia slovnej zásoby) sa obyčajne už pri svojom vznikaní dosť podstatne odlišuje od konkrétneho nárečia (i nárečového koiné). Porov. k tomu K. Horálek, c. d., 285. Zreteľne to možno ukázať aj na prvých podobách slovenského spisovného jazyka (berňolákovčina, štúrovčina), ktorých nárečový základ sa odzrkadľuje predovšetkým v zvukovej stránke a (v menšej miere) v morfológii.

chodoslovenské nárečia<sup>21</sup>); (2.) domáci kultúrny jazyk, ktorý vyrastal z nárečí, ale sa od nich odlišoval nielen väčšou funkčnou diferencovanosťou a širšou spoločenskou platnosťou a záväznosťou, ale aj rozvinutejšou stavbou významových rovín<sup>22</sup>; 3.) cudzí kultúrny jazyk (latinčina), ktorý sa používal najmä v cirkevnej správe a liturgii, ale aj v štátnej správe a diplomacii a v neposlednej miere aj v náučnej a umeleckej spisbe<sup>23</sup>.

Vzájomný vzťah, funkčné zafaženie i rozsah používania týchto troch základných jazykových útvarov príslušníkmi formujúcej sa slovenskej národnosti nebol rovnaký a menil sa v závislosti od kultúrnych, politických i sociálnych pomerov.

Hoci (slovenské) nárečia slúžili len na bežné dorozumievanie hlavne sociálne nižšie postaveného obyvateľstva a nemali natoľko rozvinuté významové roviny (slovná zásoba, syntax, štylistická diferenciacia) ako kultúrne jazykové útvary, predsa boli najrozšírenejším a najpoužívanejším jazykovým útvarom formujúcej sa slovenskej národnosti, ktorý si podržal kontinuitu i svoje základné poslanie s malými zmenami od najstarších čias až po súčasnosť. Niekedy sa mýlne predpokladá alebo aj tvrdí, že nárečia boli v tomto počiatočnom období jediným domácim jazykovým útvarom, ktorý slúžil nielen na účely bežne dorozumievacie, ale aj kultúrne (náboženská i svetská duchovná tvorba určená širším vrstvám obyvateľstva). Takéto chápanie veľmi zjednodušuje jazykové a kultúrne pomery, pretože neberie ohľad na funkčnú, kultúrnu a štylovú diferenciaciu jazyka formujúcej sa slovenskej národnosti, ktorá v tom období už nesporne predstavovala kultúrne spoločenstvo. Nemožno totiž predpokladať, že by sa jazykovo nesporne nadnárečová slovesná tvorba (ústna i písomná, prekladová i pôvodná) predveľkomoravského i veľkomoravského obdobia<sup>24</sup> bola po zániku Veľkej Moravy jednoducho stala „nárečovou“, hoci v súvislosti so zánikom vyspelých veľkomoravských centier, a s tým spojeným istým kultúrnym úpadkom treba pripustiť väčšie formálne prispôbenie náboženských a kultových textov (najmä základných) ľudovej reči, nárečiam. Tým sa však táto slovesná tvorba ešte nestala „nárečovou“, pretože najmä jej slovná zásoba, frazeológia, syntax a vyššia štylová i kultúrna hodnota ostala nadnárečovou, na čo vplývala aj skutočnosť, že išlo v prevažnej miere o texty preložené z jazykov bohato rozvinutých (latinčina a i.) a štylisticky značne diferencovaných, na pretlmočenie ktorých nemohla postačovať

<sup>21</sup> Porov. k tomu aj E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, 17n. (i naše recenzné poznámky k týmto výkladom v JČ XVII, 1966, 99n.).

<sup>22</sup> O funkciách a rozsahu používania domáceho (kultúrneho) jazyka porov. u E. Paulinyho *Začiatky kultúrneho jazyka...*, 15–16.

<sup>23</sup> Tamže, 16 n.

<sup>24</sup> Porov. cit. prácu A. V. Isačenka v pozn. 14.

pomerne málo rozvinutá a **štylisticky i významovo** menej diferencovaná lexika a syntax nárečí. Pre tieto a ďalšie dôvody nemožno nárečia pokladať za jediný jazykový útvar formujúcej sa slovenskej národnosti ani v počiatočnom období, tým menej neskôr.

I keď o existencii domáceho kultúrneho jazyka v počiatočnom období formovania slovenskej národnosti nemáme nijaké priame, najmä písomné svedectvá, predsa jeho predpoklad považujeme za viac ako len za pracovnú hypotézu. Ako sme už uviedli, náboženské a vôbec kultové, obradné a iné texty (kultúrna slovesná tvorba), o existencii ktorých nemožno nijako pochybovať, hoci ich nemáme priamo doložené, vyjadrovali často zložité obrazy z oblasti duchovnej i materiálnej kultúry (náboženskej i svetskej). A tieto vyššie kultúrne a myšlienkové hodnoty, často preberané z vyspelých kultúr a cudzích kultúrnych jazykov, najmä z latinčiny mohli sa adekvátne vyjadriť a ďalej rozvíjať v prospech celého spoločenstva iba v domácom kultúrnom jazyku, ktorý vyrastal z tradície a z nárečia a formálne sa pravdepodobne nijako podstatne neodlišoval od domácich nárečí (ale asi sa s nimi ani úplne nezhodoval), avšak svojimi odlišnými funkciami a väčšou rozvinutosťou významových rovín prekračoval úzky rámec nárečí a stál nad nimi ako ich kultúrna a celospoločenská (nadržová) nadstavba.

Latinčina ako **prevzatý** kultúrny jazyk, ktorý geneticky i štruktúrne nemal priamy a bezprostredný vzťah k nárečiam a k domácomu kultúrnemu jazyku slovenskej národnosti, predstavovala nielen najbohatší a najrozvinutejší jazykový útvar v strednej Európe a oficiálny jazyk cirkvi i uhorského štátu, ale stávala sa aj vzorom pre rozvíjajúci sa domáci kultúrny jazyk a vplývala naň. Prostredníctvom domáceho kultúrneho jazyka prenikali mnohé slová z vyspelých cudzích kultúrnych jazykov, najmä z latinčiny a cez ňu, už od najstarších čias aj do ľudovej reči, nárečí. Latinčina sa uplatňovala v oveľa väčšom rozsahu ako domáci kultúrny jazyk a okrem iných činiteľov práve monopolné postavenie latinčiny v štátnej a cirkevnej správe a jej nepomerne väčšia rozvinutosť a bohatosť **prekážali** do značnej miery rýchlejšiemu rozvoju domáceho kultúrneho jazyka, ktorý latinčine nemohol konkurovať v celom rozsahu ani v jednej oblasti kultúrneho a vyššieho spoločenského života, najmä po 12.—13. storočí.

Okrem spomínaných troch základných jazykových útvarov, ktoré používali vo väčšej alebo menšej miere príslušníci formujúcej sa slovenskej národnosti (nárečia, domáci kultúrny jazyk, latinčina), sa na menších ostrovoch slovenského územia používali aj iné (cudzie) jazyky. Tie však temer výlučne používali iba príslušníci cudzích (nedomáccich) národností, ale iste vplývali

(alebo mohli vplývať) aj na domáce jazykové útvary (nárečia, domáci kultúrny jazyk).

V priebehu 13. storočia, hlavne po tatárskom vpáde r. 1241 sa na slovenskom území začali usadzovať nemeckí kolonisti, ktorí zakladali najmä banské a mestské strediská a získavali v nich nielen privilegované postavenie, ale aj značnú hospodársku a politickú moc. Ich pričinením sa vo vzniknutých mestách uplatňoval nielen nemecký právny poriadok a nemecká správa, ale i nemecká reč, ktorá popri hospodárskej a politickej moci nemeckých kolonistov tiež sťažovala uplatnenie a rozvoj slovenského živlu v mestách i jeho kultúrneho jazyka. Na druhej strane však nemecká reč privilegovanej vrstvy mestského obyvateľstva vplývala aj na domáci kultúrny jazyk (najmä od 14. až 15. stor.), do ktorého prešla v hojnej miere nemecká terminológia banícka a v istom rozsahu aj terminológia vzťahujúca sa k remeslám, správe a životu miest ap.<sup>25</sup> Názvoslovie týchto okruhov činnosti prechádzalo priamo alebo sprostredkované (cez domáci kultúrny jazyk) aj do nárečí.

Iba pre úplnosť treba spomenúť, že už v tomto období sa na historickom slovenskom území uplatňovala aj maďarčina ako jazyk maďarského obyvateľstva (vojenské družiny v oblasti Nitry, Spiša), ktorého príslušníci sa dostávali do štátnej správy aj ako novousadlíci mimo hranice kompaktného maďarského jazykového územia (do Zemplína, Šariša a i.). V tomto období však maďarčina nijako zreteľne nevplývala ani na domáci kultúrny jazyk (vplyv tu šiel viac opačným smerom) ani na slovenské nárečia.<sup>26</sup>

Pretože problematika používania cudzích nepríbuzných jazykov príslušníkmi slovenskej národnosti vybočuje z našej tematiky a je hodne špecifická, pričom na spracovanie nám chýba historický sociolingvistický výskum, nebudeme sa v našich ďalších úvahách ňou zaoberať. Z tých istých dôvodov aj pri sledovaní postavenia latinčiny v živote slovenskej národnosti do konca 18. storočia sa obmedzíme len na okrajové poznámky. V ďalších výkladoch budeme sledovať rozvoj, vzájomný vzťah a vplyv iba tých jazykových útvarov, ktoré boli všeobecne zrozumiteľné všetkým príslušníkom slovenskej národnosti.

Postupne ako sa upevňovalo uhorské feudálne zriadenie a štát, prechádza sociálne i kultúrne vyššie postavená vrstva slovanského pôvodu, ktorá mohla kladne ovplyvniť a urýchliť ďalší rozvoj slovenskej národnosti a jej kultúrneho

<sup>25</sup> Porov. k tomu V. Blanár, *Zo slovenskej historickej lexikológie*, Bratislava 1961, 126 n., 143 n.

<sup>26</sup> Výraznejší vplyv maďarčiny na slovenské nárečia možno pozorovať až v období násilnej maďarizácie po prijatí osobitného zákona koncom 18. stor. o postavení maďarčiny v Uhorsku.

jazyka, do zväzku uhorskej vládnúcej triedy a **hungarizuje sa**.<sup>27</sup> Tá okolnosť, že formujúca sa slovenská národnosť už v počiatočnom období stráca práve hospodársky, politicky i kultúrne najsilnejšiu a najvplyvnejšiu vrstvu, pričom stredná vrstva (meštianstvo a zemianstvo) sa rozvíjala iba pomaly, jej hospodárska i politická moc bola slabá a kultúrna vyspelosť spočiatku pomerne nízka, veľmi nepriaznivo vplývala na formovanie i rozvoj slovenskej národnosti a jej kultúrneho jazyka. Preto sa **domáci kultúrny jazyk** nemohol rozvíjať natoľko ako kultúrne jazyky susedných slovanských národností (napr. českej i poľskej ap.), ale naopak — upadal. Slovenská národnosť koncom 13. a začiatkom 14. stor. už (alebo ešte) nemala takú hospodársky, politicky a kultúrne silnú sociálnu vrstvu, ktorá by slovesnú a vôbec kultúrnu tvorbu v domácom jazyku bola schopná sama ďalej rozvíjať alebo jej rozvoj aspoň podporovať a konzumovať ju. A preto keď sa začiatkom 14. stor. ukazuje praktická potreba využívať vo väčšej miere a pre náročnejšie úlohy v náboženskej oblasti a neskôr aj v mestskej a hospodárskej správe domáci, všeobecne zrozumiteľný a vyspelý jazykový útvar, nielen že domáci kultúrny jazyk zdedený z predchádzajúceho obdobia nebol na tieto nové, náročnejšie úlohy pripravený, ale nebolo tu ani kultúrne dostatočne vyspelej spoločenskej vrstvy, ktorá by ho bola na tieto nové úlohy uspôsobovala a rozvíjala. Tieto veľku veľmi nepriaznivé okolnosti pre rozvoj slovenskej národnosti viedli k tomu, že **od počiatku 14. storočia** sa na Slovensku začína používať najprv hotová česká náboženská i svetská slovesná tvorba<sup>28</sup> a pod jej vplyvom sa od 15. storočia začína čeština ako vyspelý a bohato rozvinutý kultúrny jazyk používať aj v mestskej a hospodárskej správe miesto domáceho kultúrneho jazyka, ktorý na tieto nové úlohy nebol pripravený. Podľa našej mienky **hlavné príčiny**, ktoré rozhodovali o prevzatí češtiny vo funkcii kultúrneho jazyka slovenskej národnosti od 14. stor., treba vidieť v tom, že 1. domáci kultúrny jazyk nebol dostatočne rozvinutý a pripravený na plnenie nových (viacerých a rôznorodých) funkcií; 2. formujúcej sa slovenskej národnosti v tom období chýbala kultúrne i hospodársky vyspelá sociálna vrstva, ktorá by bola schopná všestranne rozvíjať a obohacovať domáci kultúrny jazyk do tej miery, aby mohol primerane plniť všetky spoločenské i kultúrne potreby; 3. česká národnosť, formujúca sa v oveľa priaznivejších podmienkach, vytvorila si bohatý a rozvinutý kultúrny jazyk, ktorý bol v stave spĺňať už temer všetky praktické i kultúrne potreby nielen v rámci českého štátu,

<sup>27</sup> Pozri v pozn. 17.

<sup>28</sup> Česká literatúra sa na Slovensku nielen používala, ale aj odpisovala — prov. E. Pauliny, c. d., 30 n.; J. Stanislav, c. d., 43n. (tam sa uvádza aj ďalšia literatúra). P. Király (*Zur Frage der ältesten slowakischen Sprachdenkmäler*, *Studia Slavica* IV, 1958, 133 n.) pri väčšine jazykových pamiatok (do 15. stor.) zo Slovenska uvádza aj viac alebo menej preukazné slovenské jazykové prvky.

ale aj za jeho hranicami (na Slovensku, v Poľsku a i.) a konkurovať v istých oblastiach aj latinčine; 4. čeština ako geneticky i štruktúrne najbližší slovenský jazyk mala ešte aj tú výhodu, že pre svoju príbuznosť bola všobecne zrozumiteľným kultúrnym jazykom, takže ju mohli využívať prakticky všetci príslušníci slovenskej národnosti (pasívne alebo aj aktívne — vzdelanci). Na upevňovanie postavenia češtiny vo funkcii prevzatého kultúrneho jazyka slovenskej národnosti aj v neskoršom období (od 16. stor.) vplývala predovšetkým tradícia, ktorá sa jej dlhoročným používaním (od 14. stor.) hlboko zakorenila, pričom od reformácie pristupuje ešte ten fakt, že čeština sa aj na Slovensku stáva hlavným rokovacím a náboženským jazykom evanjelickej cirkvi, čím sa i v širších vrstvách evanjelického obyvateľstva upevňuje jej postavenie a kult ako posvätného jazyka Kráľickej biblie. Tým sa postavenie a tradícia češtiny ako kultúrneho jazyka slovenskej národnosti ešte posilnilo. Len tak si totiž možno vysvetliť to, že čeština sa na Slovensku vo funkcii kultúrneho jazyka používa aj v období, keď už hlavné príčiny jej prevzatia, ako sme už spomenuli, vôbec nepôsobili alebo v značne obmedzenej miere. Od 16. storočia sa totiž početne i kultúrne vzmáha stredná vrstva slovenskej národnosti (mešťanstvo, zemanstvo i svetské duchovenstvo), ktorá sa priamo zúčastňuje na rozvoji kultúrnej tvorby (hlavne slovesnej) alebo ho aspoň podporuje.<sup>29</sup>

I keď čeština a slovenčina predstavujú nielen geneticky, ale aj štruktúrne veľmi blízke a príbuzné jazyky, predsa už od počiatku ich samostatnej existencie jestvovali medzi oboma jazykmi aj dosť zreteľné jazykové rozdiely,<sup>30</sup> ktoré v priebehu ich ďalšieho (samostatného) vývinu a rozvoja ešte narastali a zväčšovali sa.<sup>31</sup> Preto keď začiatkom 14. storočia sa na Slovensku pre známe príčiny (porov. vyššie) začína používať (a odpisovať) česká duchovná tvorba i čeština ako vyspelý kultúrny jazyk, nemohli sa existujúce jazykové rozdiely medzi češtinou a slovenčinou neprejavíť tak na vyspelejšej češtine ako aj na oveľa menej rozvinutom domácom kultúrnom jazyku. Pravda, vplyv domáceho kultúrneho jazyka na češtinu bol menší ako opačný vplyv. Tieto vzájomné vplyvy však neboli rovnako intenzívne a výrazne a záviseli od via-

<sup>29</sup> Hoci rozvoj mestského i cirkevného školstva i písomníctva v tomto období bol podmienený predovšetkým praktickými potrebami (rozvoj miest, remesiel, obchodu, baníctva ap.), mal veľký význam aj pre rozvoj kultúry a slovesnej tvorby.

<sup>30</sup> Niektoré z týchto rozdielov siahajú ešte do praslovanského obdobia, napr. viaceré stredoslovenské znaky (*s* < \**ch*; *rat-*, *lat-* < *ořt-*, *olt-* ap.; porov. E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, 27 n.).

<sup>31</sup> Ide o početné hláskoslovné inovácie české (reflexy za jery, depalatalizácie spoluhlások, prehlásky, *ř* ap.) proti odlišným reflexom alebo zachovaniu staršieho stavu v slovenčine — tieto rozdiely sú najzreteľnejšie práve v hláskosloví, ale zasahujú aj oblasť morfológie, tvorenia slov i lexiky a syntaxe.



cerých činiteľov. Aspoň pre obdobie 14.—15. stor. možno predpokladať, že domáci kultúrny jazyk, ktorý sa vtedy používal prevažne v hovorenej podobe a predovšetkým v základných náboženských a kultových textoch, bol menej poznačený českým jazykovým vplyvom ako vplyvom zo strany domáciech nárečí.<sup>32</sup> Rovnako aj čeština v tomto období si vcelku dobre zachovala všetky svoje charakteristické jazykové znaky a zvláštnosti.<sup>33</sup> Vcelku možno povedať, že v 14.—15. stor. sa domáci kultúrny jazyk i čeština ako prevzatý kultúrny jazyk používali síce v nerovniakom rozsahu, ale predsa len paralelne popri sebe a ešte pomerne málo sa ovplyvňovali.<sup>34</sup> Od 16. stor. v súvislosti so značným rozvojom miest a strednej spoločenskej vrstvy (meštianstvo, zemianstvo) dochádza pod vplyvom narastajúceho používania českého kultúrneho jazyka aj k rýchlejšiemu rozvoju domáceho kultúrneho jazyka, čo sa však prejavilo nielen na rozširovaní funkcií domáceho kultúrneho jazyka a na rýchlejšom rozvíjaní jeho významových rovín, ale aj na jeho formálnej stránke — na rovine výrazu.<sup>35</sup> Domáci kultúrny jazyk sa síce stále rýchlejšie obohacuje a rozvíja, ale pritom aj stále väčšmi podlieha českému jazykovému vplyvu a podobne aj čeština na Slovensku nielen že priberá stále väčší počet slovenských jazykových prvkov, ale aj stále pravidelnejšie a systémovejšie sa tieto prvky v nej využívajú. Pravda, niektoré zachované texty ukazujú, že tak domáci kultúrny jazyk, ako aj prevzatá čeština si vo viacerých prípadoch zachovávajú vlastný jazykový charakter, temer vôbec nepoznačený, alebo len málo poznačený vplyvom druhého kultúrneho jazyka.<sup>36</sup> To je však skôr výnimka ako pravidlo, ale aj tak treba predpokladať, že popri tomto novom, hybridnom a značne zložitom jazykovom útvare, ktorý poznávame z početných doložených textov a ktorý je výsledkom interferencie domáceho kultúrneho jazyka a češtiny, si tak vlastný, domáci kultúrny jazyk ako aj prevzatá čeština zachovávajú svoju samostatnosť

<sup>32</sup> Usudzujeme tak predovšetkým na základe toho, že domáci kultúrny jazyk sa v tomto období používal hlavne v hovorenej podobe a prevažne len v bežných náboženských textoch, a to vo všetkých spoločenských vrstvách, takže jeho formálna stránka (hláskoslovie, morfológia) iste mala do veľkej miery nárečový charakter v závislosti od oblasti, na ktorej sa používal.

<sup>33</sup> Ukazujú na to jednak tie staročeské pamiatky, ktoré prešli slovenským jazykovým prostredím (pozri v pozn. 28), jednak súvislé české texty slovenskej proveniencie (porov. V. Chaloupecký, *Knihá Žilinská*, Bratislava 1934; tenže, *Středověké listy ze Slovenska*, Bratislava—Praha 1937; Š. Kniezsa, *Středověké české listiny*, Budapešť 1952. a i.).

<sup>34</sup> Porov. pozn. 33.

<sup>35</sup> Prenikanie českých jazykových prvkov (najmä hláskoslovných a tvaroslovných) aj do takých pamiatok, ktorých jazykový základ je zreteľne slovenský (takéto listy i celé protokoly alebo ich časti máme doložené v zbierke transliterovaných textov JÚĽŠ SAV); do tejto skupiny textov možno zaradiť napr. aj *Ostrihomský rituál* (1625) i niektoré ďalšie náboženské a cirkevné texty.

<sup>36</sup> Porov. v pozn. 33 a 35.

a kontinuitu po celý čas ich existencie a používania ako kultúrnych jazykových útvarov slovenskej národnosti.<sup>37</sup>

Zo 17. a 18. storočia už možno uviesť dostatočný počet a dosť preukazných textov, ktoré na jednej strane dokladajú existenciu osobitného domáceho kultúrneho jazyka<sup>38</sup> a prevzatého kultúrneho jazyka (čeština),<sup>39</sup> na druhej strane ukazujú na formovanie akéhosi prechodného, hybridného kultúrneho jazykového útvaru, v ktorom sa viac alebo menej organicky (spočiatku aj celkom neorganicky) spájajú jazykové prvky české i domáce, slovenské. O jazykovej stránke takýchto (jazykovo) nevyhranených, „zmiešaných“ textov nemožno vždy jednoznačne povedať, či ide o bohemizovaný domáci kultúrny jazyk (slovenčinu) alebo o slovakizovaný prevzatý kultúrny jazyk (češtinu), a to tým viac, že obidva jazyky majú okrem odlišných znakov aj hodne spoločných, nediferencovaných jazykových prvkov, ktoré zdedili z praslovančiny alebo ktoré vznikli ako výsledok nezávislého, paralelného vývinu i vzájomného vplyvu, ako aj vplyvu zo strany iných jazykov (príbuzných i nepríbuzných). Ostáva preto otvorená otázka, ako primerane a objektívne zhodnotiť túto zložitú jazykovú situáciu, ktorú máme doloženú vo veľkom počte zachovaných textov doteraz ani jednotlivo ani ako celok podrobne nepreskúmaných a nespracovaných.<sup>40</sup> Predbežne by bolo možné zaujať k jazykovej charakteristike doteraz preskúmaných textov jednak také stanovisko, že sú písané domácom kultúrnym jazykom a prevzatým kultúrnym jazykom (češtinou) a tie prechodné hodnotiť ako výsledok interferencie týchto dvoch kultúrnych jazykových útvarov,<sup>41</sup> alebo s ohľadom na jazykovú prax (texty) pripustiť ešte aj existenciu ďalšieho (prechodného, zmiešaného, hybridného) kultúrneho jazykového útvaru.<sup>42</sup> Prvé pokusy o ko-

<sup>37</sup> Poukazujú na to dosť hojne zastúpené texty, ktorých jazykový základ i celková jazyková štruktúra je zreteľne slovenská, i početné texty s čisto alebo prevažne českou jazykovou štruktúrou (porov. aj v pozn. 33 a 35). Porov. aj K. Habovštiaková, *Slovenská náboženská literatúra ako praveň pre poznávanie staršej slovenskej slovnéj zásoby*, JČ 19, 1968, 150n.

<sup>38</sup> Ak neberieme do úvahy dosť bohato zastúpené administratívno-právne texty (porov. pozn. 35), možno uviesť napr. *Ostrihomský rituál* (1625), *Verše slovenské* P. Beniekhého (1652), dielo H. Gavloviča ap., ktoré reprezentujú pomerne čistý domáci kultúrny jazyk (ojedinelé české jazykové prvky tu už možno hodnotiť ako bohemizmy len z hľadiska genetického). Porov. to aj na ukázkach uvedených v Mišianikovej *Antológii staršej slovenskej literatúry*, Bratislava 1964.

<sup>39</sup> Počet jazykovo temer čisto českých textov je ešte väčší, najmä ak vezmeme do úvahy aj evanjelickú náboženskú tvorbu. Porov. aj v cit. práci J. Mišianika.

<sup>40</sup> V Jazykovednom ústave L. Štúra SAV je evidencie zachytených vyše 20 000 archívnych jednotiek zo 16.—18. stor., čo predstavuje dvoj- až štvornásobný počet strán. V porovnaní s týmto množstvom predstavujú doteraz jazykovo preskúmané texty len nepatrný zlomok zachovanej písomnej produkcie, ktorá je žánrovo i jazykovo dosť pestrá.

<sup>41</sup> Takéto hodnotenie by vyplývalo z analytického prístupu, v ktorom sa javy členia do vyhranených skupín (A, B).

<sup>42</sup> Tu by išlo o syntetizujúci prístup, ktorý nevyhneje možnosť konštituovania novej skupiny ako výsledku interferencie a miešania dvoch odlišných skupín ( $A \approx B = C$ ).

difikáciu a uvedenie vlastného kultúrneho jazyka slovenskej národnosti do vyššej literatúry totiž vychádzajú nielen z domáceho kultúrneho jazyka (kalvínska náboženská literatúra, Bernoláková kodifikácia a i.), ale aj z tohto prechodného, jazykovo presne nevyhraného jazykového útvaru (trnavská katolícka literatúra a i.), čo sa prejavuje nielen na rovine gramatickej (hlavne morfolologickej), ale aj hláskoslovnej, lexikálnej, ba aj pravopisnej.<sup>43</sup> Preto tieto otázky treba ešte podrobnejšie skúmať a usilovať sa vystihnúť aj jemné rozdiely a vývinové tendencie formujúcich sa a používaných kultúrnych jazykových útvarov slovenskej národnosti. Len po dôkladnej a hlbokej analýze dochovaných pamiatok, textov a svedectiev súčasníkov bude možné podať relatívne úplný a objektívny obraz o formovaní a rozvoji tých kultúrnych jazykových útvarov, ktoré slúžili slovenskej národnosti pri jej kultúrnom i národnom raste a napredovaní a priamo alebo nepriamo stali sa základom Bernolákovho spisovného jazyka i moderného spisovného jazyka vôbec.

Formovanie a vývin i vzájomné ovplyvňovanie kultúrnych jazykových útvarov slovenskej národnosti, ich hierarchiu, rozsah používania i vzťah k ľudovej reči (nárečiam) možno znázorniť aj schematicky (pozri na str. 147).

Nakoniec sa chceme ešte dotknúť aj otázky podielu a vplyvu nárečí na formovanie kultúrneho jazyka slovenskej národnosti.

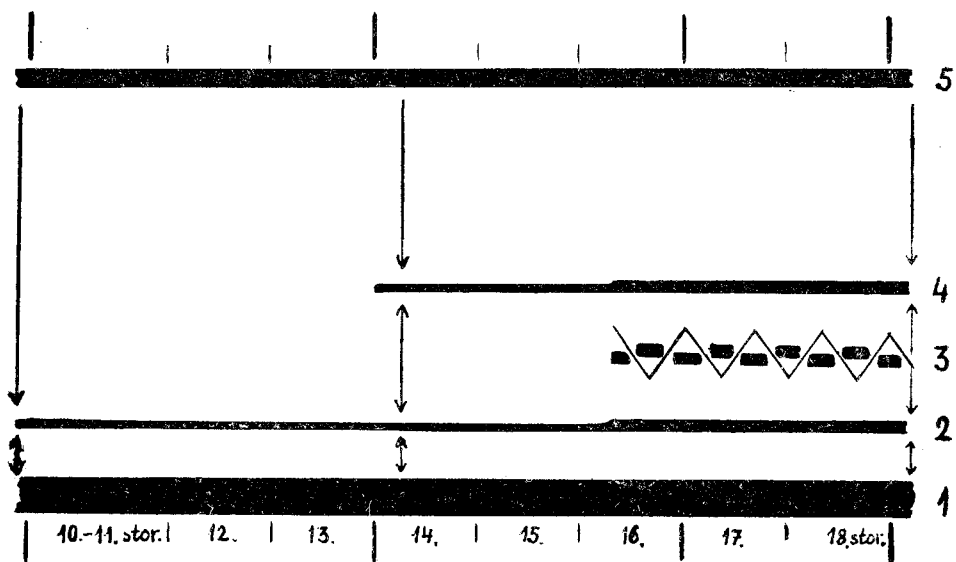
Ako sme už spomínali, kultúrny jazyk slovenskej národnosti (v najstaršom období) formoval sa jednak na základe ľudovej reči (nárečí),<sup>44</sup> jednak na základe jazykovej tradície západoslovanského kultúrneho jazyka ako jeho pokračovanie v nových spoločenských, politických a kultúrnych podmienkach života formujúcej sa slovenskej národnosti.<sup>45</sup>

Už od najstarších čias sa nárečia priamo podieľali na formovaní zvukovej a morfolologickej (a v menšej miere aj lexikálnej a syntaktickej) stavby kultúrneho jazyka slovenskej národnosti a vplývali naň, čím mu dodávali krajové jazykové zafarbenie, predovšetkým na rovine výrazu (formálna stránka). Tak vznikali krajové varianty kultúrneho jazyka slovenskej národnosti,

<sup>43</sup> Takýto obraz poskytujú nielen bežné texty, ale aj predbernolákovská gramatická literatúra trnavská (porov. V. Vážný, *Z trnavské slovníkové a mluvnické literatury před Bernolákem*, časop. Bratislava X, 1936, 386 n.) i ďalšie gramatické poznámky a príručky (*Observationes in linguam Slavicam* z r. 1783; porov. I. Kotulič, *Zo staršej gramatickej literatúry*, SS III, 1968, 315n).

<sup>44</sup> Závislosť kultúrnych a kultových (najmä náboženských) textov od nárečí sa prejavovala a dosiaľ prejavuje prevažne len na formálnej stránke (hláskoslovie, morfológia). Vyplýva to jednak z toho, že tieto texty sa používali a tradovali temer výlučne v hovorenej podobe a v masovom meradle, pričom prevažná väčšina používateľov (veriacich) aktívne ovládala iba nárečie.

<sup>45</sup> Základné kultúrne (náboženské) texty sa prevzali už z predstaroslovienskeho a staroslovienskeho obdobia, pričom tieto texty i ďalšie, ktoré v domacom jazyku vznikali neskôr, boli preložené z vyspelých kultúrnych jazykov (latinčina, menej často gréčtina a nemčina), takže ich slovná zásoba (najmä terminologická) i skladba nenadväzovala priamo a v celom rozsahu na nárečia, ale viac na starší kultúrny jazyk západoslovanský a na vyspelé cudzie kultúrne jazyky.



- Vysvetlenie: 1 = slovenské nárečia  
 2 = domáci kultúrny jazyk (slovenský)  
 3 = hybridný kult. jazykový útvar (česko-slovenský)  
 4 = prevzatý kultúrny jazyk (český)  
 5 = prevzatý kultúrny jazyk (latinčina)

ktoré však v nijakom prípade nemožno stotožňovať s konkrétnym nárečím, od ktorého sa odlišovali nielen funkčne i formálne (v krajových variantoch kultúrneho jazyka prevládali krajové prvky nadnárečové, nie úzko lokálne), ale aj bohatšou štýlovou diferencovanosťou a väčšou lexikálnou i syntaktickou rozvinutosťou. Pravda, formovanie krajových variantov kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (západoslovenského, stredoslovenského, východoslovenského) neprebiehalo časovo celkom paralelne, ani nie rovnako výrazne. Doterajšie výskumy ukazujú, že najvýraznejšie postupovalo formovanie kultúrnej západoslovenčiny, a to práve vďaka osobitnému postaveniu západného Slovenska a najmä Trnavy ako význačného kultúrneho strediska nielen z celoslovenského, ale aj celouhorského hľadiska (po moháčskej bitke). Tento západoslovenský variant kultúrneho jazyka slovenskej národnosti sa uplatňoval už dosť výrazne v 16. a najmä v 17.–18. storočí nielen v písomnostiach administratívno-právneho, náboženského i náučného charakteru, ale aj v tlačенých pamiatkach najrozličnejšieho druhu.<sup>46</sup>

<sup>46</sup> Ukazujú na to písomnosti význačnejších kultúrnych i hospodárskych stredísk (Trnava, Žilina, Bytča, Trenčín a i.) i rukopisná a tlačená produkcia: preklad Písma, Hadvabného slovník (porov. v pozn. 49–50), tzv. „Trnavský slovník“ z r. 1648, „Žilinský slovník“ z r. 1679 (*Vocabularium trium linguarum*) i trnavská slovníková a gramatická literatúra (porov. v pozn. 43).

Podobne existujú mnohé nepriame svedectvá o tom, že aj na oblasti stredného a východného Slovenska kultúrny jazyk slovenskej národnosti získaval od 16. stor. stále zreteľnejšie a stabilnejšie krajové zafarbenie. Možno to sledovať napr. v písomnostiach a najmä v protokoloch liptovských miest a mestiečiek, v hospodárskej i súkromnej korešpondencii liptovských a turčianskych zemanov i v náboženskej literatúre.<sup>47</sup> Na východnom Slovensku krajové zafarbenie kultúrneho jazyka slovenskej národnosti možno dosť výrazne pozorovať už v známych spišských modlitbách (1480), v administratívnej i súkromnej korešpondencii svetských i cirkevných organizácií a osôb (od 16. stor.), v protokole prešovského Vyšného Predmestia (Huštaku) zo 17. stor. ap.<sup>48</sup>

V priebehu 18. storočia sa kultúrny jazyk slovenskej národnosti natolko rozvinul a spoločensky i kultúrne upevnil, že sa objavujú už prvé pokusy o jeho uvedenie do vyššieho náboženského štýlu. V kultúrnej západoslovenčine vzniká prvý preklad Písma (1753)<sup>49</sup> a jeden z najväčších doteraz známych latínsko-slovenských rukopisných slovníkov (1763)<sup>50</sup>. Približne v tom istom období (1750—1758) sa prekladá z maďarčiny do kultúrnej východoslovenčiny päť náboženských kníh pre východoslovenských kalvínov.<sup>51</sup> V oboch prípadoch sa ukazuje, že náboženské texty tohto druhu sa v domácom jazyku museli používať už dávnejšie, pretože náboženská terminológia v týchto prekladoch je dosť jednotná, i keď v mnohých prípadoch sa tu stretávame aj s kalkami alebo s nie celkom presnými domácimi ekvivalentmi latinských, resp. maďarských (kalvínske tlač) termínov a výrazov. Kým v názoroch na jazykovú stránku kamaldulského prekladu Písma i tzv. Hadvabného (Lechnického) latínsko-slovenského slovníka a iných pamiatok sa lingvisti zhodujú v tom, že je to „kultúrna západoslovenčina“, resp. „jezuitská slovenčina“,<sup>52</sup> názory na hodnotenie jazykovej stránky spomínanej kalvínskej náboženskej literatúry sa značne rozchádzajú, hoci tieto pamiatky už boli dosť podrobne preskúmané. Ak neberieme do úvahy extrémne a ničím nepodložené tvrdenie

<sup>47</sup> Porov. napr. Protokoly Partizánskej a Slovenskej Lupte, Sielnice, Troch Sliáčov, Lipt. Trnovec, Ružomberku a i.; *Ostrihomský rituál* a i.

<sup>48</sup> Ukazuje na to pomerne rozsiahly archívny materiál z východoslovenských miest (Bardejov, Levoča, Prešov), feudálnych panstiev a rodín (uložený prevažne v Budapešti) a do značnej miery aj písomnosti šarišsko-zemplínskeho seniorátu.

<sup>49</sup> *Sväté Biblia Slovenské aneb Písma Svätého částka I, II* (orig. na farskom úrade v Číferi; fotokópie v JÚLŠ SAV).

<sup>50</sup> *Syllabus dictionarii latino-slavonicus* (orig. je uložený v rukopisnom oddelení Univerzitnej knižnice v Budapešti — sign. H 64; fotokópie v JÚLŠ SAV).

<sup>51</sup> *Mali catechismus*, Debrecín 1750; *Hlasz pobosneho spévanyja*, tamže 1752; *Svetoho Dávida králya a proroka szto i pedzesätz 'soltári*, tamže 1752; *Radosztz sertza pobosneho tamže* 1758; *Agenda ecclesiarum reformatarum*, tamže 1758.

<sup>52</sup> Porov. napr. E. Pauliny, *Čeština a jej význam pri rozvoji slovenského spisovného jazyka a našej národnej kultúry*, zb. O vzájomných vzťahoch Čechov a Slovákov, Bratislava 1956, 110; tenže, *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1948, 57, 59. O formovaní kultúrnej západoslovenčiny porov. aj R. Krajčovič, *K problematike formovania kultúrnej západoslovenčiny*, Zborník FFUK XIV, 1962, Philologica, 67 n., V. Blanár, *K hodnoteniu jazyka Žilinskej knihy*, JČ XV, 1962, 123.

A. Pražák, že tieto pamiatky sú písané českým jazykom,<sup>53</sup> nemožno prijať bez výhrad ani mienku, že kalvínske tlače z pol. 18. stor. sú písané východoslovenským, resp. južnozemplínskym nárečím,<sup>54</sup> pretože takéto hodnotenie vychádza predovšetkým z rozboru ich formálnej stránky (hláskoslovie, tvaroslovie) a neberie vôbec alebo v nedostatočnej miere zreteľ aj na rovinu významu (slovná zásoba, syntax). Pokiaľ ide o hláskoslovnú a tvaroslovnú stránku kalvínskych tlačí, tu sa skutočne veľmi približujú východoslovenským nárečiam, najmä južnozemplínskej, ale v úplnosti sa s nimi nezhodujú. Avšak ich slovná zásoba je len o niečo viac ako z 1/5 (približne 21,20 %) typicky východoslovenská alebo úzko lokálna (južnozemplínska) a zreteľne tu prevažujú (viac ako z 3/4 : 78,80 %) slová všeobecne slovenské ako aj v ostatných slovenských jazykových pamiatkach písaných krajovými variantmi kultúrneho jazyka — aj s prevzatými lexikálnymi bohemizmami. A podobný obraz poskytuje aj syntax kalvínskych tlačí, ktorú rovnako ako slovnú zásobu nemožno označiť za typicky nárečovú a východoslovenskú. Preto tieto pamiatky nemožno tak jednoznačne označovať ani za nárečové ani za úzko krajové (južnozemplínske). Kalvínske tlače sú písané **krajovým**, ale nadnárečovým východoslovenským variantom kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (predovšetkým pre ich značnú formálnu závislosť od východoslovenského nárečia), ktorý si rovnako ako ostatné krajové varianty kultúrneho jazyka slovenskej národnosti (západoslovenský, stredoslovenský) zachovával kontinuitu a svoje charakteristické znaky od najstarších čias až po obdobie kodifikovania moderného spisovného jazyka (bernoľákovčiny a štúrovčiny), ktorý ho odsunul do úzadia a začal mu stále viac konkurovať a vytláčať ho.

<sup>53</sup> A. Pražák, *Dějiny spisovné slovenštiny po dobu Štúrova*, Praha 1922, 112, takto hodnotí napr. *Hlas pobožného szpívánja* (!).

<sup>54</sup> Takéto hodnotenie vyplýva zo samotného názvu monografie P. Király *A keleti-szlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei* (Budapest 1953) i z výkladov podaných v tejto práci (porov. najmä str. 107 n.). Vo svojej novej práci (*Zur Frage der ältesten slowakischen Sprachdenkmäler* — porov. v pozn. 28) už popri tomto hodnotení jazyka kalvínskych tlačí pripúšťa, že tu ide o regionálny spisovný jazyk (c. d., 113).

<sup>55</sup> Vychádzame tu zo slovníčka kalvínskych tlačí, ktorý zostavil P. Király (c. d., 246—274). Slovníček je neúplný — chýbajú v ňom viaceré slová, ktoré sa v kalvínskych tlačiach z r. 1750—58 používajú (porov. aj poznámku pod čiarou na str. 246), pričom autor sa zameria najmä na to, či príslušné slovo sa vyskytuje aj dnes v južnozemplínskom nárečí a v akej podobe a či je doložené aj v staršej slovníkovej literatúre.

## SLOVENSKÁ NÁBOŽENSKÁ LITERATÚRA AKO PRAMEŇ PRE POZNÁVANIE STARŠEJ SLOVENSKEJ SLOVNEJ ZÁSObY

KATARÍNA HABOVŠTIAKOVÁ

Špecifické politické, hospodárske a spoločenské podmienky, za ktorých sa rozvíjala slovenská národnosť pred 18. storočím, neboli dost priaznivé pre plný rozkvet slovenského jazyka a literatúry. Predspisovné kultúrne jazykové útvary nevyužívali sa v značnejšom rozsahu pre pôvodnú literárnu tvorbu. Existenciu kultúrneho jazyka slovenskej národnosti dokumentujú najmä zachované slovenské jazykové pamiatky z okruhu administratívno-právnych písomností, rukopisná i tlačaná náboženská literatúra a v menšom rozsahu i literatúra odborná (predovšetkým popularizačná s praktickým zameraním). Mimoriadne závažné miesto ako prameň pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby má práve náboženská literatúra.

Nemienime podrobne zaznamenávať rozsah a obsah tejto náboženskej literatúry. Pripomenieme len niekoľko faktov. Od otvorenia trnavskej univerzitnej tlačiarne (r. 1635) do vystúpenia A. Bernoláka vyšlo v Trnave vyše 100 tlačených kníh.<sup>1</sup> Pozoruhodnú edičnú činnosť vyvinuli v polovici 18. stor. i východoslovenskí kalvíni.<sup>2</sup> Náboženská literatúra slovenských evanjelikov zotrvala najvernejšie na pôde bibličtiny, ale len v tlačených knihách. V rukopisných prácach sa už i tu hlási k slovu slovenčina. A tak najmä rukopisná náboženská literatúra umožňuje skúmať slovnú zásobu slovenského kultúrneho jazyka. Pri budovaní kartotéky dokladov pre Historický slovník slovenského jazyka (HSSJ) využívali sa rukopisy vo väčšom rozsahu ako literatúra tlačaná. Okrem diel známych z literatúry (ako napr. tzv. *Bystrická agenda* z r. 1585, *Kamaldulský preklad Písma* z r. 1757) vyexcerpovali sa doteraz i viaceré doposiaľ v literatúre neznáme diela slovenskej náboženskej literatúry (napr. tzv. *Mravouka cnosti*, Weligrandtovo *Djk činenj*, ruko-

<sup>1</sup> Porov. V. Vážný, *Z trnavské slovníkové a mluvnické literatúry před Bernolákem*, Bratislava, str. 365. Podrobnejšiu bibliografiu trnavských tlačí podáva A. Zellinger, *Pantheon Tyrnaviense*, Tyrnaviae 1931.

<sup>2</sup> Zhodnotenie a jazykový rozbor tejto literatúry p. P. Király, *A keletszlovák nyelv-járás nyomtatott emlékei*, Budapest 1953.

<sup>3</sup> Fotokópie týchto pamiatok sú vo fototéke Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV.

pisný *Kancionál* P. Trnovicensa z r. 1631<sup>3</sup>) a v značnom rozsahu i rukopisná františkánska, najmä kazateľská literatúra.<sup>4</sup>

Jazyková hodnota náboženskej literatúry nie je rovnaká. Sú tu značné kvalitatívne rozdiely počínajúc od textov jazykovo usilujúcich sa o priblíženie k spisovnej češtine (bibličtine), cez texty preniknuté viac alebo menej husto slovákizmami lexikálnymi, hláskoslovnými či tvaroslovnými až po texty výrazne slovenské, len kde-tu poznačené istými najmä lexikálnymi bohemizmami. Prevažnú časť náboženskej literatúry predstavujú rukopisy i tlačene knihy, ktorých jazykový základ tvorí tzv. kultúrna západoslovenčina. V jej západoslovenskom nárečovom základe zreteľne sa vynímajú prvky poukazujúce na kontakty so štruktúrne blízkou češtinou (napr. prehláska *u > i* v slovách *lid*, *-é*, *-ský*; prehláska *a > e* v gen.-ak. sg. *muž -a/-e*, *vzťažné zámeno který*). Je však pozoruhodné, že v pomere k písomnostiam administratívno-právneho charakteru je táto náboženská literatúra zreteľne slovenskejšia (výskyt českých hláskoslovných prvkov je v nej relatívne nižší ako v písomnostiach administratívno-právnych).<sup>5</sup> V náboženskej literatúre vystupujú výrazne i prvky stredoslovenského nárečového pôvodu (napr. dvojhĺasky *ia*, *ie*, *uo*).<sup>6</sup>

<sup>4</sup> Za sprístupnenie františkánskej rukopisnej literatúry sme zaviazaní osobitnou vďakou p. dr. V. J. Gajdošovi, ktorý nám dal k dispozícii okolo 20 väčších či menších zväzkov slovenských rukopisných kázní. (Citujeme ich so skratkou VJG.)

<sup>5</sup> Znenia typu *viera* tvoria v materiáli z náboženskej literatúry približne 75,9 % všetkých dokladov; popri nich sú zastúpené znenia typu *věra* (*vera*) 24,1 %. K týmto zisteniam sme dospeli na základe výskumu slov *viera*, *hriech*, *hriešnik*, *hriešny* v kartotéke dokladov pre HSSJ v r. 1967. Prehláska *u > i* v slovách *ľud*, *ľud-ia/-é*, *-i* ap., *ľudský* je v náboženskej literatúre v 336 dokladoch, v 35 dokladoch je *u*; znení na *-i-* je teda 90,5 %, na *-u-* 9,4 %.

V 3. os. pl. ind. prez. je prehláska *u > i* už zriedkavejšia (pri slovese *mať* je 36-krát *majě*, t. j. 54,5 %, 30-krát *majú*, t. j. 45,4 %). V materiáli z administratívno-právnych písomností je prehláska *u > i* ešte častejšie (v heslách *ľud-/-ský*, *oni majú/-i* tvoria znenia na *-i/-i* až 97,2 %, kým znenia na *-u/-ú* len 2,7 %).

Prehláska *a > e* v gen. — ak. sg. mask. v literatúre náboženskej je pri slove *muž* 12-krát, pri slove *otec* 55-krát, znenia s *-a* sú v slove *muž* 25-krát, v slove *otec* 88-krát; čo predstavuje 39,4 % znení s prehláskou, proti 60,5 % znení s *-a-*. V písomnostiach administratívno-právnych je prehláska v týchto prípadoch podstatne častejšie (93,17 % dokladov má prehlásku *a > e*, 6,82 % má znenie *-a*).

Znenie  *který*  je z excerpovanej náboženskej literatúry zastúpené 814 dokladmi. Okrem neho je doložené len znenie *chtový* (z východoslovenskej kalvínskej literatúry 172 dokladmi). Podobná situácia je aj v písomnostiach administratívno-právnych.

K tejto otázke pozri aj K. Habovštiaková, *O vzťahu slovenčiny a češtiny v slovenských písomnostiach zo 16. — 18. storočia*, Slavica 37, 1968 (v tlačí).

<sup>6</sup> Dvojhĺaska *ia* býva najmä v 3. os. pl. ind. prez.: *Maryu pannu... etga* (Mokos S II, 1758, 70), *zdrawy swoge hubga* (tamže 36), *znamenya a zazraky cynya sa* (Pro festo Carmelitanae, 18. stor., str. 4), *kwew cedja* (Cursus quadragesimalis, 1783); zriedkavejšie i v koreni slova: bez porgatku (Tres sermones funebrae, 18. stor., str. 5).

Dvojhĺaska *ie* je napr. v Thamassyho knihe *Prawa Katolicka Ručny Knyška* z r. 1691: *biedu* (549), *dwa diely* (584), *misslienka* (183), *člowyjećku* (155) (doklady uvádzame z diplomovej práce V. Bradiakovej, Bratislava 1958) alebo často i v kázňach D. Mokosa: *prítel hwiezd* (II, 1758, str. 65), *do chliewa* (III, str. 6), *synuw a dcier* (II, 94), *z čriepkama* (II, 30) ap.

Dvojhĺaska *uo* je napríklad u Thamassyho: *puowodce* (83), *lakuotki* (411), u Mokosa: *ku puorodu* (III, 16) a inde.

O expanzivite stredoslovenských jazykových prvkov na západ i na východ pozri E. Pauliny, *Spoločenská funkcia strednej slovenčiny pred Stúrom SR*, XXI, 1956, 174-186.



Západoslovenské nárečové prvky, ktoré sa vyskytujú len na menšom území (napríklad cekanie, dzekanie), nachodíme v tejto literatúre len ojedince.<sup>7</sup>

Pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby je však náboženská literatúra cenná predovšetkým z lexikálneho hľadiska. Náboženská literatúra zachytáva slovenskú slovnú zásobu vo väčšom rozsahu ako literatúra z okruhu písomností administratívno-právnych. Písomnosti administratívno-právneho charakteru zaznamenávajú len istý obmedzený výsek slovenskej slovnej zásoby. Sú dosť stereotypné, opakujú sa v nich záznamy o kúpe a predaji majetku, zápisy testamentov, inventárov ap. Tematické rozpätie náboženskej literatúry je oveľa širšie. Bohatstvo domácej slovnej zásoby vynikajúco dosvedča i samotný preklad Písma, ktorý sa zvyčajne hodnotí ako skúška jazykovej vyspelosti. Práve preto preklady Písma — Starého i Nového zákona — sa spravidla pokladajú za základný prameň pre spracovanie historických slovníkov. I literatúra spojená s kresťanským učením (modlitebné knihy, rituály, kázne, polemická literatúra) je z lexikálneho hľadiska oveľa bohatšia ako literatúra administratívno-právneho charakteru. Vidno to aj z heslára spracovaného z lexikálnej kartotéky dokladov pre HSSJ. V heslári sú mnohé bežné slová doložené len z literatúry náboženskej (a nie z písomností administratívno-právnych alebo z literatúry odbornej).<sup>8</sup> Podobne i podaktoré významy a významové odtienky slov možno nájsť zväčša len v literatúre náboženskej, nie v administratívno-právnej alebo odbornej (napr. slovo *prijímanie* vo význame „požívanie sviatosti oltárnej“, slovo *pán* vo význame „Boh“ i vo význame „kňaz, farár“). I dokumentácia bežnej frazeológie je bohatšie zastúpená v excerptoch z náboženskej literatúry ako v excerptoch z literatúry administratívno-právnej (napr. frazeologické spojenia ako *prísť o rozum*, *prísť do zvady*, *prísť v uši niekoho*, *prísť na službu niekomu* máme doložené len z literatúry náboženskej). V literatúre administratívno-právnej vyskytujú sa iné združené pomenovania ako v literatúre náboženskej. Napríklad pri slove *chlieb* sú v písomnostiach administratívno-právnych spojenia ako *ch. obecný*, *ražný*, *suržený*, *čeladný*, ale v literatúre náboženskej i *skyvka suchého chleba*, *sirotský ch.*, *ch. náš vezdejší*, i *chlieb* vo význame „sviatosť oltárna,“ a to *ch. živý*, *ch. životný*, *ch. anjelov nebeských*, *ch. nebeský* ap.

Bohatosť slovnej zásoby náboženskej literatúry je podmienená nielen spomínaným širším tematickým rozpätím náboženskej literatúry v porovnaní s písomnosťami administratívno-právneho okruhu, ale i možnosťami plnšie umelecky využiť individuálne štylistické schopnosti v literatúre náboženskej

<sup>7</sup> Napr. *swim prociewnikum* (Sermones funebrae et alii, pol. 18. stor., str. 119), *narodzenie den... welmy zarmudceny* (Mravouka enosti, 1742, str. 7).

<sup>8</sup> Napr. pod písmenom *Ch* sú len z náboženskej literatúry doložené slová ako *cháska*, *chladnúť*, *chlipnosť*, *chlp*, *chlpatý*, *chlúbíť sa*, *chmára*, *chodník*, *chór*, *choseň*, *chrasta*, *chrobák*, *chrobáček*, *chromý*, *chtivo*, *chudičky*, *chudobne* a ďalšie.

(najmä pôvodnej) než v odbornom štýle. Písomnosti administratívno-právneho charakteru už vo svojej podstate sú pamiatky so stručným vecným jadrom, ktoré sú štylizované neraz aj improvizované (napr. zápisy výpovedí svedkov pred súdom). Hoci podaktoré písomnosti tohto druhu aj dosahujú istú štylistickú vycibrenosť (napríklad v mestských protokoloch), predsa i tu je pisár obmedzený v individuálnom tvorivom rozvíjaní svojich vyjadrovacích schopností priamo charakterom textu. Na druhej strane však autor náboženského textu, najmä kázne, homílie ap. môže vysloviť podávanú myšlienku voľnejšie, lexikálne bohatšie, ba aj s istým rečníckym pátosom a umeleckým zámerom. Pravda, v náboženskej literatúre prekladovej (napríklad biblickej) je slovenský prekladateľ závislý od cudzojazyčnej predlohy a nemôže si dovoľovať väčší odklon od originálu. No i pri biblických prekladoch kladie si za úlohu čo najadekvátnejšie a zároveň i jazykovo správne a výstižne pretlmočiť pôvodinu. Pre náboženskú literatúru je charakteristická vysoká štylistická vyspelosť, priam umelecké vyjadrenie myšlienky, precízne zvažovanie významu slova a v literatúre kazateľskej i plastické a sugestívne zdôraznenie obsahu podávaného prejavu pomocou mnohých synonym a blízkoznačných slov a neraz i majstrovskou štylistickou gradáciou. Na ilustráciu uvedieme aspoň úryvok z D. Mokošových *Sermones* (I. zv., str. 13):

— Tebe, tebe oplakawa Krystus, o wisokomislný a naduty čloweče...

Tebe oplakawa Krystus, o skupi, lakomi a užerny čloweče, ktery wiccg sobe waziss kusek sribra a zlata, nežli wssecka poklady nebeske.

Tebe oplakawa Krystus, o smilniku, chlipniku a cizolozniku, ktery za okamžene a smradlawe oblíbeni za gednu marnu roskoss utracugess kralostwi nebeske a roskosse ragske.

Tebe oplakawa Krystus, o ožralce, o obzerniku, ktery za geden zbitecny napog, za geden pokrm zakazany, gako druhi nesstasny Ezau, prodawass stud nebesky a mannu angelsku skritu.

So skutočnosťou, že kazateľ sa usiloval podať svoje myšlienky jasne a zreteľne, súvisí aj okolnosť — pre historickú lexikológiu veľmi závažná —, že lexikálny význam slova vystupuje často vo výstižnom kontexte. Na mnohých miestach dopĺňa sa lexikálny význam slovenských slov i paralelným latin-ským citátom. Excerpty z takýchto prameňov sú pre ilustráciu významu slova v historickom slovníku cenné. Na ilustráciu uvedieme aspoň jeden príklad:

Ecce ascendimus Jerosolimam. Luc. 18. v.

Ay wstupugeme do Jeruzalema...

Czas radosty weselosty nastal swetu ninji, zdawna očekawane fassangowne dny, weselost, radost, swetu nastala, nebo geden každý se raduge wesely a spiwa: bachanalia, bachanalia, fassangy, fassangy, radugme se: ede, bibe, comede; gecme, pime a hodugme, wssak nam pust nastane, zarmutek met budeme. — (Kázne pôstne, 18. stor.)

Náboženská literatúra je dobrým prameňom nielen pre poznanie významovej stavby najfrekvencovanejších slov, ale stretávame sa v tejto literatúre

často i so slovami a významami dnes už neznámymi, prípadne len zriedka používanými a či len príležitostne utvorenými. Medzi také patria slová ako *krížovník*, *kamenovník* (kto niekoho popravuje ukrižovaním alebo ukameňovaním), *podvoditedlnost* (= schopnosť niekoho podvieť, oklamať, lstivosť), *odtrženec* (= odpadlík, kacír), *ostrotipnost* (= bystrosť ducha, duchaplnosť), *časnomarný* (= pominuteľný, prechodný, nestály) a iné. Príklady:

— Y ty... tehdy, o synu mug, krestane, mna mordugess, y ty v počtu mych tyranskych krizowniku gsy? (Cursus quadragesimalis anni 1783, 3) — Bil totižto pri geho kamenowani kamen geden negtwrdssi, menem Saul, kteri waroval rucho wssech ginich kamenownikuw. (Sermones funebrae et alii pol. 18. stor., 149) — Diabel... naučil hada swu podwoditedlnostu, abi podwedel žloweka k užiwani owoce zapowedeného. (Tres sermones funebrae 18. stor., 7) — gsu ag neni gsu krestane, neni gsu ani otržency, ani zuplna ze stranky Boha, ani zuplna ze stranky djabla. (Cursus quadragesimalis anni 1783, 9) — Dag mne, o blahoslawena Pano, moc a čznost, ostrowtipnost a wierečnost, abich wericim lidom mohel zwestowati slawu gmena tweho! (Pro festo Nominis Mariae, 2) — Zapowrhla wecy časnomarne a wihledawat počala wecj buduene wečne. (Sermones funebrae et alii pol. 18. stor., 34).

V slovnej zásobe náboženských pamiatok sú i viaceré odchýlky od dnešného slovotvorného postupu. Pri podst. menách je to napríklad v slovách, ako *historikus* (= historik), *korhelkyňa* (= korhelica), *milownica* (= milenka, milá), *modloslužnosť* (= modloslužobníctvo), *pokrytstvo* (= pokrytectvo), *svätúšok* (= svätuškar), *trestúnok* (= trest), *vykladateľ* (= vykladač) a i.

#### Príklady:

— Plynyus, geden z obzlastnych hystorykusuw, wypysuge, že... (Sermo pro festo Visitationis BMV, Gyöngyös 1749, 1) — Ma ženu zlu, korhelkinu. (Mokos, Sermones III, 1758, 113) — Nestidaty chlipnik behal ku domu sweg milownice (Mokos, Sermones II, 1758, 40) — Y niekteri mezi židi... do modloslužnosti a mnohich ginich hrichuw tesskich bili upadli (Tres sermones funebrae, 1) — ...gini naposledí na spůsob fariseusuw, z potrebi, z pricin politiekich, z pokrietwi, na oko lidske ho prigimagu (Concio Dom. Palmarum 18. stor., 1) — Zdaliss sa hned nenaleznu, který tja hned za hlupaka za potinchuskeho čloweka, za swatusska wikrikowat a wihlasowat budu? (Cursus quadragesimalis anni 1783, 27) — ...wselikeho tak czasneho, gak y weczneho trestunku boskeho ugít mozeme. (Concio tempore jubilei, Dubnica 1770, 2) — ...gak wikladatele Pisma Swateho učia. (P. Barnabáš Revai, Kážeň na 8. zast. Križovej cesty, Košice 1752, 2)

I pri príd. menách sú doložené aj iné slovotvorné postupy ako dnes, napr. *čnostlivý* i *čnostlivý* (= čnostný), *dnešejší* (= dnešný), *dobrotlivý* (= dobrotivý), *klzkavý* (= klzký), *lačnivý* (= lačný, lačnejší), *ladovitý* (= ladový), *neuhasitedlný* (= neuhasiteľný), *práčhny* (= práchnivý). Príklady:

— Gakowi život wedel? Život čnostliwi a prikładni... (Tres sermones funebrae, 18. stor., 14) — Hle zretedne mluwim, pekny, dobri čnostliwy život, mrawy čnostliwe... (Sermones funebrae et alii, pol. 18. stor., 142) — Tak tez dnesegssyho dne z urydeny Božyeho na chore Karmelytanskeg učynyla układ Kralowna Nebeska Marya z wernym sluzebnykem swym Symonem. (In festo Carmelitanae, 18. stor., 1) — ...dobrot-

livi Spasitel pri posledneg wečery powedel... (Mokos, Sermones II, 1758, 179) — ...gsu w/mori ribi welmi klskawe a hladke. (Mokos, Sermones II, 1758, 3) — ...lačniwem u nekdo dal pokrm, (tamže II, 181) — do wody ladowiteg ass po krky zahružiti, (tamže III, 110) — Hrich wzdicky pres wssecku wecnost w neuhasitedlneg nenawisti mal. (Cursus quadragesimalis anni 1873, 11) — Kostí... gak prachne drewo, sskwarek, seschli. (Cursus quadragesimalis anni 1783, 16)

Pri slovách sú ojedinelé rozdiely v prípadoch ako *dóverit* (= dôverovať), *kučerawit* (= robiť kučeravým), *leňovat* (= leniť), *lepšit sa* (= polepšovať sa), *onemowat* (= onemievať) ap. **Príklady:**

...sobe samemu žaden (učedelník) nedoweril. (Mokos, Sermones II, 1758, 43) — matrony a panny si gich (vlasy) kučerawegu (tamže, 157) — nelenug hledeti na hada na križi wisieiho (tamže III, 174) — nic se neleppssiss (tamže III, 50) — (O mižerni hrissnici) pri spowedi swateg onemugete (Pro festo Nominis Mariae, 3)

V náboženskej literatúre sú doložené i mnohé staršie, dnes už zaniknuté významy slov. Napríklad slovo *chytlawý* vo význame „chamtivý, lakomý,“ **X** *starost* vo význame „staroba“, *kyselost* vo význame „hnev, nevraživosť“.

**Príklady:**

—skrže orla wiznamenawagu se lide chitlawi, z dlhimi rukami, gakowi gsu mnozi nesprawedliwi pani, kteri na statki druhich czihagu (Mokos, Sermones III, 1758, 28—29) — Za mladu bil negmudregssy a negsscasliwegssy..., pod starost, gak sam uznal, stultissimus sum virorum (Sermones funebrae et alii, pol. 18. stor., 29) — gesli kdo mal kiselost na srdei swem proti bliznimu swemu, gu zlozi. (Mokos, Sermones II, 1758, 33)

Slovná zásoba náboženskej literatúry je zaujímavá nielen pre tieto a iné zastarané a nezvyčajné slová a významy, ale i pre všedné slová zo živého ľudového jazyka. Hojne sa v nej využívajú i slová s istým citovým podfarbením, najmä deminutíva (napr. *červíček*, *strelka*, *žilečka*), zriedkavejšie i augmentatíva (napr. *masisko*). **Príklady:**

Krystus ode wssech opussten gako czerwiczek w krwi sweg lezl. (Sermo pro die Parasceve 1717,4) — smrt swu strelku wsseckich lidi na zemi žigicich mohla bi zamordowati (Tres sermones funebrae, 18. stor., 1) — Nebylo zilecky v celem tele, ktera by se nepukala a krwu nepotila (Cursus quadragesimalis anni 1783, 15) — krestane, kteri w/zakazane dni w patele, w/sobotu gako psi masisko zeru (Mokos, Sermones III, 1758, 93)

V jazyku náboženskej literatúry vyskytujú sa i podaktoré výrazné lexikálne dialektizmy, ako *dotat—dokawat*, *skrzewa*, *mladyj pán*, *kišasonka*, *kolokolvičky* i *kelkokolvičky*, vo východoslovenskej náboženskej literatúre slová ako *čom*, *barz*, *hwarec* a i. **Príklady:**

— naduti dotat zastawame, dokawat se skrzewa smrt časnu nerozpučime (Mokos, Sermones III, 1758, 7) — neni na swete peknegssiho a priwetiwegssiho gmena gako mladenec a panna, gest/prawda, že gest to tess pekne gmeno mlady pan a kisaszsonka. (tamže, 58) — Kelkokolwiczki razi tasskim hrichem hrissnik Boha obrazi, telkorazi naproti nemu rostne moc a wlada pекelneho diabla. (Pro festo Nominis Mariae,

3) — Tsom pán buoh zná i barz dobre vidzi bohabojnich vernich vsitké szprávi... i decrét szlavni, o chtorém on hvarel... (Svetoho Davida, Debretzin 1752, str. 1, 3)

Neustálenosť predpisovných kultúrnych jazykových útvarov odzrkadľuje sa aj pri výrazoch odborných. Napríklad „zemský okršlek“ označuje sa výrazmi *okršlek zeme, zemská okolica i kolečko zemské*. Príklady:

— Smrt prissla na okršlek zeme. (Tres sermones funebrae, str. 7) — z chtoroho szlávu jeszt pólna semszka okolitza (Hlasz p. sp., Debrecín 1752, 20) — kdiž sy kolečko zemske stvoril (KP, 1757, I, 839)

Spomínaná nekodifikovanosť predpisovných kultúrnych jazykových útvarov, živená predovšetkým bezprostredným kontaktom kultúrnych jazykových útvarov so slovenskými nárečiami, no sčasti aj nadväzovaním na tradície spisovnej češtiny a latinčiny u nás, poskytuje slovenským kazateľom široké možnosti využívať synonymné výrazy v duchu dobovej, zo stredovekej latinčiny prevzatej maniéry.<sup>9</sup> Spomeňme aspoň niekoľko príkladov: *útrata—kelčík, chorosť—nemoc, vypovedanie—ortiel, absolúcia—rozviazanie hriechov* a i.

— nge utrata a kelčík weliky. (Mokos, Sermones II, 1758, 88) — abisme z/horosti a z nemoci teg postali. (Mokos, Sermones III, 1758, 37) — wipowedenj a ortelu nepremenedlneho, ktery B[oh] w[šemohúci] widal. (Sermones funebrae et alii, pol. 18. stor., str. 1) — Aby sme absolutiu aneb rozvazanij hrijehov od spowednyka y akožto od samiho Boha prigali. (Bystr. ag., 1885, 17)

Jazyk náboženskej literatúry oplýva aj bohatou frazeológiou. Neraz sú v nej aj také spojenia, ktoré už dnes nie sú živé, alebo sú len zriedkavé, napr. *v nič uviesť* (= zničiť, zničiť), *uši obrátiť* (= počúvať), *na križ zavesiť* (= ukrižovať), *držať radu* (= radiť sa) ap.

— Buch w[šemohúci] cely tento swet trestal a w nič uwedel (Concio tempore jubilei, Dubnica 1770, 1) — Sem synowe a cery maryanske ussy wasse obractye! (Pro festo Carmelitanae, 18. stor., 2) — Hrich... Krista Jezisse podle nesprawedliwego ortela na križ zawesil... (Cursus quadragesimalis anni 1783, str. 5; VJG) — Starssy z lidu wespolek zhromazdeny mezi sebu o ulapenem Jezissy raddu drzali. (Cursus quadragesimalis anni 1783, str. 22; VJG)

Jazyk kázni je popretkávaný i obraznými, často dosť expresívnymi vyjadreniami, napr. *smrť kosu na krky založí, krky lámu, už vytekla* (= uplynula) *hodina, pást si oči po niekom* ap. Príklady:

— Mili krestane! Prwe, nežli ukrutna smrt kosu na krky wasse zaloży, zloste tarchu hrichuw wassich ze swedomj wasseho. (Sermones funebrae et alii, pol. 18. stor., str. 9; VJG) — Ale guss witekla hodinka. Konec ma kazen boskeho kazatela. (D. Mokos, Sermones I, 13) — Ale take chram Boży brana do pekla tym bezbožnim kresta-

<sup>9</sup> Porov. aj. K. Habovštiaková, *Z problematiky slovenských historických synonym, JŠ X, 1968* (v tlači) a *K otázke lexikálneho pôsobenia latinčiny na slovenský jazyk v 16. až 18. stor., JŠ IX, 1966, 87.*

nom, ktorý... w nem gakssto w negakem obecem dome se drža, spia, rozprawagu, očy po ludoch pasu, ginich w ssatach sudia. (P. Guido Péry, Kázeň k sviatku mena P. Márie, Šebeš 1782, str. 6)

Pretože štúdium a využívanie náboženskej literatúry ako základného prameňa pre historickú lexikológiu je ešte len v počiatočoch, nemožno v stručnom príspevku podrobne rozviesť význam náboženskej literatúry pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby. Aj doterajšie poznatky však ukazujú, že náboženská literatúra bude zaujímať kľúčové postavenie pri výskume a spracovaní staršej slovenskej slovnej zásoby, a to najmä pre tieto dôvody:

1. Celkový jazykový charakter náboženskej literatúry v porovnaní s písomnosťami administratívno-právnymi je slovenskejší; bohemizmy vyskytujú sa v nej zriedkavejšie ako v písomnostiach administratívno-právneho charakteru.

2. V literatúre náboženskej, najmä kazateľskej sa v plnej miere ako v písomnostiach administratívno-právneho charakteru **alebo v literatúre odbornej** prejavuje autorova osobnosť, jeho schopnosť vyjadriť **podávanú** myšlienku aj s istým umeleckým zámerom. Preto i vo výbere slov i v bohatstve slovného fondu predstavuje tento druh literatúry cenný prínos pre poznanie staršej slovnej zásoby.

3. Slovná zásoba náboženskej literatúry je bohatšia a významovo činitejšia ako slovná zásoba písomností administratívno-právneho charakteru. Mnohé bežné slová a významy (i prenesené) možno doteraz doložiť len z literatúry náboženskej.

4. Náboženská literatúra je cenným prameňom pre historickú lexikológiu i preto, lebo lexikálny význam slova vystupuje v nej **neraz** veľmi výstižne, prípadne ho možno spätne zistiť i porovnaním s príslušným latinským **pendantom** (najmä v literatúre prekladovej, biblickej).

5. V slovnej zásobe náboženskej literatúry nachodíme v hojnejšej miere ako v písomnostiach administratívno-právneho charakteru doklady na dnes už nepoužívané slová a slovotvorné postupy (napr. *križovník*, *kamenovník*, *svätušok*, *trestúnok*, *lačnivý*, *neuhasedlný*, *leňovať*, *lepšil sa*) i na dnes už **zastarané alebo** neznáme významy slov (*starosť* vo význame „staroba“, *chytľavý* vo význame „chamtivý, lakomý“) ap., čo súvisí jednak so širším tematickým rozpätím náboženskej literatúry, jednak s umeleckým zámerom autorov niektorých druhov náboženskej literatúry.

6. Slovná zásoba náboženskej literatúry — podobne ako písomnosti administratívno-právne — odzrkadľuje neustálenosť predpisovných jazykových útvarov (porov. v terminológii *okršlek zeme*, *zemská okolica*, *kolečko zemské*), **živé kontakty** s nárečovou slovnou zásobou (*kolokolvičky*, *kelčík*), vyjadrovacie spôsoby bežné v ľudovom i hovorovom jazyku (napr. časté zdrobneniny i **augmentatíva**: *červíček*, *žilečka*, *masisko*), doznievanie tradície spisovnej

češtiny a latinčiny (porov. synonymá: *vypovedenie—ortiel, rozviazanie hriechov—absolúcia*) i štylistickú vycibrenosť náboženskej literatúry (hojné využívanie frazeologických i obrazných spojení: *v nič viesť, na kríž zavesiť, už vytiékla hodinka*, metafor, gradácií a i.).

Pre spomínané vlastnosti predstavuje náboženská literatúra mimoriadne bohatý prameň pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby. Pravda, pre komplexné poznanie staršej vývinovej fázy slovenskej lexiky je potrebné skúmať i administratívno-právne písomnosti, odbornú-náučnú i krásnu literatúru.

## GEOMORFOLOGICKÝ ČINITEL PRI UTVÁRANÍ SLOVENSKÝCH NÁREČÍ

ANTON HABOVŠTIAK

Činitele, ktoré vplývali na vznik a utváranie nárečového stavu v jednotlivých slovanských krajinách, sú veľmi rozmanité. Pohľad na diferenciáciu nárečí v slovanských jazykoch však zreteľne svedčí o tom, že jeden z dôležitých činiteľov, ktorý má tiež svoj podiel pri utváraní nárečového stavu, bol geomorfologický činiteľ. Geomorfologické členenie na vrchy, pohoria, horstvá a nimi utvorené doliny s ich riekami, potokmi podstatne podmieňovalo v dejinnom priebehu aj spoločenský život ľudí, ktorí žili v dolinách ohraničených horstvami.

Z geomorfologického hľadiska je najviac členené územie s juhoslovanskými jazykmi, ako je napr. slovinčina a srbochorvátčina i ostatné slovanské jazyky na Balkáne. V rámci slovanských jazykov sú nárečia balkánskej skupiny naozaj najviac diferencované. V porovnaní s týmto územím podstatne menšia je diferenciácia východoslovanských jazykov na území ZSSR. Aj na tomto území sa však nárečová členitosť zväčšuje práve na tých miestach, kde je väčšia geomorfologická členitosť, napr. na Kaukaze.<sup>1</sup>

V rámci slovanských jazykov i Slovensko patrí k tým územiám, ktoré sú z geomorfologického hľadiska veľmi bohaté a výrazne rozčlenené. Táto bohatá členitosť územia mala, pravdaže, — tak ako aj v iných krajinách — výrazný podiel aj pri formovaní slovenských nárečí. V našej jazykovednej literatúre sa viac ráz konštatovalo, že tento zemepisný činiteľ veľmi aktívne pôsobil aj na utváranie nárečových celkov a že v dolinách i kotlinách uzavretých pohoriami a inými horstvami utvárali sa nárečové skupiny s charakteristickými nárečovými znakmi.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Na túto väčšiu nárečovú členitosť v oblasti Kaukazu upozorňuje napr. aj R. I. Avanesov v príspevku *Ob obščeslavianskom lingvističeskom atlase*, *Voprosy jazykoznanija* 4, 1963, 44.

<sup>2</sup> Bolo celkom prirodzené, že slovenským nárečiam sa dávali aj názvy, ktoré súviseli s istými zemepisnými útvarmi. Názvy nárečových celkov pomenovaných podľa dolín a kotlin sa zaužívali už dávnejšie a prakticky sa používajú aj v terajšej jazykovednej literatúre. V údolí Váhu v Liptove máme liptovské nárečia, na Orave oravské nárečia a turčianska kotlina zahŕňa nárečia tiež známe ako turčianske ap. Aj v rámci jednej stolice sa pomenúvajú nárečia podľa dolín, ktoré môžu väčšie údolia členiť na niekoľko dolín. Známe sú napr. doliny v Gemeri, ako napr. Slánska, Štítnická, Muránska i Rimavská dolina. Podľa týchto dolín sa pomenúvajú aj nárečové skupiny.



Vzhľadom na to, že otázke vzťahu geomorfologického činiteľa k nárečovému stavu sa dosiaľ nevenovala primeraná pozornosť, pokúsime sa poukázať na tento vzťah na základe novšieho materiálu získaného výskumom slovenských nárečí v ostatných rokoch.<sup>3</sup>

Prv však ako by sme sa zaoberali otázkou tohto vzťahu, treba zdôrazniť, že geomorfologický činiteľ nie je jediný ani primárny, ktorý pôsobil na utváranie nárečového stavu. Na vývin slovenských nárečí vplýval aj celý rad iných činiteľov, ktoré vzájomne súvisia a na ktoré treba pamätať pri výklade nárečovej diferenciácie.<sup>4</sup> S geomorfologickým členením veľmi úzko súviselo napr. aj zriaďovanie administratívnych celkov, nazývaných stolicami alebo župami. Tieto administratívno-správne celky mali aj pre vývin našich nárečí istý význam. Svedčia o tom viaceré nárečové zvláštnosti, ktoré sa často zhodujú s hranicami týchto stolíc.<sup>5</sup>

S geomorfologickým činiteľom bezprostredne súviselo aj osídľovanie a kolonizácia jednotlivých krajov. Štúdium priebehu osídľovania ukazuje, že kolonizácia sa uskutočňovala zvyčajne v bezprostrednej blízkosti riek a že postupovala proti ich prúdu smerom nahor. Aj najstaršie historické doklady o osídlení obcí sa vzťahujú najviac na obce rozložené po brehoch riek. Svedčia o tom doklady o existencii obcí z 12. až 14. stor.<sup>6</sup>

V ďalšej fáze osídľovania — zhruba v 15. a 16. stor. — zakladajú sa obce už aj na svahoch vrchov a pohorí a v 17. a 18. stor. osídlením tzv. karpatského oblúka v najvyšších polohách sa završuje osídlenie nášho územia. Nerovnomerné osídľovanie Slovenska zapríčinené geomorfologickým činiteľom sa odrazilo súčasne aj v nárečovom členení vnútri istého zemepisného celku. Tak možno vysvetliť, prečo obce daktorej doliny majú iné nárečia v údolí riek ako napr. obce na svahoch pohorí. Ako príklad možno uviesť v Liptove obce Vlačhy pri Váhu, Dlhú Lúku a Veľké Borové pod Liptovskými hoľami. V uvedených obciach je nárečová diferenciácia veľmi výrazná, hoci zemepisná vzdialenosť jednotlivých obcí nie je veľká. Takisto aj na Orave rozdiel medzi nárečím Tvrdošína pri rieke Orave, Vavrečky pod Oravskou Magurou a Novote

<sup>3</sup> Jazykové doklady pre tento cieľ sme použili z materiálu zozbieraného na základe *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí* (Atlas slovenského jazyka), Bratislava 1947, ktorý zostavili E. Pauliny a J. Štolc, a na základe *Dotazníka pre výskum slovenských nárečí II* (Lexika — zostavil A. Habovštiak; tvorenie slov zostavil F. Buffa).

<sup>4</sup> Na daktore iné činitele, ktoré vplývali na vývin slovenských nárečí, sme poukázali už v príspevkoch *Vplyv valašskej kolonizácie na stredoslovenské nárečia*, Jazykovedný časopis XIII, 1962, 8—27; *Kolonizácia ako jeden z činiteľov pri utváraní nárečí*, zborník Problémy marxistické jazykovedy, Praha 1962, 367—371; *Príčiny nárečovej rozdrobenosti na Slovensku*, Vlastivedný časopis 3, 1966, 104—106.

<sup>5</sup> Otázka vzťahu slovenských nárečí a stolického zriadenia si všimame v príspevku *Lexikálna diferenciácia slovenských nárečí vo vzťahu k župnému zriadeniu*, JŠ XI, 1968 (v tlači).

<sup>6</sup> Hojné doklady o existencii obcí z tohto obdobia prináša napr. aj V. Šmilauer v práci *Vodopis starého Slovenska*, Praha a Bratislava 1932.

pod Beskidami je veľmi nápadný, hoci sú to obce, ktorých zemepisná vzdialenosť nie je značná.

Nárečové rozdiely medzi týmito jednotlivými obcami sú podmienené tým, že obyvatelia **tak** Liptova ako aj Oravy neosídľovali jednotlivé **kraje naraz**, ale postupne **od brehov riek** až po najvyššie položené oblasti.

Geomorfologický činiteľ a s ním súvisiace presuny obyvateľov, ako aj hospodársko-spoločenský život vnútri zemepisného celku sa neprejavuje v rovnakom rozsahu ani vnútri Slovenska, ani na hraniciach nášho územia so susednými štátmi. Hranice nášho jazyka sa jednak nekryjú so štátnymi hranicami, jednak nepozorujeme vždy na hraniciach nášho územia výraznejšiu nárečovú diferenciaciu. Zretelnú jazykovú hranicu tvoria vlastne iba **Vysoké Tatry**, a to hranicu medzi slovenskými a poľskými nárečiami. Menej výrazná je už táto hranica na ostatnej časti karpatského oblúka, ktorý utvárajú na hraniciach nášho územia v jeho severnej časti Západné a Východné Beskidy i Poloninské Karpaty v najvýchodnejšej časti Slovenska. Svedčí o tom jazykový stav v oblasti Kysúc, Oravy a Spiša, kde sa vyskytujú nárečia poľského pôvodu, známe v našej literatúre ako tzv. goralské nárečia a príslušníci týchto nárečí ako goralí. Tieto goralské nárečia sa držia nielen na severných svahoch **Beskíd** zvažujúcich sa do Poľska, ale aj na území, ktorého južné svahy patria do územia ČSSR. Goralí radi vyhľadávajú hornaté, riedko osídlené oblasti Beskíd, lebo im poskytovali vhodné podmienky pre chov statku a oviec, charakteristický pre ich spôsob života. Geomorfologický činiteľ sa takto prejavil aj v oblasti Beskíd, a to už pri ich osídľovaní. Beskidy však nezabránili príslušníkom goralských nárečí prenikať za hrebene tohto pohoria. Podobne ako Goralí Beskidy prekročili hrebene Karpát i obyvatelia ukrajinského pôvodu, ktorí sa usadili na našom území i dosť hlboko nielen na južných svahoch, ale prešli — hoci iba sporadicky — aj ďalej na západ do iných krajov východného Slovenska (napr. na Spiš), ba dokonca aj na stredné Slovensko. Na oblasti Spiša sa vyskytuje najzápadnejšia obec s ukrajinským nárečím, a to obec Osturňa v okrese Spišská Stará Ves.<sup>7</sup>

Na utváranie jazykového stavu na východoslovenskom území medzi nárečiami slovenského a ukrajinského pôvodu malo vplyv aj pohorie Vihorlatu.

V západoslovenskej nárečovej oblasti utvárajú zas Biele Karpaty a Javorníky viac-menej výraznú hranicu medzi západoslovenskými a moravsko-slovenskými nárečiami. Najmenej výrazná je táto hranica na dolnom toku rieky Moravy. Na tejto oblasti — ako na to upozorňoval napr. aj V. Vážný — vyskytujú sa viaceré hláskoslovné i morfológické zhody, ktoré spájajú nárečia tzv. Moravského dolu (terajšie Záhorie) s moravsko-slovenským jazykovým komplexom.<sup>8</sup> Nárečia v tejto oblasti tvoria vlastne istý celok, ktorý ani rieka

<sup>7</sup> A. Kellner, *Úvod do dialektologie*, Praha 1954, 29.

<sup>8</sup> Porov. V. Vážný, *Nárečí slovenská*, Čsl. vlastivěda III, Jazyk, Praha 1934. 27.

Morava neoddeľuje na dve výraznejšie skupiny. Z toho vyplýva, že ani rieka Morava neutvorila podmienky pre vznik osobitných nárečových skupín na území Moravy a Slovenska a že nárečia po jej oboch brehoch vzájomne úzko súvisia.<sup>9</sup>

Silnejším činiteľom ako je geomorfologické členenie územia, bola však v tejto oblasti politická hranica, ktorá oddeľovala moravsko-slovenské nárečia od západoslovenskej skupiny.

V rozmanitom rozsahu — ako sme to už spomenuli — uplatnil sa geomorfologický činiteľ pri utváraní jazykového stavu aj vnútri slovenského územia. Tam, kde je väčšia geografická členitosť územia, máme zvyčajne aj výraznejšiu nárečovú diferenciaciu. Najvýraznejšími predelmi medzi jednotlivými nárečovými skupinami sú pohoria. Po ich chrbtoch tak na západoslovenskom, ako aj na stredoslovenskom a východoslovenskom území prechádzajú viaceré nárečové izoglosy. V oblasti týchto pohorí sa utvárajú zvyčajne viac-menej výrazné zväzky izoglos. Takýmto pohorím sú najmä Malé Karpaty, ktoré výrazne oddeľujú záhorské nárečia od ostatných západoslovenských nárečí.

Na rozhraní západoslovenského a stredoslovenského územia pôsobili vedľa iných činiteľov aj vrchy a pohoria ako Povážsky Inovec, Strážovská hornatina a Malá Fatra. Na strednom Slovensku geomorfologický činiteľ sa prejavil najmä v oblasti Nízkych Tatier, Tribeča, Vtáčnika, Veľkej Fatry a Slovenského Rudohoria, ktoré je v jeho východnej časti aj hranicou medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami. Aj na východnom Slovensku geomorfologické členenie bolo jedným z činiteľov, ktorý svojím spôsobom napomáhal utváranie nárečového stavu. Bolo to najmä Slanské pohorie medzi Zemplínom a Šarišom, Čerchovské pohorie medzi Spišom a Šarišom i Levočské pohorie medzi spišskými nárečiami a goralskou skupinou.

Na západnom Slovensku výrazne pôsobili pri utváraní nárečového stavu najmä Malé Karpaty, ktoré vydeľujú záhorské nárečia od ostatných západoslovenských nárečí. Až po chrbát Malých Karpát siaha napr. rozšírenie zvláštností ako 1. vkladné hlásky typu *tehel, karet, ovec, ale viet, kmotr, stribrní*<sup>10</sup>

<sup>9</sup> Nárečia na pravom brehu rieky Moravy sa v našej literatúre pomenúvali názvom moravskoslovenské nárečia. V ostatných rokoch dialektologické pracovníci v Čechách a na Morave uprednostňujú názov východomoravské nárečia. Pozri J. Bělič, *Postavení moravské slovenštiny*, zb. Ad. Kellnerovi, Opava 1954, 88. Osobitne tento termín sa odôvodňuje aj v prácach J. Chloupek a A. Studnička, *K postavení kopaničářských dialektů mezi nářečmi východomoravskými*, Sb FFBU 4, 1955, řada jazykovědná, 42—48; J. Chloupek, *Diferenciace východomoravských nářečí*, VÚM 14, 1959, 80—85; D. Šlosar, *Dnešní rozdělení nářečí na východní Moravě*, zb. Studie ze slovanské jazykovědy, 387 až 390.

J. Skulina vo svojej monografii vydanej v r. 1964 pod názvom *Severní pomezí moravskoslovenských nářečí* používa však termín moravskoslovenské nárečia.

Podľa nášho názoru termín moravskoslovenské nárečia je najvhodnejší.

<sup>10</sup> Znenie *stribrní* je známe miestami aj za Bielymi Karpatmi.

(ďalej na východ od Malých Karpát je už *tehél, karét, ovéc, vieter/víter* atď.); 2. znenia s *i* miesto *ia*: *smít sa* (= smiať sa), *miesíc*; 3. znenia s *ia* miesto *a*: *stavjat, zarábjat*; 4. jotácia v krátkych slabikách *bě, pě, mě, vě... objed, pjekní, mjech, svjet* (v dlhých slabikách býva aj *i*, napr. *písek, bílí (biví)*); 5. znenia s *ú* miesto *uo*: *núž, máj, kúň, skúrej*; výslovnosť *u* za *l*: *buato, suanina, pú* (< *pul* < < pol), *puakat*; 7. skupina *str-* v slovách ako *strevo, strep, strešňa* (= črevo, črep, čerešňa); 8. tvary na *-em* v inštr. sg. mask. a neutr.: *s bratrem, ocem, za cinterem, plecem*; 9. jeden tvar príd. mena pre všetky rody v prípadoch ako *cuží xuap, cuží žena, cuží žita*; 10. viaceré lexikálne zvláštnosti charakteristické iba pre Záhorie, napr. *bikovat* (= potácať sa), *blafkat* (= brechať), *enem* (= iba, len), *erteple* (= zemiaky), *hospodár* vo význame gazda, *knofle* (= knedle), *kuroptva* (= jarabica), *kolébka* (= kolíska), *mávit* (= hovoriť), *máxat* (= plákať šaty), *putr* (= maslo), *říkat* (= rozprávať), *stareček* (= starý otec), *starenka* (= stará mať), *svačina* (= olovrant), *trnki* vo význame slivky a ďalšie lexikálne prvky.<sup>11</sup>

Pre tieto zvláštnosti je charakteristické, že sú to nielen znaky typické pre záhorské nárečia, ale že tvoria pomerne pevný zväzok izoglos v oblasti Malých Karpát.

Geomorfologický činiteľ zaiste pôsobil na utváranie hranice medzi západoslovenskými a stredoslovenskými nárečiami. Hranice týchto dvoch veľkých nárečových celkov síce na základe jazykového členenia nemožno jednoznačne vymedziť, predsa však geografické rozšírenie viacerých západoslovenských nárečových zvláštností svedčí o tom, že pri utváraní nárečového stavu ako jeden z činiteľov pôsobila aj Malá Fatra, Strážovská hornatina, Považský Inovec a juhozápadné svahy Tribeča. Zväzok izoglos v tejto oblasti je veľmi zreteľný najmä v severnej časti, t. j. na hraniciach Trenčianskej a Turčianskej stolice. Z nárečových zvláštností charakteristických pre západoslovenskú oblasť možno uviesť napr.:

1. striednice za *v, v* a vkladné hlásky v prípadoch ako *ze sebu, ze stromu, ode mňa, zemel!, zedratý, deska, pátek (piátek, piátek), buben, vieter, stovék/stovíek*; 2. porušovanie rytmického zákona v prípadoch typu *ňiskí, dávám, stúpá*; 3. striednice za psl. *ořt-, ořt-*: *rožeň, rokita, loket*; 4. tvary inštr. sg. fem.: *s tú dobrú ženu, s ňú*; 5. tvary na *-em* a lok. sg. mask. typu *o jednom gazdovi*; 6. nom. pl. zvieracích mien typu *jeleni, medvedi* (strsl. *jeleňe, medvede*); 7. tvary zámen *teho, temu; čeho, čemu* (strsl. *toho, tomu* atď.); 8. tvar 3. os. pl. od slovesa „byť“ *sú* (strsl. *sa*).

Až po hrebene spomenutých pohorí siaha dokonca aj rozšírenie viacerých lexikálnych zvláštností, ktoré možno súčasne označiť aj ako západoslovenské

<sup>11</sup> Porov. aj K. Palkovič, *K otázke lexikálnej diferenciacie slovenských nárečí*, Jaz. časopis XIII, 1962, 100–101.

lexikálne prvky. Sú to napr. slová *okno* (strsl. *oblok*), *huba* (strsl. *ústa*), *diňa* / *ziňa* (strsl. *tekvica*), *kmín* (strsl. *rasca*, *rost*, *rosca*), *xvost*, *cop*, *okolica* (strsl. *vrkoč*), *mex* (strsl. *vrece*), *tlstí*/tlstí (strsl. *tuční*), *cinter* (strsl. *cintorín*). Slová *diňa*, *mech* (vo význame *vrece*), *tlstý* a podoba *cinter* sú však charakteristické nielen pre západoslovenskú nárečovú oblasť, ale aj pre východoslovenské nárečové územie.

Na rozhraní západoslovenskej a stredoslovenskej nárečovej skupiny navzájom oddelenej pohoriami Malej Fatry, Strážovskej hornatiny a Považského Inovca je podstatne viac nárečových zvláštností, ktoré utvárajú v tejto oblasti zväzok izoglos. Tento zväzok však nie je na všetkých miestach kompaktný a rovnako výrazný. Najvýraznejší je iba na hraniciach Trenčianskej a Turčianskej stolice, t. j. na hrebeňoch Malej Fatry a Strážovskej hornatiny. Na juh od Strážovského pohoria v oblasti Považského Inovca a Tribeča je zväzok izoglos už menej kompaktný a ich rozptyl najmä v oblasti N. Mesta, Topolčian, Hlohovca a Nitry je podstatne väčší ako v oblasti Malej Fatry. Nárečia sa členia nielen na hranici, ale aj vnútri týchto celkov.

Ani horstvo Malej Fatry však nie je činiteľom, ktorý by zabraňoval prenikať do turčianskych nárečí podaktorým prvkom charakteristickým skôr pre západoslovenské nárečia ako pre strednú slovenčinu. Tak napr. aj v Turci sa vyskytujú znenia so skupinou *str-* v slovách *streda*, *stretnúť sa*, tzv. gen. a dat. sg. typu *dobrého*, *dobrému*, i lexikálne zvláštnosti, napr. názov *zemiaky* (strsl. *švábka*, *krumple*). Tieto zvláštnosti sa vyskytujú aj v hornotrenčianskej stolici a pre stredoslov. nárečia nie sú typické.

V porovnaní so západoslovenským a východoslovenským územím je stredné Slovensko zo zemepisného hľadiska najviac členené. Toto geomorfologické členenie, pravdaže, vplývalo jednak na vývin hospodársko-spoločenských pomerov, jednak aj na diferenciáciu stredoslovenskej nárečovej skupiny. Členenie stredoslovenských nárečí však nie je na všetkých miestach také výrazné, že by sa napr. na základe nárečových izoglos dali jednoznačnejšie vymedziť jednotlivé nárečové skupiny. Na stredoslovenskej nárečovej oblasti pôsobili veľmi aktívne viaceré konvergentné činitele, na ktoré treba pamätať pri výklade tejto nárečovej skupiny. Pri konvergentnom vývine stredoslovenských nárečí zohrala iste dôležitú úlohu napr. už aj tzv. Zvolenská veľkožupa (praedium regale de Zolum),<sup>12</sup> ku ktorej patrili stolice Zvolen, Turiec, Liptov a Orava.

Z geomorfologického hľadiska sa na území stredného Slovenska výrazne vynímajú svojou centrálnou polohou Nízke Tatry. Toto pohorie spolu s Kremnickými horami a Vtáčnikom v západnej časti a s polovicou Slovenského

<sup>12</sup> Táto tzv. Zvolenská veľkožupa sa rozdelila na menšie jednotky (stolice) až v 1. pol. XIV. stor. Porov. A. Kavuljak, *Historický miestopis Oravy*, Bratislava 1955, 8.

Rudohoria v jej východnej časti utvára oblúk, po ktorom prebiehajú izoglosy, ktoré vymedzujú podaktoré zvláštnosti charakteristické pre južnostredoslovenské nárečia. Sú to napr. 1. tvary na *-ok* typu *domčok, xlapčok, obráštok*; na sever od tohto oblúka je už *domček, xlapček* atď.; 2. znenia *edon/jedon, žiadon* (ďalej na sever *jeden, žiaden*); 3. znenie *klbása* proti *klobása* (v Liptove, Turci a Orave); 4. znenia *dovec, dovica* proti *vdovec, vdovica, bdovec* (v Liptove, Turci a Orave); 5. znenie *nak* proti *ňex* v severnej časti; 6. tvary na *-i* v dat. sg. a lok. fem., ktorých kmeň sa končí na veláru typu *ruki, muxi, nohi*; tieto tvary sú rozšírené v západnom Gemeri, Novohrade, Honte, vo Zvolenskej stolici a v časti tekovského Pohronia; 7. tvary na *-e* v nom. pl. typu *ruke, nohe, roke* (ďalej na sever je *ruki, nohi, roki*); 8. viaceré lexikálne zvláštnosti, ako napr. slovo *sapún* (vo význame mydlo), podoby *rost, rosta, rosca* (= rasca), *báči* vo význame „ujko, strýko“.

Hranice viacerých zvláštností v rámci stredoslovenského celku siahajú až k pohoriu Veľkej Fatry, ktorá oddeľuje Turiec od Liptova. Nárečia oboch kotlín síce veľmi úzko súvisia, ale vyskytuje sa tu tiež celý rad zvláštností, ktorými sa obidva celky vzájomne diferencujú. Zistili sme napr. tieto zvláštnosti: 1. znenia ako *sňah* (Turiec) — *sňeh* (Liptov), *jeseň* (Tur.) — *jaseň* (Lipt.), *plex* (Tur.) — *blaxa* (Lipt.), *musím* (Tur.) — *misím* (Lipt.), *krk* (Tur.) — *grk* (Lipt.); 2. výslovnosť skupiny *str-* v slovách ako *striebro, stretnúť, streda* (Tur.) — *sriebro, sretnúť, sreda* (Lipt.); 3. slová na *-dlo* typu *šidlo, sadlo, vidli* (Tur.) — *šilo, salo, vili* (Lipt.); 4. lexikálne zvláštnosti ako *zemiaki* (Tur.) — *švápka* (Lipt.), *oprati* (Tur.) — *ḷiace* (Lipt.), *sud* (Tur.) — *bočka* (Lipt.) vo význame „sud na kapustu“, *egreš* (Tur.) — *polki* (Lipt.).

Hranice niektorých izoglos, ktoré prechádzajú po hrebeňoch Veľkej Fatry, postupujú zvyčajne aj ďalej na juhozápad, a to po chrbáte Vtáčnika a Tribeča.

Ďalším pohorím na stredoslovenskom nárečovom území, ktoré pôsobilo ako jeden z činiteľov pri utváraní nárečového stavu tak vnútri stredoslovenskej skupiny, ako aj na hraniciach stredného a východného Slovenska, je Slovenské Rudohorie. V tejto oblasti prechádza napr. hranica medzi tzv. severozápadnou strednou slovenčinou (Nitra, Tekov, Turiec, Zvolen, Liptov, Orava) a juhovýchodnou strednou slovenčinou (východný Hont, Novohrad a príslahlá časť Gemera). Pre severozápadnú strednú slovenčinu sú charakteristické mäkkostné protiklady pri vokáloch, t. j. vyvinula sa tu podľa E. Paulinyho mäkkostná korelácia vokalická. V juhovýchodnej strednej slovenčine sa zachovali zas mäkkostné protiklady pri konsonantoch, a tak sa vyvinula tam konsonantická mäkkostná korelácia.<sup>13</sup>

Slovenské Rudohorie oddeľuje od ostatných stredoslovenských nárečí aj 1. znenie bez hlásky *j* v slove *edon* (*edom*); 2. znenie s *č* (proti *š*) v slove *česnok*

<sup>13</sup> Porov. E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963 104–110.

(šesnok); 3. znenie *kobe|kobi* proti *keby*; 4. podoba záporu *ňi|ni* známa v časti Hontu, v Novohrade a v Gemeri (strsl. *nie*); 5. tvary na *-mo* v 1. os. pl. prez. sloviess všetkých vzorov typu *volámo, robímo, kupujemo* ap. vo východnej časti Novohradu a v Gemeri (inde je iba *voláme, robíme* atď.); 6. viaceré lexikálne prvky ako *obože* (*obož, obocki*), ďalej na sever je *liace; mech* vo význame „vrce“ (v Novohrade a Gemeri; vo Zvolene je *vrce*), *skoro* vo význame „chytro“; *lúčiť* vo význame „hodit“, *báči* vo význame „ujec“.

Jazykový materiál zo slovenských nárečí ukazuje, že rozdiely na hraniciach medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami sú výraznejšie ako rozdiely medzi západoslovenskými a stredoslovenskými nárečiami. Tento vývin podmienili viaceré činitele. Na rozhraní stredného a východného Slovenska aktívne pôsobilo na vývin zaiste aj geomorfologické členenie územia, najmä východné výbežky Nízkych Tatier a východná polovica Slovenského Rudohoria. V oblasti týchto pohorí sa utvára výrazný zväzok izoglos, ktoré tvoria hranicu medzi stredoslovenskými a východoslovenskými nárečiami. Zo zvláštností charakteristických pre východoslovenské nárečia spomeňme aspoň: 1. neexistenciu slabičného *r, l* v prípadoch ako *tarhac, terhac* (strsl. *trhat*), *polni, pulni* (strsl. *plní*); 2. mäkké *š, ž* v prípadoch ako *šeno, žima*; 3. tvary na *-ox* typu *o ženox, mestox* (strsl. *o ženáx, mestáx*), 4. tvary prídastia typu *ňis, pik* alebo *ňes, pek* (strsl. *ňiesou, piěkou*).<sup>14</sup>

Po hrebene spomenutých horstiev siahajú aj hranice viacerých lexikálnych zvláštností. Na ilustráciu uvedieme slová ako *dišel* (strsl. *oje*), *hustěčka|xrustěčka* (strsl. *šatuočka*), *xolem|holem* (strsl. *aspoň*), *jarek* (strsl. *potuočik*), *kuroпка* (strsl. *jarabica*), *kulajstra|kurastra|gulastra, šara* (strsl. *mlezivo*), *lancux* (strsl. *reřaz*), *lenča|lanča* (strsl. *šořovica*), *mutelka|mutefka* (strsl. *habarka*), *pez* (strsl. *cez, čez*), *p(r)iklet* (strsl. *pitvor*).

Vnútri východoslovenského nárečového územia sa geomorfologický činiteľ prejavuje najvýraznejšie v oblasti Slanského pohoria, ktoré je súčasne aj hranicou medzi Šarišom, Abovom na jednej strane a Zemplínom na strane druhej. V severnej polovici Zemplínskej župy postupuje zasa výrazný zväzok izoglos ďalej na sever, a to po hranici Zemplínskej a Šarišskej stolice. Na utvorenie tohto zväzku mali vplyv okrem geomorfologických činiteľov i administratívne hranice týchto dvoch stolíc.

Zo znakov, ktoré siahajú zhruba až po Slanské pohorie, sú najvýraznejšie najmä tieto:

1. znenia *s -j-* v prípadoch ako *pejc, šejsc, kojsc, bolejsc* v Zemplíne a Užskej stol.; 2. striednice za *o, u* v prípadoch ako *piesok, von, ovos*. Znenia s hláskou *-o-* však prenikajú aj za Slanské pohorie; 3. podoby *tot, toho, tomu* proti *ten,*

<sup>14</sup> Pozri V. Vážný, *Slovenská nárečí*, Čsl. vlastivěda III. Jazyk, Praha 1934, 301–302.

*teho, temu* (Šariš); 4. tvary dat. sg. mask. typu *sinaj, kraloj, panoj* (= synovi, kráľovi atď.) typické pre zemplínske nárečia; tvary tohto typu sú však známe aj v niekoľkých obciach za Slanským pohorím na západ.

Až po Slanské pohorie siaha rozšírenie viacerých lexikálnych prvkov, ako *čulka* (v Šariši *kačka*), *dumac* (v Šar. *mišlec*), *metac* (v Šar., Sp. a Above je *rucac* vo význame „hádzať“), predložka *u* miesto *vo* v spojení *u voze* (= vo vode), *xauka se mi* vo význame „zíva sa mi,“ *pešník/pišník* vo význame „chodník“ (v Zemplíne a Above je *draška*), na ostatnom území *chodník*.

Okrem Slanského pohoria a Vihorlatu zreteľne vplývalo na utváranie nárečového stavu Čerchovské pohorie. Toto pohorie oddeľuje dve doliny v poriečí rieky Tople po ľavej strane a Torysy po pravej strane tohto pohoria. V týchto dvoch rozsiahlych údoliach vyvinuli sa aj nárečia, ktoré sa od seba odlišujú istými zvláštnosťami. V oblasti Čerchovského pohoria stretá sa však slovenské etnikum aj s obyvateľstvom ukrajinského pôvodu, čím vzniká na tomto území osobitný nárečový stav, ktorý si zasluhuje pozornosť najmä z hľadiska vzájomného vplyvu viacerých etník.

Je zaujímavé zistenie, že na utváranie nárečových hraníc nemala vplyv vodná sieť a že rieky boli hranicami podaktorých nárečových zvláštností iba vo veľmi zriedkavých prípadoch. Tak napr. naša najväčšia rieka Dunaj neutvára nielen jazykovú hranicu medzi slovenským a maďarským etnikom, ale nie je ani hranicou nárečových zvláštností. Na základe nárečových výskumov sme zistili, že tie isté nárečové zvláštnosti, ktoré sa vyskytujú v slovenských nárečiach na ľavom brehu Dunaja v okolí N. Zámkov a Želiezoviec, sú známe i v slovenských nárečiach na pravom brehu Dunaja a v maďarskom prostredí na okolí Vacova.

Jazykovú hranicu a hranicu medzi nárečovými skupinami na rozhraní slovenského a maďarského etnika neutvára ani rieka Ipeľ a celá vodná sieť v južnej oblasti Slovenska.

Aj ostatné rieky na území Slovenska nie sú hranicami výraznejších nárečových skupín. Výnimku tvorí vari iba rieka Váh a východoslovenské rieky Ondava a Laborec, ale aj to iba vo veľmi zriedkavých prípadoch. Tak napr. až po ľavý breh rieky Váhu v jeho dolnej časti siaha rozšírenie slov *vrecko*, *vrecko*. Na pravom brehu sa používajú už *mex*, *miešek/míšek*. No aj v tomto prípade sa hranica tejto lexikálnej zvláštnosti nezhoduje s riekou Váh do dôsledkov.

Na východnom Slovensku až po ľavý breh rieky Ondavy v jej dolnej časti sa používajú v 1. os. sg. prez. tvary typu *žru/žeru*. Na pravom brehu a ďalej na západ máme už tvary *žrem/žerem*.

Až po ľavú stranu Laborca od Humenného na juh po obec Stretavku máme tvary na *-oj* typu *u octoj* (= v octe), *na okoj* (= na oku) a tvary na *-oma* typu *s xlopoma*, *zo ženoma*.



Aj v týchto prípadoch však ťažko jednoznačne povedať, či primárnym činiteľom pri utváraní hraníc niektorých zvláštností mali vplyv vodná sieť alebo či tu pôsobili aj iné činitele. V zhode s prof. V. Vážnym sa nazdávame, že vodná sieť do vývinu slovenských nárečí podstatnejšie nezasiahla a že rieky nie sú prekážkami, na ktorých „sa zastavujú jazykové zmeny“.<sup>15</sup>

Záverom o vzťahu slovenských nárečí ku geomorfologickému členeniu Slovenska zdôrazňujeme, že geomorfologické členenie Slovenska bolo jedným z činiteľov, ktoré vplývali na utváranie nárečového stavu. Podobný stav však nie je iba na území Slovenska, ale aj v iných slovanských jazykoch, kde je územie výrazne členené, napr. v slovanských jazykoch na území Balkánu. Diferenciáciu slovenských nárečí podmieňovali aj ďalšie činitele, ktoré sú pri štúdiu vývinu našich nárečí tiež dôležité, a preto im treba pri výklade nárečového členenia venovať primeranú pozornosť.

---

<sup>15</sup> Pozri: V. Vážný, *O počátkách jazykového zeměpisu na Slovensku*, ZMS VII, 1929, 143.

## O KVANTITE SOTÁCKYCH SAMOHLÁSOK

JOZEF LIŠKA

Otázka prízvuku, intonácie a kvantity v slovanských jazykoch a nárečiach je veľmi zložitá. V prozodických vlastnostiach pozorujeme veľké rozdiely aj v jednotlivých slovenských nárečiach. Jednotu nenachádzame ani vo východoslovenských nárečiach, ba napokon ani v malej skupine sotáckych nárečí.

Rozbor doterajších názorov o vývine týchto javov, ako aj vlastné názory najnovšie podal E. Pauliny.<sup>1,2</sup>

Táto naša práca chce byť len príspevkom k riešeniu problému kvantity samohlások v sotáckych nárečiach. Chceme hneď v úvode upozorniť, že pôjde nám tu len o sotácku oblasť pri Humennom (problémov malej sotáckej oblasti pri Užhorode sa tu vôbec nedotýkame).

Otázka sotáckej kvantity nie je jednoduchá. Skomplikovali a zatemnili ju aj staršie výskumy a opisy tohto nárečia. S. Czambel<sup>3</sup> na začiatku tohto storočia ani v opise,<sup>4</sup> ani v textoch<sup>5</sup> neuvádza existenciu dlhých samohlások. Už dávnejšie sme upozornili,<sup>6</sup> že Czambelov materiál týkajúci sa sotáckej oblasti je nespoľahlivý a že tejto časti východoslovenských nárečí nevenoval náležitú pozornosť. Czambelovi sa zdali sotácke nárečia ešte „nedohotovené“ a podľa neho „ľudia medzi sebou hovoria miešaninou bez riadu a skladu“.<sup>7</sup>

V tridsiatych rokoch poľský lingvista Z. Stieber<sup>8</sup> hovorí tiež len o krátkych samohláskach v opise nárečia sotáckej obce Jablň. Medzi svojimi dokladmi uvádza slová *koň*, *pot*, *véra*, *xleu* (so zatvorenými samohláskami *e*, *o*), ďalej *páta* (= *piąta*), *pořadok* a pod. Stieber má medzi dokladmi aj takto prepísané

<sup>1</sup> E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963.

<sup>2</sup> Recenziu tejto práce a kritické poznámky k nej napísal I. Kotulič, JČ XVII, 1966, 99—109.

<sup>3</sup> S. Czambel, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*, Turč. Sv. Martin 1906.

<sup>4</sup> Tamže, 122—124.

<sup>5</sup> Texty uvádza z Udavského (348), z Koškoviec (385), z Papína (386—388) a z Dlhého n/Cír. (388—390). „Dlhých slabík neoznačujem, lebo ich niet vo východoslovenskej výslovnosti až na nepatrné výnimky, ktoré niekedy povstávajú z uprílišného prízvuku a uprílišného obmäkčenia (Močar'any = Močarany)“.

<sup>6</sup> J. Liška, *Rozriešime si otázku východnej slovenčiny*, SR IX, 163—164; *K otázke pôvodu východoslovenských nárečí*, Turč. Sv. Martin 1944, 21—22.

<sup>7</sup> C. d., 123.

<sup>8</sup> Z. Stieber, *Przyczynek do dialektologii Zemplina*, SMS XIII, 1935, 60—63.

slovo *peátok* (= piątek), lenže nevysvetľuje, čo toto *á*, prípadne *éá* predstavuje. Podľa našej mienky je to určitá „trhlinka“ v Stieberovom systéme, ktorá nám môže mnoho naznačiť. V našej transkripcii toto slovo prepisujeme *pátok*.

Vo svojej štúdiu *Rozriešime si otázku pôvodu východnej slovenčiny*<sup>9</sup> a neskoršie v jej knižnom spracovaní<sup>9a</sup> som uviedol, že v sotáckom nárečí sú aj dlhé samohlásky, ktoré majú fonologickú platnosť, lebo môžu rozlišovať význam slov a tvarov.<sup>10</sup> Tento jav som pozoroval celkom nezávisle od J. Šárgu, ktorý upozornil na sotácku kvantitu už r. 1939. Jeho *Zprávy o štúdiu sotáckeho nárečia*<sup>11</sup> sa mi dostali do rúk až rok po tom, čo som mal svoju štúdiu napísanú.

E. Pauliny<sup>12</sup> sa domnieva, že kvantita vo východoslovenských nárečiach zanikala postupne. Citujem „najskôr, v 15. a 16. storočí, zanikala v západnej a severnej časti východnej slovenčiny. V juhozemplínskych nárečiach zanikala až v 18. storočí a na začiatku 19. storočia a v sotáckych nárečiach drží sa doteraz.“

Kým teda niektoré východoslovenské nárečia stratili kvantitu už pred niekoľkými storočiami a prízvuk sa v nich presunul na predposlednú slabiku (okrem niektorých prípadov, najmä pri emfáze) a nárečia sa viac-menej „stabilizovali“,<sup>13</sup> táto sotácka skupina nárečí prekonáva práve v posledných 70 rokoch veľmi dôležité fonetické a fonologické zmeny. Tieto zmeny sú charakterizované predovšetkým krátením dlhých samohlások, presúvaním prízvuku a postupným tvrdením palatálnych okluzív aj niektorých palatálnych frikátív. Všetky tieto javy úzko spolu súvisia.<sup>14</sup>

Rýchly proces zmien v sotáckych nárečiach nastal najmä po prvej svetovej vojne. Podporil ho jednak častejší styk obyvateľov sotáckej oblasti s ľuďmi prichádzajúcimi z iných končín východného Slovenska, najmä v okresnom meste Humennom, jednak silný vplyv školy, tlače a rozhlasu.

Nie div, že aj J. Šárga, rodák zo sotáckej obce Lubiše, musel len postupne objavovať svoje vlastné nárečia a ich štruktúru. Nemalé starosti mu robili dvojtvary a trojtvary, ktoré počul v tej istej dedine od troch generácií, napr.

<sup>9</sup> Vychádzala na pokračovanie v Slovenskej reči IX, 1941/1942, 48–58, 159–168, 209–215, 276–281, 306–310, X, 1942/1943, 25–28, 65–71, 104–107, 167–173, 230–241.

<sup>9a</sup> J. Liška, *K otázke pôvodu*, 54.

<sup>10</sup> SR IX, 1941/1942, 164.

<sup>11</sup> J. Šárga, *Zprávy o štúdiu „sotáckeho“ nárečia*, Carpatica I A 2, Praha 1939, 238 – 239.

<sup>12</sup> E. Pauliny, *Fonologický vývin*, 268.

<sup>13</sup> Myslíme tým relatívne stabilizovanie, lebo o stabilizovaní nárečí sotva môžeme hovoriť.

<sup>14</sup> E. Pauliny, *Fonologický vývin*, 260–261, predpokladá, že po zániku kvantity vo východnej slovenčine uskutočnili sa aj niektoré zmeny v kvalite niektorých hlások a tieto zmeny sa podľa neho uskutočňovali nielen v súvislosti so zánikom kvantity, ale aj v súvislosti s obmedzovaním konsonantickej mäkkostnej korelácie. Spomína tu kvalitatívne zmeny v dvojiciach *ä–á*, *o–ó*, *e–é*.

*cielo, calo, celo*.<sup>15</sup> Nedivíme sa preto, že nevedel hneď celkom správne ohodnotiť určité javy. Napríklad nepredpokladal protikladnú dvojicu *ä — á*, ďalej nesprávne ohodnotil artikuláciu dlhej samohlásky *á*, ktorú sám označuje *a*; považuje ju za zatvorenejšiu ako artikuláciu krátkeho *a* a ktorá — podľa neho — smeruje k *o* (hoci opak je pravda) a pod.<sup>16</sup>

Po druhej svetovej vojne sa najcharakteristickejšie črty sotáckych nárečí stierajú ešte vo väčšej miere. Ako v ostatných javoch, tak predovšetkým v prozodických vlastnostiach a najmä v kvantite preniká silne napodobovanie všeobecného vzoru východoslovenského interdiálektu. Preto výskum týchto nárečí a jeho hodnotenie je dnes ešte komplikovanejšie, než bolo kedykoľvek v minulosti.<sup>17</sup>

V prvom rade musíme mať na zreteli, ktorej generácie (mladej, strednej, starej alebo najstaršej) reč počujeme, skúmame, a potom podľa toho treba príslušný jav hodnotiť. Napríklad podľa mojich zistení najstarší jednotlivci v Papíne vyslovujú ešte prosté dlhé samohlásky *á, ó, é* (teda *páatok, pót, zéuka a pod.*). M. Franko<sup>18</sup> však v týchto prípadoch uvádza dvojhlásky *ia, ie, iu, uo*. Dvojhlásky tu predpokladá aj E. Pauliny<sup>19</sup> s odvolaním sa na I. Kotuliča.<sup>20</sup>

Osobne som svedkom veľkej premeny sotáckych nárečí. Veď najstarší ľudia (dnes vo veku 70—80 rokov) roku 1940, keď som začal študovať tieto nárečia, mali 40—50 rokov — a vtedy ako „mladé objekty“ pre nás boli už nie celkom „spôhlivé“, a preto sme si ich **takmer** nevšímali alebo **všímali** veľmi málo. Dnes sú však pre nás už poslednými svedkami „archaického“ stavu sotáckych nárečí. Práve pre vyššie spomínané príčiny pri svojom výskume kvantity sotáckych samohlások som bral do úvahy reč najstaršej generácie.

Podľa našich najnovších zistení dĺžka samohlások u najstarších ľudí sotáckeho nárečia je relevantná a má stále ešte fonologickú platnosť, i keď v obmedzenej miere (nie v takom rozsahu, ako ju poznáme v stredoslovenských alebo západoslovenských nárečiach).

<sup>15</sup> C. d., 206 a 208.

<sup>16</sup> C. d., 238—239. Domnievame sa, že tak súdil podľa O. Brocha.

<sup>17</sup> Svedčia o tom niektoré nie celkom správne závery v práci M. Franku *Kapitoly zo štúdia sotáckeho nárečia*, Almanach Zemplína, Michalovce 1958, 169—186, najmä poznámky fonetického a fonologického charakteru, napríklad opis artikulácie a hodnotenie dvojice krátkych a dlhých.

<sup>18</sup> C. d., 174. Porovnaj tiež M. Franko, *Substantíva v sotáckej morfológii*, Nové obzory 7, 1965, 292—308.

<sup>19</sup> E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, 264: *styoľ, hjoorka, vjoz, kjoň* atď. a na str. 266 *mľieko, taňjerik, remjoenok, bjely, zjeuše, zjerka* atď.

<sup>20</sup> I. Kotulič, *Historické hláskoslovie a tvaroslovie východoslovenských nárečí* (rukopis kandidátskej dizertácie), Bratislava 1957, 70, 63, podľa ktorej E. Pauliny cituje. Táto práca mi nebola k dispozícii. Taktiež I. Kotulič, *Ku charakteristike nárečia juhozápadného Šariša*, JČ XIII, 1962, 2, 156—172, najmä na str. 159 v poznámke 14: „V obci Papín v sotáckej nárečovej oblasti máme však za dlhé *ó, é* dvojhlásky *uo, ie* (*dryocenka, bjely*).

I keď okrem mňa fonologickú kvantitu v sotáckych nárečiach predpokladajú J. Šárga, I. Kotulič, M. Franko a E. Pauliny, vraciam sa k tomuto problému znovu. Máme poruke už nové metódy akustického výskumu reči pomocou sonagrafu, osciloskopu, melografu (Trans Pitchmeter), segmentátora, ktorými môžeme spresniť alebo opraviť svoje predchádzajúce výskumy a overiť si niektoré predpoklady experimentálne.

Z fonetického hľadiska absolútna dĺžka sotáckych samohlások je veľmi premenlivá. Závisí od postavenia samohlásky v slove, hláskového okolia, od tempa reči, od prítomnosti či neprítomnosti prízvuku a dôrazu a nie v malej miere aj od priebehu melódie (intonácie). Aj naše sonagramy ukazujú, že vplyvom melódie samohlásky — krátke i dlhé — môžu sa predĺžiť až dosť znateľne,<sup>21</sup> najmä pred pauzou a na konci výpovede.

Prvoradou úlohou pri riešení problému sotáckej kvantity je skúmať vzťah medzi dĺžkou (trvaním) samohlásky a prízvukom a zistiť, ako sa vzájomne ovplyvňujú.

Z našich zistení vyplývajú tieto dôležité poznatky:

1. Sotácke dlhé samohlásky sú vždy (alebo takmer vždy<sup>22</sup>) prízvučné. Kvantita sa tu spája a zlučuje s prízvukom.

2. Aj krátke samohlásky môžu byť prízvučné.<sup>23</sup>

3. Pod prízvukom trvanie samohlások sa predlžuje. Prízvuk predlžuje samohlásky krátke i dlhé. Otázka je, do akej miery tu prízvuk ovplyvňuje trvanie samohlások v prízvučnej slabike. Zdá sa, že prítomnosť prízvuku

<sup>21</sup> Vplyvom melódie môže sa niekedy krátka samohláska predĺžiť až do tej miery, že jej absolútne trvanie býva niekedy také dlhé alebo dlhšie než trvanie fonologickej dĺžky v neutrálnej situácii. Najčastejšie to býva pred pauzou v poslednej otvorenej slabike. To je jav známy aj v iných nárečiach. V češtine sa v týchto prípadoch samohláska koncovej slabiky obyčajne pretahuje, takže porovnanie a vypočítavanie dĺžky samohlásky sa sťažuje. Preto prípady sotáckej kvantity v týchto pozíciách ako aj otázku dvoch dlhých samohlások po sebe nasledujúcich pokúsime sa riešiť v inej práci, pretože materiál nemáme ešte celkom spracovaný. Ide tu aj o prípady, o ktorých sa zmieňuje J. Šárga na str. 238 doslova takto: „Na konci slova (rozumnej dlhé samohlásky v Papíne) sú oslabené — kratšie, zvlášť keď predchádza bezprostredne iná takáto hláska. Vtedy od prostých (*a, o, i*) rôznia sa len zavrenejšou artikuláciou, nie dĺžkou: *páčhã* (= ovniava), *krãtkã, ščipã* (= štiepa)“.

<sup>22</sup> Pomery sú niekedy také zložité, že otázku prozodických vlastností v sotáckych nárečiach bude treba riešiť pre každú obec aj osobitne.

<sup>23</sup> Miesto prízvuku v slovách len s krátkymi samohláskami býva tu najčastejšie na predposlednej slabike (teda v slovách dvojslabičných na prvej). Ale ani v sotáckej oblasti miesto slovného prízvuku nie je vo všetkých obciach rovnaké. Najviac sa líši v obci Modra n/Cirochou, kde prízvuk býva niekedy fixovaný na poslednej slabike, napr. *drevo, hlava, ucho, išla, z duba, meso, ňesu*, kým v susednej dedine, v Dlhom n/Cirochou je v týchto prípadoch prízvuk na predposlednej slabike: *drãvo, hlava, ucho, išla, z duba, mäso, ňãsu* a pod. Rozdiely sú aj v iných prípadoch, napr. v Modre n/Cir. je *kurčeta, šãl'ijako, holubã, pameci*, kým v Dlhom n/Cir. je *kurčata, šel'ijek* a pod. Sú tu aj rozdiely v kvantite, napr. v Modre n/Cir.: *agãty, skriããny*, kým v Dlhom n/Cir. je *agasy, skrivãny* a pod.

udrzuje dĺžku, chráni ju; neprítomnosť prízvuku umožňuje skracovanie dĺžky.<sup>24</sup>

4. Krátke samohlásky aj s predĺžením — spôsobeným prízvukom — zostávajú svojím trvaním aj hodnotením v sotáckych nárečiach samohláskami krátkymi.<sup>25</sup> Pozri sonagramy slov: *pytaňä*, *bývaňä* objektu A (obr. 39, 40), objektu B (obr. 44, 45), objektu C (obr. 46, 47) a oscilogramy A (obr. 80, 81), B (obr. 85, 86).<sup>26</sup> Najlepšie to možno pozorovať v slovách so samohláskami *i* (*y*), *u*, pretože tie nemajú dlhé ekvivalenty ani u najstarších ľudí.

Podľa našej mienky kvantita v sotáckych samohláskach sa má pozorovať a zisťovať v tej istej alebo veľmi podobnej pozícii, v podobnom hláskovom okolí, pod tým istým prízvukom a v priebehu tej istej melódie.<sup>27</sup>

Naše zistenia ukazujú, že za takých okolností dĺžka (trvanie) sa zdá byť hlavnou a relevantnou vlastnosťou sotáckych dlhých samohlások, schopnou rozlišovať významy slov a tvarov.

V tejto práci uvádzam aj výsledky zvukových analýz<sup>28</sup> troch objektov.<sup>29</sup> Vety, v ktorých boli analyzované slová vyslovené, uvádzam na konci tejto práce.

V sotáckom vokalickom systéme máme štyri dvojice krátkych a dlhých samohlások:

Prvá dvojica je *a* — *á*: *para* — *pára*, *spali* — *spáli*.

Druhá dvojica je *ä* — *ǎ* (najčastejšie sa vyskytujú po palatálnych spolu-

<sup>24</sup> Pre češtinu to predpokladal J. Chlumský, *Česká kvantita, melodie a přízvuk*, Praha 1928, 92.

<sup>25</sup> Objekty (pokusné osoby) budem označovať skratkou pred číslom obrázku, napr. A 36, B 44, C 46.

<sup>26</sup> Predĺženie samohlásky prízvukom (okrem prípadov pri emfáze) nebýva také veľké, že by sa samohláska krátka vyrovnala svojím trvaním dlhej. Pomery komplikuje účasť rozdielnej melódie s rovnakým stupňom prízvuku. O tých prípadoch budeme hovoriť inde.

<sup>27</sup> Pokúsil som sa vytvoriť takéto podmienky tak, že osoby použili predpokladané slová v krátkych vetách. Mal som pripravené obrázky. Napríklad na jednom bol znázornený hrniec na sporáku, z ktorého unikala para, a na druhom obrázku bol nakreslený pár topánok. Ukázal som striedavo na obrázky a objekt povedal vetu: *Toto je para z harčka a toto je pára topanok*. Osoba opakovala vety niekoľkokrát. Poradie obrázkov sa vymenilo a objekt povedal slová v opačnom poriadku: *Toto je pára topanok a toto je para z harčka*. Urobili sme to tak preto, aby sa skúmané slovo vyskytlo pri stúpavej aj klesavej melódii. Pokusy a zvukové záznamy sme opakovali po odstupe polroka a roka. Záznamy boli urobené na veľmi kvalitnom magnetofóne švajčiarskej výroby NAGRA, takže boli vhodné pre akustickú analýzu sonagrafom. Analýzu som robil aj na melograme a segmentátore, ale tento materiál som ešte celkom nespracoval, preto sa o výsledkoch tu nezmieňujem. O vzťahu sotáckej kvantity, prízvuku a melódie budem hovoriť v inej práci.

<sup>28</sup> Pre obmedzený rozsah príspevku nepodávam tu výsledky výskumu s ďalšími osobami a nezmieňujem sa podrobnejšie o artikulácii sotáckych vokálov, neprikladám palatogramy a lingvogramy.

<sup>29</sup> Objekt A (M. B., 68-ročná, Dlhé n/Cirochou.)

Objekt B (M. P., 63-ročná, Papín.)

Objekt C (A. G., 55-ročná, Modra n/Cirochou.)

hláskach, ale sú aj po tvrdých sykavkách š, ž): *páta* — *páta* (= piata), *pána* — *pána* (= opitá).

Tretia dvojica je *o* — *ó*: *pot* — *pót* (= **pôjd**).

Štvrtá dvojica je *e* — *é*: *šcépu* — *ščépu* (= štepím — štiepam).<sup>29a</sup>

Pokiaľ ide o bývalé dlhé fonémy *i*(*y*) a *ú*, nelíšia sa už teraz svojím trvaním od svojich krátkych ekvivalentov *i*(*y*) a *u*, hoci bývalé dlhé vokály spravidla strhávajú na seba hlavný prízvuk slova. (Porovnaj sonagramy obr. A 39 — A 43, B 44 — 45, C 46, 47 a oscilogramy obr. A 80 — A 84, B 85, 86 a C 87, 88). Ide o slová *pytamä*, *byvamä* a u objektu A okrem toho ešte aj o slová *napisali*, *kupili*, *palica*). Nie je tu rozdiel v trvaní týchto spoluhlások ani vo výslovnosti objektov A, B (predstavujúcich staršiu generáciu) na jednej strane) a C (predstavujúcej mladších) na strane druhej. Vo výslovnosti dvojíc *a* — *á*, *ä* — *ä*, *o* — *ó*, *e* — *é* medzi objektami A, B a C je zásadný rozdiel. Porovnaj tabuľky I, II a III (obr. 1—3). Aj tento fakt svedčí proti domnienke, že predĺženie u samohlások *á*, *ä*, *ó*, *é* je výsledkom prízvuku.

Prehľad našich meraní dĺžky sotáckych samohlások podľa sonagramov<sup>30</sup> a oscilogramov<sup>31</sup> ukazujú tabuľky I, II, III (obr. 1—3).

Najlepšie sa drží dĺžka pri nízkych samohláskach *á*, *ä*. Priemerný pomer medzi krátkou a dlhou samohláskou *a* — *á*, *ä* — *ä* je 1 : 1,5 až 1 : 1,6. Tento pomer je oniečo menší medzi dvojicami *o* — *ó*, *e* — *é*, a to 1 : 1,4 až 1 : 1,5.

Približne také trvanie sotáckych dlhých samohlások odhadol J. Šárga.<sup>32,33</sup>

Pomer trvania krátkych a dlhých samohlások v spisovnej slovenčine<sup>34</sup> a v spisovnej češtine<sup>35</sup> sa udáva ako 1 : 2. Zdá sa, že tu ako aj v sotáckych ná-

<sup>29a</sup> V Papíne je zmena  $\check{c} > \acute{s}$ , a tak po asimilácii miesto *ščépac* máme *šépac*.

<sup>30</sup> Pod každým sonagramom je vodorovná stupnica označujúca čas: jeden diel =  $\frac{1}{100}$  sekundy. Kolmá stupnica na sonagrame označuje frekvenciu v kilohertzoch (kHz). Jeden diel je 1000 Hz.

<sup>31</sup> Pre všetky oscilogramy je jediná stupnica (obr. 4). Jeden diel (jedna vlna) predstavuje  $\frac{1}{100}$  sekundy, teda 200 mm/sec.

<sup>32</sup> J. Šárga, c.d., 231, predpokladá 3 dlhé fonémy v sotáckych nárečiach. Označujú ich *a*, *o*, *i* a podľa neho tvoria 3 dvojice protikladov: *a* — *a* (*para* — *para*, *kolasa* — *kolasa*, *čara* — *čara*), *o* — *o* [*pod*(*t*) — *pod*(*t*), *horka* — *horka*] a *i* — *i* [*ščipac* — *ščipac*, *pic* — *pic* (t. j. *piť* — *pieť*)]. Niektoré z týchto chybné do protikladu postavených dvojíc po Šárgovi prevzal aj M. Franko, *Kapitoly zo sotáckeho nárečia*, 176. O dlhých samohláskach v Papíne J. Šárga predpokladá, že trvajú rovnako dlho ako spisovné *á*, *é*. Inde sú však asi o 1/4 kratšie (238). Tento Šárgov odhad prijíma aj M. Franko, *Kapitoly*, 176.

<sup>33</sup> Mój prvý odhad v r. 1940 bol, že „dlhé sotácke samohlásky *á*, *ó*, *é* trvajú približne rovnako ako spisovne slovenské; trvanie dlhého sotáckeho *á* v slovách *vápno*, *plátno*, *kláski* nie je o nič kratšie ako v strednej slovenčine.“

<sup>34</sup> B. Hála, *Základy spisovné výslovnosti slovenské*, Praha 1929, 124. Tieto údaje pre spisovnú slovenčinu ako aj pre ostatné slovenské nárečia bude treba znovu preskúmať.

<sup>35</sup> J. Chlumský, *Česká kvantita, melodie a prízvuk*, Praha 1929, 28 n. a B. Hála, *Uvedení do fonetiky češtiny*, Praha 1962, 190.

rečiach je v konkrétnych prejavoch určitá miera premenlivosti, ktorá závisí najmä od tempa prednesu (azda aj od temperamentu a nálady hovoriaceho). I keď je teda určitý rozptyl trvania krátkych a dlhých sotáckych samohlások, zostáva tu akiste určitá najmenšia miera (či najnižšia hranica), podľa ktorej sa v jazykovom vedomí ešte udržuje dištinktívna vlastnosť krátkosť — dĺžka.

Ako sme sa už zmienili vyššie, dĺžka je hlavnou relevantnou vlastnosťou sotáckych dlhých samohlások. Ale nie je to ich jediná významná charakteristika. Sonagramy ukazujú, že rozdiely medzi krátkymi a dlhými samohláskami sú aj v kvalite týchto zvukov, v ich rozdielnom akustickom spektre.

Röntgenogramy objektu A (obr. 89—92) zhodne potvrdzujú, že tento rozdiel je spôsobený odlišným postavením artikulačných orgánov, predovšetkým jazyka.

Pokiaľ ide o artikulačný rozdiel, nízke dlhé samohlásky *á*, *ã* sa líšia od svojich krátkych ekvivalentov nižšou polohou jazyka (obr. 89 a 90). Preto dlhé *á*, *ã* sú oniečo otvorenejšie ako krátke *a*, *ä*.

Naproti tomu stredové dlhé samohlásky *ó*, *ê* majú vyššiu polohu ako krátke samohlásky *o*, *e* (obr. 91 a 92). Dlhé *ó*, *ê* sú teraz znateľne zatvorenejšie ako krátke *o*, *e*.

Okrem týchto dvoch rozdielov medzi krátkymi a dlhými sotáckymi samohláskami by sa mohli uviesť aj iné irelevantné vlastnosti, napríklad trošku väčšie napätie artikulačného svalstva pri dlhých vokáloch. Ale tie nie sú už také významné.

Najmenší akustický rozdiel<sup>36</sup> je medzi nízkymi stredovými samohláskami *a* — *á*. Ako ukazujú sonagramy (obr. A 5 — 8, B 17 — 20), dlhé *á* je viac otvorené. Druhý formant  $F_2$ , ktorý je pre spektrum jednotlivých samohlások najviac charakteristický, je pri *á* trošku bližšie k základni a siaha do oblasti asi 1,7 kHz, kým pri krátkej samohláske *a* siaha do oblasti okolo 2 kHz.

Podobný rozdiel je medzi nízkymi prednými samohláskami *ä* — *ã*. Formant  $F_2$  pri *ä* je v oblasti od 1,6 kHz po 2,8 kHz, pri *ã* od 2 kHz do 2,8 kHz (obr. A 9 — 12, B 21 — 26). V prvej polovici  $F_2$  u *ä* aj *ã* vidno znateľný prechod od predchádzajúcej palatálnej spoluhlásky *ý*, kým napríklad v slove *žána*  $F_2$  má rovný priebeh (obr. A 93, B 94, C 95).

Väčší rozdiel v akustickom spektre pozorovať medzi zadnou samohláskou *o* ( $F_2$  medzi 1—2,2 kHz) a zadnou (už takmer vysokou) samohláskou *ó* ( $F_2$  od 0,6—1 kHz). Spektrum dlhého *ó* pripomína už *u*-ovú samohlásku. Pozri sonagramy (obr. A 13, 14 a B 27, 28). Posun formantu  $F_2$  zdola hore zodpovedá pohybu od zatvorenosti k otvorenosti, čo zodpovedá aj sluchovému dojmu. Naše analyzované slovo *pót* by sme mohli foneticky prepísať podľa segmentov

<sup>36</sup> K podrobnejšiemu akustickému rozboru sotáckych samohlások sa ešte vrátim v inej práci, preto tu nerozoberám všetky formanty a druhý formant určujem len zhruba, lebo aj u našich objektov *A* a *B* sú menšie rozdiely v akustickom spektre.



ako *p<sup>uuoo</sup>*. Dvojhláska to však nie je. Aj objekt *B* (z Papína) vyslovuje prostú samohlásku. Spektrum *ó* u objektu *B* ukazuje na väčšiu otvorenosť ako u objektu *A*.

Dlhé zatvorené *é* má vyššiu frekvenciu ( $F_2$  v rozpätí asi od 2—3,5 kHz) ako krátke *e* (s formantom  $F_2$  v oblasti 1,5 — 3 kHz), pričom je tu dost výrazný aj formant  $F_3$  (v oblasti 3—4 kHz). Akustické spektrum dlhého *é* pripomína už spektrum *i*-ových samohlások. Posun  $F_2$  označuje prechod od zatvorenosti k otvorenosti. Porovnaj sonagramy (obr. A 15, 16, B 29, 30). Pri porovnaní sonagramov objektu *A* (Dlhé *n/Cir.*) a *B* (Papín) vidno, že spektrá dlhého *ó* sa líšia. Formant  $F_2$  u *B* sa nachádza v oblasti od 1,7—2,8 kHz, čo zodpovedá sluchovému dojmu. Dlhé *é* v Papíne je otvorenejšie ako v Dlhom *n/Cir.*, ale dvojhláska to nie je. Žiadalo by sa bližšie určiť aj iné formanty, predovšetkým  $F_1$  ako aj pomer  $F_2 : F_1$ , lenže to by už presahovalo rámec tejto práce.

Ukazuje sa, že postupom času rozdiel v akustickom zložení, teda predovšetkým rozdiel v kvalite samohlások *o — ó*, *e — é* sa stáva viac a viac výrazným. A čím je tento rozdiel v kvalite väčší a výraznejší, trvanie dlhých samohlások sa viac skraca, dištinktívna vlastnosť dĺžky sa oslabuje a u mladej generácie sa oslabí natolko, že prestane byť relevantnou.

Treba poukázať ešte na niekoľko ďalších závažných faktov. Najstaršia generácia je si ešte stále vedomá toho, že je to práve trvanie (dĺžka, kvantita), ktoré spôsobuje rozdiel medzi spomínanými dvojicami zvukov. Na otázku, aký rozdiel je medzi slovami *para — pára*, *páta — páta* a pod., obyčajne dostaneme odpoveď, že slová *pára*, *páta* a pod. sa vyslovia dlhšie, že sa viac pretiahnu.<sup>37</sup> Keby títo ľudia vnímali „predĺženie“ ako prízvuk, *azda by si uvedomovali a povedali, že príslušnú samohlásku alebo slabiku vyslovujú silnejšie alebo s väčším prídychom.*

Mladšia generácia — myslíme tým ľudí zhruba medzi 30—60 rokom<sup>37</sup> — vníma dĺžku dlhých samohlások vyslovených najstaršími ľuďmi, ale sama ich už vyslovuje krátko.<sup>38</sup> Inými slovami: signál dĺžky starších ľudí u mladších jedincov sa udom počuje a v mozgu vníma a hodnotí ešte ako signál dlhý, ale sami tento signál už vysielajú ako krátky.

V jazykovom povedomí mladších ľudí sotákej oblasti už dĺžka nefunguje ako vlastnosť relevantná a dištinktívna a všetky vokály sa u nich vyslovujú rovnako — krátko. Experimentálne sme sa o tom presvedčili u objektu *C*

<sup>37</sup> Pravda, môžu byť aj mladší jednotlivci, ktorí sú odolnejší proti prenikaniu rýchlych zmien v nárečí, a na druhej strane aj niektorí starí ľudia môžu byť „labilní“.













<sup>38</sup> Keď som pozoroval výslovnosť objektu *B* v Papíne — išlo tu o ženu — vysvetlovala mi, že rozdiel medzi *para* a *pára* je ten, že to druhé „*pára šá roscáhňá a toto para z harška je sporšy*“. Keď som sa tváril, že tomu nerozumiem, vysvetlila mi to jej asi 35-ročná dcéra takto: „Tak nepočujete, že jedno sa vysloví kratšie a druhé dlhšie? Takto: *Toto je para z harška a toto je para topanok*.“ Sama obidve slová vyslovila krátko.

(Modra n/Cir.), výslovnost ktorého sa skúmala za tých istých okolností ako u objektov *A* a *B*. Tabuľka III (obr. 3) ukazuje tu pomer trvania krátkych a dlhých samohlások 1 : 1. Porovnaj sonagramy (obr. C 31 — 32, C 33 — 34, C 35 — 36, C 37 — 38) ako aj oscilogramy (obr. C 72 — 73, C 74 — 75, C 76 — 77, C 78 — 79). Ďalej porovnaj jednotlivé sonagramy objektu *C* s príslušnými sonagramami objektov *A*, *B* (obr. A 5 — B 17 — C 31, A 6 — B 18 — C 32, A 11 — B 23 — B 26 — C 33, A 12 — A 10 — B 24 — B 25 — B 22 — C 34, A 13 — B 27 — C 35, A 14 — B 28 — C 36, A 15 — B 29 — C 37, A 16 — B 30 — C 38). Meranie trvania sa uľahčí vzájomným porovnávaním príslušných sonagramov A 5 až A 16, B 17 až 30, C 31 až 38, a to jednak medzi sebou, jednak s oscilogramami A 48 až 57, B 58 až 71, C 72 až 79.













Nie je účelom tejto práce vymenovať príčiny, ktoré spôsobili krátenie sotáckych dlhých samohlások. Spomeniem aspoň jednu. V sotáckych nárečiach psychologicko-sociologické faktory hrali dôležitú úlohu. Ľudia, ktorí prichádzali zo sotáckeho územia do oblastí „nesotáckych“, najčastejšie do okresného mesta Humenného, kde už dlhé samohlásky sa nevyslovovali a prízvuk už bol presunutý na predposlednú slabiku, boli považovaní za zvláštnosť, kuriozitu. A sami Sotáci sa v takom prostredí takými cítili. Ľudia ich napodobňovali a dokonca sa z nich aj vysmievali pre ich reč a najmä pre ich „preťahovanie“. Práve túto príčinu spomínajú, keď sa ich opýtame, prečo skracujú dlhé samohlásky.

Deti ešte stále napodobujú reč starých ľudí v období učenia sa reči a spočiatku vyslovujú aj dlhé samohlásky. Ale len čo si začnú uvedomovať túto príznakovú zvláštnosť Sotákov, usilujú sa potom zo svojej reči eliminovať všetko zvláštne a nápadne odlišné od „normy“ ostatných východoslovenských nárečí, ktoré sú pre nich vzorom pre napodobovanie najmä vo výslovnosti. A tak spisovná slovenčina, ktorú sa učia už v materskej škole, počúvajú ju denne v rozhlase a televízii — kde dlhé samohlásky sú fonémami a mohli by byť oporou pre ich príbuzný systém v sotáckom nárečí — nezabráni tomu, aby tento proces straty kvantity samohlások nepokračoval a nedokončil sa.

OBRAZOVÁ ČASŤ

Objekt A	Trvanie	Čas	Pomer
a para		0,20 sek.	1:1,50
á pára		0,30 sek.	
a spali		0,16 sek.	1:1,63
á spali		0,26 sek.	
ä p'äta		0,15 sek.	1:1,46
á p'äta		0,22 sek.	
ä p'äna		0,16 sek.	1:1,56
á p'äna		0,25 sek.	
o pot		0,17 sek.	1:1,53
ó pót		0,26 sek.	
e ščepú		0,13 sek.	1:1,40
é ščepú		0,18 sek.	

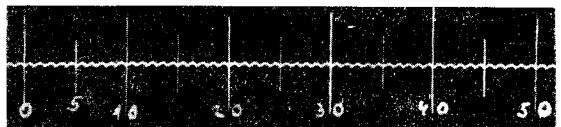
Obr. 1

Objekt B	Trvanie	Čas	Pomer
a para		0,14 sek.	1:1,78
á pára		0,25 sek.	
a spali		0,13 sek.	1:1,46
á spali		0,19 sek.	
ä p'äta		0,15 sek.	1:1,60
á p'äta		0,24 sek.	
ä p'äna		0,16 sek.	1:1,69
á p'äna		0,27 sek.	
o pot		0,23 sek.	1:1,35
ó pót		0,27 sek.	
e ščepú		0,11 sek.	1:1,55
é ščepú		0,17 sek.	

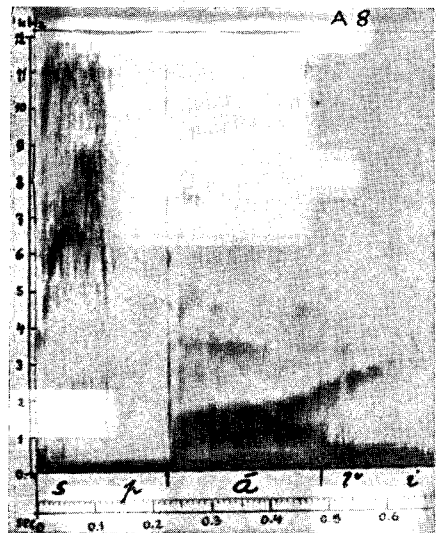
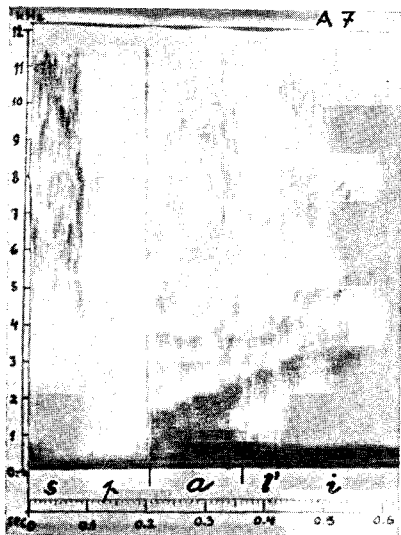
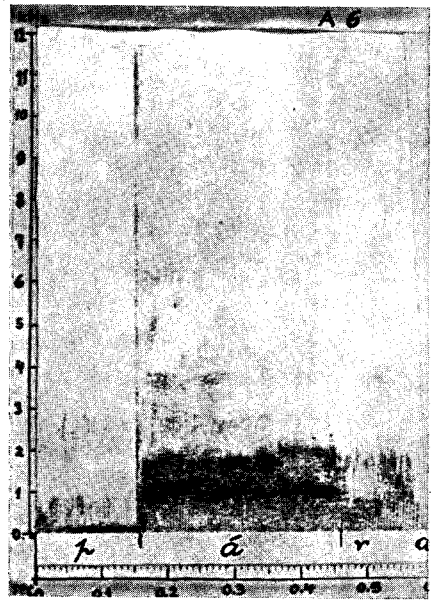
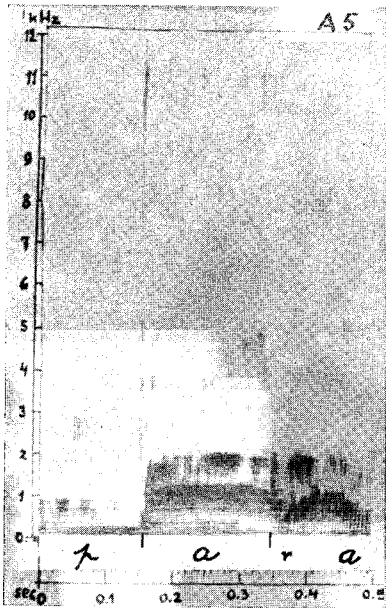
Obr. 2

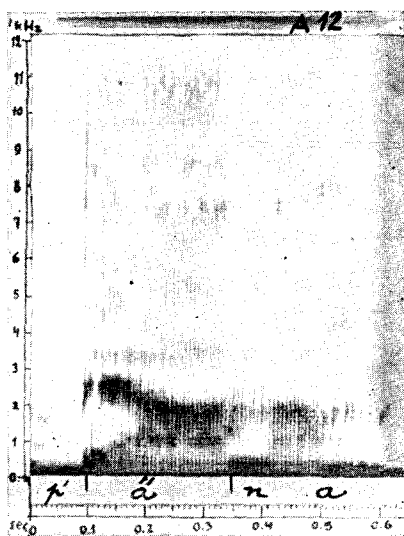
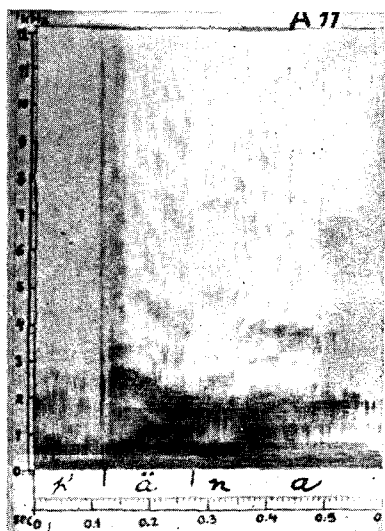
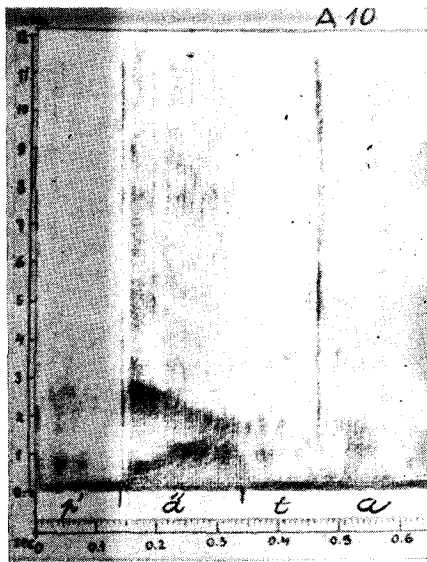
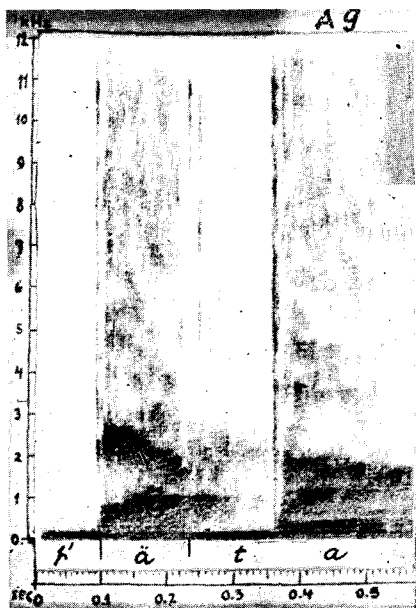
Objekt C	Trvanie	Čas	Pomer
a para		0,15 sek.	1:1
*á pára		0,15 sek.	
ä p'äna		0,18 sek.	1:1
*á p'äna		0,17 sek.	
o pot		0,17 sek.	1:1
*ó pót		0,17 sek.	
e ščepú		0,07 sek.	1:1
*é ščepam		0,07 sek.	
Pozn.: *Bývalé dlhé samohlásky			

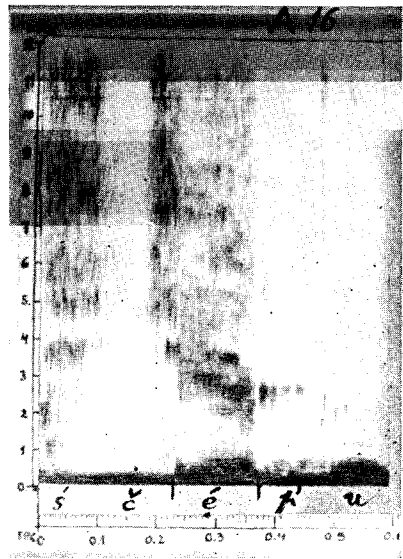
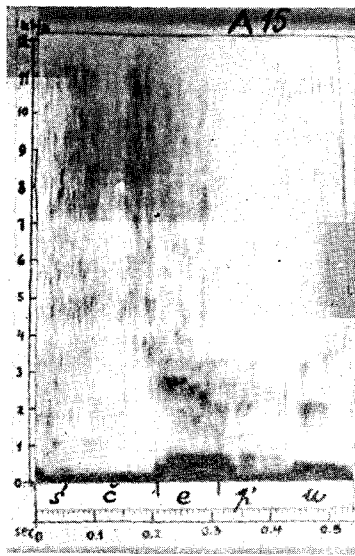
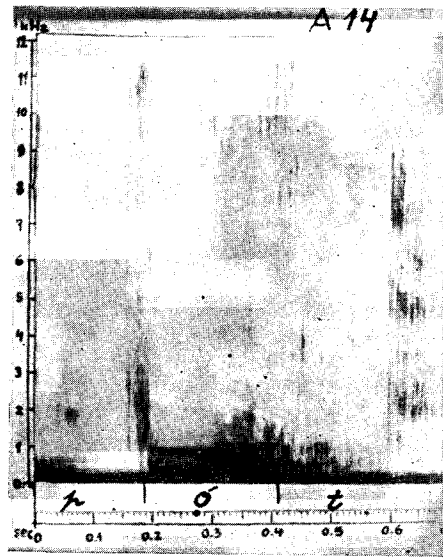
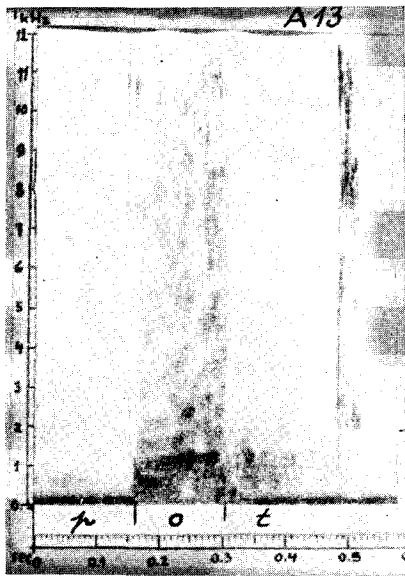
Obr. 3

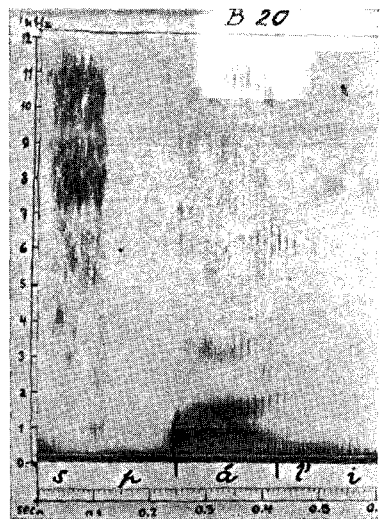
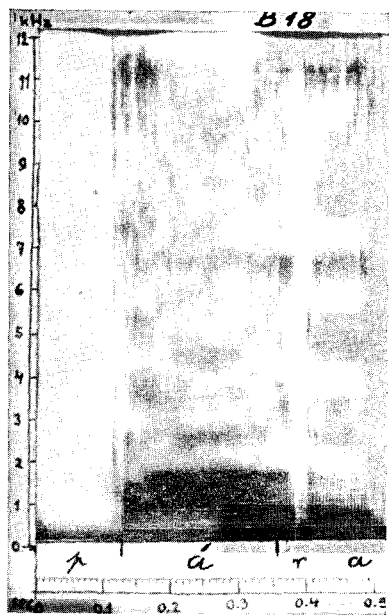
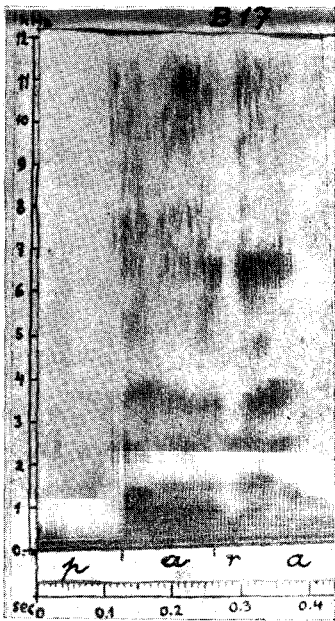


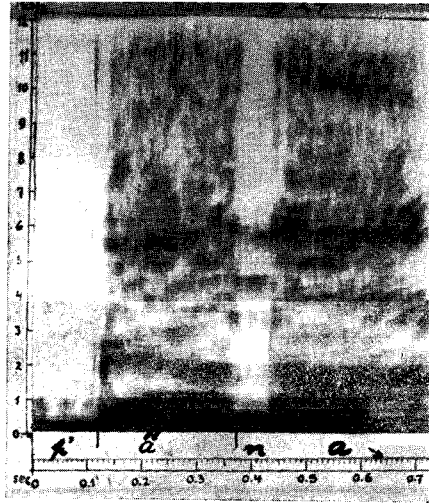
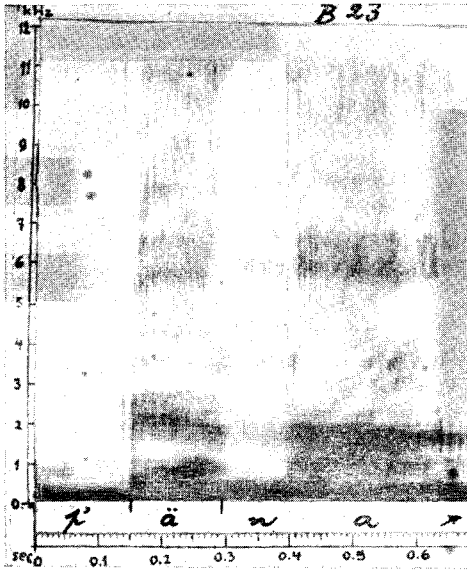
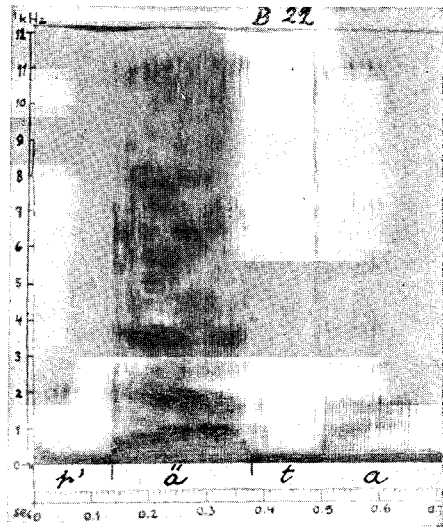
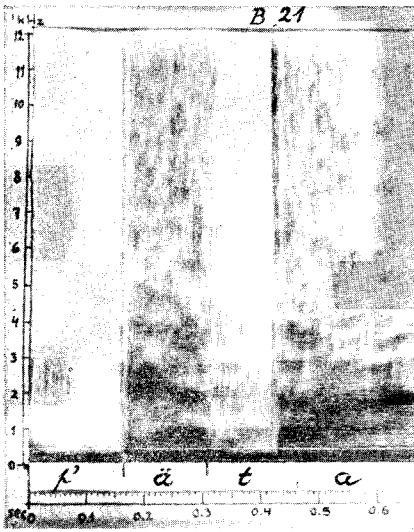
Obr. 4



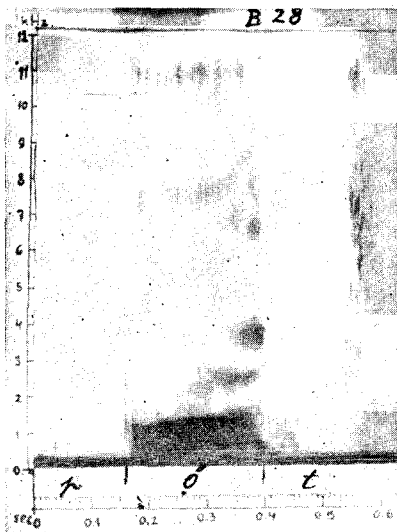
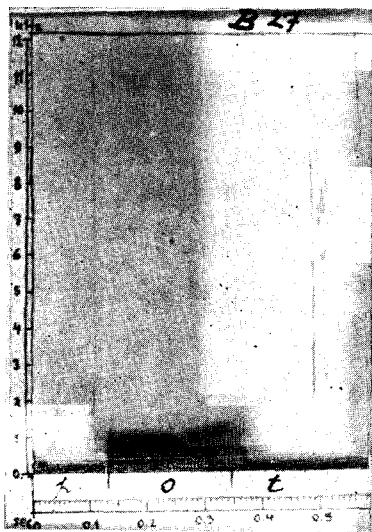
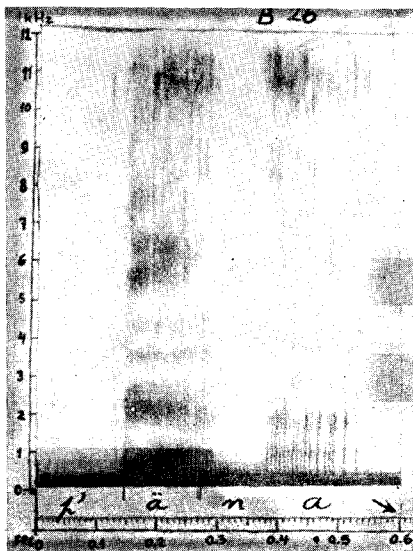
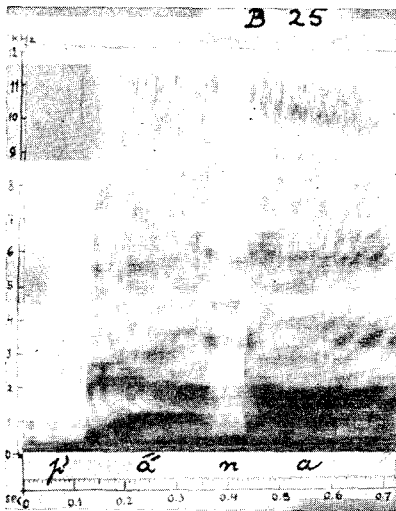


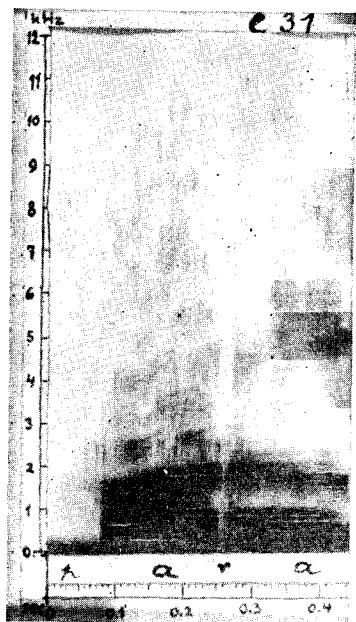
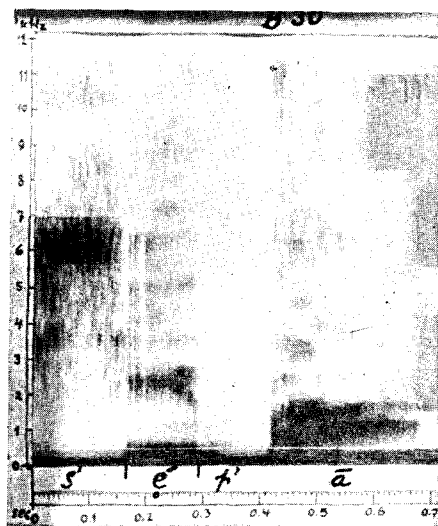
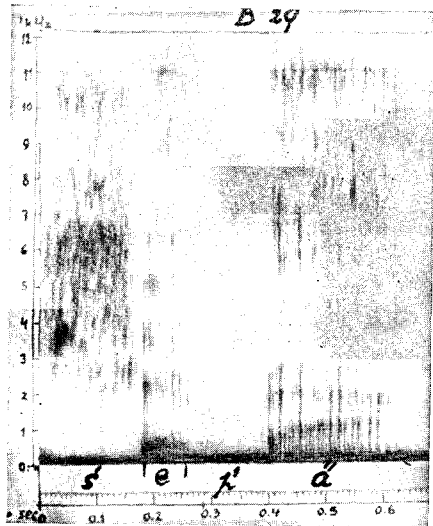


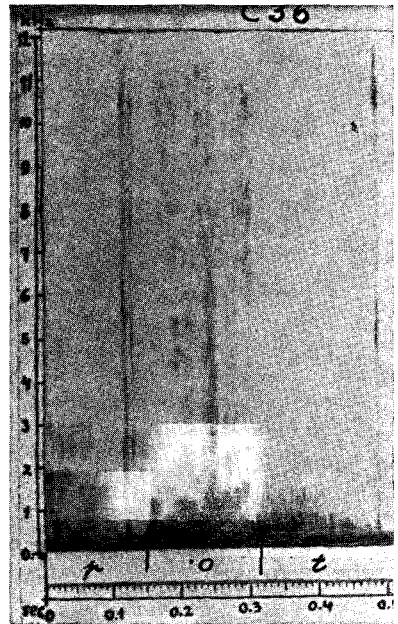
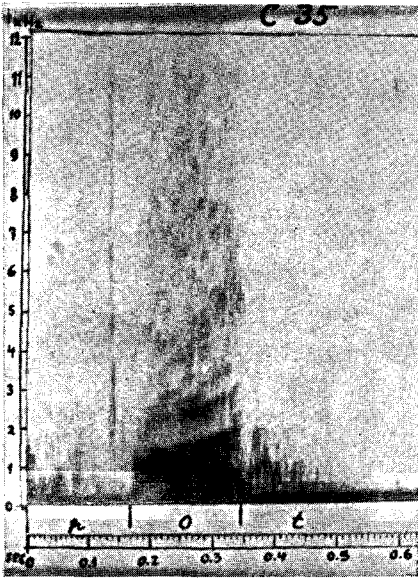
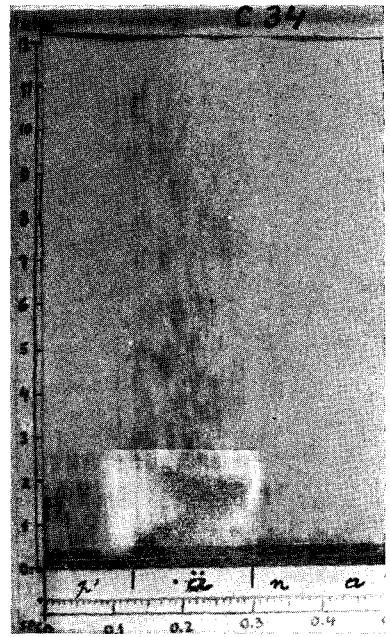
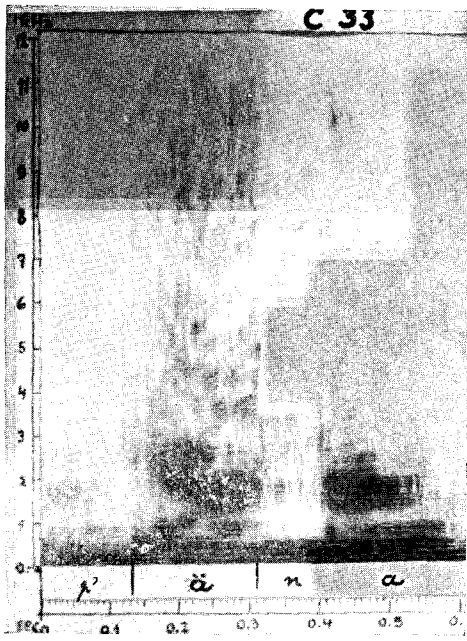


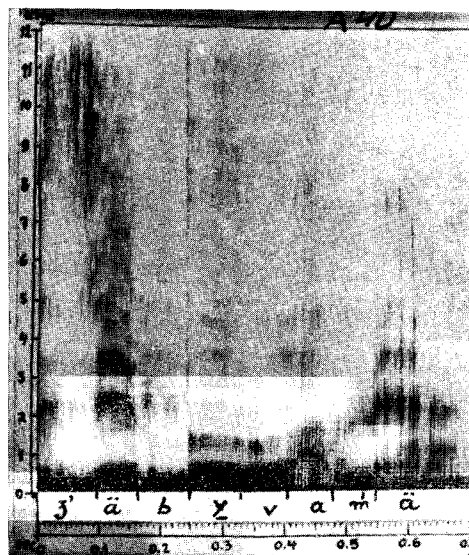
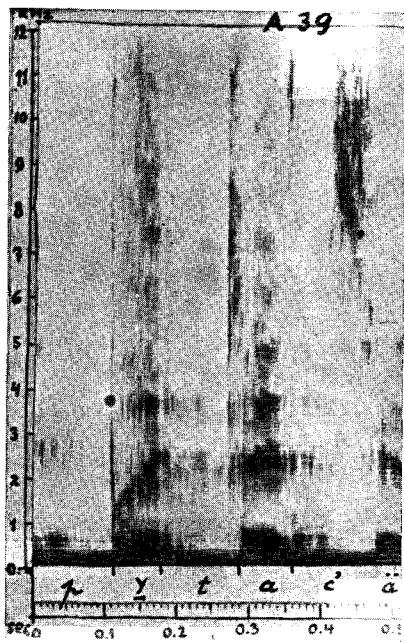
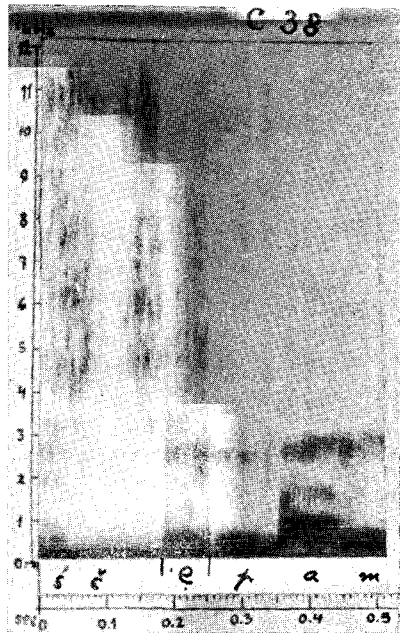
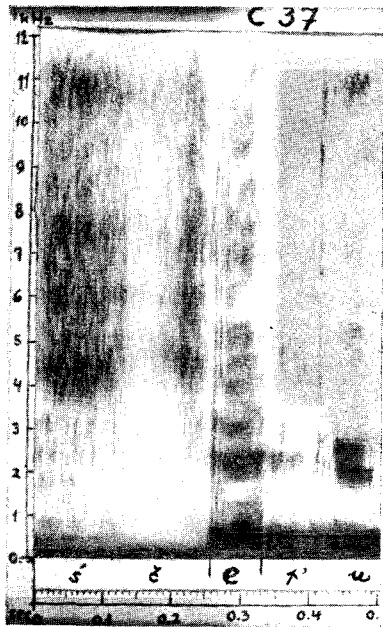


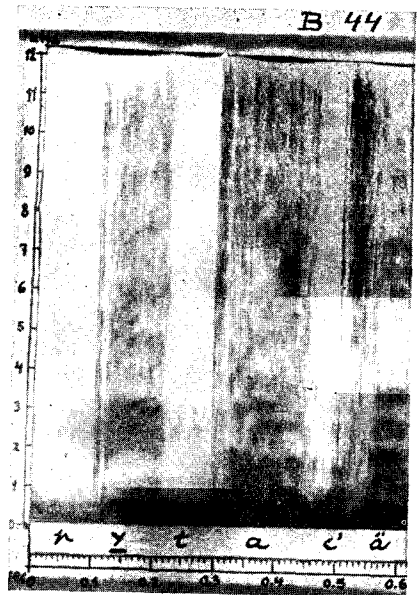
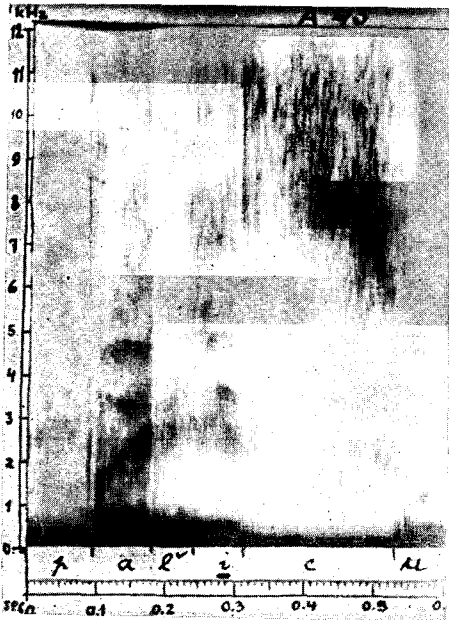
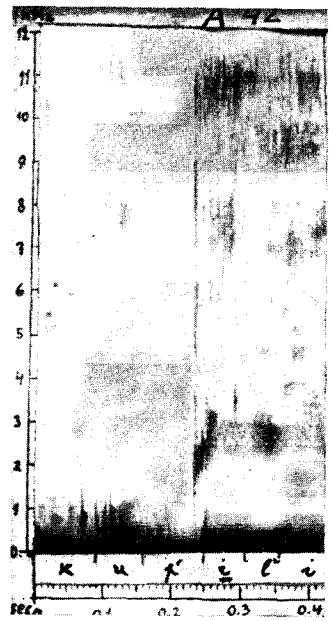
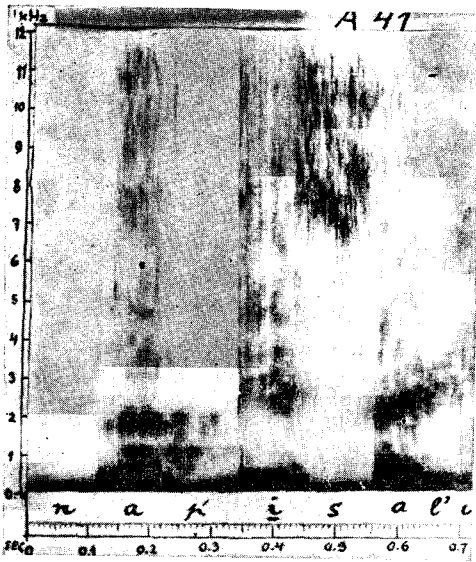


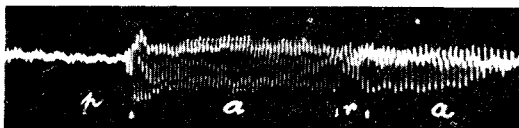
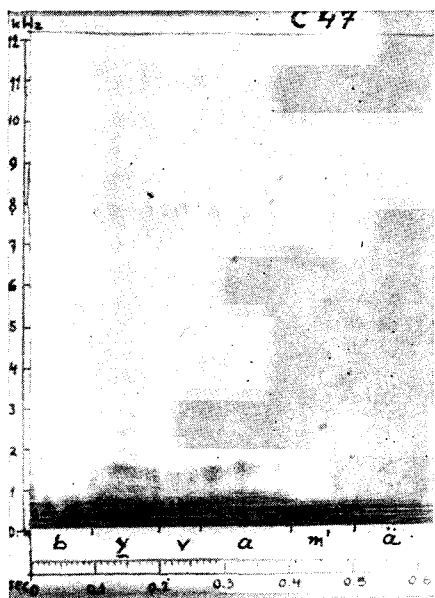
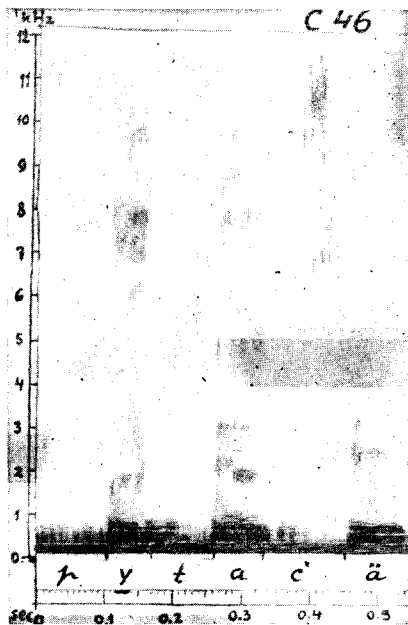
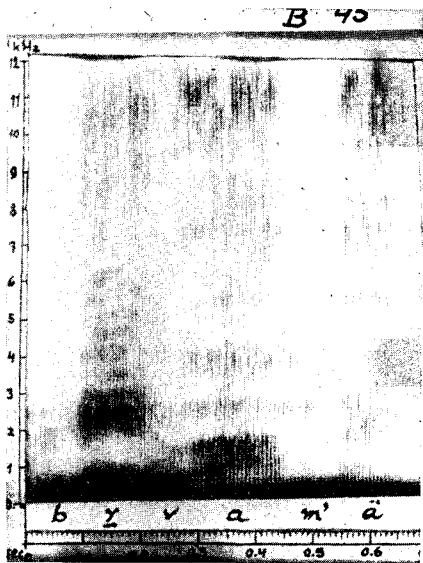




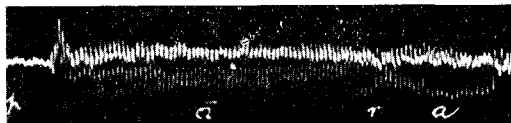




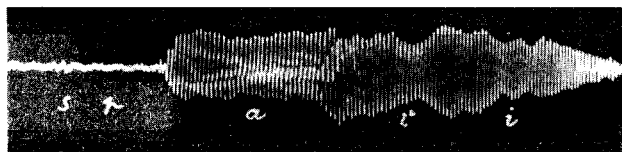




Obr. A 48



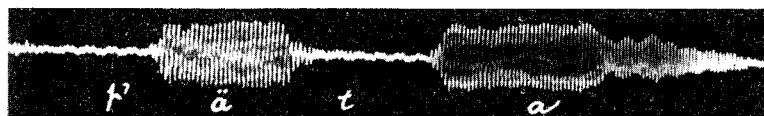
Obr. A 49



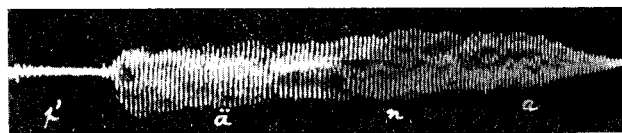
Obr. A 50



Obr. A 51



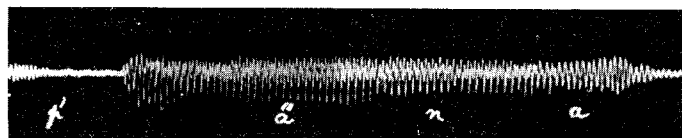
Obr. A 52



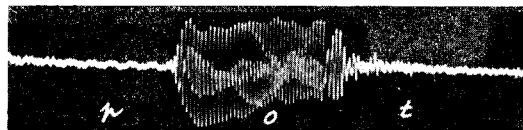
Obr. A 52a



Obr. A 53



Obr. A 53a



Obr. A 54



Obr. A 55



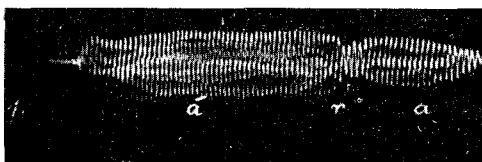
Obr. A 56



Obr. A 57



Obr. B 58



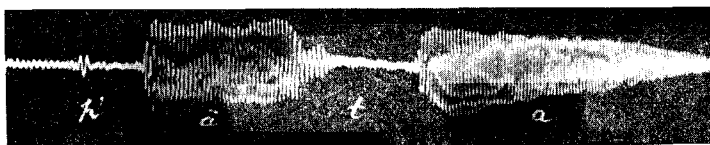
Obr. B 59



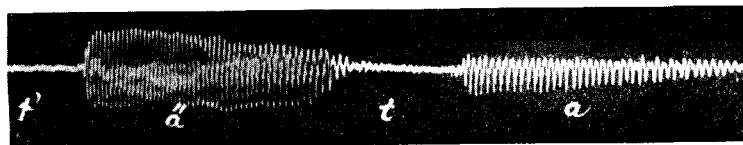
Obr. B 60



Obr. B 61

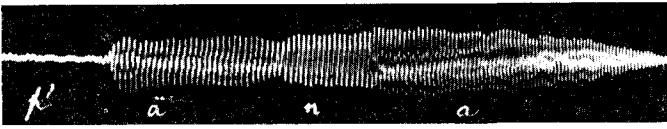


Obr. B 62

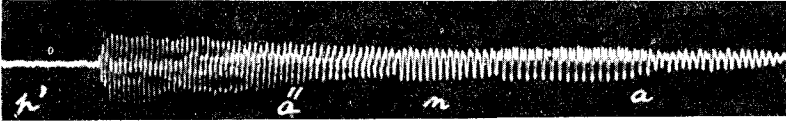


Obr. B 63

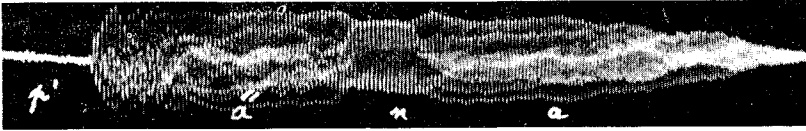




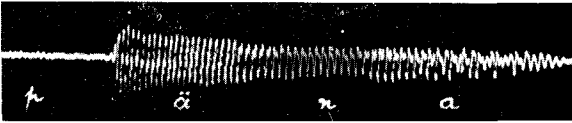
Obr. B 64



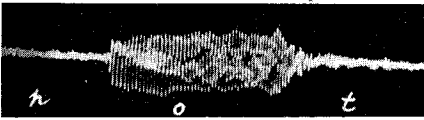
Obr. B 65



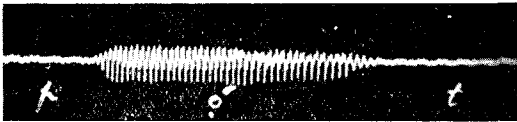
Obr. B 66



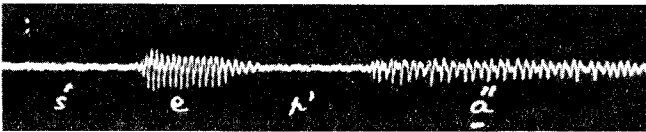
Obr. B 67



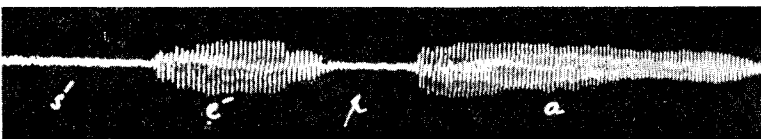
Obr. B 68



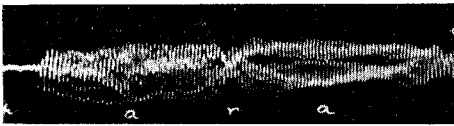
Obr. B 69



Obr. B 70



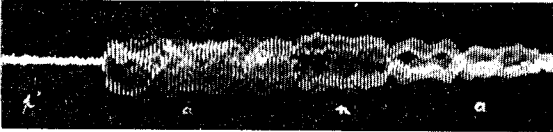
Obr. B 71



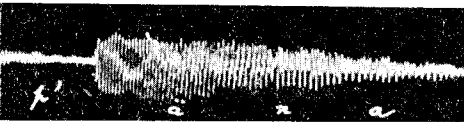
Obr. C 72



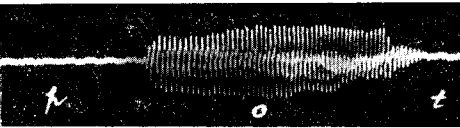
Obr. C 73



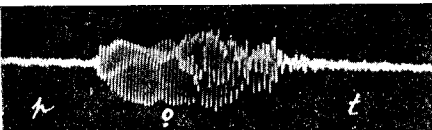
Obr. C 74



Obr. C 75



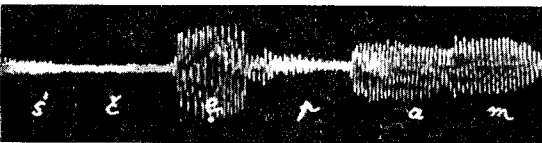
Obr. C 76



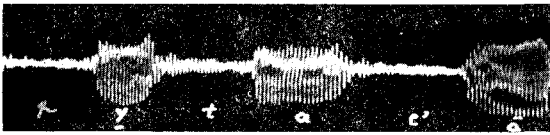
Obr. C 77



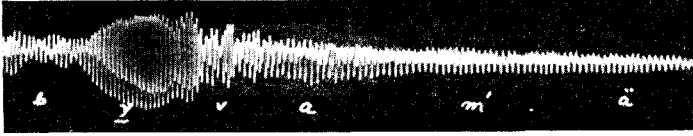
Obr. C 78



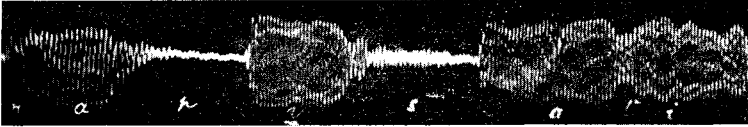
Obr. C 79



Obr. A 80



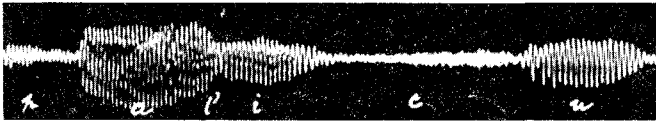
Obr. A 81



Obr. A 82



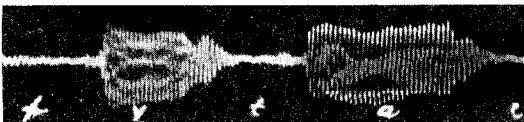
Obr. A 83



Obr. A 84



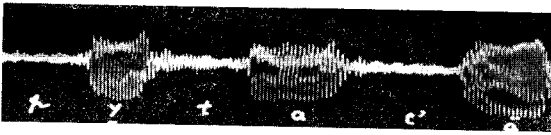
Obr. A 85



Obr. B 85



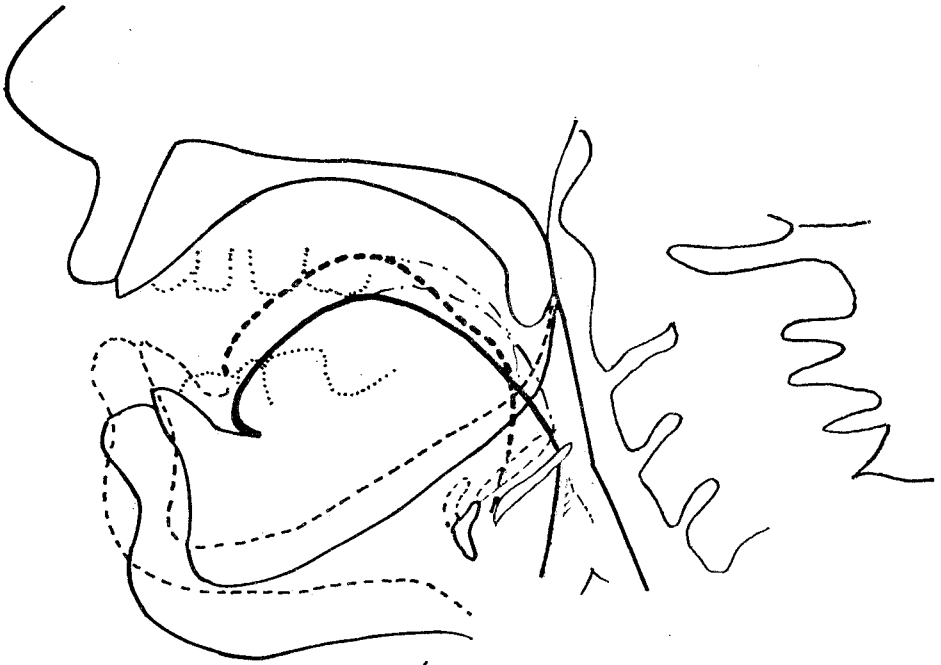
Obr. B 86



Obr. C 87

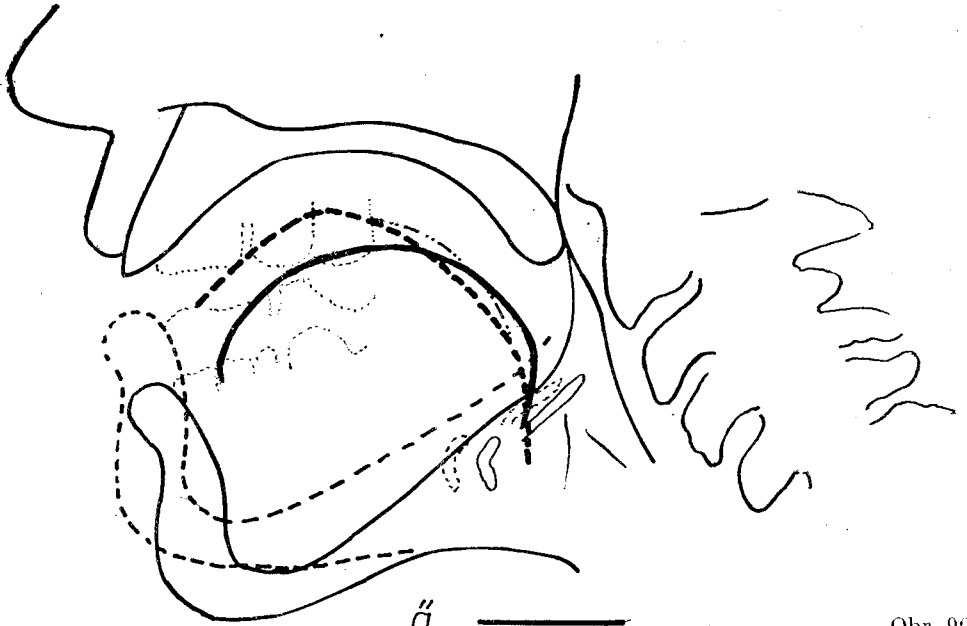


Obr. C 88



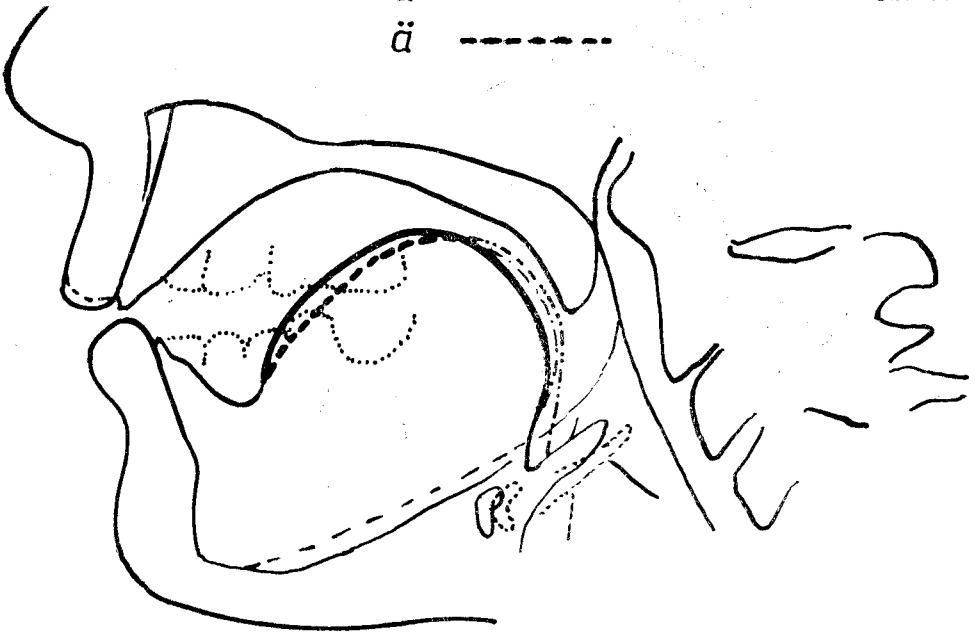
Obr. 89

á ———  
a - - - -



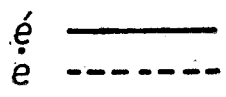
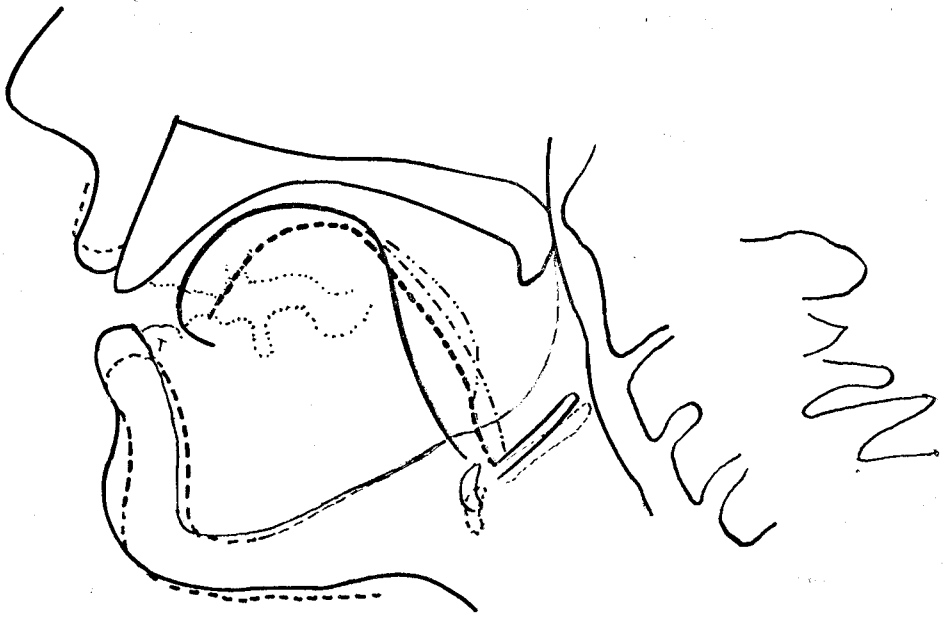
ä ———  
ä - - - -

Obr. 90

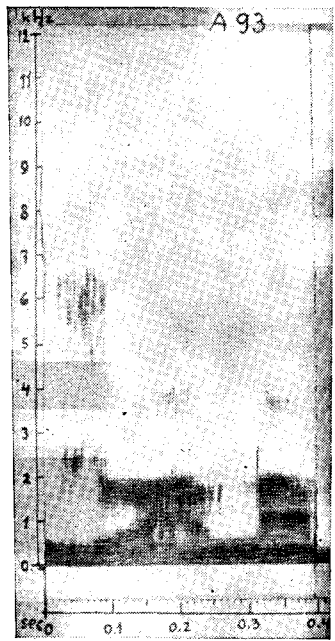


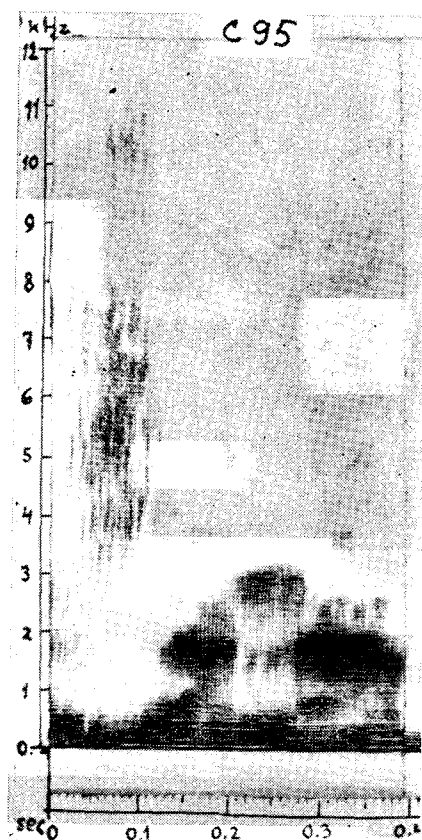
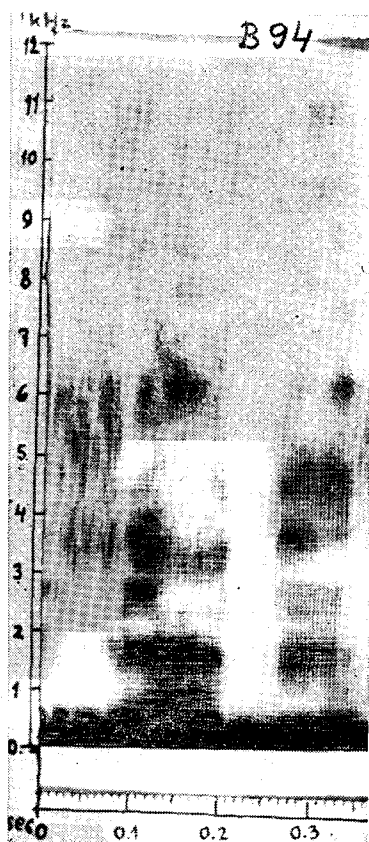
ó ———  
o - - - -

Obr. 91



Obr. 92





#### Analyzované vety.

Objekt A (Dlhé n/Círochou):

Toto je para z harčka / a toto je pára topanok.

Šytki žány spali / a von šytko dřávo spáli.

Na nohoj je páta / a žána je páta.

Na vožã je pána / a žána je pána.

Na slovãku je pot / a na řižy pót.

Ja ščěpu dřávo / a ja ščěpu stromki.

Vi še mi pytačã žã byvaňã.

Napisaľi že mu kupili paľicu.

Susada pěji pářã.

Objekt B (Papín) (so zmenou č > ś):

Toto je para u haršku / a tu je pára topanok.

Šytke žány spali / a von šytko drávo spáli.

Na nohoj páta / žána je páta.

Na vožä pána / cigánka je pána.

Cigánka je pána / na vožä je pána.

Tu je pot / a tu je pót.

Drevo še šépā / stromki še šépā.

Ja drevo šé pam / ja stromki šepu.

Vi še mi pytačä ze byvaňä.

Objekt *C* (Modra n/Cirochou):

Para z harčka / para bokaňou.

Na vožä jä pána / tam je žána pána.

Tu je pot / a tu je pót.

Ja šé pam drevo / ja šé pu stromki.

Vi še mi pytačä žä byvaňä.

## REMARKS ON SOTAK LONG VOWELS

### Summary

While the rest of Eastern Slovak dialects have been more or less stabilized for some centuries now, so that they have no long vowels, and the stress is on the penultimate syllable, the Sotak group, even during the last seventy years has been undergoing important phonetic and phonological changes.

According to our findings, the length of the vowels is still relevant (phonemic) with the oldest people. Some authors, however, are of the opinion that the lengthening of some Sotak vowels is due to the stress. The author thinks the length of the Sotak vowels should be observed when they are in the same or similar positions, under the same stress and with the same pitch. Investigations show, that, in such conditions, the duration seems to be the principal and significant feature of contrast between long and short vowels, and is capable of distinguishing the meaning of words.

There are four pairs of long and short vowels at present: 1. *a—á* (*para* „a steam“ — *pára* „a pair“); 2. *ä—ǎ* (*páta* „a heel“ — *páta* „the fifth“); 3. *o—ó* (*pot* „a sweat“ — *pót* „a loft“); 4. *e—é* (*šépu* „I graft“ — *šépu* „I split“).

The average ratio between the short and long vowel is 1 : 1,5 here, while in Standard Slovak and Czech is 1 : 2. See tables I, II, (subjects *A*, *B* representing the oldest generation) and table III (subject *C* representing the youngsters). Sonagrams and oscillograms are shown.

The significant features of this length is both the duration and acoustic composition of the vowel (the quality of vowels). It appears that the difference in acoustic quality between half closed vowels *o—ó* and *e—é* is becoming more significant in the course of time, and as this significance increases the duration of the long vowels is becoming shorter.

The oldest generation is still aware that it is the longer duration that makes the difference between these pairs of sounds. The younger generation (30—55 years old) perceives the length of the long vowels of their elders, but they themselves pronounce the sound short. The ratio between the short and the long vowels is 1 : 1 with the youngsters (subject *C* — table III). Psycho-sociological factors have played an important part in it.



## SLOVOTVORNÁ STRÁNKA NÁREČÍ A SPISOVNÉHO JAZYKA

FERDINAND BUFFA

1. Z materiálu, ktorý nám poskytujú doterajšie práce o tvorení slov v nárečiach,<sup>1</sup> sa ukazuje, že diferencie v oblasti tvorenia slov medzi spisovným jazykom a jeho nárečiami sa dotýkajú tak inventára slovotvorných prostriedkov, ako aj — a to predovšetkým — rozsahu ich využitia v jednotlivých slovotvorných typoch. Tieto rozdiely sú však pomerne malé, lebo celkový slovotvorný systém v spisovnom jazyku i v jeho nárečiach sa zdá byť **zásadne rovnaký** (funkcia i forma slovotvorných prostriedkov je v zásade tá istá v spisovnom jazyku i v jeho nárečiach, čo je pri štruktúre takých blízkych jazykových foriem pochopiteľné). Uvedené rozdiely medzi spisovným jazykom a jeho nárečiami vyplývajú najmä z toho, že spisovný jazyk plní iné a najmä zložitejšie funkcie ako nárečia. S tým súvisí jeho bohatšia, rozvinutejšia zásoba najmä novších pomenovacích prostriedkov predovšetkým v oblasti nociónálnej a z toho vyplýva aj čiastočne iný pomer motivovaných slov k slovám nemotivovaným v spisovnom jazyku a v nárečiach. Nazdávame sa, že nebude neúžitočné poukázať aspoň na niektoré z uvedených diferencií medzi spisovným jazykom a jeho nárečiami, čím ešte vypuklejšie vynikne potreba zaoberať sa nárečiami aj z hľadiska slovotvorného. V našom príspevku vychádzame z materiálu slovenského jazyka, ale analogická situácia, aspoň v zásadných veciach, bude pravdepodobne aj v iných, najmä príbuzných jazykoch.

2. Pri porovnávaní spisovného jazyka a jeho nárečí len pomerne zriedka nám prichodí konštatovať prítomnosť istého (najmä produktívneho) slovotvorného prostriedku (najčastejšie afixu) len v jednom z uvedených foriem národného jazyka. Zato stávajú sa prípady, že z niektorého slovotvorného typu, produktívneho napríklad v spisovnom jazyku, preniká niekoľko od-

<sup>1</sup> U nás ide väčšinou o časti monografických nárečových prác, napr. kapitoly o tvorení slov v práci A. Habovštiaka, *Oravské nárečia* (Bratislava 1965), alebo v mojej práci *Nárečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese* (Bratislava 1953) a i.; zriedkavejšie sú tu práce venované špeciálne tejto tematike, ako je napr. príspevok J. Orlovského *Z kmeňoslovnia gemerských nárečí Muránskej doliny* (LS III, 1941, 110 n.). Pozoruhodné sú z tohto hľadiska niektoré práce poľských jazykovedcov, porov. napr. R. Laskowski, *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich I*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1966; W. Pomianowska, *Klasyfikacja rzeczowników odrzeczownikowych. Studium ze słowotwórstwa i geografii lingwistycznej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963 a i.

vodením aj do nárečia; z hľadiska nárečia sú to spravidla tiež motivované slová, ale nové nárečové slová sa obyčajne podľa ich vzoru netvorí, preto ich ťažko možno pokladať za produktívny slovtvorný typ toho-ktorého nárečia. Napríklad v spisovnej slovenčine pri názvoch osôb je **známy typ** tvorený sufixom *-teľ* (napr. *čitateľ, odosielateľ, spotrebiteľ* ap.), v rámci ktorého najmä v staršom období spisovnej slovenčiny vzniklo pomerne hodne názvov osôb.<sup>2</sup> V slovenských nárečiach však tento spôsob tvorenia pomenovaní osôb nebol, ani sa neujal, takže v nich nachádzame len niekoľko pomenovaní s uvedeným sufixom prevzatých zo spisovného jazyka a používaných zväčša len v istých štýlových oblastiach (ide o slová ako *učiteľ, kazateľ, vykupiteľ, pokúšiteľ* ap.).<sup>3</sup> Podobná situácia je aj pri názvoch osôb tvorených v spisovnej slovenčine sufixom *-ca* (typ *vládca, rozhodca, dozorca* ap.); do nárečí z nich prenikli len niektoré a používajú sa s istým štýlovým obmedzením (napr. *sudca, správca, zástupca, predchodca* ap.). Je síce pravda, že odvodeniny uvedených typov sa vo väčšom množstve do nárečí nedostali preto, lebo v nich bola menšia potreba na pomenovania tohto druhu, no na druhej strane takéto typy sa ani v dnešnej spisovnej slovenčine nestali veľmi produktívne zaiste preto, lebo nemali oporu v slovenských nárečiach. Tento moment pravdepodobne zavážil aj pri názvoch miesta so sufixom *-ište*: hoci takýchto slov v spisovnej slovenčine je pomerne dosť, predsa tu nepomerne produktívnejší je sufix *-isko*, ktorý je všeobecný aj v domácich nárečiach. Pri adjektívach takými slovtvornými prostriedkami, ktoré nemajú oporu v slovenských nárečiach, sú sufixy ako napr. *-teľný* (*viditeľný, nerozoznatelný, sklápatelný*), *-ovitý* (*vajcovitý, kašovitý, heslovitý*) ap., teda prostriedky, pomocou ktorých utvorené odvodeniny označujú sémanticky vyhranené skutočnosti dôležité najmä pre tú sféru používania jazyka, kde prvoradým momentom je presnosť. (V nárečiach sa takéto javy vyjadrujú inými, najmä syntaktickými prostriedkami.)

Niektoré slovtvorné prostriedky sa vyskytujú len v spisovnom jazyku preto, lebo v nárečiach nebola potreba na odvodeniny, ktoré vytvárajú. Ide tu obyčajne o pomenovania typické pre tzv. intelektuálnu oblasť života. Z názvov osôb môžeme tu uviesť napríklad pomenovania so sufixom *-ita* (*husita, minorita*), *-ik* (*historik, prozaik*), *-ér* (*montér, asfaltér*), *-ant* (*projektant, fabrikant*) ap.; sú to typy, ktoré sa u nás udomácnili cez prevzaté slová. Z domácich slov tu možno uviesť predponové názvy osôb s predponovým *nad-* (*nadporučík*), *pod-* (*podnájomník*), *pred-* (*predtanečník*), *proti-* (*protikandidát*) ap. Pri abstraktách chýbajú v nárečiach slová so sufixom *-izmus* (*realizmus, slovakizmus*), *-izácia* (*kanalizácia, motorizácia*) ap. Ako vidieť,

<sup>2</sup> Pozri J. Horecký, *Slovtvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959, 74–78.

<sup>3</sup> Porov. napr. A. Habovštiak, *Oravské nárečia*, Bratislava 1965, 149–150.

sú to spravidla jazykové prostriedky väčšinou cudzieho pôvodu a charakteristické najmä pre odborný štýl, teda pre oblasť, ktorú obhospodaruje predovšetkým spisovný jazyk.

Aj v nárečiach je niekoľko slovtvorných prostriedkov, ktoré chýbajú spisovnému jazyku alebo sa v ňom len postupne udomáčuujú (cez preberané hotové slová). Medzi také môžeme zahrnúť expresívne slová tvorené napr. sufixom *-aj* (*taraj, hundraj, bruchaj*), *-da* (*frnda, drnda*), *-uľa* (*gambula, lisuľa*), *-sko* (*babsko, zubska = zubiska*), bezsufixálne ženské formy (*dudra, frfra*) a mnohé iné. Je charakteristické, že spisovný jazyk má viac slovtvorných prostriedkov pre tvorenie slov z oblasti intelektuálneho jazyka, kým nárečia majú bohatšie slovtvorné možnosti v oblasti expresívnych pomenovaní, čo súvisí s hlavnými funkciami, aké plnia tieto dve formy národného jazyka. Tento fakt súčasne signalizuje smer ďalšieho vývinu nárečí (najmä v rozvíjaní prostriedkov typických pre intímnu sféru používania jazyka).

3. Markantný rozdiel medzi spisovným jazykom a jeho nárečiami je najmä v tom, že v spisovnom jazyku sú mnohé slovtvorné typy veľmi produktívne, lebo v ich rámci skoro denne vznikajú nové pomenovania, kým v nárečiach ich rozsah sa väčšinou dnes už mení len nepatrne. Súvisí to s hlavnými funkciami týchto dvoch jazykových foriem: spisovný jazyk musí pohotovo reagovať na nové fakty v oblasti pomenovania, kým v dnešných nárečiach takéto situácie sa vyskytujú len ojedinele, lebo s novými vecami, ktoré spravidla vznikajú v inom, nededinskom prostredí, prichádza do oblasti, kde sa ešte používa nárečie, aj ich spisovné pomenovanie a to sa obyčajne len prispôbuje hláskoslovnému a tvaroslovnému systému miestneho nárečia. Tak je to napríklad pri niektorých produktívnych typoch názvov osôb, najmä podľa zamestnania, tvorených napr. sufixom *-č* (typ *tvarovač*), ďalej niektorých názvov vecí, najmä nástrojov, tvorených napr. sufixom *-dlo* (typ *zdvihadlo*), *-nica* (typ *závitnica*), abstrákt, tvorený napr. sufixom *-ba* (typ *tvorba*), *-ie* (typ *desaťročie*) ap. Takéto kvantitatívne rozdiely medzi spisovným jazykom a jeho nárečiami sú aj pokiaľ ide o niektoré slovtvorné postupy: v spis. jazyku sú napríklad nepomerne produktívnejšie zloženiny (napr. typu *tovaroznalec, spolupracovník, farbotlač, nosohltan* ap.) alebo predponové odvodeniny (napr. typu *podúradník, medzimesto* ap.) ako v nárečiach, kde ich zastúpenie je len veľmi skromné (lebo tu niet takej častej potreby na ich vytváranie). Z uvedeného vyplýva, že v spisovnom jazyku bude asi viac odvodených slov v pomere k neodvodeným ako v nárečiach.

4. Charakteristickým znakom nárečí v porovnaní so spisovným jazykom je aj to, že ani z hľadiska slovtvorného nárečia istého jazyka nie sú jednotné, ale sú medzi nimi veľmi závažné rozdiely. Ich závažnosť spočíva najmä v tom, že hranice takýchto slovtvorných diferencií sa často zhodujú s hranicami iných znakov toho-ktorého nárečia. Pritom aj tu môže ísť o neprítomnosť

istého slovtvorného typu v niektorej skupine nárečí alebo o rozdiely v produktívnosti toho-ktorého slovtvorného typu. Tak napríklad východoslov. nárečia nepoznajú hromadné pomenovania so sufixom *-ie* (typ *perie*) alebo v niektorých západoslov. nárečiach nie sú známe názvy typu *hovädzina* (= hovädzie mäso). Pri názvoch činností v stredoslov. nárečiach (na Orave) prevláda napríklad typ *drotárčina, stolárčina*, kým vo východoslov. nárečiach sú podoby *drutarstvo, stolarstvo* (Šariš) alebo *stolarka, šusterka* (Spiš). Podobne proti stredoslov. pomenovaniám osôb typu *kosec, mlatec* stoja východoslov. formy *košač, mlacač* a proti stredoslov. názvom miesta typu *plevín, kurín* bývajú vo východoslovenských nárečiach pomenovania typu *plevník, kurník* ap. Ďalej napríklad v západoslov. nárečiach a vo väčšine stredoslovenských nárečí sú známe formy neurčitých zámen *na nie-* a *voľa-*, oproti ktorým vo východoslov. a vo väčšine stredoslov. nárečí stoja formy s *da-*; východoslov. nárečia okrem toho využívajú v uvedenej funkcii aj sufix *-ška* (ide o prípady typu *niekto, volakto, dakto* a *chtoška*<sup>4</sup>). Veľmi zaujímavý materiál z hľadiska jazykovo-geografického možno očakávať z nárečí najmä v oblasti deminutív a hypokoristík, ako aj patronymík a obyvateľských pomenovaní.<sup>5</sup> Z toho vyplýva, že nielen pre dôkladné poznanie toho-ktorého nárečia, ale aj pre klasifikáciu nárečí bude nutné brať do úvahy aj charakteristiku jednotlivých nárečových celkov z hľadiska slovtvorného.

5. Týmto príspevkom sme chceli predovšetkým upozorniť, že aj v oblasti tvorenia slov sú medzi spisovným jazykom a nárečiami značné rozdiely, a to také, že je opodstatnený, ba nutný samostatný výskum nárečí aj v tejto oblasti. Cieľom tohto výskumu by mal byť predovšetkým úplný monografický opis slovtvorného systému toho-ktorého nárečia, teda úplný inventár jeho slovtvorných prostriedkov, a to produktívnych i neproduktívnych, a ich využitie v tom-ktorom nárečí.<sup>6</sup> Takéto údaje z jednotlivých nárečí by mohli byť podkladom aj pre jazykovo-geografické sledovanie diferencií medzi jednotlivými nárečiami istého jazyka, ako aj jazykov príbuzných.<sup>7</sup> Nutnosť uvedeného výskumu vidíme predovšetkým v tom, že sa nám doplní, skompletizuje poznanie jednotlivých nárečových celkov, ďalej získa sa materiál aj pre dôkladnejšie pochopenie slovtvornej štruktúry spisovného jazyka, pričom nárečový materiál z oblasti slovtvornej môže byť nevyčerpateľným

<sup>4</sup> Pozri moju štúdiu *Častice nie-, voľa-, da- v slovenských nárečiach*, SR 31, 1966, 133–136.

<sup>5</sup> Podrobnejšie o tom pozri moju štúdiu *K otázke výskumu slovtvornej stránky slovenských nárečí*, Jazykovedný časopis 16, 1965, 79 n.

<sup>6</sup> Pozri k tomu môj príspevok *O monografickom výskume tvorenia slov v slovenských nárečiach*, SR 32, 1967, 229 n.

<sup>7</sup> Pozri W. Pomianowska, *Nazwy młodych zwierząt w gwarach południowostowiańskich*, Sprawozdania z prac Nauk. Wyd. I PAN, 1966, z. 2, 11–20.

zdrojom pre rozličné štylistické potreby spisovného jazyka a nakoniec tento nárečový materiál môže byť vďačným podkladom pre štúdium všeobecno-jazykovedných otázok.

## DIE WORTBILDENDE SEITE DER MUNDARTEN UND DER SCHRIFTSPRACHE

### Zusammenfassung

Der Unterschied zwischen der wortbildenden Struktur der Schriftsprache und der wortbildenden Struktur der Mundarten ist verhältnismäßig gering, und er hängt besonders mit jenen unterschiedlichen Funktionen zusammen, die die betreffenden Sprachformen erfüllen. Das Auftreten einiger wortbildender Typen nur in einer der angeführten Formen der Nationalsprache ist ziemlich selten (z. B. nur in der slowakischen Schriftsprache werden Suffixe wie *-tel*, *-ca*, *-ita*, *-ér*, *-izmus*, *-telný*, *-ovitý* u. ä. verwendet; in den slowakischen Mundarten werden wieder solche Typen von expressiven Wörtern gebraucht, die in der slowakischen Schriftsprache nicht vorkommen).

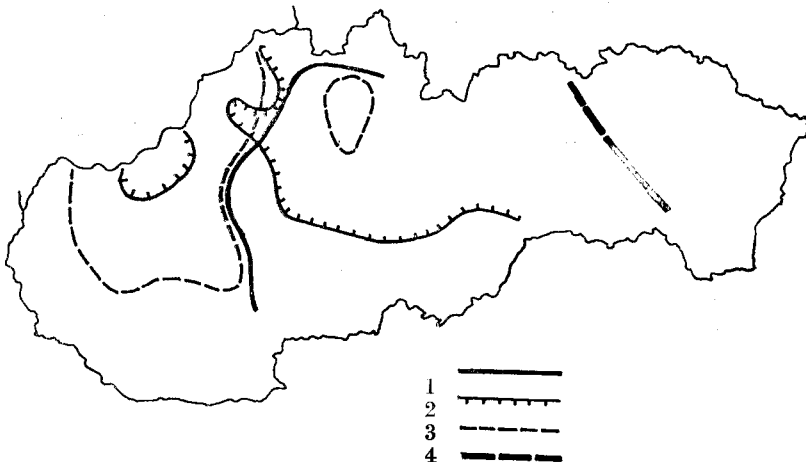
Eine häufigere Erscheinung ist, daß ein bestimmter wortbildender Typ entweder nur in der Schriftsprache oder nur in den Mundarten produktiv ist; (nur in der slowakischen Schriftsprache produktiv sind z. B. nach einer bestimmten Beschäftigung entstandene Personenbenennungen, mehrere Benennungen von Werkzeugen, Abstrakta und die durch Vorsilbe gebildeten Substantive). Ähnliche Unterschiede bestehen jedoch auch zwischen den einzelnen Mundarten derselben Nationalsprache. Aus diesem Grunde ist das Studium der wortbildenden Struktur für die gründliche Erkenntnis der Mundarten äußerst wichtig.

## K VÝSKUMU SLOVENSKEJ MIKROTOPONYMIE

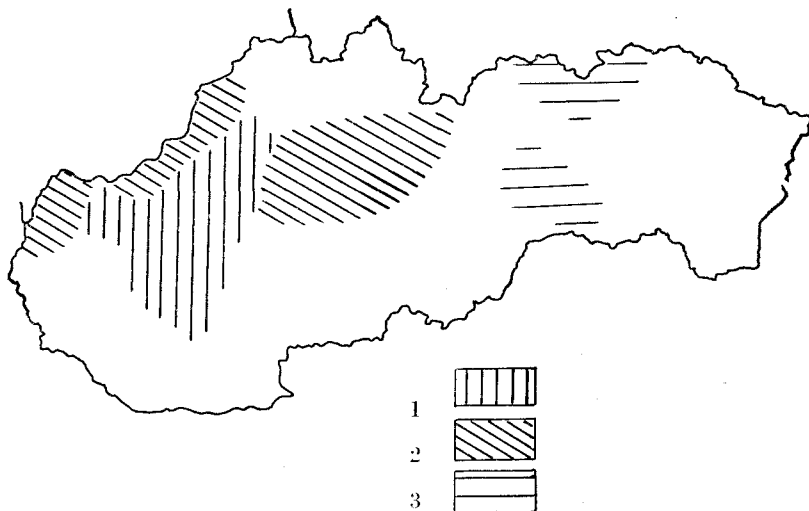
MILAN MAJTÁN

1. V mikrotoponymii sú topolexémy zriedkavé. Chotárne názvy sú väčšinou pomerne mladšie ako oronymá alebo hydronymá, preto ich vzťah k apelatívnej slovnej zásobe je živší a pri skúmaní ich lexikálnej, slovotvornej i hláskovej výstavby možno k nim pristupovať z jazykovedného aspektu často ako k inému nárečovému materiálu. Mikrotoponymický materiál významne dopĺňa pohľad na vývin nárečí, a to nielen zistením oblastí výskytu a aktívneho používania tzv. topografických termínov a ich variantov, napr. *hrb* (výchslk. *harb*), *grúň* (výchslk. *hruň*, *hrun*), zápslk. a strslk. *chríb* (aj *hríb*), výchslk. *debra*, *deber* ap. (porov. mapku I), ale aj obrazom o členení nárečovej slovnej zásoby a obrazom o hláskovej a slovotvornej výstavbe slov, ktoré po niekoľkých storočiach zmenili svoje miesto v slovnej zásobe, alebo už z apelatívnej vrstvy slovnej zásoby ustúpili.

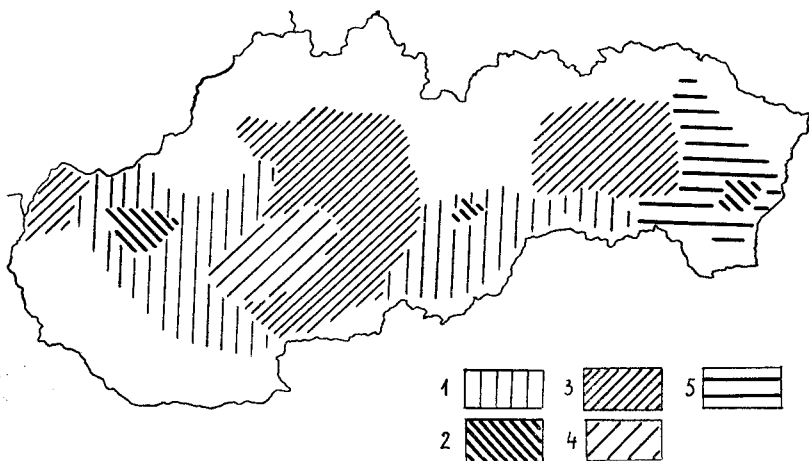
Tak napr. len z mikrotoponymie možno dnes získať údaje o nárečových ekvivalentoch slova *chmeľnica*, o niekdajších ľudových pomenovaniach miesta,



I. 1. Západná hranica mikrotoponyma *Hrb* (výchslk. *Harb*); 2. Hranice mikrotoponyma *Grúň* (výchslk. *Hruň*, *Hrun*); 3. Hranice mikrotoponyma *Chríb* (aj *Hríb*); 4. Západná hranica výchslk. mikrotoponyma *Debra*, *Deber*.



II. Areály mikrotoponym *Chmelnica* (1), *Chmelín*, *Chmelínec* (2), *Chmelník* (3).

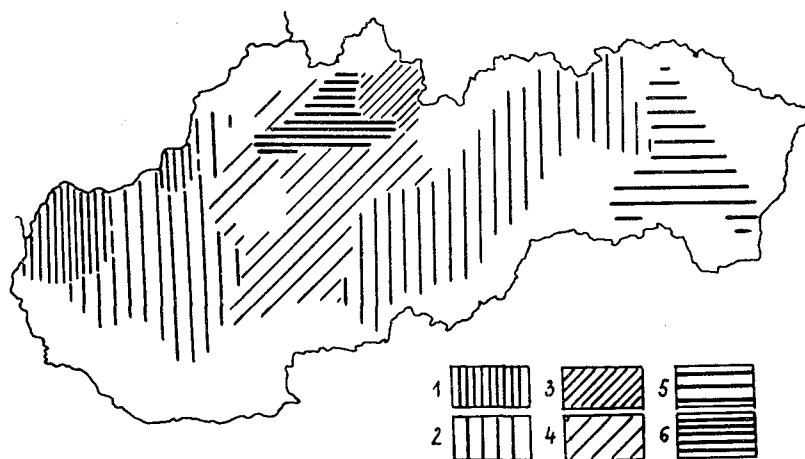


III. Areály mikrotoponym *Konopnica* (1), *Konopište* (2), *Konopisko* (3), *Konopnisko* (4), *Konopjanka* (5).

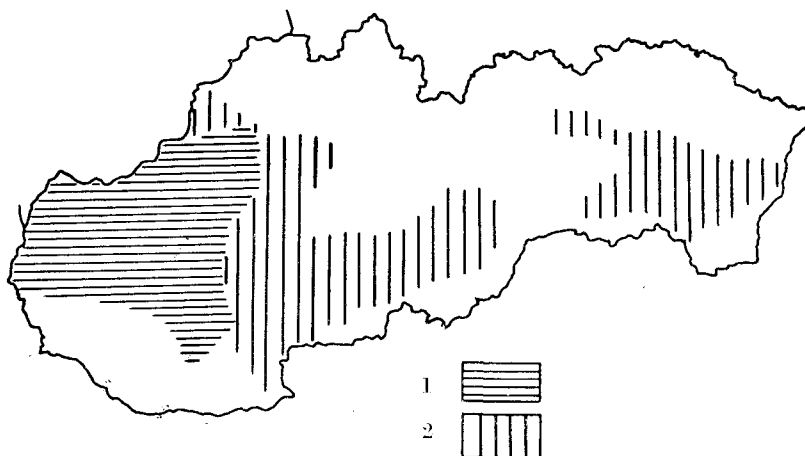
na ktorom sa pestoval alebo i divo rástol chmeľ. A práve chotárne názvy svedčia o tom, že sa chmeľ v minulosti pestoval na západnom, strednom i na východnom Slovensku. Chotárne názvy sú takto významnými dokladmi pre históriu pestovania chmeľu na Slovensku. Mikrotoponymá *Chmelník*/*Hmeľník* — *Chmelín*/*Chmelién*/*Chmelínec*/*Chmeliéne* — *Chmelnica* (porov. mapku II) sú však aj cennými údajmi pre jazykovedca skúmajúceho dejiny jazyka a nárečí. Podobne názvy ako *Konopiská*/*Konopniská* — *Konopištia*/*Konopiščia* — *Konopnice* — *Konopjanky* (mapka III) alebo *Kapustníská*/*Kapustiská* —

*Kapustnice* — *Kapuscanky* — *Zelnice* (mapka IV) alebo *Vinohrady*/*Vinohrádky* — *Vinice*/*Viničky* (mapka V) majú ďalekosiahly význam pre poznanie oblastí niekdajšieho pestovania týchto kultúrnych rastlín, ale sú aj cenným materiálom pre skúmanie členenia slovenských nárečí pri tvorení názvov miesta (nomina loci) tohto typu.

Prakticky už len z mikrotoponymie možno dnes rekonštruovať aj domácu hláskovú adaptáciu slova *šafran* v slovenských nárečiach. Pestovanie šafranu a jeho používanie v domácnosti už celkom na našom území zaniklo, slovo



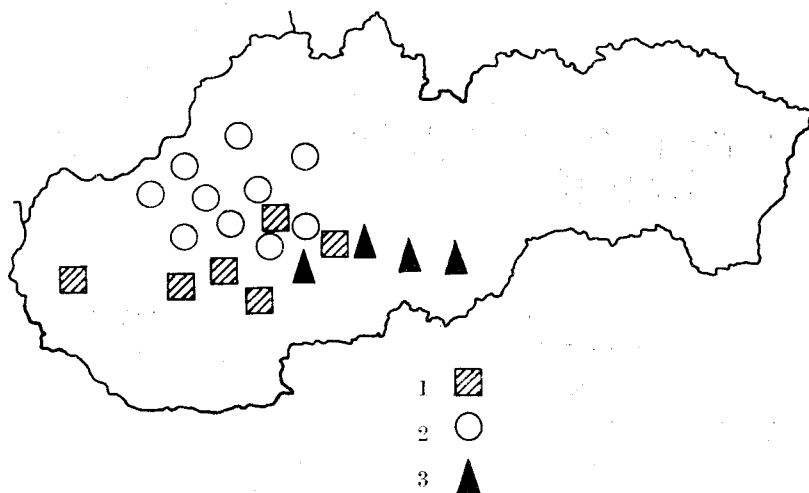
IV. Areály mikrotoponým *Zelnica* (1), *Kapustnica* (2), *Kapustisko* (3), *Kapustnisko* (4), *Kapuscanka* (5), *Kapustná hrad* (6).



V. Areály mikrotoponým *Vinohrad* (1), *Vinica* (2).



*šafra*n vypadlo takmer z bežnej slovej zásoby. Len v niekoľkých ustálených spojeniach a v chotárných názvoch sa akoby zakonzervovala a pre dnešného človeka uchovala aj jeho zdomácnená a domáca podoba spred storočí. Okrem podoby *šafra*n, ktorá sa zhoduje so spisovnou slovenskou podobou, sa na západnom Slovensku, v Turci a na okolí Prievidze utvorila aj podoba *šefra*n, na južnom strednom Slovensku okolo Žiaru nad Hronom, Zvolena, Lučenca a Rimavskej Soboty aj podoba *šofra*n (porov. mapku VI). Mikrotoponymá *Šafranica*, *Šefranica*, *Šofranica* a i. neoznačujú však len miesto, na ktorom v minulosti pestovali alebo sa pokúšali pestovať šafra. Ak sa takto nazývajú napr. vyššie položené lúky alebo pasienky, môže byť názov motivovaný



VI. Hláskové varianty mikrotoponyma *Šafranica*: 1. *Šafranica*, 2. *Šefranica*, 3. *Šofranica*.

výskytom iných rastlín, napr. požltu farbiarskeho (*Carthamus tinctorius*) alebo jasienky obyčajnej (*Colchicum autumnale*), ktoré majú na Slovensku aj ľudové názvy *šafra*n, *divý šafra*n, *šafra*nica ap. A napokon mikrotoponymum *Šafranica* býva motivované aj žltou farbou hlinitej pôdy (šafra sa používal aj ako žlté farbivo). Výskyt mikrotoponyma, jeho spracovanie jazykovo-zemepisnou metódou pre onomastiku, ako vidieť, vždy nestačí. V tomto prípade možno rekonštruovať hláskovú adaptáciu slova v slovenských nárečiach, možno zisťovať výskyt či frekvenciu istého slovtvorného typu, ale nemožno usudzovať, že na všetkých lokalitách pestovali alebo sa aspoň pokúšali pestovať šafra alebo naopak, že len tam ho pestovali alebo sa pokúšali pestovať, kde sa vyskytujú mikrotoponymá typu *Šafranica*. Na to už treba využívať celkom nevyhnutne fyzickozemepisné a ďalšie údaje o nazývaných objektoch, ďalšie pramene a odbornú literatúru.

2. Charakter onomastického a zvlášť toponomastického materiálu si vyžaduje, aby sa mohol využívať a spracúvať z viacerých aspektov. Aj keď onomastiku chápeme ako vednú disciplínu budovanú medzi jazykovedou, históriou a geografiou,<sup>1</sup> predsa ide o jazykový materiál a jazykovedný aspekt prirodzene vystupuje do popredia. A aj keď sa nepustí zo zreteľa geografické či fyzickozemepisné hladisko (vzťah názvu k nazývanému objektu) a rešpektuje sa hladisko historické, a aj keď výsledky majú v jednotlivých prípadoch veľký význam pre historikov, etnografov i geografov, predsa v doterajších monografiách a štúdiách prevládajú rozbery toponymie (i mikrotoponymie) z hladiska jazykovedného.

Pre štúdium slovenskej a slovanskej toponymie bude mať základný význam zbierka slovenských chotárnych názvov z celého územia Slovenska (súpis organizuje M. Majtán).<sup>2</sup> Pre mnohostranné využitie zozbieraného mikrotoponymického materiálu majú ďalekosiahly význam fyzickozemepisné údaje i údaje etnografického a historického charakteru, ktoré sú veľmi dôležité už pri lingvistickom spracúvaní, a pri spracúvaní z historického, etnografického či geografického hladiska si bez nich prácu nemožno ani predstaviť. Základným pramenným materiálom, ktorý by sa mohol všestranne využívať, budú dobre vybudované kartotéky slovenskej mikrotoponymie, a to nielen kartotéka podľa obcí a abecedná kartotéka, ale aj kartotéky korenných a odvodzovacích morfém a série podrobných pracovných máp.

Aj keď sme už zdôraznili, že mikrotoponymy sú pomerne najbližšie k apelaatívnej slovnej zásobe, a preto z lingvistického hladiska možno k nim v podstate pristupovať ako k inému jazykovému či nárečovému materiálu, predsa pri ich skúmaní treba nevyhnutne prizerať aj na ich osobitosti, ktoré sú dané vonkajšími okolnosťami i pomenovacími možnosťami jazyka.

Výskyt istých mikrotoponym i typov mikrotoponym môže závisieť aj od členitosti terénu, od podnebia, od kvality pôdy, od sociálnych a spoločenských pomerov obyvateľstva v minulosti a od rozličných iných okolností. Explorátor nemá teda predpísaný inventár slov, slovných spojení, tvarov a konštrukcií, ktorých výskyt má zistiť, jeho úlohou je zachytiť podľa možnosti všetku mikrotoponymiu z katastru obce, názvy doplniť ďalšími údajmi o objekte, o jeho polohe, tvare, kultúre, o kvalite pôdy, o ľudových výkladoch názvu a jeho motivácie a čo najpresnejšie ich lokalizovať.

Presná lokalizácia chotárnych názvov je dôležitá predovšetkým pri náz-

<sup>1</sup> V. Šmilauer, *Osídlení Čech ve světle místních jmen*, Praha 1960, 5. — V. Blanár, *O základnej slovenskej onomastickej terminológii*, Třetí zasedání Mezinárodní komise pro slovanskou onomastiku při Mezinárodním komitétu slavistů, Sborník referátů a příspěvků, Zvláštní příloha Zpravodaje Místopisné komise ČSAV 1967, 159—160.

<sup>2</sup> O úlohách slovenskej onomastiky V. Blanár, *Onomastický výskum na Slovensku (ciele, metódy, aktuálne úlohy)*, JČ XVI, 1965, 73—78. Porov. aj M. Majtán, *Správa o činnosti Slovenskej onomastickej komisie*, SR XXXII, 1967, 180.

voch starých sídlisk a objektov dôležitých pre históriu a archeológiu, ako sú napr. *Lehotišťia, Hrádky, Hradiská, Mohyly* ap., kde možno predpokladať náleziská hmotnej kultúry.

Údaje o druhu a polohe objektu, o vegetácii a kultúrach, o tvare a o kvalite či o druhu pôdy, ako aj údaje o ľudovom výklade názvu a samozrejme poznanie miestneho nárečia majú podstatný význam. Okrem uvedeného príkladu chotárnych názvov typu *Šafranica* nesmie sa zanedbať fakt, že niektoré zemepisné názvy i samotné topografické termíny majú na väčšom území (i v rámci jedného jazyka) aj viac významov. Tak napríklad toponymum *Grúň* (podobne ako topografický termín *grúň*) nepomenúva len príkru skalnatú stráň, horské úbočie, ale aj horský chrbát, pahorok (a má hádam aj iné príbuzné významy). Podobne toponymum *Diel* nepomenúva len vydelenú časť katastru, ale aj kopec, pahorok, obyčajne nezalesnený, toponymá *Sihla, Sihlina* nielen mladý ihličnatý porast, ale aj mokré miesto v lese, lesný močiar ap.<sup>3</sup> a pri spracúvaní toponymie i mikrotoponymie väčších celkov treba s týmto faktom nevyhnutne rátať.

Veľmi dôležité je poznať aj miestnu apelatívnu slovnú zásobu. Názvov miesta (nomina loci) utvorených podľa pestovaných kultúrnych plodín nie je veľa, ale pri ich spracúvaní nemožno zanedbať, že napríklad na Orave slovo *repa* neoznačuje repu (*Beta vulgaris*), ale zemiaky (*Solanum tuberosum*),<sup>4</sup> alebo že sa na južnom strednom Slovensku pohánka (*Fagopyrum tataricum*), ktorú tam v minulosti pestovali, nazývala *kúňava* (*Kúňaviská* / *Kuňaviská* — ľudová etymológia ich často spája so slovom kôň, teda aj *Koňaviská*), niekde *tatarka* (*Tatarčeniská* — ľudová etymológia názvy dáva do súvislosti s Tatármi, Turkami) ap.

Pri súpise mikrotoponymie v teréne sa nesmie zabúdať ani na zápisy názvov z kontextov, v ktorých sa názvy vyskytujú s predložkami *do/na, v/na, z a i.*, napr. *Hrb* (*na Hrb, na Hrbe, z Hrbu*), *Jamy* (*do Jám, v Jamách, z Jám*), *Za Hrbom* (*Za Hrb, Spozu Hrbu*), *Pod brezami* (*Pod brezy, Spod briez*), *Pri kríži* (*Ku krížu, Od kríža*), *Zahrb* (*na Zahrb/do Zahrbu, v/na Zahrbe, zo Zahrbu*), *Ulipka* (*do Ulipky/na Ulipku, v/na Ulipke, z Ulipky*), *Záhrbie* (*do Záhrbia/na Záhrbie, v/na Záhrbí, zo Záhrbia*), *Prícestie* (*do Prícestia/na Prícestie, v/na Prícestí, z Prícestia*), *Horevodie* (*do Horevodia/na Horevodie, v/na Horevodí, z Horevodia*) ap.

Nepriame, predložkové názvy sa vyskytujú v reči v troch základných podobách,<sup>5</sup> majú svoju vlastnú akúsi toponymickú morfológiu. Miesto pá-

<sup>3</sup> Porov. *Slovník slovenského jazyka I*, 1959, 259, 444; *IV*, 1964, 77; D. Cranjala, *Rumanské vlivy v Karpatech*, Praha 1938, 247, 287, 390—391.

<sup>4</sup> V. Vážný, *Príspevky k slovenskému dialektickému slovníku*, ZMS 11, 1924, 77 (aj mapa); porov. aj A. Habovštiak, *Oravské nárečia*, Bratislava 1965, 24—25.

<sup>5</sup> O týchto základných podobách v toponymii porov. M. Kucala, *Nazvy terenowe z kilku wsi w powiecie Myślenickim*, *Onomastica V*, 1959, 93.

dových otázok možno použiť otázky *Ako sa nazýva?* (.), *Kde sa nachádza?* (—), *Kde (kam) sa ide?* (→), *Odkiaľ sa ide?* (←).<sup>6</sup>

· —	L <i>pri</i>	L <i>v</i>	L <i>na</i>	I <i>pod</i>	I <i>za</i>	I <i>pred</i> ap.
→	D <i>k</i>	G <i>do</i>	A <i>na</i>	A <i>pod</i>	A <i>za</i>	A <i>pred</i> ap.
←	G <i>od</i>	G <i>z</i>	G <i>z</i>	G <i>spod</i>	G <i>spoza</i>	G <i>spred</i> ap.

Tieto tri základné podoby sa samozrejme nevymykajú z apelatívnych paradigiem, ale nepriame zemepisné názvy nemožno ohýbať pravidelne podľa úplnej paradigmy ako apelatíva alebo priame názvy.

Priame zemepisné názvy sa ohýbajú ako apelatíva, ale aj na ne sa dajú aplikovať základné „kategórie“ nepriamych toponým.

·	N
→	G <i>do</i> , <i>vyše</i> ap. D <i>k</i> A <i>na</i> , <i>pod</i> , <i>nad</i> , <i>pred</i> ap.
—	G <i>vyše</i> ap. L <i>v</i> , <i>na</i> , <i>pri</i> I <i>za</i> , <i>pod</i> , <i>nad</i> , <i>pred</i> ap.
←	G <i>z</i> , <i>od</i> , <i>spod</i> , <i>spoza</i> ap.

Schémy neobsahujú všetky predložky ani nárečové predložky a nárečové podoby predložiek. Vyčerpávajúce prehľady bude možné urobiť po ukončení základného výskumu slovenskej mikrotoponymie.

Záznamy názvov s vyjadrením vzťahov *Kde (kam) sa ide?*, *Kde sa nachádza?* a *Odkiaľ sa ide?* sú dôležité nielen pre správnu a presnú interpretáciu nárečových podôb a pre ich gramatické určenie (zápslk. *Pri brezí — Ke brezí: do Pribrezí*, vslk. *Kratke — z Kratkoho: z Kratkich*), ale aj pre zachytenie jednotlivých štruktúrnych typov chotárnych názvov.<sup>6</sup> V slovenskej mikrotoponymii sa vyskytujú tieto základné typy:

<sup>6</sup> Porov. napr. V. Blanár, *Príspevok ku štúdiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku*, Bratislava 1950, 53–62; S. Rospond, *Klasifikacja strukturalno-gramatyczna slowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław 1957, alebo V. Šmilauer, *Úvod do toponomastiky*, Praha 1963, 85–88.

## 1. Priame názvy

11. Jednočlenné názvy. Sem patria všetky jednoslovné názvy (okrem kompozít), názvy univerbizované z nepriamych predložkových názvov (*Zahrb* < *Za hrbom*) i názvy, ktoré vznikli na eliptickom základe z determinovaných viacčlenných názvov (*Krátke* < *Krátke polia*).
111. Toponymickými príponami nederivované názvy (*Hrb*, *Hrádok*, *Lopátka*).
112. Derivované názvy.
  1121. Názvy derivované predponou (*Zahrb*, *Ulipka*).
  1122. Názvy derivované príponou (*Konopisko*, *Chmelnica*, *Bartkovo*).
  1123. Názvy derivované predponou i príponou (*Záhrbie*, *Horevodie*).
    12. Viacčlenné (syntagmatické) názvy. Sem patria syntagmatické spojenia slov a kompozitá.
    121. Determinované názvy.
      1211. Determinované názvy so zhodou (*Krivé hony*, *Bartkov grúň*, *Španihrady*).
      1212. Determinované názvy bez zhody (*Selá za vodou*, *Bartkovská pri kríži*).
    122. Predikatívne názvy (*Kde Paľa zabil*, *Kde sa voz vyvalil*).

2. Nepriame predložkové názvy. Predložkové názvy možno ďalej členiť ako priame názvy, nevyskytujú sa iba predložkové názvy predikatívne.

Uvedené základné typy možno ďalej členiť podľa toho, či základom je apelatívum alebo proprium, podľa slovných druhov, podľa slovotvorných typov ap.

Triediť mikrotoponymá na priame a nepriame (*Hrb* — *Na hrbe*) robí však niekedy ťažkosť. Nejde len o to, že niektoré názvy sú síce nepriame, a nemajú protiklad priameho pomenovania<sup>7</sup> (*Pri kríži*), ale ťažkosť vznikajú najmä pri názvoch s predložkami *na* a *v* (*Na hrbe*, či *na Hrbe*, či *Na Hrbe*, *V jamách*, či *v Jamách*, či *V Jamách*) a majú aj praktický dosah napr. pri písaní veľkých písmen.<sup>8</sup> Súvisí to iste so skutočnosťou, že hranica medzi mikrotoponymami a apelatívami nie je vždy dost zreteľná. Kontext *Zoral prieloh na Hrbe* treba interpretovať ako „Zoral prieloh na kopci, ktorý sa nazýva Hrb“, kontext *Zoral prieloh Na hrbe* ako „Zoral prieloh, ktorý sa nazýva Na hrbe a leží na terénnej vyvýšenine, čiže na hrbe“, a kontext *Zoral prieloh Na Hrbe* ako „Zoral prieloh, ktorý leží na kopci, nazývanom Hrb, a ktorý sa nazýva preto Na Hrbe“.

Skúmanie jednotlivých typov názvov sa zdá byť na prvý pohľad záležitosťou výlučne lingvistickou, ale môže tiež priniesť rovnako ako geografia

<sup>7</sup> Porov. V. Šmilauer v Zpravodaji Místopisné komise ČSAV V, 1964, 158.

<sup>8</sup> O vážnom záujme geografov svedčí aj príspevok J. Purginu *Gramatické triedenie zemepisného názvoslovía*, Geografický časopis V, 1953, 239 — 265.

jednotlivých slov a hláskových podôb významné poznatky o histórii osídlenia, o pohyboch obyvateľstva v minulosti ap.

Treba však poznamenať, že pre mikrotoponymiu sa za vyhovujúcejšiu pokladá klasifikácia založená na vecnom, sémantickom základe.<sup>9</sup>

3. Po zhodnotení mikrotoponymického materiálu získaného dosiaľ z 1000 obcí dotazníkovou akciou sa ukazuje, že po ukončení súpisu z celého územia Slovenska, po vybudovaní kartoték a vyhotovení pracovných máp by bolo vari najprimeranejšie spracovať slovenské chotárne názvy jazykovozemepisnou metódou v Atlase slovenskej mikrotoponymie, ktorý by mohol byť prípadne aj osobitnou súčasťou Atlasu slovenského jazyka alebo chystaného Slovenského toponomastického atlasu. V komentárovej časti by bol doplnený slovníkom alebo slovníkmi lexém a korenných i odvodzovacích morféme, aby sa zachytilo celé bohatstvo obsiahnuté v slovenských chotárnych názvoch.

Atlas slovenskej mikrotoponymie by mal prevažne charakter jazykového atlasu, ale širší význam by mal už preto, že mikrotoponymia svojim charakterom presahuje hranice jazykovedy a vzbudzuje skutočný vedecký záujem odborníkov ďalších vedných disciplín a samozrejme vedeckých pracovníkov pracujúcich v oblasti onomastiky. Okrem toho širší onomastický pohľad a vhodná kombinácia jazykovozemepisného a slovníkového spracovania by umožnili sprístupniť zozbieraný materiál tak, aby ho mohol ďalej využívať aj pomerne široký okruh vedeckých pracovníkov všetkých vlastivedných disciplín. Spracovanie slovenských chotárnych názvov umožní lepšie poznávať sily a okolnosti, ktoré umožňovali vznik a formovanie tohto bohatého materiálu a ich vzájomné súvislosti.

Jazykovozemepisné zobrazenie slovenskej mikrotoponymie názorne ukáže rozloženie jednotlivých javov a typov na slovenskom jazykovom území. Atlas slovenskej mikrotoponymie by pozostával z máp jednotlivých slov a sémantických celkov, teda z máp analytických, i z máp slovotvorných, štruktúrnych typov, teda syntetických. Zobrazila by sa na nich lexikálna (hádám aj sémantická), slovotvorná i hlásková diferencovanosť a areály jednotlivých názvov a slovotvorných, štruktúrnych typov slovenských chotárnych názvov.

Javy, slová a tvary, ktoré by sa zachytili na mapách, spracovali by sa v komentárovej časti s poukazom na ich zemepisné rozšírenie a frekvenciu. Zvlášť cenný materiál (ako napr. *Molva*, *Čertoryje*, *Konotopa* ap.), by sa uviedol aj s presnou lokalizáciou.

Z poznámok o závislosti istých mikrotoponým i typov mikrotoponým

<sup>9</sup> W. Lubaš, *Nazwy terenowe powiatów Jasielskiego i Króśnieńskiego*, *Onomastica VIII*, 1963, 205. Porov. aj V. Šmilauer, *Třídění pomístních jmen*, *Zpravodaj Místopisné komise ČSAV I*, 1960, 149–171.

od členitosti terénu, podnebia, kvality pôdy ap. vyplýva, že pri jazykovozemepisnom spracúvaní mikrotoponymie by bolo treba vychádzať z úplnej siete, pretože redukovaná sieť bodov, výber obcí-representantov<sup>10</sup> by veľmi skreslovali skutočnosť, množstvo **materiálu** by vypadlo. Pri použití mapy s väčšou mierkou by bolo možné však pri jazykovozemepisnom spracúvaní **slovenskej mikrotoponymie** za jednotky považovať menšie administratívne **celky** (napr. okresy do roku 1960), ktoré by sa pri použití symbolovej metódy reprezentovali ako **jeden bod**. Veľkosťou značky by sa mohla vyjadriť frekvencia javu. Spôsoby mapového zobrazenia by sa mohli meniť podľa povahy kartografovaného javu.

Pri práci by bolo treba riešiť viaceré problémy. Aj keď sa vypracúva meto-  
dika kartografického spracúvania toponymie, vznikajú **monografické štúdie** o jednotlivých javoch, v ktorých sa pracuje jazykovozemepisnou i strati-  
grafickou metódou, a aj keď sa v niektorých slovanských krajinách pripravujú  
toponomastické atlasy,<sup>11</sup> niet ešte takej tradície, akú majú dialektologické  
atlasy, alebo aká je v západnej Európe a v severských krajinách a aká sa bu-  
duje v niektorých **slovanských krajinách** (napr. v Poľsku, v Bulharsku)  
pri spracúvaní toponymie i mikrotoponymie v **monografiách** menších či  
väčších oblastí.

Možno uvažovať aj o monografickom spracovaní slovenskej mikrotoponymie  
s použitím metódy jazykového zemepisu. Bola by to rozsiahla základná  
príručka o slovenských chotárnych názvoch a o ich významovej i štruktúrnej  
a slovotvornej výstavbe.

Možné je i prosté vydanie zozbieraného materiálu vcelku alebo po častiach,  
napr. podľa krajov alebo podľa historických stolíc.

Základnou materiálou bázou pre takéto spracúvanie by boli kartotéky  
a podrobné pracovné mapy vyhotovené z vyplnených **dotazníkov** na súpis  
**chotárnych názvov** z celého územia Slovenska. Ako pomocný materiál by  
sa využili **vlastné mená**, vyexcerpované z odbornej, populárnej i periodickej  
literatúry vlastivedného charakteru, topografické dotazníky MSS, ktoré sú  
teraz v archíve Slovenského národného múzea v Martine, a mikrotopony-  
mický materiál z diplomových prác, ktoré vznikajú na filologických a peda-  
gogických fakultách na Slovensku.

Súpisovou akciou (ktorá prebieha od začiatku roku 1966) zozbierané slo-  
venské chotárne názvy, aj keď ich úplnosť bude len relatívna, budú predsta-  
vovať veľké hodnoty.

<sup>10</sup> Tak sa tvorila sieť bodov pre Atlas slovenského jazyka. Porov. J. Štolc, *Ku koncepcii Atlasu slovenského jazyka*, JČ XLII, 1961, 166—167.

<sup>11</sup> Pozri materiály z III. zasadania Medzinárodnej komisie pre slovanskú onomas-  
tiku v Libliciach 14.—17. 9. 1967 (cit. v pozn. 1)

Primerane spracované a sprístupnené budú **tvoriť** významné **pramenné dielo** nielen pre ďalšie výskumné práce z oblastí dejín slovenského jazyka a **dialektológie**, ale aj pre mnohé práce z oblasti historickej geografie a etnografie a budú jedným zo základných prameňov pri výskume slovenskej a slovanskej toponymie.



## ROZHĽADY

## K PROBLÉMU ČISTO VIDOVÝCH PREDPÔN

ŠTEFAN PECIAR

Otázka tzv. čisto vidových predpôn patrí medzi najviac diskutované body súčasnej náuky o slovesnom vide v slovanských jazykoch. Ide o otázku, či existujú také predpony, ktoré majú „čisto“ perfektivačnú funkciu, t. j. menia nedokonavý vid bezpredponového slovesa, ku ktorému sa pridávajú, na dokonavý bez akejkoľvek inej zmeny v jeho význame, bez pridania nového odtienku k lexikálnemu významu slovesného základu.

Z bohatej aspektologickej literatúry je zrejmé, že ani v jednom slovanskom jazyku neexistujú špecifické predpony, ktorých funkcia by sa obmedzovala na perfektiváciu nedokonavých slovies. Uvádzajú sa síce viaceré predpony s veľmi všeobecným, abstraktným významom, ktorý umožňuje, aby tieto predpony plnili „čisto vidovú“ funkciu.<sup>1</sup> Podrobnejšia analýza materiálu však ukazuje, že všetky slovesné predpony, i najabstraktnejšie, nielen menia slovesný vid (ND na D<sup>2</sup>), ale v prevažnej väčšine slovies súčasne dodávajú významu slovesného základu rozličné viac alebo menej abstraktné lexikálno-sémantické odtienky, pričom každá predpona spravidla vyjadruje nie jeden, ale niekoľko takýchto odtienkov.<sup>3</sup> Analýza materiálu ďalej ukazuje, že stupeň konkrétnosti či abstraktnosti rozličných významových odtienkov i pri tej istej predpone býva rôzny. Popri konkrétnejších odtienkoch existujú odtienky abstraktnejšie, popri výrazných menej výrazné a niektoré odtienky sú veľmi blízke najvšeobecnejšiemu významu dokonavosti.

<sup>1</sup> Napr. v slovenčine sa za takéto abstraktné („minimálne konkrétne“) predpony pokladajú *s-/z-/zo-*, *u-*, *na-*, *za-*, *o-*, *po-* (pozri *Morfológiu slovenského jazyka*, Bratislava 1966, 414).

<sup>2</sup> Z úsporných dôvodov používame v tejto štúdii skratku D alebo pf. na označenie dokonavého vidu, resp. dokonavého slovesa a skratku ND alebo impf. na označenie nedokonavého vidu, resp. nedokonavého slovesa.

<sup>3</sup> Porov. významy jednotlivých slovesných predpôn v slovenčine v práci J. Horeckého *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959, 187 n. alebo v češtine v monografii F. Kopečného *Slovesný vid v češtině*, Praha 1962, 114 n. Porov. i moje štúdie o funkciách niektorých predpôn v slovenčine: *Funkcie slovesnej predpony s- v slovenčine*, SR 28, 1963, 268—280; *Funkcie slovesnej predpony pri- v slovenčine*, SR 31, 1966, 203—211; *Funkcie slovesnej predpony u- v slovenčine*, ib., 261—270; *Funkcie slovesnej predpony vy- v slovenčine*, JČ 16, 1965, 38—50; *Funkcie slovesnej predpony na- v slovenčine*, JČ 18, 1967, 138—150.

Možno teda oprávnene vyslovovať otázku, či a za akých podmienok sa dá hovoriť o úplnej „delexikalizácii“ a gramatikalizácii (morfologizácii) tej či onej slovesnej predpony. Názory jednotlivých autorov na túto otázku a pokusy o jej teoretické riešenie sa veľmi rozchádzajú, a to nielen v jednotlivostiach, ale i v celkovom prístupe k problému.

Prehľad starších názorov o funkcii prefixácie vo vidovom systéme slovanských jazykov podal A. Dostál.<sup>4</sup> My si v tomto príspevku povšimneme niektoré teoreticky významnejšie práce z päťdesiatych a šesťdesiatych rokov, v ktorých sa rieši problém čisto vidových predpôn.<sup>5</sup>

Priveľmi široko chápe pojem tzv. prázdnych, t. j. čisto vidových predpôn (*préverbes „vides“*) francúzsky slavista M. Vey.<sup>6</sup> Vychádzajúc z nie celkom jednoznačnej definície „prázdnej“ predpony,<sup>7</sup> pokladá za vidové páry často aj také dvojice slovíes, ktoré sa navzájom odlišujú nielen vidom, ale aj inými gramatickými vlastnosťami (napr. intenciou), spôsobom slovesného deja (Aktionsart), štýlovou príslušnosťou, ba niekedy aj lexikálnym významom.<sup>8</sup>

I. Poldauf vniesol do problematiky slovesnej prefixácie pojem tzv. *subsumpčných* čiže *zaraďujúcich* predpôn (čes. termín „předpony řadící“). Ich funkcia záleží v tom, že „z významu slovesa vytykajú výraznú významovú črtu“ a takto sémanticky klasifikujú slovesné deje, pričom súčasne plnia gramatickú funkciu perfektivácie (l. c., 50). Zaraďujúce predpony v Poldaufovom vymedzení nie sú významotvorné, ale ani čisto vidové: majú síce svoj vecný význam, ale v ňom sa iba pleonasticky opakuje to, čo je dané už vo význame základného slovesa.<sup>9</sup> Ide teda o akýsi prechodný typ predpôn medzi predponami lexikálnymi a čisto vidovými. I. Poldauf pokladá zaraďujúce predpony aj pri ich prechodnom charaktere za gramatické prostriedky

<sup>4</sup> *Studie o vidovém systému v staroslověněštině*, Praha 1954, 251—253.

<sup>5</sup> Nepôjde nám o úplnosť, skôr o to, aby sme ukázali na prínos jednotlivých autorov v pestrej palete mienok a kryštalizáciu vyhranených stanovísk. Tento zámer môžeme realizovať iba čiastočne nielen pre obmedzený rozsah tohto príspevku, ale aj preto, lebo niektoré práce nie sú nám v Bratislave prístupné. Nedostupné sú najmä autoreferáty sovietskych kandidátskych a doktorských dizertácií.

<sup>6</sup> *Les préverbes „vides“ en tchéque moderne*, RĚSl 29, 1952, 82—107.

<sup>7</sup> „...le préverbe dit „vide“ est celui qui entraîne une modification de signification nulle (ou presque nulle) du simple“ (l. c., 82). Z tejto definície možno podľa Veya a priori usudzovať, že v konkrétnych prípadoch bude „prázdna“ taká predpona, „vlastný význam ktorej sa zhoduje s významom slovesa alebo sa mu dostatočne približuje“ (ib.). Prídávanie „prázdnej“ predpony je teda podľa Veya „funkciou sémantickej príslušnosti k tomu slovesu, ktoré perfektivuje“, takže „synonymné slovesá a slovesá blízke významom majú tú istú „prázdnu“ predponu“ (ib., 84).

<sup>8</sup> Kriticky na to poukázal I. Poldauf v štúdií *Spojování s předponami při tvoření dokonavých sloves v češtině*, SaS 15, 1954, 49 n., najmä 51—53. Pozri aj doplnujúce kritické pripomienky F. Kopečného v príspevku *Dvě nové práce o prostě vidových předponách v češtině*, SaS 17, 1956, 28 n., najmä 33—35. Kopečný tu právom konštatuje, že Veyova práca „je v ponímaní čisto vidových predpôn maximalistická“ (l. c., 29).

<sup>9</sup> I. Poldauf, *Podíl mluvnice a nauky o slovníku na problematice slovesného vidu*, zb. *Studie a práce lingvistické*, Praha 1954, 200 n., najmä 211—212.

a priraďuje ich takto bližšie k čisto vidovým predponám.<sup>10</sup> Za čisto vidové uznáva iba také predpony, ktoré „ani neutvárajú nový význam, ani nevytýkajú významové zaradenie, ale iba rozširujú sloveso o predponu“, pričom ho perfektivujú. V súčasnom jazyku sú čisto vidové predpony podľa Poldaufa prežitkom, sú dané jazykovou tradíciou a je ich v češtine veľmi málo (l. c., 212; porov. i SaS 15, 50).

Prechodný, vlastne obojaký charakter zaraďujúcich predpôn, ako ich vymedzil I. Poldauf, a predpoklad, že tu ide o gramatické prostriedky, sú v istom protirečení. F. Kopečný podľa našej mienky právom konštatuje, že Poldaufove „řadící předpony zasahují hluboko do oblasti předpon lexikálních“ a že teda hranica medzi „prostě zdokonavujícími předponami, které v zásadě nemění slovníkový obsah... základního slovesa, a předponami lexikálními, kterými se vytváří nové slovo, běží... přes oblast Poldaufových řadících předpon“ (SaS 17, 32). Správne pripomína J. Horecký,<sup>11</sup> že pri tvorení slovies zaraďujúcimi predponami ide o určité slovotvorné modely a že „slovesa so zaraďujúcimi predponami možno roztriediť na také isté slovotvorné modely ako slovesá s predponami lexikálnymi. Ba aj v mnohých slovesách, ktoré sú tvorené podľa Poldaufa čisto vidovými predponami, možno vymedziť zreteľný význam...“ A napokon A. V. Isačenko<sup>12</sup> presvedčivo ukázal, že voľba perfektivujúcej predpony nie je vždy motivovaná lexikálnym významom východiskového slovesa, ako to predpokladá I. Poldauf pri zaraďujúcich predponách: „nie význam slovesa určuje výber predpony, ale naopak predpona so svojím významom prispieva k tomu, ako sa chápe všeobecný význam (predponového — Š. P.) slovesa“. K tomu možno ešte dodať, že sémantická motivácia (pokiaľ ju možno zistiť) nie je charakteristickou črtou zaraďujúcich predpôn, lebo sa bežne uplatňuje aj pri voľbe predpôn s lexikálnou funkciou.

Výčlenením osobitného typu zaraďujúcich predpôn Poldauf ukázal, že je potrebná podrobnejšia klasifikácia slovesných predpôn podľa ich funkcie. Poldaufovi sa však nepodarilo doriešiť zložitú otázku rozhraničenia medzi lexikálnou a gramatickou funkciou slovesnej prefixácie.

<sup>10</sup> Poldauf na jednom mieste charakterizuje zaraďujúce predpony ako také, ktorými sa dej zaraďuje pod určitý typ, a to „pod liminální abstrakci lexikální, jako *napsat*... zaraďení pod *na-*“, a dáva ich (spolu s významotvornými predponami) do protikladu s predponami čisto vidovými, o ktorých hovorí: „... (jde) o předponu zvláštní, která ani netvoří nový význam, ani není nijak dána jeho(?) významem (*pro-mluvit*). Jen v tomto případě lze mluvit o předponě prostě vidové, a to právě na rozdíl od předpony řadící, ... i od předpony významotvorné“ (l. c., 211). V inom svojom príspevku (cit. v pozn. 8) a najmä v polemike s Kopečným Poldauf rozlišuje na jednej strane predpony slovotvorné čiže lexikálne a na druhej strane predpony vidové, ktoré rozdeľuje na a) zaraďujúce („řadící“) a b) čisto vidové (prostě vidové) a oboje (a i b) pokladá za gramatické. (*Ještě k „prostě vidovým předponám“ v češtině*, SaS 17, 1956, 169—172; pozri aj F. Kopečný, *Odpověď Poldaufovi*, ib., 172—174.)

<sup>11</sup> *O tvorení slovies předponami*, SR 22, 1957, 141 n., 152.

<sup>12</sup> *Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija II*, Bratislava 1960, 164—165.

Pri všetkých uvedených výhradách je Poldaufova klasifikácia slovesných predpôn dômyselná a viacerí aspektológovia tak alebo ináč na ňu nadväzujú.<sup>13</sup>

F. Kopečný nadväzuje na M. Veya a I. Poldaufa čiastočne kriticky, najmä tým, že proti nim podstatne zužuje rozsah kategórie gramatických vidových predpôn.<sup>14</sup> Prefixácia má podľa Kopečného „nejčastejši funkcií gramaticko-lexikální, vytváří nová dokonavá slovesa“. Niekedy však má len gramatickú, perfektivačnú funkciu. V prvom prípade vznikajú nové slovesá s novým alebo posunutým slovným obsahom (Kopečný ich nazýva „perfektiva lexikální“), ku ktorým sa prítvárajú sekundárne imperfektíva (napr. čes. *psát*—*zapsat*—*zapisovat*; Kopečný sem zahrnuje i typ *dát* pf. — *rozdat*—*rozdávat*). V druhom prípade vznikajú dokonavé tvary k základným imperfektívam, „perfektivní paralely ke *klamat*, *platit*, *dělat*, *psát*“ (Kopečný ich nazýva „prostá perfektiva“<sup>15</sup>), ku ktorým je ďalšia derivácia nepotrebná a prakticky ani pri nich neexistuje (napr. v čes. neexistujú tvary \**udělavat*, \**napisovat*, \**zaplacovat*).

F. Kopečný uvádza dve kritériá pre určovanie čisto gramatickej perfektivačnej funkcie predpony: 1. nepotrebnosť a teda praktická neexistencia sekundárneho (tzv. nadpárového) imperfektíva<sup>16</sup> (preto napr. tvary *uslyšet*, *uvidět*, *udělat*, *učinit*, *ušíť*, *uvařit*... sú podľa Kopečného „prostě dokonavými paralelami k příslušným simplicíím *slyšet*, *vidět*, *dělat*, *činit*, *šíť*, *vařit*...“, c. d., 92) a 2. úplná synonymita prvotného, bezpredponového impf. so sekundárnym, „nadpárovým“ impf. (napr. synonymné dvojice *chýlit se*—*schylovat se*, *rušíť*—*zrušovat*, *cenit*—*vyceňovat zuby*, *budit*—*probouzet*... sú pre Kopečného dostačujúcim kritériom pre to, aby slovesá *schýlit se*, *zrušíť*, *vycenit*, *probudit*... po-

<sup>13</sup> Na aplikácii Poldaufovej koncepcie sa zakladá napr. zjazdový príspevok C. H. van Schoonevelda *The so-called „préverbes vides“ and neutralization*, Dutch Contributions to the Fourth International Congress of Slavists, 's-Gravenhage 1958.

Vplyv Poldaufovej kategórie zaraďujúcich predpôn sa prejavuje v širokom chápaní vidových („prázdnych“) predpôn („préverbes vides“) aj v prácach A. Boguslawského: *Prefixálne pary aspektové a semantika prefixálna časovníka rosyjského*, *Slavia Orientalis* 9, 1960, 139 n. — *Perfektnyje glagoly v ruskom jazyke*, *Slavia* 32, 1963, 17 n. — *Prefixácia časovníkova ve współczesnym języku rosyjskim*, Wrocław — Warszawa — Kraków 1963. Pozri kritickú recenziu poslednej práce od E. Sekaninovej v tomto časopise (JČ 16, 1965, 205—207).

<sup>14</sup> Porov. jeho dve polemické state cit. vyššie v pozn. 8 a 10 a najmä V. kapitolu jeho monografie *Slovesný vid v češtině*, 90 n.

<sup>15</sup> Kopečného termín „prostá perfektiva“ nepokladáme za vhodný, pretože zväzda k predstave, že ide o bezpredponové pf. (Kopečný v tomto význame obyčajne používa starší termín simplex, pri ktorom sa vychádza z názoru, že predponové slovesá sú zloženiny; avšak na označenie bezpredponových impf. Kopečný používa popri termíne simplicia aj termín „prostá imperfektíva“), zatiaľ čo autor tu mal na myslí práve predponové pf., ale iba tie, pri ktorých neexistuje sekundárne impf. Nepokladáme za potrebnú ani ďalšiu špecifikáciu funkcií slovesných predpôn na lexikálnogramatickú a gramaticko-lexikálnu, s ktorou sa u Kopečného stretávame v súvislosti s čes. predponou *při-* (*přiblížil se proti připsal*, c. d., 91).

<sup>16</sup> Na inom mieste (SaS 17, 1956, 29—30) Kopečný označuje toto kritérium za minimalistické. Porov. už v zb. Poeta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, Brno 1948, 241.

kladal za „prostá perfektiva“, t. j. za pf. tvary k impf. *chýlit se, rušit, cenit, budit*...). Toto druhé kritérium Kopečný prevzal od Poldaufa. Pomáha si ním najmä pri zaraďujúcich predponách, pokiaľ ich (v menšom rozsahu ako Poldauf) pokladá za gramatické. Lebo pri mnohých typoch sloviess, v ktorých má predpona podľa Poldaufa zaraďujúcu funkciu, sa bežne tvoria sekundárne imperfektíva. Kopečný je však pri používaní tohto druhého kritéria dosť liberálny. Uznáva aj také „vidové páry“, pri ktorých nejde o úplnú významovú totožnosť, ako napr. čes. *ctít—uctít/poctít, chovat—uchovat/zachovat, smát se—vy-smát se komu, stěhovat se—pře-/při-/na-, vy-/od-stěhovat se, krýt—pokryt, hlásit se—přihlásit se* a mn. i., i keď zasa na inom mieste zdôrazňuje, že „nemůžem do vidových párů spojovat slovesa, která se liší významem“ (porov. v cit. d. §§ 89 a 90, s. 94—97).

Lexikálna synonymita, ktorá je lexikálno-sémantickým javom, podľa našej mienky nemôže byť kritériom gramatickej kategórie. Kritériá gramatických kategórií nesmú prekračovať rovinu gramatických javov. A slovesný vid sa v súčasnej aspektológii všeobecne pokladá za gramatickú alebo aspoň za lexikálno-gramatickú kategóriu. Napr. Poldauf i Kopečný (a ako ešte uvidíme, nielen oni) uvažujú o tom, že vidové páry sú vlastne tvary toho istého slovesa. Ak by sme potom uznali za čisto vidové páry nielen predponové dvojice pf./impf. typu čes. *probudit—probouzet*, ale aj dvojice „primárne impf./ predponové pf.“ typu čes. *budit—probudit*, malo by pf. *probudit* dva impf. varianty: *budit/probouzet*. Ale k impf. *budit* patrí nielen pf. *probudit*, lež aj synonymné pf. *vzbudit*, ku ktorému je sekundárne impf. *vzbouzet/vzbuzovat*. Existuje tu teda šesťčlenné asymetrické „vidové hniezdo“, ktoré má (podľa tejto koncepcie) dva varianty D (*probudit, vzbudit*) a štyri varianty ND (*budit, probouzet, vzbouzet, vzbuzovat*). Obdobná situácia je pri väčšine predponových sloviess. Avšak synonymá, nech sú akokoľvek blízke (ani tautonymá), nemožno pokladať za morfológické varianty jednej a tej istej lexémy. Pokiaľ ide o uvedený konkrétny príklad, je zrejme, že vzťah skutočne gramatikalizovaných (pôvodne slovtvorných) variantov (presnejšie variácií) typu *vzbouzet/vzbuzovat* je na inej rovine a je oveľa bližší ako vzťahy medzi ostatnými členmi domnelého „vidového hniezda“. Ide tu o štyri typy vzťahov: vzťah morfológizovaných variácií (*vzbouzet/vzbuzovat*), gramatický vzťah vidovosti D/ND (*probudit—probouzet, vzbudit—vzbouzet/vzbuzovat*), slovtvorný (gramaticko-lexikálny) vzťah (*budit—probudit, budit—vzbudit*) a napokon lexikálny synonymický vzťah (*budit—probouzet—vzbouzet; probudit—vzbudit*). Pravda, zo slovtvorného hľadiska možno dvojicu *probudit/probouzet—vzbudit/vzbouzet* pokladať za slovtvorné variácie.

Ukazuje sa, že synonymita prvotného (bezpredponového) a sekundárneho (predponového) impf. nie je spoľahlivým kritériom čisto vidovej funkcie slovesných predpôn. Spoľahlivé je iba formálne (tzv. minimalistické) krité-

rium F. Kopečného: neexistencia sekundárneho („nadpárového“) impf. Toto kritérium však samo osebe nestačí. Je to iba pomocné kritérium. Lebo len malý zlomok predponových pf., pri ktorých neexistuje sekundárne impf., možno pokladať za čisto vidové koreláty základných bezpredponových impf. Slovesná predpona totiž má v prevažnej väčšine slovies okrem perfektívnej funkcie aj lexikálno-sémantickú funkciu. Ak v takýchto prípadoch neexistuje sekundárne predponové impf., treba príslušné predponové sloveso pokladať za pf. tantum a príslušné bezpredponové sloveso za impf. tantum. Aspektologické výskumy posledného obdobia ukázali, že vo väčšine slovanských jazykov je mnoho typov predponových pf. tantum, pri ktorých staršie vidové teórie predpokladali „vidové dvojice“ „bezpredponové impf. — predponové pf“.<sup>17</sup> Výnimku (krajný typ) tu predstavuje bulharčina, v ktorej prakticky každé (aj predponové) pf. má príslušné impf.<sup>18</sup>

Aké je teda základné kritérium čisto vidovej funkcie slovesnej predpony? Treba ho vidieť v tom, že si sloveso okrem formálnych prostriedkov vyjadrujúcich rozdiel v slovesnom vide zachováva všetky sémantické i gramatické (a dodajme i štylistické) vlastnosti. Zo stanoviska tých bádateľov, ktorí čisto vidovú opozíciu D/ND pokladajú za tvary (vidové formy) jednej a tej istej slovesnej lexémy, by sa toto základné kritérium dalo formulovať ako zachovanie totožnosti slovesnej lexémy (pri existencii vidovej opozície D/ND).

Poldaufovu klasifikáciu slovesných predpôn prijíma aj I. Němec, významný český aspektológ, ktorý skúma problémy slovesného vidu predovšetkým z genetického a vývojového hľadiska.<sup>19</sup> I. Němec zdôrazňuje vo vývoji slovan. vidového systému úlohu prefixácie (prítvárania predponových D k bezpredponovým ND) a deprefixácie (prítvárania bezpredponových ND k predponovým D), v ktorých vidí novšie procesy (proti staršej sufixácii). Ide mu o to „aby sa vidová úloha prefixácie a deprefixácie v pomere k sufixácii ani neprečeňovala... ani nepodčeňovala“ (Slavia 28, 315). I. Němec pokladá za gramatické nielen „predpony prázdne, čisto vidové v užšom zmysle“, ale aj Poldaufove predpony zaraďujúce, pleonastické. Upozorňuje, že v mno-

<sup>17</sup> Porov. napr. Je. A. Zemskaja, *Typy odnovidových prístavocnych glagolov v sovremennom ruskom jazyke*, zb. Issledovanija po grammatike russkogo literaturnogo jazyka, Moskva 1955, 5—41. — Porov. Isačenkovu koncepciu spôsobu slovesného deja („soveršajemosti“), c. d., 209 n. — Porov i moje štúdie cit. vyššie v pozn. 3.

<sup>18</sup> Porov. Ju. S. Maslov, *Značenijsje dannych bolgarskogo jazyka dla obščej teorii slavianskogo glagolnogo vida*, zb. Slavianskoje jazykoznanije, Doklady sovetskoj delegacii — V Meždunarodnyj s'jezd slavistov, Moskva 1963, 197—229, najmä 200—206.

<sup>19</sup> Porov. najmä jeho monografiu *Genese slovanského systému vidového*, Praha 1958, ďalej referát *Vznik a vývoj vidu v souvislosti s vývojem tvoření slovesných kmenů*, zb. Československé přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958, 137—150 a pozjazdový zhrnujúci príspevok *Vývojové problémy soudobé nauky o vidu*, Slavia 28, 1959, 301—325.

hých prípadoch došlo ku gramatikalizácii predpony deprefixáciou, t. j. prítvorením bezpredponového tvaru odsunutím pôvodne pleonastickej predpony (stsl. *pri-bnŏti*, *vz-buditi*). Dvojice „predponového typu“ (stsl. *prilbnŏti* : *bnŏti*) nepokladá za „menej vidové“ ako variantné dvojice archaického „príponového typu“ (stsl. *prilbnŏti*: *prilipati*, *ib.*, 317—318). I v tých početných prípadoch, kde predpona (ako aj *n*-ový sufix) nie je iba formálnym príznakom dok. vidu, ale slovtvorným elementom istých spôsobov slovesného deja, je prefixácia a sufixácia podľa I. Němca „vidovým procesom v širšom smyslu slova, neboť naplňuje základnú tendenciu vývoje vidového systému: aby každé nedok. simplex... mělo vedle sebe príslušný protějšek dokonavý“... „Hlavným prostriedkom perfektivácie indeterminovaných sloves... je vidová predpona... Systémovou protiváhou tohto hlavného procesu predponovej perfektivácie ostáva starý proces prítvárania imperfektív pomocou prípony, t. j. proces príponovej imperfektivácie“ (*ib.*, 318).

Je zrejmé, že Němcov pohľad na vidové problémy je vedome diachronický. Iba z vývinového hľadiska možno hovoriť o „vidovom procese v širšom zmysle“. Zo synchronického aspektu môže byť reč o gramatických čisto vidových predponách iba tam, kde sa funkcia predpony skutočne obmedzuje na perfektiváciu. A pokiaľ ide o vidové morfológické prostriedky, ostáva mimo pochybnosti poznatok S. Karcevského, že v súčasných slovanských jazykoch je takýmto prostriedkom predovšetkým sufixácia (imperfektivácia), kým prefixácia (perfektivácia) sa uplatňuje najmä ako prostriedok slovtvorný.<sup>20</sup>

Tieto myšlienky Karcevského plodne a dôsledne rozvíja najmä sovietsky aspektológ Ju. S. Maslov a po ňom A. V. Isačenko. Maslov formuloval svoje stanovisko o úlohe perfektivácie a imperfektivácie takto: „Perfektiváciu pomocou predpôn (alebo nazálnej prípony) a imperfektiváciu pomocou špeciálnych prípon... nemožno pokladať za javy jednej roviny, za rovnocenné postupy na vyjadrenie vidových významov. To, čo sa nazýva perfektiváciou, je v prevažnej väčšine prípadov čisto slovtvorný postup, spôsob tvorenia nového slovesa, nového lexikálneho významu, nového spôsobu deja, t. j. slovtvorný postup, ktorý je iba sprevádzaný vznikom perfektívneho gramatického významu (ak tento význam neobsahoval už odvodzovací bezpredponový základ sám). Gramatický význam dokonavého vidu vystupuje tu teda

<sup>20</sup> S. Karcevskij prvý vyslovil tézu, že perfektiváciou, ktorá sa realizuje prefixáciou, vznikajú nové slovesá, ktoré so základným slovesom netvorí „vidové páry“ (napr. rus. *igrat*—*vyigrat*, *doigrat*, *zaigrat*, *naigrat*, *obygrat* atd.), kým imperfektiváciou, ktorá sa realizuje sufixáciou, vznikajú pravé „gramatické vidové páry“ typu rus. *vyigrat*/*vyigrivat*, odlišujúce sa navzájom iba vidom. (S. Karcevski, *Système du verbe russe*, Prague 1927, 96 a 107—108. — Pozri i v zb. *Voprosy glagolnogo vida*, Moskva 1962, 218 n., najmä 220—221 a 228—230.)

ako zákonitý, ale nie hlavný, lež iba vedľajší produkt lexikálnej, slovtvornej operácie.“<sup>21</sup>

Pravda, Maslov si je vedomý toho, že všetky slovesné predpony nemožno dávať na jednu rovinu. V jednotlivých prípadoch pripúšťa aj existenciu „prázdnych“ (delexikalizovaných) alebo „pleonastických“ predpôn (napr. v rus. *sdelat', napisat'*). Poukazuje však na to, že tzv. „čisto vidová korelácia“ typu rus. *pisat'—napisat'* obyčajne nezasahuje všetky lexikálne významy príslušného slovesa, ale iba ich časť.<sup>22</sup> Preto Maslov ani perfektiáciu pomocou „prázdnej“ predpony nepokladá za čisto gramatický proces; podľa neho „slovesná predpona sa tu nemení celkom a do konca na čisto gramatický, formálny prostriedok na vyjadrenie vidového významu“ (l. c., 168).

Naproti tomu imperfektiácia pomocou sufixu je podľa Maslova „čisto gramatický prostriedok na utváranie vidových opozícií“. Imperfektiáciou vznikajú gramatické protiklady „v rámci jedného a toho istého lexikálneho významu, v rámci jedného a toho istého slovesa, jednej a tej istej slovesnej lexémy“ (ib.). Nepochybne správna je Maslovova konštatácia, že percento „párových slovies“ utvorených perfektiáciou (ak prijmeme teóriu „prázdnych“ predpôn) je v každom slovan. jazyku neporovnateľne nižšie ako percento dvojíc, ktoré vznikli imperfektiáciou.

Ju. S. Maslov sa dôsledne pridrža tejto koncepcie aj vo svojich novších prácach.<sup>23</sup> Pri riešení otázky čisto vidovej funkcie slovesných predpôn nevidí východisko v tom, ak sa pojem „prázdnej predpony“ obmedzí na tie prípady, kde reálne nejestvuje sekundárne (Kopečného „nadpárové“) impf. To by viedlo k nerovnakému hodnoteniu rovnorodých javov (M. má zrejme na myslí prefixáciu ako jednotný slovtvorný postup) a k značnej neurčitosti pri mnohých slovesách toho istého typu. Ďalej poukazuje na to, že od predponových pf. sa môžu potenciálne tvoriť sekundárne impf. oveľa častejšie, ako ich zaznamenávajú slovníky, a to aj v takých prípadoch, kde sa predpona obyčajne hodnotí ako „prázdna“, čisto vidová. V bulharčine, kde neexistujú pf. tantum, by bol predpoklad čisto vidových predpôn ipso facto vylúčený. A tak Maslov prichádza k záveru, že „sa treba zriecť tradičného pojmu „prázd-

<sup>21</sup> Ju. S. Maslov, *Rol tak nazývanej perfektiácii i imperfektiácii v procese vzniknovenija slavjanskogo glagolnogo vida*. Issledovanija po slavjanskomu jazykoznaniju, Moskva 1961, 167 (pôvodne referát na IV. slavistickom kongrese v Moskve 1958).

<sup>22</sup> Pravda, tento argument sa nepokladá za dostačujúci na to, aby sa ním negovala možnosť čisto vidovej funkcie predpony. (Pozri napr. A. V. Isačenko, *Slovesný vid, slovesná akce a obecný charakter slovesného děje*, SaŠ 21, 1960, 11 alebo F. Kopečný, c. d., 91).

<sup>23</sup> Pozri napr. jeho monografiu *Morfologija glagolnogo vida v sovremennom bolgarskom literaturnom jazyke*, Moskva—Leningrad 1963, 4—5. — Maslov prehľbil svoju teóriu najmä v zjazdovom príspevku *Značenije dannych bolgarskogo jazyka...* (cit. vyššie v pozn. 18). Závažným príspevkom k spresneniu pojmov a termínov aspektologickej teórie je aj Maslovova štúdia *Sistema osnovnyh poňatij i terminov slavjanskoj aspektologii*, zb. Voprosy obščego jazykoznanija, Izdatelstvo Leningradskogo universiteta 1965, 53—80.



nych' (čisto vidových) predpôn. „Prázdne' predpony (počítajúc medzi ne aj Poldaufove ‚radicí predpony‘) nie sú ‚vidovými morfémiami‘, ale — práve tak ako všetky ostatné predpony — iba nositeľkami významu určitého spôsobu deja, a to ‚všeobecne rezultatívneho‘ (rus. obščerezultatívneho)“ (cit. zb. Slavianskoje jazykoznanije, 211—212). Tento „obščerezultatívnyj“ spôsob deja Maslov stotožňuje so svojim pojmom a termínom „predelnost“, ktorý tvorí základ jeho vidovej teórie.<sup>24</sup> Perfektíva utvorené „prázdnu“ predponou (pokiaľ sa k nim netvorí sekundárne impf.) treba podľa Maslova pokladať za pf. tantum, práve tak ako mnohé iné predponové slovesá vyjadrujúce rozličné spôsoby slovesného deja. A príslušné východiskové bezpredponové slovesá sú impf. tantum. Nejde tu teda o vidové páry. V tejto veci dáva Maslov za pravdu Karcevskému a Isačenkovi (porov. ďalej), nie Poldaufovi a Kopečnému.

Základným princípom súčasnej aspektológie je presné rozlišovanie vidu (aspektu) a spôsobu deja (nem. Aktionsart). Z hľadiska tohto princípu javia sa Maslovovi tradičné „dvojice“ typu rus. *pisat*—*napisat* ako „kompromisné, hybridné, zmiešané útvary“, ktorých členy možno traktovať ako „relatívne (rus. otnositelnyje) impf. tantum“, resp. „relatívne pf. tantum“. „Prázdne predpony“ možno potom podľa Maslova charakterizovať ako také, „ktorých význam neprekáža širokej synonymickosti predponového a bezpredponového slovesa“. Ale iba „v ojedinelých prípadoch, ako napr. v rus. *delat*—*sdelat*, tu dochádza k úplnej sémantickej totožnosti“ (cit. zb., 213—214).

Je zrejmé, že takáto všeobecná a neurčitá charakteristika ‚prázdnych predpôn‘, ako aj pojmy „relatívne pf. tantum“ a „relatívne impf. tantum“ málo pomôžu v konkrétnych prípadoch pri rozhodovaní o tom, či ide o „prázdnu“ (t. j. čisto vidovú) alebo o „plnú“ (t. j. lexikálne relevantnú) predponu.

Princíp striktného rozlišovania gramatickej kategórie slovesného vidu, ktorú tvorí protiklad D/ND, a spôsobu slovesného deja okrem Maslova dôsledne háji A. V. Isačenko. Nadväzujúc na Karcevského a Maslova, aj Isačenko zastáva názor, že vidová korelácia D/ND „sa prejavuje v najčistejšej podobe v slovesných dvojiciach, ktoré vznikli imperfektíváciou východiskového slovesa dok. vidu, typu rus. *perepisat*/*perepisyvat*“ (c. d., 176). Naproti tomu pri perfektívácii impf. pomocou predpôn sa význam základného slovesa rozličným spôsobom zužuje, determinuje doplňujúcimi viac alebo menej abstraktnými sémantickými odtienkami. Pritom k mnohým základným impf. sa bežne tvorí aj niekoľko pf. s rozličnými predponami a s rozličnými abstraktnými významovými odtienkami (porov. napr. rus. *govoril*—*zagovoril*, *pogovoril*, *nagovoril*, *nagovoritsia*, *progovoril*, *razgovoritsia*).

<sup>24</sup> „Predelnostou“ Maslov nazýva vlastnosť priebehu slovesného deja smerovať k istému cieľu alebo dosiahnuť istý cieľ. Slovesá vyjadrujúce dej, ktorý nemá túto vlastnosť, nie sú schopné perfektívácie. (Porov. zb. Voprosy glagolnogo vida, Moskva 1962, 13—19.)

Medzi základným impf. a odvodenými predponovými pf. spravidla nejestvuje významová totožnosť. A. Isačenko rozlišuje dva typy sémantickej determinácie základných impf. a teda dvojakú funkciu slovesných predpôn: kvalifikačnú (predpona „kvalifikuje“ dej z vonkajšej stránky, t. j. pridáva k významu východiskového slovesa celkom nový odtienok, ktorým sa predponové sloveso osamostatňuje a utvára osobitnú lexikálnu jednotku, spravidla s oboma vidovými formami) a modifikačnú (predpona modifikuje význam slovesa z jeho vnútornej stránky, t. j. vyjadruje určitú fázu, obmedzenie, mieru alebo výsledok slovesného deja) (c. d., 222—223). Tzv. kvalifikačnú funkciu slovesných predpôn Isačenko zaraďuje do oblasti tvorenia slov, kým spôsoby slovesného deja, pri ktorých sa uplatňuje modifikačná funkcia predpôn, pokladá za prechodný jav, ktorý je „na hranici medzi (lexikálnym) tvorením slov a (gramatickým) tvorením tvarov“ (c. d., 220). Spôsob slovesného deja je tesne spätý so slovesným vidom v synchronickom i diachronickom aspekte, ale sú to dva samostatné javy. Ani jeden zo spôsobov deja, hoci ide o významy značne abstraktné, sa nekryje s gramatickým významom perfektívnosti (c. d., 173). To platí podľa Isačenka aj o význame rezultatívnosti alebo „zakončenosti“ deja, ktorý mnohí autori stotožňujú s perfektívnosťou. Isačenko poukazuje na prípady, v ktorých sa výsledok deja vyjadruje lexikálne (napr. *hľadať—nájsť*) a kde nemôže byť reč o vidových dvojiciach. Na druhej strane existujú také nesporné vidové dvojice, v ktorých dok. člen nevyjadruje výsledok deja, napr. rus. *sprosit/sprašivat* (c. d., 158). A v najnovších prácach o vide viacerí aspektológovia vymedzujú dok. vid sémanticky ako zomknutý, uzavretý, celostne, komplexne chápaný dej, a nie iba ako skončený dej alebo ako výsledok deja.

Na základe uvedených faktov Isačenko v zhode s Maslovom odmieta teóriu čisto vidových predpôn: „Sama existencia čisto vidových („prázdnych“) predpôn sa teda ukazuje pochybná“ (c. d., 159). „V slovanských jazykoch niet ‚čisto vidových‘ predpôn“ (SaS 21, 12). Predponové perfektíva „nie sú súvzťažnými dokonavými formami k východiskovým bezpredponovým slovesám, ale tvoria nové, samostatné slovesné lexémy“ (c. d., 172). V prevažnej väčšine prípadov, v ktorých gramatiky slovan. jazykov hovoria o vidových pároch typu „bezpredponové ND — predponové D“, podľa Isačenka ide o dve samostatné jednovidové slovesá. Napokon však Isačenko konštatuje, že ostáva „nevelký kruh slovies, v ktorých značne oslabený rezultatívny význam, vyjadrený tou alebo inou predponou, takmer splyva (počti sôvpadajet) s gramatickým významom dok. vidu“ (c. d., 167). Ide napr. o také slovesá ako rus. *delat—sdelat, pisat—napisat, varit—svarit, strojit—postrojil, risovat—narisovat* a „ešte desiatku iných slovies...“. „Počet takých slovesných ‚dvojíc‘ bude závisieť od použitia viac alebo menej prísnych kritérií“ (ib.).

Trvalým prínosom A. V. Isačenka v aspektologickej teórii ostane podrobná

charakteristika a klasifikácia spôsobov slovesného deja a ich striktné odlišenie od kategórie slovesného vidu.<sup>25</sup> Ale jeho a Maslovovo **stanovisko** v otázke čisto vidových predpôn viacerí aspektológovia pokladajú za **krajné**.

Niekoľko závažných argumentov proti Maslovovmu a Isačenkovmu odmietavému stanovisku k čisto vidovým predponám vyslovil A. N. Tichonov.<sup>26</sup> 1. Podrobnejšia analýza sémantických vzťahov medzi východiskovými impf. a ich pf. korelátmi s čisto vidovými predponami ukazuje spravidla úplnú **paralelnosť významov ND a D**. To nebýva pri lexikálnych predponách. Preto čisto vidové predpony nemožno klásť na jednu rovinu so spôsobmi deja, **pri ktorých** predpona podľa Isačenka „sémanticky modifikuje východiskové sloveso“. Ďalej Tichonov Isačenkovi vyčíta rozličné nedôslednosti v chápaní a v klasifikácii spôsobov deja. 2. Analýzou sémantických vzťahov medzi členmi prefixálnych a sufixálnych vidových korelácií Tichonov zistil, že medzi oboma typmi vidových párov niet podstatného rozdielu: v oboch typoch značne prevláda sémantická **paralelnosť korelátov** (napr. v ruštine podľa Tichonovových údajov pri sufixácii na 94,5 %, pri prefixácii na 83 %). Takmer pri každej prefixálnej korelácii možno nájsť zodpovedajúci sémantický **typ sufixálnej korelácie**. Tieto fakty hovoria proti koncepcii, ktorá prefixáciu pokladá iba za slovotvorný proces a sufixáciu za tvarotvorný proces. 3. Súvis a vzájomné pôsobenie čisto vidovej perfektivácie a imperfektivácie sa prejavujú najmä v dvojitých trojčlenných koreláciách „prvotné impf.: predponové pf.: sekundárne impf.“ typu rus. *slabeť : oslabeť : oslabeť, gibnúť : pogybnuť : pogibat, formirovať : sformirovať : sformirovyvať* ap., kde prostredný člen (pf.) vstupuje do vzájomného sémantického vzťahu s oboma krajnými členmi (impf.). Zvláštnosťou týchto trojčlenných korelácií je úplná alebo čiastočná sémantická totožnosť **všetkých troch členov**. Pre nízke percento výskytu (maximálne 1 % vidových korelácií), nestabilita a nepravidelnosť predstavujú tieto korelácie určitú anomáliu, ktorá sa vo vývoji vidového systému prv alebo neskôr odstraňuje (je to akési prechodné štádium — Š. P.), a to ústupom raz primárneho, inokedy zasa sekundárneho impf. Napr. v ruštine i v češtine podľa Tichonova perfektivácia „úspešne konkuruje imperfektivácii a niekedy ju vytláča“ (l. c., 47), a to nielen ako slovotvorný, ale aj ako tvarotvorný prostriedok vidu. Naproti tomu v bulharčine vznikajú vidové formy len imperfektiváciou, kým perfektivácia je tam výlučne slovotvorným prostriedkom. Ale pomery v bulharčine neslobodno prenášať na iné slovan.

<sup>25</sup> Na označenie pojmu spôsob slovesného deja si Isačenko utvoril osobitný ruský termín *soveršajemost* (porov. c. d., 209 n.). Menej vhodné sa ukázali jeho české termíny „slovesná akce“ (ekvivalent rus. termínu *soveršajemost*) a „obecný charakter slovesného děje“ (rus. obšij charakter glagolnogo dejstvija). (Porov. SaS 21, 1960, 9—16; porov. i poznámku Ju. S. Maslova v cit. zb. *Voprosy glagolnogo vida*, 13.)

<sup>26</sup> *Čistovidovyye pristavki v sisteme russkogo vidovogo formoobrazovanija*, *Voprosy jazykoznanija* 13, 1964, č. 1, s. 42—52.

jazyky. V ruštine má prefixácia významnú úlohu najmä pri vidovej diferenciácii obojvidových slovies; sufixácia sa tu uplatňuje oveľa zriedkavejšie (napr. pri slovesách na *-irovať* je v ruštine možná len prefixácia ako prostriedok vidovej diferenciácie). Ale aj v iných prípadoch majú niektoré predpony svoje „pole pôsobnosti“ pri utváraní čisto vidových dvojíc.

Tichonovove závery: 1. V ruštine (dodajme: aj v iných slovan. jazykoch okrem bulharčiny) existujú také slovesné predpony, ktoré nemajú reálny význam; svojou funkciou sa odlišujú od lexikálnych predpôn. 2. Slovesá s čisto vidovými predponami majú úplne paralelné významy so svojimi bezpredponovými základmi. Sloveso s čisto vidovou predponou nie je samostatnou lexikálnou jednotkou, ale vidovou formou východiskového slovesa. Prípady neúplnej sémantickej zhody existujú nielen pri dvojiciach, ktoré vznikli prefixáciou, ale aj pri sufixálnych dvojiciach, pričom percento výskytu takýchto prípadov pri prefixácii a sufixácii nie je podstatne odlišné. 3. Nie je odôvodnené klásť proti sebe perfektiváciu ako výlučne slovotvorný proces a imperfektiváciu ako tvarotvorný proces. Sú to dva navzájom súvisiace a stále na seba pôsobiace procesy tvorenia vidových korelácií (*vidoobrazovania*).

Problém čisto vidových predpôn tesne súvisí s otázkou, ako a v akom rozsahu sa vymedzuje slovesný vid. Vo vývoji aspektologických teórií možno pozorovať dve navzájom súvisiace tendencie: 1. postupné zužovanie pojmu vidu a 2. postupné prevažovanie stanoviska, že vid je gramatická (morfologická) kategória. V starších vidových teóriách, ktoré nerozlišovali lexikálne, slovotvorné a gramatické prvky v chápaní slovesného vidu, bolo možno pokladať za vidový prostriedok každú slovesnú predponu, pretože každá slovesná predpona „mení ND na D“. Ale v novších koncepciách, ktoré si začali všimáť „podiel gramatiky a náuky o slovníku v problematike slovesného vidu“ (Poldauf) a napokon striktno odlišili lexikálnosémantické a lexikálno-gramatické zložky (spôsoby deja) od gramatickej opozície D/ND (Maslov, Isačenko), ukázala sa aj potreba skúmať rôzne funkcie slovesných predpôn. Ako sme videli, vykryštalizovali sa pritom dva názory. Väčšina bádateľov uznáva vo väčšom alebo menšom rozsahu existenciu čisto vidových predpôn. Niektorí významní aspektológovia však existenciu takýchto predpôn popierajú, alebo aspoň o nej pochybujú (Maslov, Isačenko). Vychádzajúc z názoru o gramatickej povahe vidu, zisťujú značný rozdiel medzi pravidelnosťou vidovej sufixácie, príznačnou pre gramatické prostriedky, a nepravidelnosťou prefixácie, príznačnou pre lexikálne prostriedky. Preto uznávajú iba sufixáciu za čisto vidový gramatický prostriedok, ktorým sa tvoria vidové formy, kým prefixácia ako celok patrí podľa nich do oblasti tvorenia slov, bez ohľadu na to, aké sú sémantické vzťahy medzi východiskovým bezpredponovým impf. a odvodeným predponovým pf. Podľa tejto koncepcie tvoria

vidové páry typov rus. *vyrabotat*—*vyrabatytvat* alebo *lišit*—*lišat* gramatické (vidové) formy jedného a toho istého slova, kým dvojice typu rus. *delat*—*sdelat*, *pisat*—*napisat* predstavujú dve rozdielne slovesá.

Dvojice typu rus. *pisat*—*napisat* Maslov pokladá v prevažnej väčšine iba za „približné páry“ (*dublety niedokladne* v terminológii E. Koschmiedera), za lexikálne synonymá. Iba v prípadoch úplnej totožnosti lexikálneho významu, ako je rus. *delat*—*sdelat*, „možno hovoriť o nepravidelných, supletívnych formách jedného slova“ (Slavianskaja filologija, 214 a 221).<sup>27</sup>

Neskôr Ju. S. Maslov zmiernil svoje stanovisko pri hodnotení takých vidových dvojíc, ktoré sú výsledkom prefixálnej perfektivácie, a tým aj v otázke čisto vidových predpôn. Rozlišuje dva typy vidových párov: 1. vidové páry, ktorých členy sú formami jedného slova (sem patria najmä vidové dvojice, ktoré sú výsledkom imperfektivácie, a okrem toho obojvidové slovesá), a 2. vidové páry, ktorých členy tvoria rôzne slová (sem patria najmä vidové dvojice, ktoré sú výsledkom prefixálnej perfektivácie, a okrem toho supletívne vidové dvojice).<sup>28</sup>

Vidová opozícia D/ND sa podľa tejto koncepcie realizuje zväčša v rámci (vnútri) jednej lexémy, ale sčasti medzi dvoma slovesnými lexémami. Tým sa však zložitá a dosiaľ nedoriešená otázka gramatickej (či lexikálnogramatickej) povahy kategórie slovesného vidu podľa našej mienky nadmieru komplikuje.<sup>29</sup>

Dosiaľ však prevládajú iné názory pri určovaní hraníc slovesnej lexémy. Podľa tradičného chápania, ktoré sa odráža napríklad aj v termínoch „vidová dvojica“, „vidový pár“, členy vidových dvojíc akéhokolvek typu sa hodnotia ako dve odlišné slovesá. Niektorí bádatelia však pokladajú vidové dvojice za formy jedného a toho istého slova, bez ohľadu na to, či ide o typ rus. *rešit*—*rešat*, *vozdelat*—*vozdelyvat* alebo *delat*—*sdelat* (napr. Vinogradov, Tichonov, Kopečný a i.). Maslovovo stanovisko je kompromisom medzi uvedenými dvoma protichodnými názormi.

Domnievame sa, že problém hraníc slovesnej lexémy, pokiaľ ide o vid, sa nekryje s otázkou gramatickosti či negramatickosti kategórie slovesného vidu. I keď budeme slovesný vid, t. j. protiklad D/ND pokladať za gramatickú (morfologickú) kategóriu (takéto stanovisko v súčasnej aspektológii nadobudlo prevahu), z toho ešte vôbec nevyplýva, že protikladné členy, na ktorých sa

<sup>27</sup> Termínom supletivizmus sa však obyčajne označujú iba javy typu *brat*—*vziat*, t. j. také formy, ktoré sú v rámci paradigmy vo vzťahu komplementárnej distribúcie, ale majú rozličné korene.

<sup>28</sup> Pozri jeho príspevok *Zametki o vidovej defektivnosti*, Slavianskaja filologija, Izd. LGU 1964, 82—88. — Podrobnejšie rozvádza a odôvodňuje Maslovovu koncepciu A. V. Bondarko v knihe *Russkij glagol*, Leningrad 1967, 36—41.

<sup>29</sup> Porov. odlišné stanoviská A. V. Bondarka a Ju. S. Maslova v cit. knihe *Russkij glagol*, 46—49.

táto kategória formálne prejavuje, treba pokladať za formy jedinej lexémy. Nik nepochybuje o morfolologickej povahe kategórie rodu pri substantívach. A predsa napr. prechýlené feminína nepokladáme za „rodovú formu“ príslušných maskulín, alebo neutrá typu *húsa, háda* nepokladáme za „rodovú formu“ substantív *hus, had*, ale za osobitné slová. Vidový protiklad D/ND sa vyjadruje podobnými slovotvornými prostriedkami ako v uvedených prípadoch gramatický rod. Slovotvorné prostriedky sa často využívajú najmä pri tzv. klasifikačných gramatických kategóriách, akou je slovesný vid a rod substantív, na rozdiel od deklinačných alebo konjugačných gramatických kategórií, ktorých typickými formálnymi prostriedkami sú koncovky alebo tvarotvorné prípony.<sup>30</sup> Formálne prostriedky slúžiace na vyjadrenie vidovej opozície D/ND nie sú typicky morfologické. Sú slovotvorné. Pripomeňme si, že S. Karcevskij pokladal tvorenie vidových foriem za slovotvorný proces, ale to mu nebránilo vidieť vo vidových dvojiciach vzniknutých imperfektiváciou čisto gramatické opozície D/ND. Pri slovesnom vide nejde teda o gramatikalizáciu formálnych prostriedkov, ale o gramatikalizáciu toho sémantického protikladu, ktorý tieto prostriedky vyjadrujú. Sám význam dokonavosti, resp. nedokonavosti, myslený izolovane, bez vzájomného protikladu, je súčasťou lexikálneho významu daného slovesa. Jeho nositeľom je základ, slovesný kmeň (v terminológii Ju. S. Maslova „vidový základ“, rus. *vidovaja osnova*), nie nejaký osobitný formálny prostriedok. To všetko podľa našej mienky hovorí skôr proti uznaniu vidových foriem D/ND za tvary jednej slovesnej lexémy a v prospech „tradičného“ chápania vidových dvojíc (a to všetkých bez výnimky, teda aj tých, ktoré vznikli imperfektiváciou) ako rôznych slovies, ktorých vidové významy tvoria gramatickú opozíciu D/ND.

Treba si uvedomiť, že každý člen vidovej dvojice má svoju vlastnú paradigmu. Celkom pravidelnú existenciu dvoch osobitných, často celkom odlišných paradigiem pri každej vidovej dvojici nemožno dávať na tú istú rovinu ako existenciu paralelných paradigiem aktíva a pasíva v gréčtine alebo v latinčine, ako to urobil I. Poldauf (l. c., 204). Paralelnosť paradigiem aktíva a pasíva záleží v zámene „aktívnych“ a „pasívnych“ koncoviek pri tom istom slovesnom kmene, kým paradigmy dokonavého a nedokonavého člena každej vidovej dvojice majú nielen odlišné koncovky, ale aj odlišné kmene. Sú to skrátka celkom osobitné paradigmy čiže iným termínom osobitné slovesné lexémy.

Takéto stanovisko podľa našej mienky odstráni ťažkosti, ktoré vznikajú pri predpoklade, že vidové formy D/ND sú tvarmi jednej a tej istej slovesnej

<sup>30</sup> I z Dokulilovej typologickej klasifikácie gramatických kategórií vidieť, že slovesný vid nepatrí medzi konjugačné morfologické kategórie. (M. Dokulil, *K pojetí morfologické kategorie*, JČ 18, 1967, 13 n.)

paradigmy, bez ohľadu na to, či sa tento predpoklad vzťahuje na všetky vidové dvojice (okrem supletívnych) alebo len na dvojice vzniknuté imperfektíváciou. Myslíme, že sa tým súčasne odstráni aj averzia k pojmu čisto vidových predpôn.

**Záver.** Jedným z výdobytkov súčasnej aspektológie je podrobná klasifikácia funkcií slovesných predpôn. Rozlišujú sa tri základné funkcie slovesných predpôn: lexikálna funkcia (predpony dodávajú slovesnému základu nový lexikálnosémantický, obyčajne miestny alebo smerový významový odtienok; zmena slovesného vidu, ktorá nie je obligátne — porov. *predskočiť*, *zaskočil*, je tu iba sprievodným, vedľajším produktom), lexikálno-gramatická funkcia (predpony vyjadrujú rozličné veľmi abstraktné významové odtienky, nazývané spôsoby slovesného deja, nem. *Aktionsarten*, Isačenkovým rus. termínom *soveršajemosti*; súčasne menia ND na D) a čisto gramatická funkcia (predpony menia slovesný vid — ND na D bez akéhokoľvek iného sémantického odtienku; to sú jednak čisto vidové predpony, jednak predpony s inou gramatickou funkciou). Niektoré predpony môžu v tom istom jazyku plniť všetky tri uvedené funkcie. Predpony s konkrétnejším lexikálnym významom sa však nehodia na vyjadrovanie abstraktných významov, akými sú spôsoby slovesného deja a najmä slovesný vid. Túto funkciu plnia iba niektoré predpony s neurčitým a všeobecným významom. Niet špeciálnych čisto vidových predpôn. Úlohou ďalšieho výskumu je však zisťovanie čisto vidovej funkcie jednotlivých slovesných predpôn v jednotlivých slovanských jazykoch.

## Z PROBLEMATIKY HISTORICKEJ LEXIKOLÓGIE

MÁRIA IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ

Slovná zásoba pre svoju rozsiahlosť a zložitosť poskytuje bohatý materiál pre výskumné ciele. Slovná zásoba nebýva len predmetom lingvistického výskumu, ale aj logického, psychologického, sociologického atď. Charakter výskumu slovnej zásoby národného jazyka sa mení aj podľa toho, či pri výskume uplatňujeme aspekt synchrónny alebo diachrónny. Môžeme skúmať slovnú zásobu národného jazyka ako systém (slovných vrstiev, javov, prvkov, vzťahov), príp. môžeme obmedziť predmet výskumu na daktoré slovné vrstvy, na určité typy slov, na všeobecnú sémantickú problematiku alebo na výskum sémantiky konkrétnych lexikálnych jednotiek, na problematiku určitého sémantického poľa atď.<sup>1</sup>

Aj pri uplatnení diachrónneho aspektu pri výskume lexiky môžeme sledovať štylistickú diferenciáciu slovnej zásoby, lexikálne vrstvy jednotlivých funkčných štýlov a vývin týchto vrstiev, môžeme skúmať tzv. neutrálnu (ocio-nálnu) vrstvu slov (napr. slová tzv. základného slovného fondu), odbornú terminológiu, poetizmy, archaizmy, barbarizmy, exotizmy, europeizmy, synonymá, homonymá, expresíva atď.

Slovnú zásobu spisovného jazyka bude treba skúmať aj z hľadiska geografickej diferenciácie, ktorá sa uplatňuje živo napr. v hovorovom štýle spisovnej slovenčiny.

Slovnú zásobu možno skúmať z hľadiska slovotvornej štrukturovanosti, z hľadiska sémantickej štrukturovanosti, z hľadiska normatívности, ústrojnosti lexikálnych jednotiek ap.

Výskum slovnej zásoby sa bude líšiť i podľa toho, či si za základný prístup zvolíme prístup onomaziologický alebo sémaziologický, aké ciele budeme

<sup>1</sup> A. Iskosova — A. Lenkova, *Deutsche Lexikologie*, Moskva 1963, skúmajú slovnú zásobu z hľadiska tvorenia slov, preberania slov a zmien významov. Modernú slovnú zásobu nemčiny analyzujú zo stránky štruktúrnej, genetickej (197 n.), historickej (199 n.), sémantickej (210 n.), sociálnej a teritoriálnej diferenciácie (246 n.).

Podnetná teoretická problematika je obsiahnutá v diele O. S. Achmanovej *Očerki po obščej i russkoj leksikologii*, Moskva 1957. Pozri aj J. Casares, *Introducción a la lexicografía moderna*, Madrid 1950, rus. preklad Moskva 1958; o problematike historickej lexikológie pozri na str. 257—317; zborník *Razvitije leksiki sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva 1965, najmä článok D. N. Šmeleva *O nekotorych tendencijach razvitija sovremennoj russkoj leksiki*, 5—16.



výskumom sledovať (jazykové, nejazykové, kultúrne, politické, historické ap.), aké metódy výskumu použijeme ap.

Doterajšia bohatá teoretická literatúra o problémoch slovnej zásoby svedčí aj o bohatosti názorov na slovnú zásobu, na problematiku lexikálno-sémantickú analyzovanú z hľadiska synchronného i diachrónneho.

Spomenieme aspoň niekoľko zaujímavých názorov: J. S. Sorokin stanovil pri skúmaní vývinu slovnej zásoby ruského spisovného jazyka tieto okruhy problémov:

1. sila samostatného významu slova, jeho vzťah ku skutočnosti;
2. vzťahy tvorenia slov — t. j. sila súvislosti slova s inými slovami z formálnej stránky, príslušnosť k slovným druhom; príslušnosť k slovnej čeladi;
3. vzťah slova k iným slovám z významovej stránky (synonymá, antonymá, abstraktá, konkréta, vlastné mená, termíny);
4. kontextová zameniteľnosť slov (podľa voľných alebo viazaných, ustálených slovných spojení);
5. štylistické skupiny slov (členenie slovnej zásoby podľa štylistického príznaku slov).<sup>2</sup>

J. S. Sorokin sústreďuje pozornosť predovšetkým na vlastnú jazykovú problematiku, a to významovú, slovotvornú, štylistickú. Iba v prvom bode prekračuje jazykovú problematiku pri skúmaní vzťahu pomenovania ku skutočnosti.

Naproti tomu A. A. Ufimceva pri skúmaní vývinu slovnej zásoby angličtiny sústreďuje svoju pozornosť predovšetkým na sémantickú problematiku. Prísne odlišuje synchronný a diachrónny aspekt pri skúmaní slovnej zásoby a na slovnú zásobu sa pozerá ako na svojský lexikálny systém jazyka. Z diachrónneho hľadiska považuje autorka za závažné pri skúmaní slovnej zásoby ako systému tieto javy:

1. treba skúmať zmyslovú stránku slov a slovných skupín na základe kontextov, reálií, pojmov;
2. treba stanoviť hierarchiu zmyslových (významových) elementov mnoho-významových slov;
3. treba stanoviť synonymné rady slov;
4. treba zistiť sémantické vzťahy slov základných, neodvođených a odvođených slov;
5. treba skúmať medzislovné sémantické vzťahy v rámci lexikálno-sémantických skupín slov i v celom jazykovom systéme.<sup>3</sup>

Akokoľvek veľkolepý je vytýčený výskumný program, chýbajú v ňom

<sup>2</sup> J. S. Sorokin, *Razvitije slovarnogo sostava russkogo literaturnogo jazyka* (30—90-e gody XIX veka), Moskva 1965, str. 13, § 5.

<sup>3</sup> A. A. Ufimceva, *Opyt izučeniija leksiki kak sistemy*, Moskva 1962, 5.

určité javy, ktoré sú lexike vlastné a bez ktorých sa ani historický výskum slovnej zásoby neobíde. Ide o výskum formálnych vlastností lexikálnych prostriedkov (nemožno ich vari ani pri angličtine obísť) a štylistických vlastností lexikálnych jednotiek, ktoré pôsobia na štylistickú diferenciáciu slovnej zásoby.

Pri historickom skúmaní problematiky slovnej zásoby národných jazykov je závažná aj analýza jednotlivých vývinových procesov. H. Paul napr. chápe tieto procesy ako javy, ktoré podliehajú všeobecným zákonom, pôsobiacim pri vývine jazyka. Tak napr. pri procese diferenciácie lexikálnych významov si H. Paul všima psychologické a historické príčiny nesprávneho používania slov v jazyku (zhodne s psychologizujúcimi a historizujúcimi tendenciami pri vysvetľovaní akýchkoľvek jazykových javov v tom čase). Ďalej si napr. všima, ako klamné dojmy alebo zvuková diferenciácia slúžia na rozhraničenie jazykových významov.<sup>4</sup>

V diele *Prinzipien der Sprachgeschichte* považuje H. Paul za významné vývinové procesy v rámci lexiky aj procesy analógie (str. 128 n.) a podčiarkuje ekonomickosť ako výraznú tendenciu pri utváraní jazykových prostriedkov a pri realizácii jazykových vyjadrovacích procesov (str. 372 n.).

Hoci uplatnenie psychologického aspektu pri výskume slovnej zásoby považujeme za nevyhnutné, nemožno ho preceňovať. Možno to dobre ilustrovať aj na výskumoch samého H. Paula, ktorému precenenie psychologického chápania daktorých jazykových javov celkom znemožnilo vysvetliť ich, napr. syntaktické javy, slovosled atď.<sup>5</sup>

Iný prístup k problematike slovnej zásoby predstavuje sociologická lingvistická škola francúzska (A. Meillet, J. Vendryes, G. Matoré a ich pokračovateľ P. Guiraud). Slovnú zásobu skúmajú ako jav par excellence spoločenský, ktorý nám pomáha objasniť sociálny, kultúrny, morálny a intelektuálny profil národného spoločenstva, ktoré je nositeľom daného jazyka. Takýto postoj modifikuje aj chápanie lexikálnej jednotky. Podľa G. Matorého lexikálna jednotka je sociálna jednotka, ktorá je historicky fixovaná v určitej **perióde historického** vývinu jazyka a táto **perióda** zodpovedá epoche určitého konkrétneho (žijúceho) spoločenstva (ľudského pokolenia, *génération linguistique*). V každej **perióde historického** vývinu jazyka treba urobiť sociologickú analýzu štruktúry „pojmového poľa“ lexikálnych jednotiek a poznať celú hierarchiu pojmových sfér. V pojmových sférach treba zistiť pokrytie jednotlivých oblastí konkrétnymi slovami. Štruktúru pojmového poľa mu po-

<sup>4</sup> Porov. H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Halle 1937, rus. preklad Moskva 1960, najmä kapitoly: IV. Izmenenija značenij slov (93—127); V. Analogija (128—142); XIV. Diferencijacija značenij (301—314).

<sup>5</sup> Pozri H. Paul, c. d., 338 n.

máhajú poznať také základné pojmy, ako „mots témoins“ a „mots clés“ (t. j. slová-svedkovia epochy a kľúčové slová).<sup>6</sup>

Táto škola sa opiera v značnej miere aj o logické výskumy, o výskumy vzťahov slov a vecí. Dôraz sa kladie na pojmový systém, od ktorého v danej vývinovej etape etnika závisí aj tvorenie slov a prostredníctvom jazyka ako dorozumievacieho prostriedku sa uskutočňuje aj intelektuálne poznávanie sveta. Základné pojmové sféry tvorili podľa klasickej francúzskej lingvistickej školy tri okruhy, a to „človek“, „svet“ a „človek a svet“.<sup>7</sup>

Množstvo ideologických slovníkov (najmä západoeurópskych jazykov) svedčí o značných úspechoch tejto školy vo vývine lingvistiky. Je však jasné, že nemožno nijako viesť paralelu medzi lexikálnym a pojmovým, logickým systémom.<sup>8</sup>

Doterajšie práce o slovnej zásobe svedčia o tom, že pre rozsah a zložitost problematiky slovnej zásoby nie je doteraz dobre možné obsiahnuť súčasne komplexnú problematiku slovnej zásoby (ani v synchrónnom, ani diachrónnom priereze).<sup>8a</sup>

Špecifickú problematiku tvorí slovná zásoba chápaná ako sémanticko-lexikálny systém prvkov a vzťahov. Všestranná analýza lexiky národného spisovného jazyka vyžaduje robiť etapovitý výskum alebo detailný výskum určitých dôležitých úsekov, čiastkových systémov ap. Tak napr. súčasnú i historickú lexiku možno skúmať rozčlenené podľa jednotlivých slovných vrstiev funkčných štýlov národného jazyka, možno skúmať izolovane čiastkové sémantické systémy a javy, sémantické procesy alebo jednotlivé procesy, ktoré pôsobia pri vývine lexiky. Takými sú napr. stabilizácia lexiky (oproti nej pôsobí tendencia po narúšaní lexiky), normalizácia lexiky (oproti nej pôsobí tendencia po narúšaní lexikálnej normy), terminologizácia (oproti

<sup>6</sup> Porov. J. Vendryes. *Le langage; Introduction linguistique à l'histoire*, Paris 1921; Ch. Bally, *Le langage et la vie*, Paris 1926; G. Matoré, *La méthode en lexicologie*, Paris 1953, 50; P. Guiraud, *La sémantique*, Paris 1959, 82—86; o tom aj A. A. Ufimceva, *Opyt izučenijsa leksiki kak sistemy*, Moskva 1962, 55 n.

<sup>7</sup> Porov. R. Hallig und W. von Wartburg, *Begriffssystem als Grundlage für Lexikographie*, Berlin 1952, Einführung; F. Dornseif, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, Berlin 1932; G. Schuchardt, *Sachen und Wörter*, 1912 — G. Suchard, *Izbrannyye statii po jazykoznaniju*, Moskva 1950.

Pozri aj A. A. Ufimceva, c. d., 18 n.

<sup>8</sup> Ch. Bally v diele *Traité de stylistique française*, II. diel, 3. vyd., Paris 1951, uvádza tieto okruhy slov: I. L'a priori. II. La matière. Le monde sensible. III. La pensée et son expression. IV. La volonté. V. L'action. VI. La propriété. VII. Le sentiment. VIII. La société. IX. La morale. X. La religion. (227—264).

<sup>8a</sup> A. Sommerfelt rozlišuje výskumy jazykových javov z hľadiska idiochrónie a panchrónie. Aspekt idiochrónny rozdeľuje ešte na idiosynchronný a idiodiachrónny a panchrónny zasa na pansynchronný a pandiachrónny. Pozri A. Sommerfelt, *Diachronic and Synchronic Aspects of Language*, S'-Gravenhage 1962 (Points de vue diachronique, synchronique en linguistique générale), 59—65.

nej pôsobí determinologizácia), tendencia po pravidelnosti (s protichodnou tendenciou po nepravidelnosti) v lexikálnom vývine atď.<sup>9</sup>

Pre pochopenie a vysvetlenie lexikálnych zmien v jazyku treba skúmať ešte aj ďalšie procesy, ako napr. zánik lexikálnych jednotiek, vznik, tvorenie nových lexikálnych jednotiek a preberanie slov z iných (príbuzných i nepříbuzných) jazykových útvarov.<sup>10</sup>

K procesom typickým pre slovnú zásobu patrí napr. lexikalizácia, gramatikalizácia jazykových prostriedkov, synonymizácia i desynonymizácia (ako typická diachronická kategória), homonymizácia i dehomonymizácia, metaforizácia, emocionalizácia i deemocionalizácia (resp. neutralizácia príznakovosti, nocionalizácia pomenovaní), perifrazovanie, lexikálna kondenzácia, lexikálna paradigmaticizácia atď.<sup>11</sup>

Mnohé z uvedených procesov nie sú v lexikológii dopodrobna preskúmané. Nie je napr. jasné, čo reprezentuje sémanticko-lexikálnu paradigmu. Mohli by to byť modely jednoslovných jednovýznamových pomenovaní a viac-slovných jednovýznamových pomenovaní, jednoslovných viacvýznamových pomenovaní ap. Z vývinového hľadiska by potom bolo treba sledovať prechod z jedného typu do druhého podľa toho, či ide o redukcii významov, o rozmnoženie, diferenciaciu významov, o prechod pomenovania od jednoslovného samostatného pomenovania k viacslovnému frazeologickému spojeniu ap.

Keď pozorujeme všetky spomenuté lexikálno-sémantické procesy, nika sa nám otázka, aké zákony a zákonitosti, príp. vývinové tendencie pôsobia v oblasti slovnej zásoby národného jazyka. Existenciu zákonov lexikálneho vývinu predpokladajú síce viacerí bádatelia, no treba povedať, že otázky

<sup>9</sup> A. V. Isačenko upozornil (podľa Rozwadowského) na jeden z lexikálnych procesov, a to na proces postupnej dezetymologizácie, ktorý tvorí podľa neho bázu celého vývoja slovnej zásoby jazyka. Porov. o tom v štúdií *Obecné zákonitosti a národná špecifickosť ve vývoji slovní zásoby slovanských jazyků*, zb. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc—Praha 1957, 144.

<sup>10</sup> M. Helcl, *Slovní zásoba češtiny a její změny*, O češtině pro Čechy, Praha 1960, 18—50. Za hlavné zmeny v pláne slovnej zásoby považuje autor ubúdanie a pribúdanie slov a významové zmeny slov. Oproti tendencii zmien stojí protichodná tendencia stability slovníka spisovného jazyka.

<sup>11</sup> O zákone lexikálnej kondenzácie porov. A. V. Isačenko, *K voprosu o strukturnoj tipologii slovarnogo sostava slavjanskich literaturnych jazykov*, Slavica 1958, č. 3, 339 n.; *Obecné zákonitosti a národná špecifickosť ve vývoji slovní zásoby slovanských jazyků*, zb. K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků, Olomouc—Praha 1957, 146—148, kde autor stanovil päť typov lexikálnej kondenzácie v slovanských jazykoch. Lexikálnu „kondenzáciu“ chápe ako proces univerbizácie, ako prechod z triedy motivovaných pomenovaní do triedy nemotivovaných slov (145). O tom aj D. N. Šmelev, *O nekotorych tendencijach razvitija sovremennoj russkoj leksiki*, zb. Razvitije leksiki sovremennoho russkogo jazyka, Moskva 1965, 8.

V. A. Žvegincev a iní jazykovedci uznávajú všeobecné a čiastkové jazykové zákony; porov. *Očerki po obščemu jazykoznaniju*, Moskva 1962, 152—175; P. Hartmann, *Allgemeinste Strukturgesetze in Sprache und Grammatik*, S<sup>2</sup>-Gravenhage 1961, 333, kde podáva členenie jazykových zákonov.

nie sú ani jasné, ani podrobne a presvedčivo spracované. Bude treba pozorne skúmať, ktoré lexikálno-sémantické vzťahy a procesy majú taký záväzný a pravidelný charakter, že nadobúdajú znaky zákonov, že pôsobia ako zákonitosti alebo aspoň ako výrazné tendencie. O zákonoch pri vývine slovnej zásoby v súvislosti so štruktúrnou typológiou lexiky v slovanských jazykoch hovoria napr. A. V. Isačenko, D. N. Šmelev, V. A. Zvegincev a i.<sup>12</sup>

V okruhu slovnej zásoby by bolo možné podľa našej mienky uvažovať napr. o zákone formálno-sémantickej samostatnosti slova, o zákone formálno-sémantickej nesamostatnosti (viazanosti) slov pri frazeologických jednotkách, podobne pri daktorých javoch supletivnosti, komplementárnosti, lexikálnej synonymie, homonymie, antonymie ap. V sémantickej zložke pomenovaní možno pozorovať zákonitý proces sémantickej diferenciacie pri polysémii.

Pri procese preberania slov (cudzích, nárečových ap.) do spisovnej lexiky pôsobí zákon asimilácie (formálnej i sémantickej, pravopisnej) atď.

Nadhodená problematika predpokladá hlbokú a všestrannú analýzu rozličných lexikálnych systémov, aby sa mohli urobiť všeobecne platné závery.<sup>13</sup>

Častejšie sa pri vývine lexiky národného spisovného jazyka obmedzujú bádatelia na výskum daktorých základných tendencií. Tak napr. D. N. Šmelev považuje pri vývine jazyka, najmä slovnej zásoby, za rozhodujúce dve vývinové tendencie, ktoré podmieňujú rozmanité jazykové procesy. Takými sú tendencia po pravidelnosti („regulárnosti“) a tendencia po expresívnosti, ktorá podľa D. N. Šmeleva tvorí protiklad k predchádzajúcej tendencii.<sup>14</sup> Tu možno autorovi vyčítať, že stavia do protikladu tendencie nerovnorodé a nerovnocenné. Správnejšie by bolo stavať oproti tendencii po pravidelnosti opačne pôsobiacu tendenciu po nepravidelnosti, narušajúcu správnosť, pra-

<sup>12</sup> Porov. A. V. Isačenko, c. čl., a D. N. Šmelev, c. m.

<sup>13</sup> Odkazujeme tu aspoň na časť bohatej lexikologickej literatúry, ktorá obsahuje množstvo myšlienok, názorov, podnetov i konkrétneho materiálu: Československé prednášky pro IV. Mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě, Praha 1958: *Kultúrnohistorické podmienky a spoločenské funkcie bilingvizmu v dejinách spisovnej slovenčiny*, E. Pauliny (37—46); *K obecným vývojovým zákonitostem spisovných jazyků slovanských*, B. Havránek (47—58); *Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné*, J. Bělič (59—72); *K problémom porovnávacej lexikológie slovanských jazykov*, V. Blanár (159—168).

N. M. Šanskij, *Očerki po russkom slovoobrazovaniju i leksikologii*, Moskva 1959. Autor si všima okrem spôsobov tvorenia slov v ruštine aj produktívnosť jednotlivých typov. Podáva obraz vzniku ruskej lexiky z vývinového hľadiska tak, že si všima prameň lexikálnych vrstiev: „iskonno ruskaja leksika“ (169), obščeslavianskaja leksika (170), sobstvenno ruskije slova (178 n.), zaimstvovannyje slova v russkom jazyke (183 n.), staroslavianizmy v leksike russkogo jazyka (184 n.), inojazyčnyje elementy v leksike russkogo jazyka (191 n.), inojazyčnyje slova (192 n.), leksičeskije kalki (200 n.). Ďalej si všima ruskú lexiku z hľadiska oblastí používania (sociálne, štylové a geografické členenie).

N. N. Lopatnikova — N. A. Movchovitch, *Précis de lexicologie du français moderne*, Moskva 1958. Autori si všimajú vývin lexiky modernej francúzštiny, rôzne spôsoby tvorenia slov, preberania slov atď.

B. Wiczorkiewicz, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa 1966.

<sup>14</sup> Pozri D. N. Šmelev, c. m., 6—7.

videlnosť, ústrojnosť, systémovosť ap. Oproti tendencii po expresívnosti pôsobí zasa opačná tendencia po deemocionalizácii, neutralizácii expresívneho príznaku, po nocionalizácii, intelektualizácii ap. Vo všeobecnosti by sa povedalo, že táto protikladná tendencia neutralizuje expresívny príznak pomenovaní, lexikálnych jednotiek, fráz ap.

Základné vývinové tendencie pre najnovšie obdobie spisovnej slovenčiny (i pre vývin lexiky) sa pokúsili vystihnúť v referátoch na konferencii o vývinových tendenciách spisovnej slovenčiny a o problémoch jazykovej kultúry slovenskí lingvisti (paralelne s nimi českí lingvisti o vývinových tendenciách češtiny).<sup>15</sup>

Pre vývin lexiky spisovných jazykov majú ešte rozhodujúci význam také procesy, ako je napr. normalizácia typov jednotlivých pomenovaní, odbornej terminológie ap. Kodifikácia jednotlivých slov a slovných typov hrá závažnú úlohu pri ustaložení slovnej zásoby, pri integrácii slovnej zásoby moderných spisovných jazykov, pri pestovaní jazykovej kultúry ap.

Normalizačná i kodifikačná činnosť sú zámerné činnosti zo stránky znalcov jazykových problémov, jazykových javov — ide predovšetkým o podchytenie ústrojných, systémových lexikálnych prostriedkov a o vylúčenie nesystémových, neústrojných lexikálnych prostriedkov. Pravda, kritériá na zistenie ústrojnosti, systémovosti, správnosti lexikálneho prostriedku dosiaľ nie sú uspokojivo zistené a prebádané.<sup>16</sup>

Oproti nekriticému, mechanickému obohacovaniu slovnej zásoby z cudzích zdrojov sa v mnohých spisovných jazykoch rozhodne a jednoznačne postavilo hnutie tzv. jazykového purizmu. V rozličných spisovných jazykoch a za rozdielnych historických okolností jednotlivých národov má aj purizmus rôzny charakter, priebeh i rozsah pôsobenia. Purizmus má iné poslanie v jazyku s vysokou stabilitou (napr. francúzsky jazyk), v jazyku s pomerne malou tradíciou spisovného jazyka (napr. slovenčina v tridsiatych rokoch nášho storočia), rozhodujúci význam má aj jazykové susedstvo (cudzie a príbuzné jazyky), vplyv iných jazykov na domáci jazyk (napr. pri lexikálnom vývine slovenčiny vplyv českej lexiky, vplyv európskych jazykov a klasickej latinčiny a gréčtiny).

Pri pôsobení purizmu hrajú závažnú úlohu aj mimojazykové činitele, ako napr. politická a kultúrna situácia v danom historickom období. Preto iný

<sup>15</sup> Materiály z tejto konferencie vyšli v JŠ VII, Bratislava 1963. Pozri najmä tieto príspevky: E. Paulíny, *Vývin a dnešný stav slovnej zásoby spisovnej slovenčiny*, 94—99; F. Buffa, *K problémom slovenskej odbornej terminológie*, 179—187; M. Ivanová-Šalingová, *Štýlové rozvrstvenie spisovnej slovenčiny*, 117—132.

<sup>16</sup> Porov. J. Ružička, *Tézy o slovenčine*, KŽ 1966, č. 51, str. 6, SR 33, 1968, č. 3, str. 129-137; Kultúra slova I, 1967, č. 2, 33—40.

Týchto otázok sa týkajú aj štúdie v zb. *Spisovná čeština a jazyková kultúra*, Praha 1932 a v JŠ VII, Bratislava 1963; *Kultúra spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1967.

charakter má slovenský purizmus tridsiatych a štyridsiatych rokov nášho storočia a iný ráz má český purizmus, tzv. brusičství vo vývine českého jazyka.<sup>17</sup>

Vývin slovenskej lexiky sa doteraz skúmal iba skromne. Najčastejšie sa analyzovala lexika konkrétnych historických textov, jednotlivých historických pamiatok. Menej sa analyzovali konkrétne lexikografické diela, hoci ich máme pomerne málo. Rozbor lexikograficky spracovaného slovného materiálu by nám umožnil utvoriť si obraz o štruktúre slovnej zásoby, o vzájomnom pomere domácich a prevzatých slov, o pomere odborných termínov ap. Pravda, analýza tohto materiálu sa musí robiť kriticky, a to s ohľadom na typ slovníka (jednojazyčný, viacjazyčný, nárečový, diferenciálny ap.), s ohľadom na metódu lexikografického spracovania, s ohľadom na pramene lexikografa atď.<sup>18</sup>

Málo sa v lexikálnej oblasti pracuje doteraz porovnávacou metódou a modernými matematickými metódami, hoci by i tu mohli pomôcť k objektívnemu poznaniu sémanticko-lexikálnych procesov. Grafické metódy pri skúmaní lexiky starších období slovenského jazyka použil V. Blanár.<sup>19</sup>

V takejto situácii je komplexný výskum vývinu slovnej zásoby spisovnej slovenčiny takmer nemysliteľný. Aby sa odhalila dynamika vzťahov medzi jednotlivými lexikálnymi vrstvami, vzťah slovnej zásoby spisovnej slovenčiny k nárečovému slovníku, k slovníku geografických nárečí, k českej slovnej

<sup>17</sup> Otázkami jazykovej správnosti v spisovnej češtine sa zaoberajú tieto štúdie: F. Trávníček, *O jazykové správnosti*, Čtení o jazyce a poesii, Praha 1942, 105—230. Tam aj o otázkach purizmu a o brusičství (220 n.). Porov. i R. Jakobson, *O dnešním brusičství českém*, Spisovná čeština a jazyková kultura, Praha 1932, 85—122.

Porov. aj JŠ VII, Bratislava 1963, str. 12 n., kde sa Š. Peciar vyrovnáva kriticky s daktoými tézami slovenských puristov.

Pozri aj A. Jedlička, *Zur Prager Theorie der Schriftsprache*, TLP I, 1964, 52 n.

<sup>18</sup> Pozri tieto štúdie a diela: V Blanár, *K terminológii v maticných rokoch*, Čs. terminologický časopis II, 1963, 257—274, *Ribayov Idioticon slovacicum*, JŠ IX, 1966, 93—114.

E. Jóna, *K začiatkom štúrovej terminológie*, Československý terminologický časopis V, 1966, 257—269; J. Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959 a *Morfematická štruktúra slovenčiny*, Bratislava 1964.

A. Kamiš, *Odras jazykové situace v Čechách a na Slovensku v Palkovičově slovníku*, Acta Univ. Carolinae — Philologica 2, 1964, Slavica Pragensia VI, 101—108. Š. Tóbiš, *Šafárikov a Kollárov jazyk*, Bratislava 1966; V. Blanár, *Zo slovenskej historickej lexikológie*, Bratislava 1961; J. Stanislav, *Dejiny slovenského jazyka I—III*, Bratislava 1956—1958; E. Pauliny, *Dejiny spisovnej slovenčiny*, Bratislava 1948; J. Ružička, *Dvaďasť rokov v slovenskej lexike*, Slovenský jazyk a literatúra v škole XII, 1965, č. 4, str. 113—119; Š. Peciar, *Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny*, JŠ VIII, Bratislava 1965, 42—70; J. Horecký, *Základy slovenskej terminológie*, Bratislava 1956; P. Sgall a kol., *Cesty moderní jazykovědy*, Praha 1964, 103—159; M. Ivanová-Šalingová, *Štylistika*, Bratislava, 1965.

<sup>19</sup> Pozri V. Blanár, *Die Einbürgerung entlehnter Wörter in graphischer Darstellung*, TLP III, Praha 1968.

O všeobecnej problematike štatistického výskumu lexiky pozri aj P. Guiraud, *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1954; P. Guiraud, *Problèmes et méthodes de la statistique linguistique*, Paris 1960; *Frekvence slov, slovník druhů a tvarů v českém jazyce*, Praha 1961, najmä úvodnú časť na stranách 9—98 od J. Jelínka, M. Těšitelovej a J. V. Bečku.

zásobe a pod., bude treba urobiť parciálny výskum jednotlivých väčších i menších úsekov slovnej zásoby, výskum jednotlivých lexikálno-sémantických vývinových procesov atď. Komplexný výskum by predpokladal urobiť rozbor vzťahov slovnej zásoby na jednej strane k pojmovej oblasti, na druhej strane k realite, skúmať vzťah slovných vrstiev navzájom ap. Hoci treba dávať prednosť výskumu parciálnych otázok, nemožno zabúdať na všeobecnú problematiku, ktorá pomôže odhaliť všeobecné zákonitosti lexikálneho vývinu spisovnej slovenčiny.<sup>20</sup>

Metódu porovnávacej historickej lexikológie vypracúva u nás od päťdesiatych rokov V. Blanár. Pre rekonštrukciu starších lexikálnych vzťahov zdôrazňuje popri historickom materiáli poznanie stavu v nárečiach a v príbuzných jazykoch (napr. pre slovenčinu vývin v češtine, poľštine). Lexikálne prvky skúma v začlenení do základných lexikálnych vzťahov (mikroštruktúra) a vo väčších súboroch vzájomne užšie spätých pomenovacích jednotiek (sémantické pole). Sémantické pole vytvárajú slová s podobnými lexikálnymi vzťahmi, ktoré sa tým v slovnej zásobe výraznejšie vydeľujú ako isté „uzlové body“. Odhalením mikroštruktúry sa určuje lexikálna platnosť slova, jeho miesto v slovnej zásobe, ktoré je vo vývine lexiky premenná veličina a dá

<sup>20</sup> Vplyv jazyka veľkých osobností (napr. spisovateľov) na vývin spisovného jazyka si všímali doteraz literárni vedci i jazykovedci. Porov. napr. V. V. Vinogradov, *O jazyke chudožestvennoj literatury*, Moskva 1959. J. Mukařovský, *K otázce individuálního slohu v literatuře*, Česká literatura VI, 1958, 254—268.

Všeobecnú problematiku slovnej zásoby načrtol V. Mathesius v článku *Řeč a sloh*. Čtení o jazyce a poesii, Praha 1942, 13—104. Z nej vychádzajú takmer všetky novšie lexikologické štúdie (české i slovenské). Opiera sa o ňu aj A. V. Isačenko v cit. štúdiách.

J. Filipec, *Probleme des Sprachcentrums und der Sprachperipherie im System des Wortschatzes*, Travaux linguistiques de Prague 2, Les problèmes du centre et de la périphérie du système de la langue, Praha 1966, 257—275.

Pozri *Morfológia slovenského jazyka*, Bratislava 1966, str. 666 a 671.

F. Buffa, *K problémom slovenskej odbornej terminológie*, JŠ VII, Bratislava 1963, 179—187; J. Horecký, *Kritériá terminológie*, Československý terminologický časopis IV, 1965, 193—200; J. Horecký, *Funkcia kalkovania v terminológii*, Slavianska lingvistična terminologia, Sofia 1962, 33—36. Problémom odbornej terminológie sa venovali aj doktoré príspevky na lexikografickej konferencii — materiál pozri v Lexikografickom zborníku, Bratislava 1953. Pozri aj Slovenské odborné názvoslovie I—VII, 1953—1959; Československý terminologický časopis I—V, 1960—1966.

Teoretickú problematiku tvorenia slov na českom materiáli pozri v diele M. Dokulila *Tvoření slov v češtině*, Praha 1962. M. Dokulil opisuje mnohé slovotvorné procesy, ako napr. prefixáciu, deprefixáciu, kompozíciu i dekompozíciu, konverziu, sufixáciu, resuffixáciu i desuffixáciu, nastavovanie slov, skracovanie slov atď. N. M. Šanskij, *Očerki po russkomu slovoobrazovaniju i leksikologii*, Moskva 1959; V. V. Vinogradov, *Slovoobrazovanie v jeho otnošenii k grammatike i leksikologii*, zb. *Voprosy teorii i istorii jazyka v svete trudov J. V. Stalina po jazykoznaniju*, Moskva 1952, 99—152; *Razvitiije slovoobrazovanija sovremennogo russkogo jazyka*, Moskva 1966.

Zaujímavú lexikálnu problematiku riešili konferencie o jazykovej kultúre; materiál obsahujú JŠ VII, Bratislava 1963 a JŠ X, Bratislava 1967. O expresivách porov. monografiu J. Zimu *Expresivita slova v súčasnej češtině*, Praha 1960; M. Ivanová-Šalingová, *Z teorie expresivity*, SR 33, 1968, 162—171.

Morfematickú analýzu slov v spisovnej slovenčine pomocou moderných metód (grafických) urobil J. Horecký v diele *Morfematická štruktúra slovenčiny*, Bratislava 1964. Porov. i O. Ducháček, *O vzájemném vlivu tvaru a významu slov*, Praha 1953. x



sa graficky zachytiť. V. Blanár spracoval na porovnávacom základe vývin niekoľkých **sémantických polí** v slovenčine a češtine a porovnávací zreteľ uplatňuje aj v **prácach lexikografických**.<sup>21</sup>

Pri riešení lexikologických otázok V. Blanár využíva aj výsledky kultúrno-historického a sociologického výskumu. Tým sa mu darí **odhaľovať** hlbšie zákonitosti lexikálneho vývinu národného jazyka, a to **predbežne na menších úsekoch** slovnej zásoby. Je **zástancom** teórie o centrálnej a periférnej sfére lexikálneho systému tak v synchrónnom, ako aj v diachrónnom priereze. Rozlišovanie centrálnej a periférnej oblasti v lexikálnom pláne jazyka nepriamo ukazuje, že podobne ako vo fonologickom pláne sa dakedy rozlišuje **maximálny a minimálny systém** (napr. B. Malmberg „système maximum“ a „système minimum“ vo fonologickom pláne francúzštiny), bude účelné pracovať s týmito pojmami aj v oblasti lexiky.<sup>22</sup>

Takéto rozčlenenie lexikálneho materiálu bude užitočné nielen z teoretického hľadiska, ale aj z praktického hľadiska pre rozsiahlosť lexikálneho materiálu.

Práce o slovnej zásobe zo synchrónneho i diachrónneho hľadiska ukazujú, že **problematika** historickej lexikológie je rôznorodá, rozsiahla i zložitá. Túto závažnú problematiku **nemožno obísť, ak** chceme zodpovedne vysvetliť otázky týkajúce sa nielen **zvukovej a morfematickej**, slovotvornej stránky jednotiek slovnej zásoby, ale aj **sémantickej** stránky a ak chceme odhaliť **sémantické vzťahy slov**.

**Tento náš stručný prehľad** prác z oblasti lexikológie, najmä historickej lexikológie, ukázal, že mnohým závažným otázkam všeobecného charakteru venovala zahraničná i naša domáca lingvistická literatúra pomerne málo pozornosti. Máme čo doháňať, všeličo sme historickej lexikológii ako lingvistickej disciplíne dlžní, hoci daktoré doterajšie práce slovenských lingvistov zaznamenali pozoruhodné výsledky — spomenuli sme aspoň práce V. Blanára.

Nepreskúmané sú všeobecne platné zákony a zákonitosti v oblasti lexiky (doteraz sa skúmali prevažne zákony platné v okruhu hláskoslovnia, tvaroslovnia a tvorenia slov), vývin sémantických vzťahov, málo je prebádaná

<sup>21</sup> Porovnávanie slovnej zásoby v príbuzných jazykoch. Balanov zborník, Sofia 1955, 105—112. — Vývin významovej stavby sloviés znamenat—vyznamenat—zaznamenat v slovenčine a v češtine, Slavia XXV, 1956, 63—80. — Hostinec—hosпода a špitál. (K metode slovenskej historickej lexikológie.) Studie ze slovanské jazykovědy, Praha 1958, 337—341. — K základným otázkam lexikológie, Zborník FFUK 3, č. 64, 1957, 3—12.

Ako ďalej v porovnávačej slovanskej lexikológii?, Jazykovedný časopis XVII, 1966, 179—185. — Über strukturelle Übereinstimmungen im Wortschatz der Balkansprachen, Recueil linguistique de Bratislava II (v tlači).

Zo slovenskej historickej lexikológie, Bratislava 1961, a i.

<sup>22</sup> B. Malmberg, Synchronie et diachronie, X<sup>ème</sup> Congrès international des linguistes, Bucarest, 28. VIII.—2. IX. 1967. Autor tu uvádza aj ostatnú literatúru.

celá sústava vývinových procesov, hierarchia a znaky týchto procesov, charakter a vplyvy jazykových kontaktov, vývin pojmových a lexikálnych štruktúr atď.

Množstvo zaujímavých a podnetných prác zo zahraničnej odbornej literatúry nás pobáda k tomu, aby sme aj my venovali náležitú pozornosť problematike historickej lexikológie, zložitej, závažnej i stálej aktuálnej.

## OBSAH

Gabriel Altmann..., Repräsentácia priestoru v systéme slovenských predložiek	25
Ferdinand Buffa, Slovotvorná stránka nárečí a spisovného jazyka	200
Ladislav Dvonč, K otázke dlhých samohlások v spisovnej slovenčine	102
Ján Findra, Frekvencia foném v ústnych prejavoch	84
Anton Habovštiak, Geomorfologický činiteľ pri utváraní slovenských nárečí	159
Katarína Habovštiaková, Slovenská náboženská literatúra ako prameň pre poznávanie staršej slovenskej slovnej zásoby	150
Ján Horecký, Päťdesiat rokov slovenskej jazykovedy	3
Ján Kačala, Intencia slovesného deja a stavba vety	57
Izidor Kotulič, O formovaní kultúrneho jazyka slovenskej národnosti	134
Jozef Liška, O kvantite sotáčkových samohlások	169
Milan Majtán, K výskumu slovenskej mikrotoponymie	205
František Miko, Frázovanie v slovenčine	117
Jozef Mistrík, Otázky glutinácie textu a jej merania	96
Jozef Mlacek, Syntax frazeologických jednotiek	65
Ludovít Novák, Typologická charakteristika nominatívnych tvarov osobných zámen slovanských jazykov	15
Ján Oravec, Významová štruktúra prvotných predložiek	41
Jozef Ružička, Valencia sloves a intencia slovesného deja	50
Thesen über die slowakische Sprache	6
Ján Sabol, K metodologickému využitiu entropie pri jazykovednom výskume	76

## Rozhlady

Mária Ivanová-Šalingová, Z problematiky historickej lexikológie	231
Štefan Peciar, K problému čisto vidových predpón	216

## СОДЕРЖАНИЕ

Габриел Альтманн..., Репрезентация пространства в системе словацких предлогов	25
Фердинанд Буффа, Словообразование в диалектах и в литературном языке	200
Ладислав Двонч, К вопросу о долгих гласных в литературном словацком языке	102
Ян Финдра, Частота фонем в устной речи	84
Антон Габовштиак, Геоморфологический фактор в формировании словацких диалектов	159
Катарина Габовштиакова, Словацкая религиозная литература как источник познания более древнего словацкого запаса слов	150
Ян Горечки, Пятьдесят лет словацкого языкознания	3
Ян Качала, Интенция глагольного действия и построение предложения	57
Изидор Котулич, О формировании культурного языка словацкой национальности	134
Йозеф Лишка, О долготе сотачковых гласных	169
Милан Майтан, К исследованию словацкой микротопонимии	205
Франтишек Мико, Сегментация предложения на фразы в словацком языке	117
Йозеф Мистрик, Вопросы glutinации текста и измерения	96
Йозеф Млачек, Синтаксис фразеологических единиц	65
Людовит Новак, Типологическая характеристика номинативных форм личных местоимений славянских языков	15
Ян Орavec, Семантическая структура первичных предлогов	41
Йозеф Ружичка, Валенция глаголов и интенция глагольного действия	50
Тезисы о словацком языке	6
Ян Сабол, К методологическому использованию энтропии в лингвистических исследованиях	76

## Обзоры

Мария Иванова-Шалингова, Примечания по исторической лексикологии	231
Штефан Пецяр, К вопросу чисто видовых приставок	216

## CONTENTS

Gabriel Altmann..., Representation of Space in the System of Slovak Prepositions . . . . .	25
Ferdinand Buffa, Derivation in Dialects and in the Standard Language. . . . .	200
Ladislav Dvořák, The Question of Long Vowels in Standard Slovak . . . . .	102
Ján Findra, Frequency of Phonemes in Oral Utterances . . . . .	84
Anton Habovštiak, The Geomorphological Factor in the Formation of the Slovak Dialects . . . . .	159
Katarína Habovštiaková, Slovak Religious Literature As a Source for the Study of the Older Slovak Word Stock . . . . .	150
Ján Horecký, Fifty Years of Slovak Linguistics . . . . .	3
Ján Kačala, Intention of Verbal Action and Sentence Structure . . . . .	57
Izidor Kotulič, The Rise of the Cultural Language of the Slovak Nationality . . . . .	134
Jozef Liška, Quantity of the Soták Vowels . . . . .	169
Milan Majtán, Investigation of the Slovak Microtoponymica . . . . .	205
František Miko, Segmentation into Phrases in Slovak . . . . .	117
Jozef Mistrík, Problems of the Text Glutination and Its Measurement. . . . .	96
Jozef Mlacek, On Syntax of Phraseological Units. . . . .	65
Eudovít Novák, A typological Characteristics of Nominative Forms of Personal Pronouns in Slavonic Languages . . . . .	15
Ján Oravec, Semantic Structure of Primary Prepositions. . . . .	41
Jozef Ružička, Valence of Verbs and Intention of Verbal Action . . . . .	50
Theses about the Slovak Language . . . . .	6
Ján Sabol, Towards Methodological Utilization of Entropy in Linguistic Research . . . . .	76

### Views

Mária Ivanová-Šalingová, On Historical Lexicology. . . . .	231
Štefan Peciar, To the Problem of Pure Aspectual Prefixes . . . . .	216

## JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XIX, 1968

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Izidor Kotulič, CSc.

Redakčná rada:

doc. PhDr. V. Blanár, DrSc., prof. PhDr. Ľ. Ďurovič, DrSc., PhDr. J. Horecký, DrSc.,  
PhDr. I. Kotulič, CSc., PhDr. V. Krupa, CSc., doc. PhDr. F. Miko, CSc., prof. PhDr. Š.  
Ondruš, CSc., prof. PhDr. E. Pauliny, DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., doc. PhDr. V.  
Schwanzer, prof. PhDr. J. Štolc, CSc.

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Redaktor časopisu V. Laca

Technický redaktor V. Štefanovič

Povolené výmerom Pov. kultúry č. 959-58.—

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno tiež objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48-VII.

Ročné predplatné Kčs 20,—, toto dvojčíslo Kčs 20,—

Tlačia Polygrafické závody, n. p., Bratislava, závod 2

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968

## JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Eudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník XIX, 1968, 1—2

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor PhDr. Ján Horecký, DrSc.  
Výkonný redaktor PhDr. Izidor Kotulič, CSc.

Redakčná rada:

doc. PhDr. V. Blanár, DrSc., prof. PhDr. E. Ďurovič, DrSc., PhDr. Ján Horecký, DrSc.,  
PhDr. I. Kotulič, CSc., PhDr. V. Krupa, CSc., doc. PhDr. F. Miko, CSc., prof. PhDr.  
Š. Ondruš, CSc., prof. PhDr. E. Paulíny, DrSc., PhDr. Š. Peciar, CSc., doc. PhDr.  
V. Schwanzer, prof. PhDr. Jozef Štöle, CSc.

Adresa redakcie: Bratislava, Klemensova 27

Redaktor časopisu V. Laca

Technický redaktor V. Štefanovič

Povolený výmerom Pov. kultúry č. 959-58.

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno tiež objednať na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo námestie 48/VII. K-10\*14224

Ročné predplatné Kčs 20,—, toto dvojčíslo Kčs 20.—

Tlačia Polygrafické závody, n. p., Bratislava, závod 02  
© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968